

INSTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

R dp
ZGODOVINSKI čas.
1991

941/949

119910060,2

COBISS •

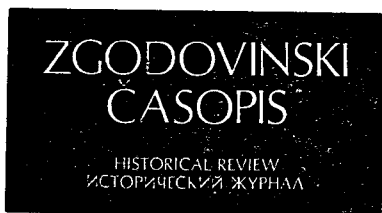
ZGODOVINSKI ČASOPIS

HISTORICAL REVIEW

leto 1991 2 letnik 45

ZČ, Ljubljana, 45, 1991, številka 2, strani 175–354 in VII–X

UDC UDK 949.712(05)
YU ISSN. 0350-5774

GLASILO ZVEZE ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

Uredniški odbor: dr. Bogo Grafenauer
dr. Vasilij Melik (glavni in odgovorni urednik)
Janez Stergar (namestnik glavnega urednika)
Nataša Stergar (tehnični urednik)
dr. Miro Stiplovšek
Peter Štih

Za znanstveno vsebino prispevkov so odgovorni avtorji. Ponatis člankov in slik je mogoč samo z dovoljenjem uredništva in navedbo vira.

Redakcija tega zvezka je bila zaključena 15. 5. 1991.

Izdajateljski svet: Dr. Milica Kacin-Wohinz, Zdravko Klanjšček, dr. Jože Koropec, Samo Kristen, dr. Vasilij Melik, dr. Darja Mihelič, dr. Janko Pleterški, Janez Stergar, Prvenka Turk

Prevodi: Madita Šetinc (nemščina), Lidija Berden (angleščina)

Zunanja oprema: Neta Zwitter

Upravnica revije: Majda Čuden

Sedež uredništva in uprave: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, YU-61000 Ljubljana, Aškerčeva 12/I, tel.: (061) 332-611, int. 210

Letna naročnina: za nečlane in ustanove 240 din, za društvene člane 160 din, za društvene člane-upokojence 120 din, za društvene člane-študente 80 din
Cena tega zvezka v prosti prodaji je **96 din**

Tekoči račun: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 50101-678-49040

Sofinancirajo: Republiški sekretariat za raziskovalno dejavnost in tehnologijo
Republiški sekretariat za kulturo
Republiški sekretariat za vzgojo in izobraževanje ter tel. kulturo
Znanstveni inštitut Filozofske fakultete v Ljubljani
Znanstveno-raziskovalni center SAZU

Tisk: Tiskarna Slovenija, Ljubljana, junij 1991

Naklada: 1900 izvodov

Po mnenju Republiškega sekretariata za kulturo št. 415-294/91 av z dne 23. 4. 1991 je Zgodovinski časopis oproščen davka od prometa proizvodov.

KAZALO — CONTENTS

RAZPRAVE — STUDIES

Herwig Wolfram, Karantanija med vzhodom in zahodom	177—187
Carantania between the East and the West. Avars, Bavarians and Lombards in the 8 th and 9 th Century	
Bogo Grafenauer, Problem migracij v zgodovini Slovencev	189—201
Migration Problem in the History of the Slovenes	
Bogo Grafenauer, Migracije v jugoslovanskih deželah od 15. do 18. stoletja in njihov pomen za nadaljnji narodnostni razvoj	203—209
Migrations in the Yugoslav Countries from the 15 th till the 18 th Century and their Significance for Further National Development	
Branko Marušič, Cesare Balbo v Ljubljani	211—215
Cesare Balbo in Ljubljana	
Olga Janša-Zorn, Historično društvo za Kranjsko	217—238
Historical Society for Carniola	
Andrej Studen, Stanovanjska kultura nekaterih ljubljanskih ulic 1910	239—257
Housing Culture of Some Streets in Ljubljana in 1910	
Marjan Britovšek, Dileme »novega kurza« Leva Davidoviča Trockega	259—268
Dilemmas in the »New Course« by Lev Davidovič Trocky	
Miroslav Stiplovšek, Volitve v Delavsko zbornico za Slovenijo leta 1926	269—290
Elections to the Labour Chamber for Slovenia in 1926	
France Kresal, Koncentracija delavstva v revirjih in industrijskih centrih v Sloveniji med obema vojnama	291—297
Working Class Concentration in the Environs and Industrial Centres in Slovenia between the Wars	
Janez Malačič, Zunanje migracije Slovenije po drugi svetovni vojni	299—313
External Migrations of Slovenia after the Second World War	

JUBILEJI — ANNIVERSARIES

Slavko Kremenshek — šestdesetletnik (Peter Vodopivec)	315—317
Slavko Kremenshek — Sexagenarian	

KONGRESI, SIMPOZIJI, DRUŠTVENO ŽIVLJENJE — CONGRESSES, SYMPOSIA, SOCIETY EVENTS

Simpozij o življenju in delu dr. Antona Korošca (Jurij Perovšek)	319—325
Symposium on Life and Work of dr. Anton Korošec	
Seminar o prvi svetovni vojni (Petra Svobljšak)	326—327
Seminar on the First War	
Znanstveni simpozij »Il museo civico« (Boris Gombač)	327—329
Scientific Symposium »Il museo civico«	

RAZSTAVE — EXHIBITIONS

800 let nemškega reda (Jože Podpečnik)	329—334
800 Years of Teutonic Knights	

OCENE IN POROČILA — REVIEWS AND REPORTS

Dubrovački horizonti, I—XXII (Ignacij Voje)	335—339
Vasko Simoniti, Turki so v deželi že. Turški vpadi na slovensko ozemlje v 15. in 16. stoletju (Ignacij Voje)	339—342
Lothar Gall, Europa auf dem Weg in die Moderne 1850—1890 (Peter Vodopivec)	342—343

• Dragutin Pavličević, Hrvatske kućne zadruge, I. (do 1881) (Boris Golec)	343—345
• Mahničev simpozij v Rimu (Petra Svobljšak)	345—347
La gente e la guerra (Marta Verginella)	348—350
Gustav Ajdič in Zoran Jerin, Letalstvo in Slovenci 2, od prve do druge svetovne vojne (Sandi Sitar)	350—351
Vid Vremec, Pinko Tomažič in drugi tržaški proces 1941 (Janez Gradišnik)	351—353
La cultura slovena nel Litorale ; Lojze Bratuž po 50 letih (Janez Gradišnik)	353

IZVLEČKI — ABSTRACTS

Izvečki razprav in člankov v Zgodovinskem časopisu 45, 1991, 1 in 2 . . .	VII—X
Abstracts from Papers and Articles in Historical Review 45, 1991, 1 and 2	

Herwig Wolfram

KARANTANIJA MED VZHODOM IN ZAHODOM

Obri, Bavarci in Langobardi v 8. in 9. stoletju

Predavanje na oddelku za zgodovino na Filozofski fakulteti v Ljubljani 6. novembra 1989.¹

Najprej nekaj metodoloških pripomb: 1. Približno eno generacijo traja, da se novo nastalo ime ljudstva pojavi v pisemenih virih kot etnografska novost. 2. V pisemenih virih zabeležena poimenovanja ljudstev so ali njihova lastna poimenovanja ali pa poimenovanja s strani drugih, ki so v literaturi izredno dolgo preživela. Naj kot primera omenim le (nemško) oznako »Böhmen« za Čehe in oznako »Skiti« za Hune in Gote. 3. Zgodnjerednjeveška ljudstva ne predstavljajo skupnosti istega porekla, temveč načeloma polietnično zgrajene ustavne in pravne skupnosti. Tako npr. poznamo tudi romanske in slovanske Bavarce, romanske, slovanske in germanske Obre, seveda tudi romanske, morda celo germanske Karantance.

Sedaj pa k temi sami: Polietnična kneževina Karantancev predstavlja najstarejšo zgodnjerednjeveško plemensko tvorbo, ki se je oblikovala v vzhodnem alpskem prostoru iz priseljencev in domačinov in si nadelala na ozemlje navezано ime. Karantanci so bili brez dvoma pretežno slovansko ljudstvo, ki je zajemalo tudi Hrvate, Dudlebe in Bolgare. Poleg tega so živeli v deželi tudi domačini — Romani, tako imenovani Vlahi. Germanskih drobcev ni mogoče izključevati, pa tudi ne dokazati.

Predniki Karantancev so se naselili v starem Notranjem Noriku in mu dali pečat »slovanske dežele«.^{1a} Najbrž že leta 592 in 595, najkasneje pa leta 610, je bila skoraj vsa Dravska dolina v rokah slovanskih vojaških enot, ki so pri obrambi svojih osvojitvev lahko računale na pomoč Obrov. Po hudem porazu Obrov pred Carigradom leta 626 so alpski Slovani najbrž okrog leta 630 zamenjali kagana z novim gospodarjem. Sámó je izkoristil težnje po odcepitvi, ki so Obre slabile na Zahodu in Vzhodu ter se uveljavil kot vladar srednjeevropske slovanske države. Težišče te države je ležalo sicer v sudetskem in podonavskem prostoru, je pa mejila na jugu prav gotovo na ozemlje Langobardov in tako zajela tudi področje poznejše Karantanije. Leta 630 je namreč kralj Dagobert I. poskusil uničiti Samovo tvorbo. Pri tem se ni opiral le na svoje frankovske, alamanske in najbrž tudi bavarske čete, temveč je dosegel tudi sodelovanje Langobardov. Če naj bi le-ti prispeli do Donave ali celo v sudetski prostor, so morali prej napasti alpsko-slovanske sosedé, ki so bili pod vodstvom Walluca in so zato tako ali drugače pripadali Samovi državi.

Po Paulu Diakonu (IV, 38) sta furlanska vojvoda Taso in Cacco imela v oblasti slovansko *regio quae Zellia appellatur usque ad locum, qui Medaria dicitur*. V PD IV, 36—40 opisani dogodki so časovno zelo težko določljivi. Kljub temu lahko domnevamo, da sta oba furlanska vojvoda Taso in Cacco vladala nekako od 611—615 do 620—625, ko sta bila umorjena. To pa pomeni, da Taso in Cacco nikakor nista mogla biti zaveznika frankovskega kralja Dagoberta I. Ker upravičeno lokaliziramo ozemlje Zellia do kraja Medaria kot Spodnjo ziljsko dolino do Meglarij, lahko sklepamo, da so se Langobardi že pred letom 630

¹ avtorjeva dela k temi: Die Geburt Mitteleuropas. Geschichte Österreichs vor seiner Entstehung (Wien—Berlin 1987). — Ethnogenesis im frühmittelalterlichen Donau- und Ostalpenraum (6.—10. Jahrhundert). Nationes 5 (Hg. Helmut Beumann/Werner Schröder, Sigmaringen 1985) 97 ss. — Conversio Bagoariorum et Carantanorum. Das Weißbuch der Salzburger Kirche über die erfolgreiche Mission in Karantanien und Pannonien (Böhlau Quellenbücher, Wien 1979).

^{1a} Paulus Diaconus, Historia Langobardorum IV 7.

vojaško sprijeli s Slovani v poznejši Karantaniji. Vsekakor so Slovani v Spodnji ziljski dolini morali plačevati sosednjim Langobardom davek vse do časov furlanskega vojvode Ratchisa, ki je leta 744 postal kralj. Ratchis je vodil srdite bitke proti *Carniola Sclavorum patria* in je v teh skorajda sam izgubil življenje (PD IV, 52). Neodvisno od tega pa je izgubil tudi *pensio*, davek, ki so mu ga plačevali Karantanci iz Spodnje ziljske doline. Mogoče se v tem enkratnem poročilu iz let 730/740 prav tako zrcali okrepitev alpskoslovanskih Karantancev, kot v dejstvu, da so skoraj istočasno prodrli do doline reke Salzach pri Bischofshofnu. Čeprav tega ne moremo dokazati, domnevamo, da so Karantanci v tridesetih letih osmega stoletja položili temelje za poznejšo odločitev, priključiti se Bavarcem in se odpovedati tradicionalno dobrim odnosom do langobardskega Juga. Toda prehiteli smo čas in se moramo zato povrniti v sredino sedmega stoletja.

Samova smrt, ki jo datiramo v leto 659, je omogočila ponovno obrsko nadvlado nad širokim delom slovanske Srednje Evrope. Alpski Slovani pa so — kot vse kaže — uspeli zavarovati svojo samostojnost. Tako se je npr. Wallucus, knez »krajine Vinedov«,² lahko pred Franki in Obri skliceval na svojo neodvisnost. Okoli 631/632 je sprejel Alzecove Bolgare, ki sta jih obe sili preganjali in zasledovali. Begunci so zamenjali tabor in prešli od Obrov k Bavarcem, ti pa naj bi jih na ukaz Dagoberta I. na tisoče pobili. Pod vodstvom Alzeca se je skupina Bolgarov rešila in pribežala k Wallucu ter živela eno generacijo pod njegovo oblastjo. Šele med leti 656 in 671 so Bolgari — »iz neznanega vzroka« — zapustili nastajajočo Karantanijo, odšli h kralju Langobardov in se naposled povečini naselili v Beneventu.

Paulus Diaconus, ki je poročal tudi o tem, malo prej omenja, da je sin okrog leta 665 umrlega furlanskega vojvode Lupa zbežal k »slovanski gens-plemenu« v *Carantanum*.³ Furlanski avtor je torej še po štirih generacijah vedel za krajevno ali pokrajinsko ime, iz katerega so Karantanci izvajali svoje plemensko ime. Paulus Diaconus se drži seveda etnografske tradicije, po kateri poimenuje nova dejstva s starimi pojmi. Tako razlaga *Carantanum* kot ljudsko spakedranko klasične oznake *Carn(u)ntum*, ki pa seveda ni imela nobene zveze s Karantanijo. Listine iz devetega do enajstega stoletja so označevale Krnski grad kot *Carentana* — *civitas Carantana* in sosednjo Gospo sveto kot *ecclesia sanctae Mariae ad Carantanam*. *Carantanum* — *Carentana* je bila današnje Gosposvetsko polje (Zollfeld). Kneževina je dobila svoje ime po Krnskem gradu ob vznožju Šenturške gore (Ulrichsberg), *mons Carentanus*. Karantanci so prebivalci Gosposvetskega polja.

To poročilo Pavla Diakona pojasnjuje nastanek imena Karantanija. Ker je to tudi najstarejše, časovno nesporno izročilo — po mojem prepričanju je omemba v poročilih kozmografa iz Ravenne kasnejši dodatek devetega stoletja — se moramo vprašati, ali se drži zgodovina Langobardov že okoli leta 665 veljavne oznake, ali pa se v njej zrcali kasnejše časovno obzorje. Da je prva razlaga verjetnejša, lahko sklepamo iz najstarejše zgodovine Karantanije. Začenja se s tem, da so Karantanci okoli leta 740 pod vodstvom imensko znanega kneza stopili v zgodovino. Ta, Borut in njegov rod sta takrat neomejeno vladala pretežno slovanski gentilni zvezi. Bavarski sosedje so zanj le zelo obotavljaje uporabljali novo posebno ime namesto starega običajnega splošnoslovanskega imena; kljub temu pa je poganski knez Borut — kot vse kaže — že prej vladal plemenu, ki je že imelo politično-pravno ureditev in je gotovo že nosilo karantansko ime. Če pomislimo, kakšen radikalen politično-verski preobrat je Borut pripravil svojim ljudem, ne da bi se ob tem moral odpovedati podedovanju oblasti v okviru svoje družine, potem prav gotovo ni mogel biti prvi karantanski knez. Kot smo že uvodoma omenili, je praviloma tako, da moremo odkriti

² Fredegar, *Chronicae* IV 72; prim. Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum* V 29.

³ Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum* V 22.

neko etnično novost šele generacijo po njenem nastanku. Potemtakem lahko računamo, da je bila karantanska etnogeneza zaključena okoli leta 700. Ta proces je trajal najmanj eno življenjsko dobo. To pa se ujema — kar se tiče časovnega obzorja — s poročilom Pavla Diakona, po katerem naj bi živelo v *Carantanum* »posebno slovansko ljudstvo«.

Prvi trije znani karantanski knezi so bili vsi v sorodstvu: Borut, »borec«, je vladal že pred letom 740 pa do približno leta 750. V času med pomladjo leta 741 in pred poletjem leta 743 so okrepljeni Obri skušali ukrotiti Karantance. Ti pa so si zagotovili pomoč Bavarcev in so tako z združenimi silami odbili napadalce. Ob tem pa so sami prišli pod nadoblast svojih »pomoč dajočih« sose- dov. Z juga — kljub tradicionalnim vezem — ni bilo pričakovati pomoči, ne od Kranjcev, ki so bili slej ko prej odvisni od Obrov, ne od Langobardov, ker so si alpski Slovani bili priborili in ohranili svojo samostojnost tudi na njihov račun. Izguba slovanskega davka iz *regio quae Zellia appellatur*⁴ je najbrž stala s tem v zvezi. Komaj dobro desetletje je bilo šele minulo, odkar so karantanske čete prodrlle iz območja Enns-Pongau do Salzacha in tam požgale Maksimilijanovo celico v Bischofshofnu. Kljub temu se je Borut podredil agilolfinskemu vojvodi Odilu in že poleti leta 743 so korakale karantanske čete v bavarski vojski proti Frankom. Sin Cacatius (Gorazd) in bratov sin Chaitmar (Hotimir) sta kot talca jamčila za Borutovo zvestobo.

Po očetovi smrti se je Cacatius vrnil iz Bavarske in Karantanci so ga ustoličili kot kneza. Vladal je približno od leta 750 do leta 752. Po njegovi kratki vladavini so Karantanci »zaposlili« kralja Pipina I, naj jim pošlje Cacatijevega bratranca. Po vrnitvi je Hotimir leta 752 postal knez. Ustavno-zgodovinska interpretacija se s posebno vnemo ukvarja z deležem Karantancev pri postavljanju knezov. V ta namen proučuje izročila o ustoličevanju koroških vojvod iz poznejšega in poznega srednjega veka. Nočem sicer načelno oporekati možnosti, da se lahko stare tradicije ohranijo dolgo časa — na Gosposvetškem polju je udomačen tudi zelo starodaven obhod štirih cerkvá vrh štirih gorá (Vierberge- lauf). Vendar mora zgodovinar le svariti pred precenjevanjem ustnega izročila, kar se tiče njegove veljave, učinkovitosti in časovne veljave. Če opat Janez Ve- trinjski v 14. stoletju ve poročati o tem, da je »kmet kot predstavnik ljudstva v slovanskem jeziku preveril primernost in še posebej krščansko vero koroškega vojvode pred njegovim slovesnim ustoličenjem«,⁵ te kratke oznake kaj- pada ne nasprotujejo zgodnjersrednjeveškemu izročilu. Zna biti, da segajo znani, zelo kompleksni obredi pri ustoličevanju koroških vojvod nazaj v Borutove čase, vendar je to zelo vprašljivo. Politično opolnomočeni Karantanci so ustoličevali kneze na Krnskem gradu in se pri tem posluževali »knežjega kamna« — na glavo postavljenega vzočja rimskega stebra v jonskem slogu. Knežji ka- men, danes shranjen v Deželnem muzeju v Celovcu, je najstarejši po verodo- stojnih zgodovinskih virih uporabljeni in ohranjeni simbol oblasti v vsem vzhodno-alpskem prostoru. Karantansko ustoličevanje spominja tudi na ustoli- čevanje čeških Přemislidov, o katerem pa so se ohranila samo pismena poro- čila, ne pa tudi insigniji.

Borutovega sina Cacatija (Gorazda) in njegovega bratranca Hotimira so skupaj z drugimi talci odvedli na Bavarsko, kjer naj bi bila vzgojena v krščan- skem smislu. Leta 811 je salzburški nadškof Arn lahko dokazal, da so papeži Zaharija (741—752), Štefan II. (752—757) in Pavel I. (757—767) dodelili Karan- tanijo njegovim predhodnikom.⁶ Množinska oblika »predhodniki« vključuje tudi opata-škofa Janeza, tako da je Karantanija morala biti prvič dodeljena Salz- burgu in s tem bavarski cerkvi še v njegovem času, morda celo še pred pora- zom, ki ga je leta 743 utrpel Odilo v spopadu s svojimi frankovskimi svaki.

⁴ Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum* IV 38.

⁵ Heinz Dopsch, *Adel und Kirche als gestaltende Kräfte in der frühen Geschichte des Südostalpenraums. Carinthia I 166 (1976) 23 s., zlasti 30.*

⁶ D. Kar. I. 211 (811 VI 14).

Okoli leta 752 je Hotimir postal knez Karantancev. Pred tem je živel skoraj deset let na Bavarskem. Na otoku Herrenchiemsee ga je neki salzburški duhovnik vzgajil v kristjana. Ko se je Hotimir vrnil v Karantanijo, mu je sledil njegov nečak kot duhovni svetovalec. Oba skupaj sta zavezala karantanskega kneza do tolikšne pokorščine nasproti salzburški cerkvi, da je »po kratkem času«⁷ vzpostavil stik s škofom Virgilom. Hotimir je prosil Virgila, da bi kar sam prišel misijonarit, kar pa je salzburški škof moral odkloniti. Namesto Virgila in kot njegov pooblaščenec, *episcopus missus*,⁸ je prišel v deželo pokrajinski škof Modest in ostal tam do svoje smrti okrog leta 763. Ta dogodek je sprožil prvi poganski odpor Karantancev; povezava s Tasilovim uporom *harisliz* leta 763 ni neverjetna.⁹

Ustanova pokrajinskega episkopata izvira iz krščanstva grškega Vzhoda, po deurbanizaciji latinskega sveta pa jo je prevzel tudi Zahod. Kot takšne vrste »podeželski škof« je deloval tudi Modest v Karantaniji. Ljudska tradicija v zvezi z Modestom in čaščenje tako imenovanega Modestovega groba, ki je pravcati potpuri starin, sta povezani s »stolnico pri Gospe sveti«. Najbrž je Modest osredotočil svojo misijonsko dejavnost zares pri Gospe sveti, ki je ležala nasproti Krnskemu gradu, središču Karantanske kneževine. Nikoli ni bil gosposvetki škof, temveč je bil po naročilu salzburškega škofa pristojen za deželo Karantanijo. Izraz »pokrajinska škofija Gospa sveta« je torej *per definitionem* zgrešen.

Po Modestovi smrti okoli leta 763 je Hotimir ponovno vabil Virgila, da bi le ta osebno nadaljeval misijonsko delo. Virgil je tudi tokrat odklonil, zlasti, ker se je v deželi prebujal ponoven odpor. V šestdesetih letih sta sledili še dve nadaljnji *carmulae*, »kot pravijo Bavarci«.¹⁰ Po Hotimirjevi smrti je odpor Karantancev prerasel v pravo vojno, ki je trajala od 769 do 772. V tem letu je Tasilo III. slavil svojo veliko karantansko zmago. Zamena dinastije je utegnila še ojačiti boje. Tasilovo zmago so primerjali z zmago Karla Velikega nad Sasi, vojvodo samega pa v stilu slavospeva s Konstantinom Velikim, zmagovalcem nad pogani. Pretrgano zvezo do Salzburga je znova vzpostavil karantanski knez Waltunc (Valtunk), ki je zaprosil Virgila za misijonarje. Od tega časa naprej pa do škofove smrti leta 784 šteje *Conversio* šest nadaljnjih krščanskih misij.

Salzburški viri osvetljujejo pomen udeleženih oseb, ki so vseskozi štele k ožjemu krogu sodelavcev Virgila. Tudi salzburški Romani so sodelovali pri karantanski misiji. Več kot tretjina duhovnikov je imela nesporno romanska imena, katerih nosilci so zagotovo izpričani v salzburškem okrožju. Med salzburškimi misijonarji pa je bil tudi Virgilov zaupnik iz domovine, Irec Duplitarus-Dublittir.¹¹

Po Virgilovi smrti je škof Arn nadaljeval metodo svojega predhodnika. Za karantansko misijo sprva ni zadolžil nobenega pokrajinskega škofa. Odposlal je štirinajst misijonarjev pod vodstvom presbiterja Inga, ki pa mu je uspešno in dolgoletno delovanje zagotavljalo škofu enakovreden status. Janez Vetrinjski je naredil iz njega prvega koroškega vojvodo. Šele ko so ga povzdignili v nadškofa, je leta 798/799 Arn preoblikoval salzburško misijonsko organizacijo slovanske pokrajine, v kateri je Karantanija še naprej zavzemala prvo mesto. V ta namen so leta 799 posvetili pokrajinskega škofa Teoderiha. Posvetna oblast in nadškof Arn sta ga vpeljala v njegovo službeno področje.

Delež Salzburga pri uspešni karantanski misiji je nesporen. Ob tem pa velja omeniti še Oglej in Freising. Njun delež je tendenciozno poročanje 9. stoletja skoraj potisnilo v pozabo.

Problem razmejnitve obeh škofij, ki sta se ga zavedala že prijatelja Paulinus in Arn, in ga je — brez uspeha — skušal reševati Ursus iz Ogleja, se je do-

⁷ *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* cc. 4 in 5.

⁸ *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* cc. 5.

⁹ *Prim. Annales regni Francorum* a. 788.

¹⁰ *Prim. Lex Baiwariorum* II 3, *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* c. 5.

¹¹ *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* c. 5; *prim. Wolfram, Mitteleuropa* 145.

končno razrešil za njegovega naslednika leta 811. Zatem je Karel Veliki dal spisati listino, s katero je bila dokončno zapečaten odločitev o delitvi Karantanije in o Dravi kot meji med Oglejem in Salzburgom. Smrt Pipina, vladarja Italije, poleti leta 810, je ogrozila politično enotnost obeh metropolitanskih enot (Salzburga in Ogleja), kakor je bila predvidena v *Divisio regnorum*. Po delitvenem načrtu naj bi Karel mlajši dobil Italijo do reke Pad. Pipin pa je zapustil sina, zakonitega dediča z imenom Bernhard, čigar pravico do italijansko-langobardske kraljevine v mejah iz leta 810 je njegov cesarski ded bil izrecno priznal. V pozni pomladi leta 811 je Karel mlajši še živel, zato je bilo pričakovati, da bo politična meja ločila Salzburg od Ogleja. V tej situaciji sta obe metropoli težili k čim jasnejši ureditvi pravnih odnosov. Tako je bilo tudi v naslednjih letih. Še tik pred svojo smrtjo je Arn poslal svojega arhidiakona in izbranega naslednika jeseni leta 819 v Aachen, da bi od Ludvika Pobožnega izposloval potrdilo Karlove diplome.

Pokrajinski škof Teoderih, ki je v glavnem deloval v Karantaniji, je preživel svojega ordinarija Arna, ki je umrl 24. januarja 821. Adalram — Arnov naslednik — je po Teoderihovi smrti imenoval škofa Otona za njegovega naslednika. O le-tem je poleg imena znano samo to, da je deloval na svojem področju še po 4. januarju 836. Ko sta bila nadškofa Liupram (836—859) in Adalwin (859—873), »je vodil škof Osbald slovansko ljudstvo«. ¹² Osbald se je mimo nadškofa obračal direktno na Rim. Znana sta papeževa odgovora na dve pismeni vprašanji, ki jih je Osbald naslovil na Nikolaja I. (858—867), verjetno za časa Adalwina. Le-ta »dajeta drastično sliko o problemih v misijskih okrajih in o surovih navadah tega časa. Tako je papež odločil, naj se kleriki, ki so v silobranu ubili kakšnega, pogana, odpovejo duhovniški časti, ker noben duhovnik ne bi smel prelivati človeške krvi. V svojem drugem pismu je papež določil, naj o pretepu, pri katerem je neki duhovnik ubil diakona, razsodi komisija pod predsedstvom salzburškega nadškofa. Če bi se udarci izkazali kot smrtonosni, naj duhovniku odvzamejo duhovniško čast; če pa je bil vzrok diakonove smrti padec s konja, naj bo duhovnik prizadet le s cerkveno pokoro.« ¹³ Osbald pa je še drugače dokazal svojo samostojnost. Nihče iz vrst starejših karantanskih pokrajinskih škofov, od Modesta preko Teoderiha in Otona do Osbalda, ni bil zapisan v salzburško pobratimsko knjigo. Njihovih imen tudi v drugih »knjigah življenja« ne najdemo; izjema je le Osbald, ki je v reichenauski pobratimski knjigi kot prvi zapisan na seznamu »duhovnikov iz Karantanije«. ¹⁴

Poznejša izročila vedo na splošno poročati o prepirih med karantanskimi škofi in njihovimi salzburškimi ordinariji. Zadržanje Osbalda pa je najbrž bilo vzrok temu, da ga je Adalwin najkasneje leta 863 odstavil oziroma da je po njegovi smrti sistiral slovanski episkopat. Osbald je ime anglosaškega kralja — mučenca iz sedmega stoletja, ki je podpiral misijonarje in celo prevajal njihove pridige. Spomin na kralja Osbalda ni živel samo na britanskih otokih, postal je tudi del sakralne folklore na celini. Zanimanje Anglosasa Alkuina za obrski in slovanski misijon je štelo med kulturne dobrine njegove domovine; že Beda *Venerabilis* je vzpodbujal to zanimanje. Če škof Osbald že sam ni bil z otoka, je po vsej verjetnosti bil vzgojen v anglosaški misijonski tradiciji. Ta je tudi sicer zapustila sledove v deželi; zadnji karantanski knez je nosil anglosaško ime Etgar. Približno tri generacije — od 740 do 828 — je bila Karantanija rodovna kneževina v okviru Bavarske, in sicer najprej v okviru regnum vojvod Odila in Tasila III., nato pa karolinških kraljev. Po padcu Tasila III. leta 788, najkasneje pa po ustanovitvi Vzhodne prefektore 799/802 so vladali zapovrstjo štirje knezi — Priwizlauga (Pribislav), Cemicas (Semika), Ztoimir (Stojmir) in Etgar. Ludvik Pobožni je 828 uvedel frankovsko grofijsko ureditev v Karanta-

¹² *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* c. 9.

¹³ Wolfram, *Mitteleuropa* 282.

¹⁴ *Verbrüderungsbuch Reichenau* 108 c 1.

nijo, s čimer se je razširilo bavarsko pravo na vse prebivalce dežele. Sicer obstajajo posamezne listine, ki tudi še po tem času omenjajo karantansko plemensko pripadnost. Tako označene osebe pa nikoli ne nastopajo v deželi sami, temveč ali na sosednjem Bavarskem ali na panonskem kolonizacijskem ozemlju. Etnično razlikovanje nima pravne podlage, temveč le podoben pomen, kot ga ima Quartis.

Meje Karantanije

Na zahodu in severozahodu je Karantanija mejila na Bavarsko, tako da so šteli k njej tako Vzhodno Tirolsko, Koroško in Lungau kot tudi Enns-Pongau in doline štajerske Aniže, Murice in Mure. Na severu je segala dežela preko zgornje- in dolnjeavstrijskih apnenih Alp. »Ischler Landl« in dolina reke Krems tja do Klausena sta po vsej verjetnosti tudi bili karantanski, kakor tudi južni del Dolnje Avstrije z mejno reko Schwarza. Vzhodna meja je potekala ob gorskem pasu, ki sega od dolnjeavstrijskega Bucklige Welt preko Fischbacher Alpen do srednje Mure in je znan — čeprav šele iz madžarske dobe — kot *mons Predel*,¹⁵ kot »mejna gora«. Kateri predeli severne Slovenije so bili karantanski, je težko povedati. Če se je leta 811 govorilo o tem, da teče Drava skozi sredo Karantanije, potem območje južno od Drave ni moglo biti majhno, če bi naj oglejski patriarh ne bil močno prikrajšan. Najbrž lahko istovetimo jugovzhod Karantanije z jugovzhodnim notranjim Norikom pred njegovo razširitvijo s Ptujem. To lahko sklepamo iz dejstva, da je Ptuj (Poetovio) pripadal panonski oblasti Langobardov kot tudi Pribine, pa tudi iz dejstva, da se v diplomu Karla Velikega iz leta 811 Norikum enači s Karantanijo. Furlanec Pavel Diakon je vsekakor smatral, da je *Carniola*, »mala Karnija«, dežela Slovanov, *patria Sclavorum*, in jo je nedvomno razločeval od *Carantanum*, kjer je živelo od *Carniolenses*, »Kranjcev« različno slovansko ljudstvo.¹⁶ Na jugozahodu so tvorile Karnijske Alpe slej ko prej mejo med *patria Carnium*, Karnijo v ožjem smislu, in *Carontani* Kozmografa iz Ravenne.¹⁷

Kranjci

Južno od Karantancev, na območju furlanske oblasti, se leta 820 omenjajo *Carniolenses*.¹⁸ K njim lahko prištevamo tudi kneza Vonomyrja, ki je po navodilu vojvode Erika Furlanskega leta 795 z jugozahoda napadel obrsko državo in vdrl prav v njeno središče med Donavo in Tiso. *Carniolenses* so prebivalci male deželice *Carnia*, Kranjci in so živeli ob zgornji Savi, medtem ko je ležala antična *patria Carnium* onstran kontinentalnega razvodja ob gornjem toku Piave, Tagliamenta in Soče. Imena, ki se začenjajo z zlogom *Car-*, *Carni(ol)a* in *Carantanum* označujejo po vsej verjetnosti eno in isto, namreč deželo kamenih ljudi. O blizkosti med Kranjci in Karantanci priča tudi arheologija, saj označuje materialno zapuščino tega prostora kot »köttlaško kulturo«. Kljub temu ni nikakršne podlage za domnevo, da bi Karantanci in Kranjci že pred koncem karolinške dobe tvorili politično enoto, dasiravno sta obe deželi od leta 828 na-prej kot grofiji pripadali bavarski Vzhodni prefekturi.

Kranjci in del Karantancev so se pridružili vojni Ljudevita, ki je divjala pet let ob jugovzhodni meji frankovske države. V zimskem Aachnu so se 817 oglasili bizantinski poslanci, da bi se pri cesarju Ludviku Pobožnem zavzeli za romansko prebivalstvo Zahodne Dalmacije. Po eni strani so slovanske zveze in njihovi knezi, med katerimi je bil vodilen Borna, osnovale v Liburniji in v sosednji Dalmaciji skupnost, ki se je podredila frankovski nadvladi. Ta skupnost je bila zelo privlačna, tako da so se Borni pridružili še *Guduscani*. Ta gens se je poimenovala po kraški reki Gacka med obalo in Malo Kapelo. Celo *Timociani*

¹⁵ Wolfram, *Conversio* 79 s, s prip. 20, po Fritzu Poschu in Helrichu Purkharthoferju.

¹⁶ Wolfram, *Conversio* 76 s, s prip. 10.

¹⁷ *Anonymi Ravennatis Cosmographia* IV, 37 s.

¹⁸ *Annales regni Francorum* a. 820.

so zapustili svoja bivališča ob Timoku, ki se v današnji Vzhodni Srbiji zliva v Donavo, pri čemer so »prekinili svojo zvezo z Bolgari«. ¹⁹ Po drugi strani je furlanski dux Cadolah pospeševal naselitev slovanskega prebivalstva v Istri na račun domačih Romanov in sebi v prid. Za Ludvika Pobožnega je bila ta pritožba o Cadolahovi slovanofilski politiki tako pomembna, da ni hotel odločiti brez duxa in prizadetih. Sestavil je komisijo na visoki ravni in preložil pogajanja v kraj sam; rezultat je bil znameniti Placitum iz Rižane pri Kopru, edinstven vir, katerega besedilo se je v celoti ohranilo. Sicer pa je pri reševanju tega spora prišlo do zavlačevanja, če ne celo do odprtega odpora. Drugo bizantinsko poslanstvo se je še poleti 817 zglasilo pri cesarju, toda brez uspeha. Nato so prišli jeseni 818 poslanci prijateljskega duxa Borne kot tudi njegovega nasprotnika Ljudevita iz Siska-Siscie. Tokrat pa so se Ljudevitovi poslanci pritoževali nad Cadolahovo »krutostjo in nestrpnostjo«. ²⁰ Ljudevitovi očitki so torej v vsakem pogledu dopolnjevali gravamina istrskih Romanov. Vse kaže, da je Cadolahova politika Ljudevita zelo oškodovala.

Ko so se Ljudevitovi poslanci brez uspeha vrnili domov, je *dux Pannoniae inferioris* ²¹ najkasneje ob začetku pomladi 819 udaril. Ljudevit je dotlej gotovo priznaval frankovsko nadoblast, saj njegova vojna dejanja takrat še niso veljala kot *bellum*, temveč kot *carmula* ²² — podobno kakor Bernhardov upor. Julija 819 je Ludvik Pobožni ukazal, naj Cadolah iz Italije napade Ljudevita. Tudi Bavarce so leta 819 mobilizirali proti Ljudevitu. Tako je bilo že 8. maja v Freisingu znano, da bo treba z vojsko proti Vzhodu, in 4. julija so stale bavarske čete, *comitatus contra Liuduuinum*, že globoko v Panoniji. ²³ Vsekakor se je ta vojska takrat premikala že dlje kot mesec dni po deželi Hunov, se pravi, da ni pretirano hitro napredovala. Dobra mera bavarske lagodnosti je narekovala tempo pohoda; tako je neki regensburški klerik 2. junija 819 našel dovolj časa, da je *in Hunia in exercitu* začel rokopis, ki je najstarejša datirana avstrijska knjiga. Slabih petnajst tednov pozneje, 12. septembra, je pisec končal svoje delo v St. Florianu, ki ga zgodovinski viri ob tej priložnosti prvič nesporno omenjajo. ²⁴ Dve freisinški listini sta bili oporoki za primer, da bi izstavitelja umrla v Ljudevitovi vojni. Pisec knjige je zagotovo preživel, po vsej verjetnosti sta preživela in se vrnila v domovino tudi oba previdna oporočnika. Medtem se je italjski vojski mnogo huje godilo. Ko se je vračala s svojega neuspešnega pohoda, je izgubila voditelja, še preden je prekoračila furlansko mejo; Cadolah je tu 31. julija 819 podlegel visoki vročici.

Čeprav je slavil zmago nad napadalci, Ljudevit diplomatskih odnosov do cesarskega dvora ni prekinil. Narobe, v Aachen je dal sporočiti, pod katerimi pogoji bi bil pripravljen znova priznati frankovsko nadoblast. Cesar je Ljudevitove predloge zavrnil in sam odposlal protiposlanstvo v Sisak, ki pa prav tako ni bilo uspešno. Medtem je Ljudevit, ki je moral biti zares privlačna osebnost, našel močno podporo pri »sosednih gentes«. ²⁵ Tako so celo Timočani, ki so kanili zapustiti Bolgare in se pridružiti Frankom, se pravi Borni, spremenili svoj načrt ter se pridružili Ljudevitu. Ta gentilna tvorba kneza iz Siska, ki spominja na začetke moravske države, je zajela tudi Kranjce in del Karantancev. Celo Fortunatus, patriarh iz Grada, je poslal rokodelce za gradnjo utrdbe Sisak-Siscia. Še pozno poleti 819 so bili ob karantanski Dravi boji, da bi se ustavila močna Ljudevitova vojska. Samo nekaj tednov ali mesecev kasneje je slovanski knez spremenil smer svojega pohoda in vkorakal v Dalmacijo. Še do leta 822 naj bi trajala njegova borba proti frankovskim četam in njihovim slovanskim zaveznikom.

¹⁹ Annales regni Francorum a. 813.

²⁰ Annales regni Francorum a. 818.

²¹ Annales regni Francorum a. 819.

²² Wolfram, Mitteleuropa 269.

²³ Traditionen Freising nn. 415 in 419 (819 V 8 in 819 VII 4).

²⁴ Wolfram, Mitteleuropa 269.

²⁵ Annales regni Francorum a. 819.

Ljudevita običajno imenujemo kneza Hrvatov. Kdor pa sledi etnografskim vidikom in sprašuje po »oblikovanju in ureditvi plemen«²⁶ se bo izognil temu, da bi prenašal anahronistična merila na etnogenetski proces. Sicer ni dvoma, da je Konstantinos Porphyrogenetos poznal Slovane iz Dalmacije in nekaterih predelov Slavonije kot Hrvatov. Toda ta avtor je pisal sto let po državnih analih, v katerih sicer naletimo na bogato poznavanje slovanskih plemenskih imen, nikjer pa ne na ime Hrvatov. Da je Konstantinos Porphyrogenetos v svoj prikaz vključeval tudi bajeslovna poročila, je znano. Vrhu tega je — kadar govori o Dalmaciji — imel v mislih bolj Primorje. In zares vse kaže, da se je hrvaška etnogeneza začela približno eno generacijo po Ljudevitu — po eni strani v okolici Klisa, po drugi strani v okolici Bihaća, ne pa ob Savi ali v prostoru Reka—Tharsatica.

Uspešen nasprotnik Ljudevita je bil furlanski dux Balderih. Le-ta je bil poslednji imetnik tega starega langobardskega vojvodstva. Leta 824 so se oglasili Bolgari s Tise in Donave pri cesarju in med drugim zaprosili za »vrnitev« odvisnih slovanskih kmetov. Franki si najbrž o nakanah Bolgarov kot tudi o nevarnosti njihovih zahtev niso bili povsem na jasnem. Ludvik Pobožni je njihove zahteve nekam odlašujoče obravnaval. Istočasno je reagiral Aachen tudi na bavarsko dilemo. Ludvik Nemški, ki je postal leta 817 bavarski kralj, je leta 826 prišel najbrž prvikrat v svoje kraljestvo. V njegovem spremstvu je bil kot prvi prefekt Vzhodnih dežel izredno sposobni in tudi na Bavarskem vplivni Gerold II., stric mladega kralja. Oba sta se morala v prihodnje potruditi, da znova osvojita za Bavarce teren, ki so ga bili izgubili v prid Furlanije. Balderih je namreč vladal v Karantaniji in — najkasneje od konca Ljudevitove vojne naprej — tudi v Gornji Panoniji, se pravi, globoko znotraj bavarske Vzhodne dežele. Napovedoval se je grozeč konflikt o pristojnosti.

Leta 827 so sirmijski Bolgari vdrli z ladjami po Dravi navzgor v Gornjo Panonijo, »pregnali kneze Slovanov in nad nje postavili bolgarske vladarje«.²⁷ Krivdo za ta poraz so naprtili izključno Balderihu, čeprav ni samo furlanski vojvoda, temveč tudi Gerold II. še leta 826 izključeval grozečo bolgarsko invazijo. Balderih se je moral umakniti, njegovo mandatno območje je bilo razdeljeno med štiri comites. Najbrž si lahko razlagamo to poročilo tako, da sta leta 828 bila imenovana za Karantance in Kranjce po en grof in da sta bila podrejena bavarskemu prefektu Geroldu II. Preostala dva comites pa sta verjetno dobila okrnjeno Furlanijo in Istro in ostala s svojimi grofijami pri Italiji. Kazen, ki ni bila namenjena samo Balderihu, temveč tudi njegovemu gospodarju, najstarejšemu cesarskemu sinu Lotarju, je Ludvik Pobožni odredil leta 828. Navzoča sta bila tudi Ludvik Nemški in Gerold II., ki sta še poleti 828 začela vojno proti Bolgarom. Poslednjega furlanskega vojvode ter Lotarja I. v Aachen ni bilo. Tako je bilo razpuščeno furlansko vojvodstvo in Italija ločena od Panonije. Hkrati sta izgubili tudi Karantanija in Kranjska svoj avtonomni status, Sisak pa je ostal gentilna kneževina vse do prihoda Madžarov.

Še pred Ljudevitovim koncem je Bavarec Mahtheri 10. julija 822 podaril svojo posest med Trušnjami (Trixen) in Grebinjem (Griffen) freisinškemu samostanu Innichen. Prejemnik je škof Hitto, ki prepušča posest daritelju kot dosmrtni fevd. Listino, ki je bila sestavljena o pravomočni kupčiji, je potrdilo devetnajst oseb, ki vseskozi nosijo bavarska imena in so pravno izkazane kot Bavarci. O tem, kje je bila listina sestavljena, ni podatkov, tako da ne moremo niti zagotovo reči, ali so bile med pričami take, ki lahko veljajo kot »Korošci«, in če, koliko jih je bilo. Tu in tam pojmujejo prvotno in dolgo časa tudi edino omembo bavarskega zemljiškega posestnika kot dokaz proti spremembi karantanske ureditve leta 828. Res je Mahtheri omenjen šele v zadnjih letih karan-

²⁶ Tako (Stammesbildung und Verfassung) je naslov knjige Reinharda Wenskusa, ki je izšla v prvi izdaji 1961.

²⁷ Annales regni Francorum a. 827.

tanske kneževine. Bolj kaže, da so Mahtheri in njegovi pristaši šele ustvarili predpogoje za uspešno uvedbo grofijske ureditve kot pa obratno. Prvi oblastnik v začetku še enotne grofije Karantanije je bil neki Helmwin, njega pa je nasledil neki Albgar. Od obeh sta nam znani le imeni, ki se pa dobro uvrščata v »nomenklaturo« Bavarske in njenega vzhodnega dela. Najkasneje leta 844/845, verjetno pa že dosti prej, je Pabo postal karantanski grof. Njegovo delovanje, ki se je proti njegovi volji končalo leta 860, je bolj znano.

Vzpon Karantanije kot kraljeve dežele je neločljivo povezan z Arnulfovo osebnostjo. Karantanija je bila Arnulfova domovina in oporišče njegove oblasti; tu je doraščal in se izkazal kot kraljevski dux. Odtod si je osvojil oblast ne le nad Bavarsko, temveč nad vzhodno frankovsko kraljevino v celoti. Še današnji rodovi ga — četudi anahronistično — označujejo kot »Arnulfa Koroškega«. V Karantaniji je Arnulf pogosto bival tudi po letu 887, in sicer tako v štajerskem kot v koroškem delu. Božič leta 888 je proslavil na Krnskem gradu ob vznožju Šenturške gore. Od srede 9. stoletja naprej je Karantanija pridobivala na pomenu, razvila se je njena infrastruktura in bogastvo dežele se je pomnožilo. O tem govorijo številne podelitve bavarskim cerkvam; seveda je bila pri tem po obsegu in vsebini salzburška »Magna Charta« iz leta 860 daleč na prvem mestu. Splošno zanimanje se ni omejevalo le na cerkvene zemljiške posestnike, kot kaže primer Witigowa. S ponosom se je vsakdo v Panoniji priznal za Karantanca, kadar je pričeval *in praesentia Arnolphi ducis*.²⁸

V petletju med letoma 874 in 879 se je slovanski apostol in panonsko-moravski nadškof Metod korak za korakom umikal iz salzburške Panonije, dokler se ni moral tu docela odreči svoji poziciji. Ta čas je nadškof Theotmar verjetno v osebi Salomona obnovil karantanski pokrajinski episkopat. Škof je imel štiri naslednike, Engilfrieda, Alaricha, Dietricha in Gotaberta. Samo o zadnjem nam je znano več kot samo ime. Postavil ga je bil nadškof Pilgrim (907—923) in služboval je še pod Odalbertom (923—935). Ti karantanski škofje so prvi salzburški pokrajinski škofje, ki se tako imenujejo. Freising, ne pa Salzburg, je bila prva škofija, ki je v deželi zgradila lastniški samostan, in sicer kolegiatno ustanovo Marija na Otoku (Maria Wörth). Cerkev je bila posvečena svetnikoma Primožu in Felicijanu, katerih relikvije so bile na Vrbsko jezero prenešene za časa škofa Walda (864—906). Vzpon Karantanije do kraljeve dežele je tudi razlog za njeno poimenovanje kot »grofija« in »država« namesto »grofija« in »pagus«. Tako je bila nekoliko okorno poimenovana še pred letom 893 z lokacijo *in comitatu Ruodperti in regno Carantano*. Bolj elegantno je rečeno za časa »našega nadvse ljubljenega sorodnika in slavnega mejnega grofa Luitpolda«, da leži Krški dvor *in Charentariche in comitatu ipsius*.²⁹

V sistemu bavarskega Vzhoda, ki je bil sestavljen iz frankovskih grofij in gentilnih kneževin, je imela Karantanija izreden položaj. Dežela je tvorila od leta 828 naprej grofijo, ki je mogla biti označena tudi kot »država«. Proti koncu 9. stoletja pričajo viri o večjem številu karantanskih grofov pod enim nadgrofom. Ureditev bavarskega Vzhoda pa je bila odvisna od posesti Panonije, se pravi zahodnih delov nekdanje rimske province severno in južno od Drave. V obeh delih sta bila slovanska kneza, ki sta bila sicer odvisna od vzhodnofrankovske države, pač pa sta v središčih Blatenski Kostel Zalavár in Sisák-Siscia vladala dokaj samostojno. Medtem ko so o knezih iz Siska znana samo njihova imena, vemo dosti več o knezu Pribwini iz Nitre, ki so ga bili Moravci izgnali in o njegovem sinu Koclju (Chozil). To pa zato, ker sta odločilno podprla grško-slovansko misijo. Tako sta prišla v nasprotje do bavarske cerkve in tudi do vzhodnofrankovske kraljevine. Pribwinov zaščitnik, Ludvik Nemški je bil desetletja v sporu s svojim sinom Karlmannom, ki je vladal bavarskemu Vzhodu,

²⁸ Traditionen Regensburg n. 102.

²⁹ DD. Arnolf 109 in 162; glej Peter Štih, *Regnum Carantanum*. *Zgodovinski časopis* 40 (1986), 215 ss.

ne da bi se pri tem kaj prida menil za očetove pristaše. Posledica tega je bila, da je Regensburg najkasneje leta 876 — Kocelj je bržkone ta čas umrl — odločil, da se Pribwinova kneževina razpusti. S tem je izgubila Panonija severno od Drave svojo samostojno vladavino; bavarski Vzhod se je začel razkrajati. Niti poslednji krčeviti poskus, postaviti 884 kneza Braclava iz Siska za frankovskega vazala in ga tako vse bolj pritegniti k obrambi Panonije, ni uspel.

Skoraj pol stoletja ni bilo več kaj slišati o »državi med Dravo in Savo«, ki je nekoč na Zahodu segala prav do zagrebškega prostora. Sedaj naj bi se na področju nekdanje vladavine Ljudevita iz Siska rekrutirala poslednja vojska v boju za frankovsko-bavarsko Panonijo. Leta 896 so položili v Braclavove roke »zaščito Panonije z Blatenskim Kostelom (urbs paludarum)«. ³⁰ Le malo pozneje sta Blatenski Kostel in Sisak — kot kaže — podlegla »Obrom, ki se zdaj imenujejo Madžari«. ³¹ Ti so bili že leta 894 »vse do uničenja razdejali Panonijo« ³² in tako zadali poznokarolinški ureditvi Panonije smrtni udarec. Gentilne slovanske kneževine so utonile, in tudi niso bile obnovljene, ko so Otoni znova osvojili dele donavskega in vzhodnoalpskega prostora.

Preseljevanje narodov se je tako v desetem stoletju — čeprav pozno — vendarle končalo tudi v našem prostoru. Leta 976 so Bavarsko razdelili in njen jugovzhodni del uredili kot vojvodino Karantanijo. Imetnik te vojvodine je vladal ozemlju, ki je segalo od južnega dela Dolnje Avstrije do Verone in vključevalo Furlanijo, Kranjsko in Istro. Tej večjezični, tradicionalno polietnični skupnosti se je obetala sijajna bodočnost. Znano je, da je tudi ta poskus kmalu v prvi vrsti iz dinastičnih vzrokov spodletel. Toda v časih, ko se vsepovsod prebuja spomin na obstoj historičnih regij, naj nam bo dovoljeno, spomniti tudi na to staro skupnost, ne da bi nas zaradi tega kdo osumil, da postavljamo pod vprašaj sedanje državnosti.

Prevedla Tatjana Zeichen-Messner

Zusammenfassung

KARANTANIEN ZWISCHEN OST UND WEST

Herwig Wolfram

Die Entstehung des polyethnischen Fürstentums der Karantanen stellt die älteste frühmittelalterliche Stammesbildung dar, die sich im Ostalpenraum aus Zuwanderern und Einheimischen vollzog und dabei einen bodenständigen Namen annahm. Die Karantanen waren ein eindeutig slawisch bestimmtes Volk, das auch Kroaten, Dudleben und Bulgaren umfaßte. Außerdem gab es einheimische Romanen im Land. Germanische Splitter sind nicht auszuschließen, aber auch nicht nachzuweisen. Die Vorfahren der Karantanen waren in das alte Binnennorikum eingewandert und hatten es zum »Land der Slawen« gemacht. Nach der großen awarischen Niederlage vor Konstantinopel im Jahre 626 dürften die Alpenlawen um 630 den Khaghan gegen einen neuen Herrn eingetauscht haben. Samo nützte die Abfallbewegungen, die im Westen wie im Osten die Awaren schwächten, und schwang sich zum Herrscher eines mitteleuropäischen Slawenreiches empor. Der Tod Samos erlaubte die Wiederherstellung der awarischen Herrschaft über weite Teile des slawischen Mitteleuropas. Die Alpenlawen scheinen hingegen ihre Selbständigkeit behauptet zu haben.

Boruth, der erste bekannte Karantanenfürst, herrschte von vor 740 bis um 750. Zwischen dem Frühjahr 741 und vor dem Sommer 743 versuchten die wiedererstarkten Awaren, die Karantanen zu unterwerfen. Diese versicherten sich der Hilfe der Bayern, schlugen die Angreifer gemeinsam zurück, gerieten aber dabei selbst unter die Oberhoheit der »hilfsreichen« Nachbarn. Bedenkt man, welch radikalen politisch-religiösen Kurswechsel Boruth seinen Leuten zumuten und dennoch die Herrschaft

³⁰ Annales Fuldenses (cont. Alt.) a. 896.

³¹ Annales Fuldenses (cont. Alt.) aa. 894, 896 in 900.

³² Annales Fuldenses (cont. Alt.) a. 894.

innerhalb der Familie wie selbstverständlich vererben konnte, dann wird er sicher nicht der erste Karantanenfürst gewesen sein. Um 700 wäre mit dem Abschluß der karantanischen Ethnogenese zu rechnen. Die bekannten, höchst komplexen Zeremonien der Kärntner Herzogseinsetzung können in die Zeit Boruths zurückreichen; daß sie es tatsächlich tun, wirkt jedoch höchst unwahrscheinlich.

Urkunden des neunten bis elften Jahrhunderts bezeichneten die Karnburg als Carentana — civitas Carantana und das gegenüberliegende Maria Saal als ecclesia sanctae Mariae ad Carantanam. Die Karnburg am Fuße des Ulrichsbergs, mons Carantanus, gab dem Fürstentum den Namen. Im Westen und Nordwesten schloß das Land an Bayern an, so daß Osttirol, Kärnten, der Lungau sowie der Enns-Pongau und die Täler der steirischen Enns, Mürz und Mur zu Karantanien zählten. Im Norden reichte das Land bis über die oberösterreichisch-niederösterreichischen Kalkalpen hinaus. Das Ischler Land und das Kremstal bis gegen Klausen dürften ebenso karantanisch gewesen sein wie der Süden Niederösterreichs, wo die Schwarza den Grenzfluß bildete. Die Ostgrenze verlief entlang dem Bergsystem, das von der niederösterreichischen Buckligen Welt über die Fischbacher Alpen bis zur mittleren Mur reicht. Welche Teile Nordsloweniens karantanisch waren, ist schwer zu sagen. Wahrscheinlich war der Südosten Karantanien mit dem südöstlichen Binnennorikum vor seiner Erweiterung um Poetovio identisch.

Paulus Diaconus verstand die Carniola, die »Kleine Karnia«, als das Slawenland, die patria Sclavorum, schlechthin und unterschied sie eindeutig von Carantanum, wo ein anderes Slawenvolk als die Carniolenses, »Krain«, lebten. Die Kar-Namen, Carni(ol)a und Carantanum, meinen wohl das gleiche, Land der Steinleute. Es gibt aber keinen Anhaltspunkt für die Annahme, Karantanen und Krainer hätten vor dem Ende der Karolingerzeit eine politische Einheit gebildet, außer daß sie beide ab 828 als Grafschaften der bayerischen Ostland-Präfektur angehörten.

Die Krainer und ein Teil der Karantanen schlossen sich dem großen Liudewit-Krieg an, der fünf Jahre lang an der Südostgrenze des Frankenreiches tobte.

Der Aufstieg Karantanien als Königslandschaft ist untrennbar mit der Person Arnulfs verbunden. Karantanien war Arnulfs Heimat und Machtbasis; hier wuchs er auf, bewährte sich als königlicher Dux und konnte von hier aus nicht bloß die Herrschaft über Bayern, sondern das ganze ostfränkische Königtum erringen.

Die Völkerwanderung hatte im zehnten Jahrhundert auch in unserem Raum ihr Ende gefunden. Im Jahre 976 wurde Bayern geteilt und sein Südosten als Herzogtum Karantanien eingerichtet. Der Inhaber dieses Herzogtums herrschte über ein Gebiet, das vom südlichen Niederösterreich bis Verona reichte, das Friaul, die Krain und Istrien umfaßte. Eine glänzende Zukunft schien dieser vielsprachigen, traditionell polyethnischen Einheit gewiß. Daß auch dieses Experiment sehr bald aus vorwiegend dynastischen Gründen scheiterte, ist bekannt.

ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

YU-61000 Ljubljana, Aškerčeva 12/1, tel.: (061) 332 611, int. 210

vas vabi, da kot redni član vstopite v eno izmed slovenskih zgodovinskih in muzejskih društev.

Društveni člani po nižji ceni prejema osrednje glasilo slovenskih zgodovinarjev »Zgodovinski časopis«, imajo popust pri nabavi knjig iz zaloge zveze, lahko sodelujejo pri strokovnih in družabnih prireditvah društev (zborovanja, predavanja, strokovne ekskurzije in podobno), brezplačno prejmejo zvezino značko in izkaznico ter uporabljajo zvezino knjižnico. Potrjena izkaznica ZZDS omogoča brezplačen ali cenejši vstop v številnih domačih in tujih muzejih ter galerijah. Člani slovenskih društev s popustom kupujejo knjige »Slovenske matice«, občasno pa tudi publikacije drugih slovenskih založb.

Članarino in naročnino lahko vplačate vsako dopoldne (od ponedeljka do petka) na zvezinem sedežu ali pa s položnico na žiro račun: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Ljubljana, Aškerčeva 12, 50101-678-49040.

Vplačilo vseh članskih obveznosti je možno tudi pri vseh matičnih pokrajinskih zgodovinskih in muzejskih društvih. Tu so njihovi naslovi:

Zgodovinsko društvo Ljubljana, Filozofska fakulteta, 61000 Ljubljana, Aškerčeva 12

Zgodovinsko društvo v Mariboru, Muzej narodne osvoboditve, 62000 Maribor, Heroja Tomšiča 5

Zgodovinsko društvo v Ptuj, Pokrajinski muzej, 62250 Ptuj, Muzejski trg 1

Zgodovinsko društvo v Celju, Muzej revolucije, 63000 Celje, Trg V. kongresa 1 (63001 Celje, pp. 87)

Zgodovinsko društvo za Gorenjsko, Gorenjski muzej, 64000 Kranj, Tavčarjeva 43

Zgodovinsko društvo za severno Primorsko, Pokrajinski arhiv, 65000 Nova Gorica, Trg Edvarda Kardelja 1/III

Zgodovinsko društvo v Novem mestu, Zavod za šolstvo R Slovenije — organizacijska enota, 68000 Novo mesto, Glavni trg 7

Muzejsko društvo v Škofji Loki, Muzej na gradu, 64220 Škofja Loka, Grajska pot

Belokranjsko muzejsko društvo, Belokranjski muzej, 68330 Metlika

Zgodovinsko društvo v Slovenskih Konjicah, 63210 Slovenske Konjice

Klub slovenskih zgodovinarjev in geografov na Koroškem, Postf. 38, 9020 Celovec/Klagenfurt, Avstrija

Zgodovinsko društvo za Pomurje, Pokrajinski muzej, 69000 Murska Soba, Trubarjev drevored 4

Zgodovinsko društvo za Koroško, Koroški pokrajinski muzej revolucije, 62380 Slovenj Gradec, Glavni trg 24

Zgodovinsko društvo za južno Primorsko — Società storica del Litorale, Pokrajinski muzej, 66000 Koper-Capodistria, Gramscijev trg 4

Zahtevajte prijavnico za vpis pri enem izmed pokrajinskih zgodovinskih društev ali na sedežu osrednje zveze!

Bogo Grafenauer

PROBLEM MIGRACIJ V ZGODOVINI SLOVENCEV

Referat na 25. zborovanju slovenskih zgodovinarjev v Murski Soboti, 1. oktobra 1990.

1. OPREDELITEV POJMOV »MIGRACIJE« IN NJENIH TIPOV V ZGODOVINI SLOVENCEV

Migracije (selitve opaznega števila ljudi iz enega geografskega prostora v drugega — bodisi posamič, bodisi v skupinah, bodisi začasno, bodisi trajno — pomenijo nasploh v zgodovini človeštva izredno pomembne procese.¹ Naj spomnim le na štiri procese te vrste, ki so bistveno spremenili položaj v Evropi oziroma položaj Evrope v svetu: na t. i. »neolitsko agrarno revolucijo«, ki je vzporedno s širjenjem novega prebivalstva širila iz Bližnjega vzhoda preko Balkana na kontinent prvo poljedelsko civilizacijo; notranje migracije v okviru rimskega imperija kot pot do romanizacije obsežnih področij zahodne in srednje Evrope (z zmago latinske »koiné« kot sredstva sporazumevanja med ljudmi različnega izvora in jezikov); t. i. »preseljevanje narodov« od 4. do 7. stoletja, ki pomeni izhodišče za začetek nastajanja skoraj vseh današnjih evropskih narodov, najprej v obliki ohlapnejših etničnih skupnosti, nato kot izhodišče za oblikovanje modernih narodov (res da po različnih poteh in ne le po enotni, kot domnevajo različne filozofske šole in teorije); medkontinentalne migracije zadnjih stoletij, ki so »evropeizirale« obe Ameriki in Avstralijo po daleč prevladujoči množici današnjega prebivalstva in s tem povsem spremenile položaj »Evropejcev« v svetu (seveda gre za nastanek povsem novih človeških prostorov, saj se delež prebivalstva Amerik v svetovnem prebivalstvu bistveno spremeni od 2,2 % /11 milijonov/ okrog 1500 preko 1,1 % /30 milijonov/ okrog 1800 na 10,5 % /182 milijonov/ pred 1914, pri Severni Ameriki — ZDA in Kanada — se razmerje v istih časih spreminja celo od 0,2 % /1 milijon/ preko 1,1 % /10 milijonov/ na 5,8 % /100 milijonov/ to je 29-krat hitrejši razvoj kot rast populacije sveta v tem času.²

Teorija nasploh deli migracijske tipe po vzrokih glede na različne človeške značaje (razlike v razmerju do zemlje in do potovanja), glede na socialne vzroke (politična preganjanja, odvzem pravic različnim skupinam), verske vzroke (preganjanja drugovercev ali njihova ogroženost), gospodarske vzroke (privlačnost večjega zaslužka ali boljšega načina življenja v mestu), nato glede na trajanje (sezonske migracije ob transhumantni paši ali ob sezonskih poljskih delih;časne ob namenu vrnitve domov in trajne), glede na prisilo ali svobodo selitev (pri prisili ne gre le za dobesedno prisilno naseljevanje, npr. sužnjevi v antiki ali kaznjencevi v Avstraliji, marveč tudi za posledice barbarskih vdorov ali plenilnih pohodov in pustošenja, npr. ob turškem napredovanju na Balkanu), s čimer se povezujejo tudi kriteriji množičnosti (posamič, v masah), spontanosti (npr. evropske migracije v obe Ameriki v 19. stoletju) ali državne organizacije (npr. na Ogrskem v 18. stoletju po osvojitvi izpod turške oblasti) in še kakšnih podrobnih nians.³

¹ L. Dollot, *Les migrations humaines*, Paris 1958; C. Dupeux, *Les migrations*, San Francisco 1975; *Migrations in Post-War Europe*, 1zd. J. Salt in H. Clout, London 1976.

² Za razmerja pred odkritji Colin Mc Evedy, *The Penguin Atlas of Modern History* (to 1815), str. 8—9 in 84—85, za okrog 1910 pa W. Wöllmann v *Raum und Bevölkerung in der Weltgeschichte II*, Ploetz, Würzburg 1956, 199—275.

³ Prim. lit. v op. 1.

V slovenskem zgodovinopisju in geografiji so bila v zvezi z migracijami obravnavana predvsem tri vprašanja — slovanska naselitev (ob vprašanju, koliko staroselcev je mogoče domnevati za proces njihovega stapljanja s priseljenci), dolgotrajni proces srednjeveške agrarne kolonizacije (kot vzrok zmanjšanja nekdanjega slovenskega ozemlja približno za dve tretjini do konca srednjega veka) in obdobje modernega izseljevanja, zlasti med 1870 in 1914.⁴ Poleg tega je bil — že v novejšem času — obravnavan problem urbanizacije (premik prebivalstva s podeželja v mesta).⁵ O različni tipologiji migracijskega gibanja ni globalnih analiz, le ob posameznih primerih obstoje študije, ki bi jih bilo mogoče uporabiti v tem delu. Stvar je toliko lažje razložljiva, ker so gotovo tudi slovenski napor pri obravnavanju teh stvari vsaj delno povezani z antropogeografsko smerjo, ki se je izražala tudi v delu velikega srbskega geografa Jovana Cvijića, pa tudi v različnih srednjeevropskih geografskih šolah.⁶ Vsaj pri migracijskih gibanjih znotraj kontinenta ali njegovih večjih delov so namreč iskali konstante, ki so stalno vplivale na določene migracijske tokove.

Klasičen primer je obravnavanje »metanastatičnih premikanj« na Balkanskem polotoku, ki so gotovo njegova posebnost. Medtem ko se drugod v Evropi končuje agrarna kolonizacija praviloma okrog leta 1500 in so bile bistvene etnične spremembe zvezane samo z njo — potem pa se začnejo velike migracije šele z izseljevanji v 18. ali v 19. stoletju in v istem času je bistveni prelom tudi v pospešenem večanju prebivalstva meščanskih krajev (mest ali trgov), je bilo tu drugače. Od druge polovice 14. stoletja naprej se začne tu vrsta novih migracijskih gibanj (po Cvijićevi terminologiji »metanastatičnih kretanja«), ki se v veliki meri izražajo bodisi v sestavi prebivalstva posameznih krajev (npr. v Moravski Srbiji), v jezikovnih spremembah (širjenje različnih variant štokavskega dialekta) in tudi v etnični pomešanosti prebivalstva v različnih pokrajinah. Ob iskanju splošnih geografskih zakonitosti pri teh nenavadnih pojavih v preteklih stoletjih se je Cvijić skušal opreti na dokazljive procese polpretekle dobe, ki jih je pokazalo terensko preiskovanje o izvoru prebivalstva vsega področja Moravske Srbije in tudi znatnega dela »stare Srbije« (Kosova in Metohije): Za ves ta čas je posplošil konstantne tokove selitev iz hribovskih predelov (zlasti Črne Gore in Hercegovine) v nižinske (»župne«) predele porečja Donave in Save (pa tudi na drugi strani v Primorje in na otoke). Vpliv širjenja in upada turške oblasti mu je bil sicer tudi viden faktor, vendar le kratkotrajen in manj pomemben.

Podoba je bilo mogoče preskusiti le ob zgodovinskih virih, ki so pričali o teh tokovih v dobi širjenja turške oblasti in njenega obstoja in učinkovanja. Viri za ta vprašanja so bili za naš prostor prvič na široko uporabljeni ob nastajanju druge knjige Zgodovine narodov Jugoslavije. Pripeljali so do značilnega, v knjigi nerazrešenega vprašanja. Sintetična podoba »selitev in etničnih sprememb v jugoslovanskih pokrajinah od 15. do začetka 19. stoletja« (712—723) je ostala v glavnem zavezana le Cvijićevi metodologiji, s tem pa je prišla v nasprotje z drugačnim rezultatom obravnavanja teh vprašanj ob regionalni zgodovini v isti knjigi. Tako je za razpravo o knjigi, organizirano junija 1960 na Cetinju, predložila ožja redakcija tudi poseben referat o »migracijah v jugoslovanskih deželah od XV. do XVIII. stoletja in njihovem pomenu za nadaljnji narodnostni razvoj« (besedilo, ki sem ga pripravil, je bilo objavljeno le v

⁴ Pregled z literaturo do 1968 v *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev, Zgodovina agrarnih panog (= GDZSI) I*, Ljubljana 1970: P. Blaznik, B. Grafenauer, M. Kos, Fr. Zwitter, *Kolonizacija in populacija*, str. 29—127.

⁵ GDZSI I, str. 108—114; V. Melik, *Rast mestnega prebivalstva pred prvo svetovno vojno*, *Ekonomika* revija 7, 1956, str. 193—210; J. Pieterski, *Položaj Slovencev pred prvo svetovno vojno*, *Študije o slovenski zgodovini in narodnem vprašanju*, Maribor 1981 (prva objava 1967), str. 193—214.

⁶ Sinteza: J. Cvijić, *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje I*, Beograd 1922 (v francosčini Paris 1918); razprave o delu v zborniku ob 50-letnici smrti: *Naučno delo Jovana Cvijića*, Beograd 1982.

ciklostilu v srbohrvaškem prevodu).⁷ V njem sem zoper shematično podobo navedenega besedila podal tipološko sintezo regionalne zgodovine, ki je pokazala časovno razporejene tri različne tipe migracij: ob širjenju turške oblasti in območja turških vpadov individualni beg prebivalstva in naseljevanje ljudi, ki so se v novi okolici z njo hitro stopili; po uveljavitvi turške oblasti obdobje skupinske kolonizacije privilegiranih skupin (naseljevanje turškega prebivalstva zlasti v mestih, vojaškega pastirskega prebivalstva s posebnimi privilegiji pa ob mejah; ko so te skupine izgubile po širjenju območja cesarstva svoje privilegije, so se z istimi pravicami naseljevale na drugi strani državne meje na hašburškem in beneškem ozemlju); od 18. stoletja dalje vnovič individualno seljenje (tu veljajo Cvijičeve ugotovitve) razen ponekod, kjer država pospešuje novo agrarno kolonizacijo (npr. naseljevanje nemškega prebivalstva v Slavoniji in v Banatu). Za poznejše etnične spremembe je najpomembnejša brez dvoma opisana skupinska kolonizacija (privilegiji in verske posebnosti so ohranjali skupinsko povezanost in s tem postali tudi odločilni faktorji za poznejšo etnično nehomogenost s temi procesi zajetih prostorov). Seveda je bila to pobuda za podobne razmisleke o kolonizacijskih procesih tudi v slovenski zgodovini, tem bolj ker je razprava o »migracijah«, ki jo je za mednarodni zgodovinski kongres v San Franciscu 1975 organizirala »mednarodna komisija za študij socialnih gibanj in socialnih struktur« prav tako opozorila na vprašanje tipologije migracij v različnih obdobjih in prostorih.⁸

Relativna homogenost slovenskega etničnega ozemlja seveda dokazuje, da migracijski tipi balkanskega tipa v turški dobi za zgodovino Slovencev niso bili pomembni, saj so nas res oplazili le prav na robovih. Vendar velja tudi v naši zgodovini upoštevati v bodoče različne tipe migracij in morda tudi uporabo različnih skupinskih oblik naseljevanja v večji meri, kot je bilo to v dosedanjem zgodovinopisju. Pri kriterijih te tipologije gre najprej za razlike glede na značaj prostora v zvezi z obsegom njegove naseljenosti (ali gre potemtakem predvsem za doselitev v malo naseljen prostor, za pregon starejšega prebivalstva ali za doseljevanje z asimilacijo starincev). Delno je to zvezano tudi z vprašanjem, ali gre za naseljevanje le na že ustvarjeno kulturno zemljišče, ali se spreminja le njegova boljša izkoriščenost spriču uvajanja novih gospodarskih tehnik, ki omogočajo preživetje večjemu številu ljudi, ali pa gre sploh za ustvarjanje novega kulturnega zemljišča s krčenjem gozdov ali drugačnih oblik anekumene.⁹ Vsaj v dveh obdobjih — ob srednjeveški kolonizaciji in ob organizaciji obrambe proti »turškim« vpadom iz Bosne pa se postavljajo tudi vprašanja o uporabi posebnih skupinskih oblik naseljevanja (bodisi s posebnim socialnim ali tudi posebnim etničnim značajem). Omejil se bom le na kar se da kratek pregled teh oblik, razdeljenih po pglavitnih različnih časovnih obdobjih migracij v okviru zgodovine Slovencev. V pred-slovensko zgodovinsko obdobje našega prostora pri tem ne segam. Najprej o naselitvi naših slovanskih prednikov (v dveh časih in smereh — okrog 550 skozi Moravska vrata s severovzhoda, okrog 590 skozi Panonijo z vzhoda s podporo

⁷ Zgodovina narodov Jugoslavije II. (red. B. Grafenauer itd.), Od začetka 16. do konca 18. stoletja, Ljubljana 1959, poglavja o zgodovini jugoslovanskih dežel v Osmanskem cesarstvu, zlasti pa V. Cubrilović, Selitve in etnične spremembe... od 15. do začetka 19. stoletja, str. 712–723; kritični prikaz B. Grafenauer, »Migracije v jugoslovanskih deželah od XV. do XVIII. stoletja in njihov pomen za nadaljnji narodnostni razvoj«, je bil objavljen za simpozij na Cetinju junija 1960 v 200 ciklostilnih izvodih (v srbohrvaškem prevodu J. Ferluže); upal sem, da bo budil kakega turkologa, da bo začel s preverjanjem novih tez na podlagi virov (ki jih sam ne morem uporabljati zaradi neznanja jezika). Vendar se to ni zgodilo, kljub temu, da je težko pristopno besedilo doživelo doslej mnogo različnih priznanj v metodološkem pogledu. Zaradi tega uporabljam priložnost, da besedilo objavim v tej številki ZČ. Nekatera vprašanja s tega področja so bila obravnavana v referatih V. kongresa zgodovinarjev Jugoslavije 1969 na Ohridu, ki so bili delno objavljeni v JIČ-u 1969, št. 4, in 1970, št. 1-2.

⁸ Poleg del v op. 1 glej še M. Ekmedžić, Internacionalni i interkontinentalni migracioni pokreti iz jugoslovanskih zemalja od kraja 18. vijeka do 1941. godine, Godišnjak Društva istor. BiH 20, 1972/73, str. 101–136.

⁹ GDZSI I, poleg op. 4 zlasti poglavja o vrstah zemljišča in načinih proizvodnje.

Obrov), ki se je v drugem delu svojega referata ne bom dotikal:¹⁰ Gre za naselitev sicer ne »praznega«, a relativno redko naseljenega prostora (o staroselcih pričajo njihovi neposredni sledovi v arheologiji in dediščina v krajevnih in drugih imenih, pa tudi različni vplivi na poznejši slovenski razvoj, bodisi v planinski živinoreji, bodisi v nekaterih kulturnih izročilih, bodisi ob dvojnem vplivu na slovenski poznejši razvoj — aktivnem v vnovičnem širjenju krščanstva v 8. stoletju, pasivnem pa ob socialni preselitvi z novimi barbarskimi gospodarji kot pospešku pri preskoku iz plemenske družbe v teritorialno »državno« organizacijo).¹¹ Trditvev o naselitvi novega prebivalstva v relativno redko naseljen prostor dokazuje več vrst zgodovinskih virov: Najprej gre že za neposredna pričevanja, pripovednih virov o etnosu (Sclavi), ki dotlej tu ni bil znan, in o njegovem širjenju kot novega pojava (zlasti podatki ob slovansko-romanski meji v Furlaniji in o slovanskem širjenju v Istri).¹² To dopolnjuje relativna redkost slovanskih arheoloških najdb v primerjavi z antičnimi. Arheologi soglasno podčrtujejo tudi pričevanje arheoloških najdb o izrazitem kulturnem prelomu v našem prostoru okrog leta 600 (glede različnosti arheološkega blaga iz pozne antike in iz zgodnjėslovanskega obdobja — glede »karantanske« in »ketlaške« kulture).¹³ Relativno redkost zgodnjėsrednjeveške naseljenosti dokazuje tudi poznejše širjenje naselitvenega prostora in zgostitev njegove poseljenosti v srednjem veku (o tem neposredno pričajo viri ne le za freisinsko Loško gospostvo, marveč tudi viri za razvoj slovanske naselitve v Istri ter o razvoju slovanskega prostora med morjem in Karnskimi Alpami).¹⁴ Na to sem želel opozoriti le zaradi nezdružljivosti podatkov virov z venetskimi in podobnimi legendami in njihovim vplivom na javno mnenje, ki ga more razložiti samo neuravnovešenost politične presoje spričo preloma z vsem izročilom slovanske politične misli, pa sveda tudi prelomom z zgodovinskim mišljenjem nasploh (kje so časi, ko je prihajala med Slovence Staretova Obča zgodovina v 30-52.000 izvodih med družinskimi mohorjevimi knjigami, ki jih je bralo nekajkrat več ljudi!). Kvalifikacijo teh teorij puščam ob strani, njihova ocena pa razsodnim in razgledanim ljudem pri nas ne bi smela biti več neznanca.¹⁵

¹⁰ Poleg GDZSI I (op. 4) še B. Grafenauer, Nekaj vprašanj iz dobe naseljevanja Južnih Slovanov, ZC 4, 1950, str. 23-126, posebej 39-49 in 57-62, Pavel Diakon, Zgodovina Langobardov (izd. B. Grafenauer s komentarjem), Maribor 1988, poleg tega za širši okvir B. Grafenauer, Etnična struktura in zgodovinski pomen jugoslovanskih narodov v srednjem veku, ZC 19-20, 1965-1966, 103-114, in 21, 1967, str. 7-48 (izšlo tudi v nemščini Die ethnische Gliederung und die geschichtliche Rolle der westlichen Südslawen im Mittelalter, Ljubljana 1966, in v srbohrvaščini JIC 1966, str. 1/2, str. 5-36, v nekoliko skrajšani obliki).

¹¹ B. Grafenauer, Die Kontinuitätsfragen in der Geschichte des altkarantanischen Raumes, Alpes Orientales V, 1969, str. 55-85, v istem zborniku tudi še več drugih razprav.

¹² O tem so zbrani podatki virov z ustreznimi komentarjem v moji izdaji Pavla Diakona, Zgodovina Langobardov, Maribor 1988 (delno v neposrednem komentarju k posameznim omembam v besedilu vira, poleg tega pa v sklenjeni razpravi, str. 321-375).

¹³ P. Korošec, Zgodnjėsrednjeveška arheološka slika karantanskih Slovanov, Ljubljana 1979; J. Gisler, Zur Archäologie des Ostalpenraumes vom 8. bis 11. Jahrhundert, Archäologisches Korrespondenzblatt 10/1, 1980, str. 85-98; S. Ciglencek, Höhenbefestigungen aus der Zeit vom 3. bis 6. Jh. im Ostalpenraum, Ljubljana 1987; A. Pieterski, Etnogeneza Slovanov, Arheo, posebna številka, 1990, in Vprašanje kulture naših prednikov v zgodnjem srednjem veku, Traditiones 19, 1990, str. 39-46.

¹⁴ M. Kos, O starejši slovanski kolonizaciji v Istri, Razprave SAZU, 1. razr., 1, 1950, str. 53-82; B. Grafenauer, Proces doseljavanja Slovana na zapadni Balkan i u Istočne Alpe, Posebna izd. ANU BiH XII, 1969, str. 29-55, posebej 40-46.

¹⁵ Opozoril naj le na mojo izd. Pavla Diakona (op. 12) ter na zbornik tega gradiva v Arheo 10/1990, Venetovanje. Zbornik »Z Veneti v novi čas« (ur. I. Tomažič v samozaložbi, Wien), Ljubljana 1990, navajam le zaradi korektnosti polemike, sicer je namreč vsa njegova vsebina brez prave vrednosti. Napačno branje venetskih napisov — dokazano s transliteracijo treh gramatičnih tablic — se ne da braniti le z golim ponavljanjem starih napak in trmastim vztrajanjem pri njih. Inzistiranje na veljavnosti razlage toponimov po vnanji podobnosti zunaj metodološke problematike raziskave kontinuitete in zunaj znanstvene jezikoslovne diskusije ne zasluži vnovičnega obravnavanja (njegovo vrednost označuje klasični spovednikov odgovor na vprašanje grešnice, ali je hud greh njena ošabnost zaradi lepote: »zmota ni greh«). Sapo pa jemljejo resnemu opazovalcu razprave poskuški skillecavanja na vire, ki pa so v direktnem nasprotju z njihovim besedilom. Kako je mogoče Jordanesovo sporočilo o Venetih med Vislo in Dnjestrom »na levi strani venca visokih gora« (Karpato v okrog Dacije!), »ki se razprostira proti severu«, navajati kot poročilo o Slovanih-Venetih »v sami Italiji«? Kako je mogoče iz sporočila legende o sv. Kolumbanu, da je »nameraval iti v dežele Venetov, ki se imenujejo tudi Slovani, da bi razsvetlil njihovo slepo pamet z evangelijsko lučjo«, pa je po pouku Gospodovega angela »spoznal, da ni primerno potovanje k temu plemenu za širjenje vere« in je zaradi tega »počakal v onem kraju (= Bregenz!), dokler se ni odprla pot v Italijo«, kar neposredno kaže, da so bili Veneti zunaj Italije, kot dokaz za obstoj »Slovencev-Venetov« »v Italiji«? Kako je mogoče po-

K vprašanju tipologije pa nas navaja predvsem skoraj tričetr tisočletja trajajoče obdobje srednjeveške kolonizacije v okviru fevdalne družbe. Ves potek srednjeveške kolonizacije kaže — že od prvega sporočila o naselitvi Slovanov v notranjosti Istre okrog leta 800 naprej¹⁶ — da gre v največji meri za naseljevanje na nenaseljenem (pašniškem ali prej z gozdom pokritem) ali redko naseljenem zemljišču v okviru uveljavljanja gospodarskih interesov zemljiških gospodov po gospodarskem učinku njihove zemljiške posesti. Hkrati z zemljiščem so sicer od kralja pogosto prejeli tudi tam naseljene poljedelce, ki so tako prehajali v podložništvo, a le redko je šlo tudi za možnost pregona (kot se omenja v listini Karla Velikega o »Eporestal«, češ da se lahko ljudje, ki tod prebivajo in ne žele prevzeti ustreznih služnosti do novega samostanskega zemljiškega gospoda, »svobodni odselijo«).¹⁷

Pri tej kolonizaciji relativno praznega prostora se kaže večkrat uporaba po izvoru ali tudi jeziku (etnosu) povezanih skupin. Izmed številnih primerov jih navajam le nekaj: »Slovane« okrog 800 v notranjosti Istre, »Bavarce«, »Korošce« in »Slovane« na Loškem gospostvu že po urbarju 1160 (Notitia bonorum de Lonca), naselitev Slovencev v več desetinah krajev v območju »stradae Hungarorum« v Furlaniji po 967 na gospostvu oglejskega patriarha, naselitev nemških kolonistov v obmejni pušči proti Hrvaški na Kočevskem od srede 14. stoletja naprej itd.¹⁸ Povezanost te vrste skupin in njihov izraz v strukturi podeželskega prebivalstva sta bila le relativno trajnega pomena. Skoraj v vseh primerih je prišlo sčasoma do stopitve z okoliškim prebivalstvom.

Drugačnih — socialnih ali pravnih — skupinskih oblik je bilo v slovenskem kolonizacijskem prostoru le malo in z eno izjemo niso imele etnogenetskega značaja ali posledic, drugače kot pri prepletanju Hrvatov, Srbov in Muslimanov ali Makédoncev, Bolgarov, Turkov, Grkov in Albancev.¹⁹ V tem pogledu je slovenski zgodovinski prostor razvojno drugačen. Brez takšnih izrazov so ostale skoraj vse takšne srednjeveške skupine prebivalcev, ki jih je obravnavala doseganja historiografija. O vaških županih je ne glede na njihov prvotni dvignjeni položaj v okviru vasi in sorazmerno številčnost v nekaterih okoliših (npr. v uradih gospostva Laško po urbarjih 13. stoletja) pokazal Hauptmannov razplet problematike njihovega razvoja, da je bila Peiskerjeva teorija o njih kot o posebni gospodarski ali celo etnični gospodujoči plasti neutemeljena.²⁰

Drugače je s kosezi, ki so bili gotovo poseben socialni sloj s posebnim pravnim položajem (to kažejo njihova sodišča) in vsaj v Karantaniji s poseb-

ročilo Pavla Diakona (po Sekundu iz Tridenta) o vpadu Bavarcev »v deželo Slovanov« (in Scia-borum provinciam, 593) oziroma »napadu na Slovane« (super Sclavos, 595) razvezati kot »govor« o Slovenceh »kot o narodu« (!), ki ima »svojo urejeno in bogato državo«? Kako je mogoče postaviti rojstni kraj sv. Hieronima »v današnje Slovenijo«, ko je po lastnih sporočilih rojen v Dalmaciji v Stridonu ob meji s Panonijo in ta meja nikjer ne teče na današnjih slovenskih tleh (F. Bulić, Izabrani spisi, 1984, Stridon, str. 87—198, prvič objavljeno 1920)? S kakšnim »poudarkom prevaja slovenske (slovarske) besede v latinščino«, pa morajo dokazati šele naši venetski avtorji, preden bo treba pokazati njihovo napako (zaenkrat zadošča le smeh na take boste trditve — kot na omenjeno domišljavost o lepoti). In kako je mogoče spreminiti Mojzesa iz Korene v Mihaela, čas njegovega (ali interpoliranega?) zapisa o Slovanih v Dakiji ter njihovi osvojitvi Trakije in Makedonije in prodora v Ahažo in Dalmacijo prestaviti iz 7.—8. stoletja v leto 430 in vse skupaj povezati z Veneti na slovenskih tleh (gl. L. Niederle, Slovanske starožitnosti II/II, Praga 1906, str. 175 in 415)?!

¹⁶ Rižanski zbor (A. Petranović, A. Margetić, R. Bratož), v Prispevki k zgodovini Kopra, Ljubljana 1989, str. 81—88; za zgodovinski komentar gl. navedbe v op. 14 (M. Kos, B. Grafenauer); B. Grafenauer, Zgodnjefevdalna družbena struktura jugoslovanskih narodov in njen postanek, ZC 14, 1960, 35—95.

¹⁷ Fr. Kos, Gradivo I, 275, formula v sicer nepristni listini, prefalzificirani v 10. stoletju.

¹⁸ P. Blaznik, Urbarji freišinske škofije, Srednjeveški urbarji za Slovenijo IV, Ljubljana 1963, str. 127 sl.; za naselbine v Furlaniji M. Kos, K postanku slovenske zapadne meje, RZDHV V—VI, 1930, str. 336—375, posebej 365—373.

¹⁹ Gre za prostore mešanja Hrvatov, Srbov in Muslimanov (»Turkov«) s središčem v Bosni in v prostoru nekdanjih Vojnih krajin, ter Bolgarov, Turkov, Grkov in Albancev v Vardarski, Pirinski, Egejski Makedoniji in južni Albaniji — za Makedonijo v tradicionalnem obsegu do balkanskih vojn. Za zgodovinske strukture pri nastajanju te vrste mešanosti ozemlja prim. B. Grafenauer, Proučevanje problematike posameznih manjšinskih skupnosti, v zborniku Narodne naučnine, Ljubljana 1990, str. 17—30.

²⁰ Lj. Hauptmann, Staroslovenska družba in obred na knežjem kamnu, Ljubljana 1954; B. Grafenauer, Vprašanja županov itd., Naša sodobnost 3, 1955, str. 1125—1136; S. Vilfan, v GDZSI II, 1980, str. 18 do 58 (pri vseh z literaturo od Peiskerjeve županske teorije naprej).

nim mestom v njeni zgodnjefevdalni državni organizaciji, ker sicer ne bi neke pravice prejšnjega zbora svobodnjakov ostale njihovemu zboru (pristajanje na novega grofa oziroma vojvodo) ob prehodu od polvazalne kneževine v položaj frankovske grofije (med 817 in 828); sloj se je postopno razkrojil med 13. in 16. stoletjem, ko je v tem smislu izginil med podložniki in so se ohranile le še nekatere šibke skupine s predvsem formalnimi razlikami od drugih podložnikov.²¹ Zgodovinsko in po številu je sloj gotovo najpomembnejši in relativno najmočnejši v razmerju do drugega prebivalstva. Sicer sta vidni predvsem še dve veliki skupini — v območju Savinjske marke (sem je Hauptmann na nek način skušal povezati tudi zagorski koseški urad ter koseze vzhodno in južno od Ljubljane) ter na severozahodnem Gorenjskem križke koseze in blejsko-bohinjsko skupino. Hauptmann je gledal v kosezih tudi neke vrste kolonizacijsko obliko.²² Prvotno skupino je gledal le v karantanski skupini v zgornjem Podravju in Pomurju (pa tudi tu je opravičeno spoznal v nekaterih naselbinah kraje, ki so nastajali že v drugem kolonizacijskem obdobju (po okrog 1100 ali 1200). Vsi drugi, ki smo proučevali to vprašanje, smo bili glede te teorije skeptični (M. Kos, J. Zontar, jaz sam in S. Vilfan, če pustimo Malovo povsem drugačno teorijo ob strani).²³ Moram pa priznati, da se mi v zadnjem času, ko se vnovič vračam k temu vprašanju ob pripravljanju komentarja k izdaji briksenških urbarjev za blejsko gospostvo in skušam urediti naše danes precej bogatejše znanje o kosezih, kot smo ga imeli pred štiridesetimi leti, ko sem dokončal rokopis Ustoličevanja, kaže Hauptmannova teorija vendarle drugačna po svoji možnosti vsaj za področje Savinjske marke, ki je bila od svojega nastanka skozi poldrugo stoletje v rokah karantanskih dinastij, ki bi mogle uporabiti takšno skupinsko kolonizacijsko obliko s priznavanjem koseških pravic. Vse je seveda še odprto, a zdelo se mi je, da moram povedati v tem pogledu svoje dvome.²⁴

Za razvoj srednjeveške kolonizacije prav v Pomurju in zlasti severno od Mure je bila pomembna organizacija posebnega sloja »strelcev« in njihovih naselbin kot varuhov meje z obeh strani dosti širokega pasu obmejne pušče, ki je bila do druge polovice 12. stoletja gotovo brez organizacije zemljiških gospostev, pa tudi sorazmerno redkejše naseljena. Sami »strelci« (o njih je zbral podatke za štajersko stran Milko Kos, postojanke ogrske »stražne krajine« proti zahodu pa sta obravnavala pri nas Ivan Škafar in Ivan Zelko) seveda

²¹ Iz v resnici že nepregledne literature o kosezih navajam le skromen izbor najpomembnejših avtorjev za današnje stanje problematike: P. Puntschart, *Herzogseinsetzung und Huldigung in Kärnten*, Leipzig 1899, str. 144–203; Lj. Hauptmann, *čigar raziskava se začelja 1915*, Staslovska družba in obred na knežjem kamnu, Ljubljana 1954, str. 75–128, kot sklep tega raziskovanja; E. Kiebel, *Von den Edlingern in Kärnten*, AVGuT 28, 1942; B. Grafenauer, *Ustoličevanje koroških vojvod in država karantanskih Slovencev*, Ljubljana 1952, str. 320–383, Deset let proučevanja ustoličevanja koroških vojvod, kosezov in države karantanskih Slovencev, ZC 16, 1962, str. 176–209 (in zemljevid naselbin kosezov v GDZSI II, v pril.); H. Ebner, *Von den Edlingern in Innerösterreich*, AVGuT 47, 1956; W. Fresacher, *Das Ende der Edlinger in Kärnten*, Klagenfurt 1970, in *Die Freisassen in Kärnten*, 1974; S. Vilfan, *Koseščina v Logu itd.*, Razprave SAZU, 1. razr. 5 (Hauptmannov zbornik), Ljubljana 1966, str. 179–215, in GDZSI 2, 1980, str. 279–353 na različnih mestih.

²² Za selitev kosezov iz Bleda v Bohinj je postavil to teorijo že v razpravi *die Herkunft der Kärntner Edlinger* v VSWG 21, 1928, širše pa jo je uporabil v knjigi 1954 (op. 21).

²³ M. Kos v svoji Zgodovini Slovencev od naselitve do reformacije, Ljubljana 1933, J. Zontar, K zgodovini prevrede koseščin v kupna zemljišča, Slovenski pravnik 52, 1940, str. 285–295, drugo gledj v op. 21. Navedeni skeptiki so seveda priznavali poznejši nastanek koseških naselbin v posameznih primerih, a le kot izjemo (tako že B. Grafenauer v Ustoličevanju za nekaj krajev).

²⁴ Glavni vzrok za dvom je z ene strani spoznanje, da so bile po vsem videzu sprva na Koroškem vse skupine kosezov — tudi one, ki so bile pozneje zvezane z različnimi gospostvi — zvezane s knezom/vojvodo, kar po njihovi viogi ob ustoličevanju vendar družbeno dosti dviga njihov položaj (po Vilfanovi sodbi vsaj v bližino plemstva, čeprav je po moji sodbi to vsaj po formalnem kriteriju plemenitosti v smislu frankovske države pretirano ali celo nemogoče: razlika je bila gotovo v neposedi zemljiškega gospostva). Z druge strani se zdi, da so imeli kosezi v Savinjski krajini — in le tu so imeli poleg Karantanije večji obseg — drugačen značaj; po Hauptmannovem mnenju naj bi spadali v to skupino tudi zagorski kosezi (po organizacijski strukturi so gotovo enaki savinjskim, v Kranjsko naj bi prešli kot dota Sofije Višnjegorske ob možitvi s Henrikom Andeškim), pa tudi kosezi okrog Ljubljane, kjer je gospostvo prešlo v roke Španhajmov gotovo po papeški zmagi v boju za investituro, po Hauptmannovi (res nedokazljivi, kar pa ne pomeni neverjetnosti!) domnevi enako iz rok Višnjegorskih kot Laško gospostvo in še kaj v okviru Savinjske krajine. V ta okvir gotovo ne spadajo kosezi od Križ do Bohinja, ki so bližji koroškemu tipu. Do razrešitve tega vprašanja ostaja ves problem seveda odprt, vendar sem danes mnogo bližje priznanju Hauptmannove teorije, kot sem bil nekdanj.

niso neposredno vplivali na kolonizacijski razvoj, toda prostor med njunima črtama med Muro in Rabo je bil v veliki meri napolnjen s slovenskimi kolonisti od 12. stoletja naprej, kot je pokazal zlasti Milko Kos v svoji dvakratni razpravi o tem vprašanju (zlasti na podlagi analize krajevnih imen).²⁵

Med takšnimi skupinskimi oblikami prebivalstva s posebnimi nalogami in pravicami so pustili trajno sled le izrazi tokov, zvezani s širjenjem Osmanskega cesarstva. To res ne velja za prvi val posameznih beguncev na postojnski Kras, ki ga kažejo že urbarji okrog leta 1500, ker je hitro poniknil med svojo okolico.²⁶ Podobno se je stopila s sosedstvom tudi raztresena naselitev uskokov na Ptujskem polju, ki je zapustila le različna družinska imena (tudi Šalamun, Jančar, Stupan itd.). Pač pa se je trajno vtisnila v naselitvene in etnične strukture skupinska naselitev pastirskega vojaškega sloja v Žumberku in nekaj belokranjskih vaseh ob Kolpi, ki so jih povezovale vojaške naloge in posebne pravice, sredi 16. stoletja, ker je bilo to ozemlje po teritorializaciji Vojne krajine po letu 1600 vključeno v to novo vojnoupravno enoto in ob odpravi Vojne krajine 1881 pridruženo Hrvaški.²⁷

Že v srednjem veku so se začele tudi drugačne, individualne migracije z gospodarskimi podlagami. V podeželju velja to za nekatere posebne dejavnosti (furlanski fužinarji, nemški rudarji v Idriji ipd.), poleg tega pa gre za dve vrsti tokov v meščanska naselja: z ene strani za selitev iz bližnje podeželske okolice, z druge za priseljevanje trgovcev in pozneje denarnih mogočnikov iz tujine. Prav ta tip migracij se je uspešno uveljavljal v okviru merkantilističnega gospodarstva in začetkov kapitalističnega gospodarstva v 18. stoletju, še posebej po lomljenju fevdalnih organizacijskih oblik (zlasti z osebno svobodo kmečkega prebivalstva v naših deželah s patenti 1782) ter po velikem gospodarskem prelomu sredi 19. stoletja. Nova migracija se do 1914 izraža seveda zlasti v izseljevanju. Naše stoletje pa je prineslo v zvezi s spremembami gospodarskih struktur ter posebej prometa povsem nove oblike sezonskih in vsakodnevnih migracij (z razliko med krajem zaposlitve in prebivanja), pa tudi nasploh je bistveno spremenilo gibljivost prebivalstva (po podatkih štetja 1981 je živelo v republiki Sloveniji 47,23 % prebivalcev drugje, kot so bili rojeni, čeprav je šlo pri 39,6 % le za selitve znotraj republike, 7,56 % je bilo priseljenec od drugod v Jugoslaviji, 1,3 % iz »tujine«, ki pa je lahko tudi slovensko zamejstvo). Podoba ni popolna, ker statistika ne zajema slovenskih izseljencev iz ustreznega obdobja drugje v Jugoslaviji in v tujini. To so gotovo v primerjavi s sredo prejšnjega stoletja poteze popolnoma novega sveta in načinov njegovega življenja.²⁸

2. SREDNJEVEŠKE MIGRACIJE NA SLOVENSKEM²⁹

V srednjeveških migracijah, ki jih začenjam z nastajanjem zemljiških gospostev — saj o prejšnjem dogajanju poznamo le temeljne obrise — lahko raz-

²⁵ M. Kos, Urbarji salzburške nadškofije, Srednjeveški urbarji za Slovenijo I, Ljubljana 1939 (zemljevid in komentar v besedilu), R. Härtel Sagittarii und Schützen in den Ostalpenländern, *Mitteil. d. Ges. für Salzburger Landeskunde* 112–113, 1974, str. 289–324; o naseljevanju prim. poleg salzb. urbarjev in tam navedene literature še M. Kos, Kolonizacija med Dravo in Rabo, pa krajevna imena na -ci, Svet med Muro in Dravo, Maribor 1968, str. 256–264, kjer se sklicuje na svoje prejšnje delo in na Fr. Kovačiča, Doneski k starejši zgodovini Murskega polja, *CZN* 15, 1920.

²⁶ M. Kos, Urbarji Slovenskega Primorja II, Srednjeveški urbarji za Slovenijo III, Ljubljana 1954, str. 96–98.

²⁷ Zbornika: Vojna krajina, ur. D. Pavličević, Zagreb 1984, in Vojne krajine u jugoslovenskim zemljama u novom veku do Karlovačkog mira, ur. V. Čubrilović, Beograd 1989 — tu je str. 291–303 pregled slovenske historiografije (delo V. Simonitija); najpomembnejša avtorja o Žumberku in Marindolu sta pač J. Mal in F. Močanin.

²⁸ Statistični letopis SR Slovenije 1983, str. 73.

²⁹ Pri naslednjem besedilu gre seveda predvsem za povzetek rezultatov dela predvsem M. Kosa in P. Blaznika, podrobnejša literatura do okrog 1968 je navedena v GDZSI 1, 1970 (op. 4). Glede na nekatere nove metodološke koncepte prim. tudi B. Grafenauer, Zgodovina slovenskega naroda 2, Ljubljana 1965, in S. Vilfan, Die deutsche Kolonisation nordöstlich der oberen Adria und ihre sozialgeschichtlichen Grundlagen, v *Die deutsche Ostsiedlung des Mittelalters als Problem der europäischen Geschichte, Vorträge und Forschungen XVIII*, Sigmaringen 1975, str. 567–604.

likujemo tri procese v razmerju do naših sosedov — na severozahodu in severu razmerje do Bavarcev kot predstavnikov Nemcev in obenem poglavitnega oblikovalca nemškogovorečega prebivalstva v današnji Avstriji, na zahodu med Alpami in morjem ter v Istri razmerje do romanskega sveta, na severovzhodu razmerje do Madžarov. Med temi tremi problemi je seveda zgodovinsko daleč najpomembnejše bavarsko-slovensko razmerje, saj se je v njegovem okviru slovensko ozemlje, okrog leta 900 zmanjšano na okrog 60.000 km², skrčilo do 15. stoletja na okrog 24.000, medtem ko je prešlo okrog 36.000 km² v teku srednjeveške kolonizacije v nemški (po današnji terminologiji avstrijski) etnični prostor. Pri tem gre za naroden izraz gospodarskega razvoja postopnega nastajanja kulturne podeželske pokrajine s kmečkim prebivalstvom različnega izvora. Slovensko ozemlje med Donavo na severu in Kolpo ter Jadranom na jugu, med zahodnim robom Panonske ravnine in povirjem Drave je bilo od okrog leta 800 v oblasti frankovske države, ki jo je v 10. stoletju v tej vlogi zamenjala srednjeveška nemška država. Na severu in v zgornjem Podravju že v 9. stoletju, južneje pa od druge polovice 10. stoletja naprej pa do konca 11. stoletja, se je izoblikovala tudi nova fevdalna družba s temeljnimi organizacijskimi oblikami velikih zemljiških gospodstev z dvori in hubno preurejenimi vaškimi naselbinami.³⁰ Veliki nosilci oblasti v deželah in na teritorialnih zemljiških gospodstvih so bili dinastični rodovi največ bavarskega izvora in isto velja tudi za velik del cerkvenih gospodov.

Spričo dosti ekstenzivne naseljenosti velikega ozemlja, ki so ga zasedli Karantanci, je bilo še mnogo prostora za poznejšo kolonizacijo domačega slovenskega in tujega kmečkega prebivalstva. To je bilo hkrati tudi poglavitno vprašanje za nove frankovske/nemške zemljiške gospode, kajti pridobljena zemljiška gospostva so dajala korist le z delom podložnih kmetov za kultiviranje poljedelske zemlje in organizacijo kmečkih gospodarstev. Vzporedno z nastajanjem hubne ureditve vasi se je uveljavljala tudi intenzivnejša obdelava polja (natriletno kolobarjenje s praho), ki je omogočala na istem ozemlju preživljanje večjega števila kmečkih ljudi in s tem še povečevala prostor za nove priseljence ali domače koloniste.³¹ Pri teh procesih gre v podeželju — in tu je živelo do konca srednjega veka v naših krajih 90 do 95 % vsega prebivalstva — do 15. stoletja v bistvu za povsem agrarno naselitev. To nam živo ponazarja loško gospostvo freisinskih škofov, za katero imamo na razpolago sorazmerno zgodnje urbarske vire in je poleg tega najbolj raziskano zemljiško gospostvo na slovenskih tleh: v dolinah obeh Sor je bilo leta 1160 157 organiziranih kmetij (po Blaznikovi kalkulaciji okrog 865 prebivalcev); v 130 letih do 1291 se je število kmetij povečalo na 748 (3900 prebivalcev), v naslednjih dobrih 200 letih do 1501 pa le še na 757 in ob tem 47 kajž (3975 kmečkih ljudi in 246 prebivalcev kajž). Zaradi novih gospodarskih možnosti pa je prišlo v naslednjih 130 letih (do 1630) do podvojitve prebivalstva, toda le v obliki kajžarjev in gostačev (na 10.000: 879 kmetij, 779 kajž, 115 gostaških bajt).³²

V teh pogojih je prišlo do prvega pomembnega naseljevanja nemškega kmečkega prebivalstva že v 9. stoletju (pas ob Donavi od Aniže do Litve, v Panoniji, v manjši meri tudi že v notranjosti Vzhodnih Alp). Vendar je obdobje madžarskih napadov v prvi polovici 10. stoletja ta proces pretrgalo in to kolonizacijo v Panoniji celo uničilo.

Poglavitno obdobje kolonizacijskega kultiviranja slovenskega ozemlja in z njim zvezanega priseljevanja nemškega kmečkega prebivalstva pa sega od

³⁰ B. Grafenauer, Zgodnjefevdalna družbena struktura (op. 16) in S. Vilfan v GDZSI 2, 1980 v različnih poglavjih, zlasti Zemljiška gospostva, Kmečko prebivalstvo po osebnem položaju in Agrarna premoženjska razmerja.

³¹ B. Grafenauer, GDZSI 1, str. 201—250; W. Abel, Geschichte der deutschen Landwirtschaft vom frühen Mittelalter bis zum 19. Jhd., Stuttgart 1962, str. 12—149; The Cambridge Economic History of Europe, Vol. 1: The Agrarian Life of the Middle Ages (ed. M. M. Postan), Cambridge 1966.

³² P. Blaznik, Škofja Loka in loško gospostvo, Škofja Loka 1973, str. 20—40, 126—140, 186—302, 403—438, pregled na tabeli po str. 430.

srede 10. do 12. (ponekod do 13.) stoletja. To delo je zajelo najprej za poljedelstvo prikladnejše ravninske, dolinske in gričevnate predele, ugodnejše tudi po klimi, in šele pozneje gorate s težjim načinom obdelovanja.³³ Tako se s tem razvojem zvezana germanizacija ni širila od etnične meje proti notranjosti, marveč je pustila sprva gorski rob na zgornjem Koroškem in zgornjem Štajerskem nedotaknjen ter je zastavila v širokih kotlinah in odprtih dolinah na vzhodu in jugovzhodu. Ob starih slovenskih vaseh so nastajale nove nemške, v stare vasi pa so se priseljevali tudi posamezni nemški kmetje. Prvi pojav se izraža v izvoru krajevnih imen: če na Koroškem pustimo pri strani »prevajalne pare« (pri njih je lahko izvor slovenski ali nemški), je bilo na ozemlju, ki je bilo po štetju 1900 slovensko, razmerje med krajevnimi imeni slovenskega in nemškega izvora 43 : 17, na tedanjem nemškem ozemlju pa 35 : 20.³⁴ Mešanje prebivalcev različne etnične pripadnosti pa kažejo včasih omembe v listinah: 1218 med pričami Sifridus Bawarus in Sifridus Sclavus, 1321 v vasi Tiffen Heindrich der Teudz in der windisch Heindrich in podobno.³⁵ Mešanje te vrste je seglo daleč na vzhod (na danes nemškem ozemlju na Koroškem okoli Brež, Krke, v Celovški kotlini, Laboški dolini, na Štajerskem okoli Gradca, Wildona in Lipnice ter ob državni meji proti Ogrski, na danes slovenskih tleh pa Dravsko polje med Mariborom in Ptujem, Sorško polje med Loko in Kranjem, ob zgornji Savinji, okoli Trebnjega in Šmarjete na Dolenjskem in še drugje). O tem pričajo tudi navajanja »bavarskih« in »slovenskih« kmetij, katerih imena izvirajo od jezikovne pripadnosti njihovih hasnovalcev v mešanih področjih (in ne iz razlike v agrarnih sistemih, kot so včasih trdili).³⁶ Rezultat je bila sorazmerna pomešanost velikega dela slovenskega ozemlja, tudi njegovih južnih predelov, za poznejši čas pa je bilo pomembno predvsem prevladanje nemškega življa v velikih ravninskih in dolinskih jedrih v severnejših predelih.

Odkar so se velika ravninska in dolinska naselitvena jedra napolnila, so gospodje pri kolonizacijski dejavnosti uporabljali predvsem domačo delovno silo, ki je bila tudi bolj cenena. Pri migracijah gre sedaj za krajše razdalje iz dolinskih v hribovska področja. Od okrog 1200 naprej se je postopno začelo spričo nove oblike kolonizacije etnično izenačevanje s tem, da začenja prevladovati v vsej pokrajini tisti etnični element, ki je prevladal v starih naseljitvenih jedrih. Na severu je začel prevladovati nemški živelj, na jugu slovenski, ki je asimiliriral nemške naseljence ali manjše otoke iz prejšnjega obdobja. To je res trajalo še dolgo, vendar temeljna smer ni bila dvomljiva. Iz mešanega ozemlja sta se oblikovala dva homogena etnična bloka, na jugu slovenski, na severu nemški. Strnjeno slovensko agrarno ozemlje je zajemalo Ziljsko dolino vzhodno od Šmohorja in od Beljaka naprej vso Dravsko dolino do črte, ki je potekala nekoliko severno od reke (Osojske Ture, Možberk, Krnski grad, Gospa Sveta, Štalen, Djekše in Krčanje na Svinji planini, Led in Labot na Dravi, Sobota in greben Kobanskega ter severno podnožje Slovenskih goric do Radgone). Prvi statistični podatki iz 19. stoletja kažejo, da je etnično stanje doseglo izrazito dozorelost: v slovenskem mariborskem okrožju iz leta 1849 je bilo po Czoernigovem štetju iz leta 1846 94,84 % slovenskega in le 5,16 % nemškega prebivalstva (po štetju iz leta 1830 naj bi znašal slovenski delež celo

³³ Za drugačna stara mnenja, ki so trajala do druge polovice 19. stoletja, prim. U. Jarnik, *Andeutungen über Kärntens Germanisierung (Pripombe o germanizaciji Koroške)*, s študijo in opombami izd. B. Grafenauer, Celovec 1984 (prva objava v *Carinthia* 1826).

³⁴ E. Kranzmayer, *Ortsnamenbuch v. Kärnten I*, Klagenfurt 1956; za slovensko ozemlje daje sam v pregledu str. 216 te številke (ob 39 % prevedenih parov in 1 % imen drugačnega izvora), za nemški del dežele pa navaja tu v čisti obliki le imena slovenskega izvora (in 2 % imen drugačnega izvora), prevedene pare pa kar prišteva k nemškim imenom (63 %); ker pa je parov 43 % (str. 170 sl.), dobimo navedeno razmerje.

³⁵ A. Jaksch, *Mon. hist. duc. Carinthiae IV/1*, Klagenfurt 1906, št. 1770, str. 98 sl.; H. Wiessner, isto VIII, Klagenfurt 1963, št. 600, str. 176.

³⁶ B. Grafenauer, *zemljevid III, GDZSI 2*, pri str. 320: podlaga *Gradivo II*, št. 438, 536, III, št. 20, 22, 47, 54, 208, 211, 212, 261, 262, 270, 284, 374, IV, št. 59 a, 158, 163, 268, 406, 440, 529, V, št. 298 (večino podatkov je zbral že Vl. Levec v *Pettauer Studien III*, ki so izšle posmrtno 1905).

96,9 %). Na Koroškem pa je znašal slovenski delež do etnične meje 89 % vsega prebivalstva, na z uredbo o utrakvističnih šolah leta 1945 priznanem mešanem ozemlju pa celo 97,5 %.³⁷

Vzporedno s tem procesom so nastajali na jugu le še nekateri redki novi otoki z doseljevanjem nemškega poljedelskega prebivalstva. Sredi 13. stoletja so se naselili kmetje iz Pustriške doline v območju zgornje Bače (Rut in Nemška Koritnica) in po 1283 v Soriškem uradu nad zgornjo Selško Soro. Manjši nemški otoki so nastajali do 15. stoletja, v Kanalski dolini in v Beli peči, najpomembnejši pa je bil seveda obsežnejši nemški otok v obmejnem gozdu na Kočevskem med Ribniško dolino in Suho krajino na severu in Kolpo na jugu, ki je nastal ob kolonizaciji pod vodstvom ortenburških grofov v 14. stoletju in se je pozneje z domačo kolonizacijo še nekoliko razširil.

Omenili smo tudi doseljevanje tujega prebivalstva v večja mesta po njihovem nastajanju od 12. stoletja naprej. Vendar je to manj pomemben proces. V srednjem veku so se etnična razmerja spreminjala predvsem ob agrarni kolonizaciji. Sama mesta niso spreminjala etnične podobe, razen kolikor se je spremenila podoba njihove sosesčine. To velja tudi za slovenski prostor. To je tisti del slovenskega zgodovinskega razvoja, ki neposredno izraža resničnost zgodovinskega temelja za vprašanje irskega kartuzijanca iz Pleterij, kako so mogli Slovenci preživeti kot narod tisoč let brez svoje države. In označbo tega zgodovinskega rezultata v angleški zgodovinski publicistiki kot »čudež«.³⁸

Oba druga dva dela problematike, ki ji skušamo slediti v srednjem veku vsaj v temeljnih značilnostih, sta pa v tem pogledu bistveno drugačna.³⁹ Ob meji romanskega in slovenskega sveta med morjem in Karnskimi Alpami se je izoblikovala meja od ustja Bele v Tagliamento proti jugu na prelomu ravnine in predalpskih hribov ter kraških planot do Dobrdoobske, oprta pa tudi na potek takratnega langobardskega utrdbenega sistema, ki je zapiral prehod iz hribov v ravnino ob vseh dolinskih vratih. To se je dogajalo od konca 6. do začetka 8. stoletja, pri čemer so imeli nekoliko svojsko usodo le trije prostori (Vipavsko dolino so zajeli Slovani v začetku 7. stoletja, Beneško Slovenijo v začetku 8., porečji Bele in Ziljice pa sta bili pod langobardsko oblastjo od 20-ih let 7. do 30-ih let 8. stoletja). Odtlej se meja do 15. stoletja ni več premaknila niti ni prišlo do romanske agrarne kolonizacije; obratno je to mejo po 1420 še utrdil novi potek vzhodne beneške državne meje (ustaljene po 1516) in zahodna meja beneške Slovenije (Slavie) proti Italiji pred vrati Čedadada kot deželice s posebnim vojaškim in delno upravnim značajem.⁴⁰ V Istri pa je v razvoju, ki je bil nekoliko daljši (od konca 6. do 12. stoletja) prišlo v več etapah (prva okrog 600 v severnem delu prvotne pokrajine, druga okrog 800 v okolišju Buzeta, tretja v postopnem širjenju proti morju, končanem v 12. stoletju pred tržaškim mestnim obzidjem) do slavizacije podeželja (s severa najbrž severno od Mirne), pri čemer je ostal romanski le ozek pas ob morju od Milj pa do ustja Dragonje.⁴¹ Meje so se ob novih kolonizacijskih tokovih, ki so zajeli Istro

³⁷ B. Grafenauer, *Zgodovina slovenskega naroda* 5, Ljubljana 1974, zemljevid str. 204–205 (tudi v *Zgodovina Slovencev*, Ljubljana 1979, str. 411), analiza stanja str. 270–275; za Stajersko so uporabljeni neposredni objavljeni podatki Czoernigovega štetja (za Mariborsko okrožje), za Koroško pa edini ohranjeni del originalnih podatkov tega štetja, ki se je ohranil v Kozlerjevem prepisu v obliki krajevnega seznama po občinah, gl. B. Grafenauer, *Czoernigova etnografska statistika in njena metoda*, *Razprave SAZU*, 1. razr., 1, 1950, str. 117–164.

³⁸ Lovett F. Edwards, *Introducing Yugoslavia*, London 1954, str. 229.

³⁹ B. Grafenauer, *Slovensko-romanska meja — ločnica in povezovala*, ZČ 41, 1987, str. 5–18 (o nastanku meje so podatki v komentarju k izd. Pavel Diakon, *Zgodovina Langobardov*, Maribor 1988).

⁴⁰ O Beneški Sloveniji: C. Podrecca, *Slavia Italiana*, Trst 1977 (1. izd. 1884), in *Slavia Italiana*, Istituti amministrativi e giudiziari, Cividale 1887; zbornik *La storia della Slavia Italiana*, San Pietro al Natisone — Trieste, 1978; A. Tagliaferri (ured.), *Relazioni dei Rettori veneti in Terraferma*, V. Provediterato di Cividale del Friuli, Milano 1976, str. XXXIV–LIX, 1–188; B. Grafenauer, *La vita economica e il problema dell'autonomia locale della Slavia Veneta*, v *Atti del Convegno Venezia e la Terraferma attraverso le Relazioni dei Rettori*, Milano 1981, 179–190; M. Brečelj, *Beneška Slovenija in Rezija* (z obsežno bibliografijo) v *I. Trinko*, *Beneška Slovenija*, Celje 1980, 97–192.

⁴¹ Za Istro op. 14 in komentar k Pavlu Diakonu, *Zgodovina Langobardov*, str. 187, 193 in 334–341 (tu so na str. 334 navedena tudi drugačna stališča L. Margetiča, na str. 340 pa novejša arheološka dela Branka Marušiča o istrskem prostoru).

v beneški dobi najprej zaradi posledic mrzlice v 15. stoletju, nato zaradi dveh kolonizacijskih kriz tudi v zvezi s turškimi vpadi in obema habsburško-beneškima vojnama (1508—1516 in 1615—1617) z novim doseljevanjem nekoliko spremenile (slovensko-hrvaška je prešla od Mirne na Dragonjo). Tudi v tem je zapadlo italijanizaciji prej istroromansko mestno prebivalstvo, medtem ko v podeželju niso uporabljali romanskih priseljencev, marveč so dovajali koloniste iz Dalmacije in otokov. Le sprašujemo se lahko, ali se pri takšnem izoblikovanju ostre in dozorele slovensko-romanske meje ne izražajo tudi razlike med načini poljedelstva v severnoitalski ravnini in slovenskem hribovju in v kraški Istri, kar se tudi sicer v migracijski zgodovini v svetu uveljavlja kot zaviralec kolonizacijskih agrarnih tokov.

Zelo svojevrsten je bil tudi razvoj razmerja z Madžari. Ob njihovem prihodu ob zadnjem valu »preseljevanja narodov« v našem sosedstvu je bila s puštošenjem Panonije okrog leta 900 res odločena madžarizacija okrog 10.000 km² dotlej panonsko-karantanskega ozemlja, čeprav kažejo arheološke najdbe, da je slovanski živelj vzhodno od madžarskih obmejnih stražnih postojank, ustaljenih po porazu pri Augsburgu in po nemško-ogrski vojni sredi 11. stoletja, odmiral postopno in izginil šele okrog leta 1100.⁴² V širokem pasu obmejne pušče se je ohranil. Potem ko je ogrska oblast proti koncu 12. stoletja začela z organizacijo zemljiških gospostev zajemati tudi ta prostor, pa je očitno kot koloniste uporabila vsaj južno od Rabe slovanske koloniste, gotovo s sosednega slovenskega ozemlja, morda pa tudi iz področja sosednih kajkavcev na jugu. Krajevna imena (s končnico na -ovci ali -evci ter z ogrsko končnico -falu in podobno) kažejo na sorazmerno kratko trajajočo intenzivno kolonizacijo, viri o agrarni strukturi pa pričajo do 15. stoletja še o značilni hubni strukturi vasi.⁴³ Vse druge posebnosti (obseg veleposesti, drobitev kmečke zemljiške posesti) so rezultat poznejšega razvoja. Zahodno od starih stražnih postojank se tega procesa niso udeleževali madžarski poljedelski kolonisti. Najbrž je opravičena trditev, da je ozadje te za nas pomembne karakteristike tega obdobja kolonizacije slovenskega ozemlja med Muro in Rabo splošna redka naseljenost srednjega Podonavja in pomanjkanje ljudi za kolonizacijo. Madžarski zgodovinarji računajo, da bi se mogel ogrski razvoj v 10. stoletju začeti s kakimi 600.000 do 700.000 prebivalci na Ogrskem, severno od Drave in Donave, v 11. stoletju računajo na 1.000.000, konec 12. na okrog 1.500.000 poljedelskega prebivalstva ter na okrog 300.000 drugega, v začetku 16. stoletja pred širjenjem turške oblasti pa na okrog 3.500.000 do 4.000.000 prebivalcev.⁴⁴ Za obsežni prostor znotraj vsega Karpatskega loka je bilo to vsekakor v odločilnem obdobju kolonizacije (okrog 1200) dovolj malo, da so si zemljiški gospodje pridobivali koloniste od povsod, kjer je bilo to mogoče.

Tako je nastal položaj, ki so ga najprej v 16. stoletju in nato od 18. stoletja naprej začeli spreminjati bistveno drugačni migracijski procesi do meje, ki jo v teh pogledih pomeni tudi razvoj po sredi našega stoletja: v moderni zgodovini se je tedaj prvič slovensko ozemlje spremenilo iz pretežno emigracijskega v imigracijsko področje.

⁴² Temeljni deli: A. Cs. Sós, Die slawische Bevölkerung Westungarns im 9. Jhdt., München, 1973, in Gy. Török, Die Bewohner von Halimba im 10. und 11. Jhdt., Budapest 1962.

⁴³ M. Kos (op. 25); I. Szabo, La répartition de la population de Hongrie entre les bourgades et les villages dans les années 1449—1526, in Zs. P. Pach, Das Entwicklungsniveau der feudalen Agrarverhältnisse in Ungarn in der zweiten Hälfte des XV. Jhdts., oboje v Etudes historiques I, Budapest 1960, str. 359—435.

⁴⁴ Gy. Györfy, Einwohnerzahl und Bevölkerungsdichte in Ungarn bis zum Anfang des XIV. Jhdts., v istem zborniku, str. 163—193, in I. Szabo, na navedenem mestu, str. 383.

Zusammenfassung

DAS MIGRATIONSPROBLEM IN DER GESCHICHTE DER SLOWENEN

Bogo Grafenauer

Mein Referat behandelt zwei Fragen — das Problem der Typologie der Migration in seiner Gesamtheit und insbesondere die Frage der Kolonisationsprozesse und ihren Niederschlag in der Geschichte des Mittelalters im altkarantianischen und im heutigen (viel kleineren) slowenischen ethnischen Gebiet.

I. Die Typologie der Migration erfaßt natürlich Wanderbewegungen auf der ganzen Welt, auf dem Balkan und innerhalb des slowenischen Gebiets:

a) Bei der Weltmigration geht es um die Unterscheidung von interkontinentalen und kontinentalen Typen, von der neolithischen Agrarrevolution über die Völkerwanderung bis zu den interkontinentalen Wanderungsbewegungen der letzten Jahrhunderte, die die Bevölkerung großer Teile der Welt völlig veränderten.

b) Als Gründe für die Wanderungen lassen sich der menschliche Charakter (Grad der Bodenständigkeit), soziale, religiöse (wegen Unfreiheit) und wirtschaftliche Gründe anführen.

c) Als Migrationstypen die zeitweise oder ständige Siedlung, die freiwillige und die erzwungene Auswanderung, die Einzelund die Massenabwanderung, die Einzelinitiative bei der Landsuche und die staatlich gelenkte Kolonisation (mit verschiedenen Motiven seitens der Staatsmacht).

d) Speziell in der slowenischen Geschichtsschreibung sind nur drei Formen behandelt worden: die mittelalterliche Agrarkolonisation, die moderne Auswanderung nach 1870 und die Binnenwanderung im Zusammenhang mit den Urbanisierungsvorgängen.

e) Auf dem benachbarten Balkangebiet entwickelte sich angesichts der Ausbreitung der osmanischen Herrschaft eine Besonderheit der europäischen Geschichte, daß nämlich die mittelalterliche Kolonisation sich in Form von »metanastatischen Bewegungen« noch um einige Jahrhunderte fortsetzte, und zwar in verschiedenen Formen: in der Ansiedlung türkischer Bewohner auf dem Balkan, in der Umsiedlung von Gruppen mit besonderer privilegierter Stellung aufgrund besonderer (vornehmlich militärischer) Staatsfunktionen, was manchmal mit einer gruppenweisen (orthodoxen) Religionszugehörigkeit verbunden war; in Form von Individualwanderungen (Flucht vor der Türkenherrschaft) — im 15. Jahrhundert vor der Ausbreitung der Türken nach Westen (zu den Slowenen), im 16. und 17. Jahrhundert nach Verlust der militärischen Privilegien bei den Türken zu den Kroaten unter habsburgischer Oberhoheit in das Gebiet der neuen Militärgrenze, im 19. Jahrhundert aus dem Bereich der Türkenherrschaft, nach Serbien mit seiner relativen Freiheit nach dem zweiten serbischen Aufstand und seiner Selbständigkeit nach 1878.

f) Von den angeführten Typen fallen in die Geschichte der Slowenen: die Landnahme im Rahmen der Völkerwanderung (einschließlich der Frage nach dem Umfang der Verschmelzung mit den Altsassen und nach der Kontinuität), die mittelalterliche Agrarkolonisation (auch unter Einsatz von Gruppensiedlung in dünn besiedelten Regionen, vielleicht auch unter Einsatz besonders privilegierter Sozialformen, manchmal auch durch Ansiedlung in verödeten Grenzgebieten), Ansiedlung privilegierter Militärbevölkerung zur Zeit der Organisation der Türkenabwehr (Uskoken im Zumberak, an einigen Stellen in der Bela Krajina und auf dem Ptujsko polje /Pettauer Feld), Individualwanderung unter wirtschaftlichem Einfluß und die große Auswanderungswelle von 1870 bis 1914, und natürlich die inneren Bevölkerungsbewegungen im Zuge der Urbanisierung vom ausgehenden 18. Jahrhundert an.

II. Die Behandlung der mittelalterlichen Migration kennzeichnet die wichtigsten Prozesse von der Karolingerzeit bis zum 15. Jahrhundert und ihre Resultate:

Das ursprüngliche altkarantianische Gebiet zwischen Donau und Nordadria, dem Quellgebiet der Drau und Pannonien (ca 70.000 km²) verringerte sich um das Jahr 900 nach der Ankunft der Magyaren im mittleren Donaugebiet um etwa 10.000 km². Schon im 9. Jahrhundert begann die mittelalterliche Agrarkolonisation, die mit der Entstehung der neuen Grundherrschaften und der allmählichen Gewinnung von Kulturland in Zusammenhang stand. Zur Zeit der intensivsten Kolonisierung zwischen dem Jahr 1000 und 1350 erhöhte sich die Bevölkerungszahl merklich, wobei neben den slowenischen Einheimischen unter den Bauern auch anderssprechende Fremde anzutreffen waren. In den nördlichen Gebieten überwogen die deutsch sprechenden Kolonisten, in den südlicheren die slowenisch sprechende Einwohnerschaft (im Zuge dieses Prozesses verringerte sich um 1500 das altkarantianische Gebiet von rund 60.000 km² auf etwa 24.000 km² slowenischen Gebiets).

Im Prozeß einer stufenweisen Assimilierung der Einwohnerschaft an das Mehrheitsvolk, seit die starken Kolonisationsströme zum Stillstand gekommen waren, da

das Agrarland genügend Bauern aufgenommen hatte, bildeten sich relativ reine ethnische Blöcke, getrennt durch eine allmählich entstandene ethnische Grenze. Solch eine Grenze war die zwischen der deutschen und der slowenischen Bevölkerung, vom Gailtal (bei Hermagor) bis Radgona an der Mur, so wie die Grenze zur romanischen Welt zwischen dem Golf von Triest und den Karnischen Alpen. Die Konsolidierung der Nordgrenze wird bezeugt durch die Volkszählung durch Czoernig aus dem Jahre 1846, die der Westgrenze noch durch die österreichische Volkszählung von 1910.

Der stufenweise Verlauf dieser Kolonisation zeigte sich besonders augenfällig bei der Erforschung ihrer Entwicklung in einzelnen engeren Gebietsteilen (P. Blaznik für die Herrschaft Škofja Loka; M. Kos besonders für die Ausbreitung der Slaven in Nordistrien). Ein besonderer Besiedlungsfall ist auch die Zunahme der Bevölkerung im verödeten Grenzgebiet zwischen Mur und Raab (zwischen den beiden älteren Grenzpostenlinien im Westen und im Osten), zwischen dem mittelalterlichen deutschen und dem ungarischen Staat vom 12. Jahrhundert an: die verhältnismäßig geringe Bevölkerungszahl Ungarns zu dieser Zeit hatte zur Folge, daß die neuen Grundherrschaften, unter die dieses Gebiet damals aufgeteilt war, die benachbarten Slowenen, die der schön älteren, noch spärlicheren Bewohnerschaft des verödeten Grenzlands in jeder Hinsicht am nächsten standen, als Kolonisten einsetzten.

KRONIKA

Casopis za slovensko krajevno zgodovino

Sekcija za krajevno zgodovino Zveze zgodovinskih društev Slovenije že vse od leta 1953 izdaja svoje glasilo — »Kroniko«. Revija je ilustrirana in poleg poljudno-znanstvenih prispevkov iz slovenske krajevne zgodovine pogosto objavlja tudi razprave in članke, ki po svoji problematiki presegajo ozke lokalne okvire. »Kronika« ima namen popularizirati zgodovino in zato poroča o delu zgodovinskih ustanov in objavlja ocene novih knjig, pomembnih za slovensko zgodovinopisje.

»Kroniko« lahko naročite na sedežu Zveze zgodovinskih društev Slovenije, 61000 Ljubljana, Aškerčeva 12/1. Po izredno ugodnih cenah so na razpolago tudi večinoma vsi starejši letniki revije.

V seriji »Knjižnica Kronike« so doslej izšle naslednje publikacije:

— Milko Kos, SREDNJEVEŠKA LJUBLJANA, topografski opis mesta in okolice (1955), 96 strani.

— Igor Vrišer, RAZVOJ PREBIVALSTVA NA OBMOČJU LJUBLJANE (1956), 72 strani.

— Vlado Valenčič, SLADKORNA INDUSTRIJA V LJUBLJANI (1957), 68 strani.

— Sergij Vilfan — Josip Černivec, ZGODOVINA LJUBLJANSKE METNE HIŠE (1958), 128 strani.

— Peter Vodopivec, LUKA KNAPELJ IN ŠTIPENDISTI NJEGOVE USTANOVE (1971), 104 strani.

ZBIRKA ZGODOVINSKEGA ČASOPISA

Na upravi Zgodovinskega časopisa (YU-61000 Ljubljana, Aškerčeva 12, tel. (061) 332 611, int. 210) lahko naročite naslednje zvezke knjižne zbirke ZČ:

1. **Edvard Kardelj-Sperans in slovensko zgodovinopisje.** Ljubljana 1980, 44 strani. — 36 din

Zbornik objavlja predvsem gradivo z izrednega občnega zbora Zgodovinskega društva za Slovenijo (2. marca 1979) ob štiridesetletnici izida knjige Edvarda Kardelja-Speransa »Razvoj slovenskega narodnega vprašanja«.

2. **Frane Šebjanič: Šolnik in domoljub Adam Farkaš (1730—1786).** Ljubljana 1982, 24 strani. — 24 din

Razprava o doslej skoraj nepoznanem zaslužnem prekmurskem protestantskem učenjaku in rektorju šopronskega liceja.

3. **Zgodovina denarstva in bančništva na Slovenskem.** Posvetovanje ob štiridesetletnici Denarnega zavoda Slovenije, Ljubljana, 11. in 12. decembra 1984. Ljubljana 1987, 134 strani. — 80 din

Zbornik objavlja 15 razprav o denarstvu, bančništvu, zaslužkih, cenah in življenjskih stroških na Slovenskem od antike do obdobja po drugi svetovni vojni.

4. **Dušan Kos: Bela krajina v poznem srednjem veku.** Ljubljana 1987, 76 strani. — 56 din

Razprava o srednjeveški zgodovini Bele krajine (politične, upravne, cerkvene razmere, plemstvo, gospodstva, mesta, agrarna kolonizacija).

5. **Janez Cvirn: Boj za Celje. Politična orientacija celjskega nemštva 1861—1907.** Ljubljana 1988, 88 strani. — 60 din

Na podlagi nemških virov je avtor prikazal postopen prehod celjskih Nemcev od liberalne, v nacionalnem oziru manj napadalne politike do narodnostnega radikalizma, vsenemštva, antisemitizma in poudarjanja superiornosti arijske rase, ki so prevladali v desetletju pred 1. svetovno vojno.

6. **Predrag Belić: Prva tri desetletja jezuitov in Slovenci (1546—1569).** Ljubljana 1989, 40 strani. — 36 din

Predvsem na podlagi korespondence škofa Textorja z Ignacijem Lojolskim so prikazane cerkvene razmere v Sloveniji, Textorjeva prizadevanja, da bi jezuit postal ljubljanski ali tržaški škof ter filoprotestantsko razpoloženje slovenskih študentov teologije v Rimu.

7. **Marta Verginella: Družina v Dolini pri Trstu v 19. stoletju.** Ljubljana — Trst 1990, 36 strani. — 34 din

Večplasten vpogled v družinsko življenje vaše skupnosti, tipologija družin in poročnih zvez ter spremembe zaradi bližine mesta Trsta.

8. **Rajko Bratož: Vpliv oglejske cerkve na vzhodnoalpski in predalpski prostor od 4. do 8. stoletja.** Ljubljana 1990, 72 strani + pril. — 64 din

Zgodovinska sinteza razvoja krščanstva v nekdanjem slovenskem prostoru od nastopa verske svobode do pokristjanjenja Slovencev.

Bogo Grafenauer

MIGRACIJE V JUGOSLOVANSKIH DEŽELAH OD 15. DO 18. STOLETJA IN NJIHOV POMEN ZA NADALJNI NARODNOSTNI RAZVOJ

Doslej še neobjavljen referat s posvetovanja o Zgodovini narodov Jugoslavije junija 1960 na Cetinju.

1. Pričujoči referat nima naloge, da zastavljeno temo osvetli s samostojnimi zaključki po še neznanem gradivu. Viri, uporabljeni pri pisanju druge knjige Zgodovine narodov Jugoslavije (1959), kažejo dovolj jasno, da je to mogoče le s pomočjo arhivskih aktov za turško dobo, zlasti po defterskih popisih. Že zato mora imeti referat bistveno skromnejšo nalogo: Ob tekstu druge knjige Zgodovine narodov Jugoslavije mora precizirati izhodišče za diskusijo o postavljeni temi. To vprašanje je namreč obravnavano v tem delu na dva različna načina in z dveh različnih stališč. Na eni strani stoje pri tej obravnavi vsi pisci poglavij o zgodovini posameznih narodnostnih ali pokrajinskih enot, pa tudi ožja redakcija, ki se je dotaknila teh vprašanj v »Uvodu« in v zaključnem delu knjige, na drugi strani univ. prof. Čubrilović, ki je v XXXVIII. poglavju očrtal v celoti »selitve in etnične spremembe v jugoslovanskih pokrajinah« in ob tem vztrajal na nekaterih posebnih stališčih (gl. opombo pri XXXIV. poglavju). Brez dvoma bodo ob knjigi spricho njenih mnogoterih novosti sporna tudi še kaka druga vprašanja. Toda ožja redakcija Zgodovine narodov Jugoslavije in uprava Saveza istoriskih društava FNRJ sta sodila, da je predvsem mogoče začeti diskusijo o delu tam, kjer je ostalo delo samo na pol poti in kjer ne daje enotne rešitve istega zgodovinskega vprašanja. S tem je že tudi točno omejena moja naloga: po tekstu Zgodovine narodov Jugoslavije II, 1959, bom kratko povzel temeljna stališča obeh strani; pri teh povzetkih bom navedel prizadeta mesta v knjigi, tako da si podrobnejšo argumentacijo lahko vsakdo poišče sam (mesta navajam po poglavjih in paragrafih in poglavjih, ker hrvatska in srbska izdaja knjige doslej še nista izšli [v začetku 1960!]).

2. Doba turškega osvajanja in gospostva je vnesla v razvoj narodnostnih enot na Balkanskem polotoku bistvene nove oblike in ustvarila na velikem delu ozemlja jugoslovanskih narodov povsem novo etnično sliko. Dokler niso turška osvajanja zrušila starega stanja, se je tu oblikovala narodna zavest na isti način kakor drugod v fevdalni Evropi — kot zavest o jezikovni in politični povezanosti ljudstva določene fevdalne države (ali pokrajine). Kot kriterij za razlikovanje drugih narodnostnih skupin se je uveljavljala le različna jezikovna pripadnost. Med različnimi jugoslovanskimi narodi so bile sicer še neopredeljene cone, ki jih jedra oblikovanja raznih narodov niso zajela niti z ene, niti z druge strani. Toda ta jedra so se vsekakor že jasno oblikovala in so postopno širila svoj vpliv na dovolj zaokroženem in jasno omejenem ozemlju. Če izvzamemo ozemlje srednjeveške Bosne, ki etnično še ni bilo dokončno opredeljeno med Srbi in Hrvati, se področje enih in drugih v jezikovnem pogledu skoraj povsem ujema vsaj z različnimi dialektičnimi oblikami srbskega in hrvatskega jezika (štokavskega oziroma kajkavskega in čakavskega dialekta), čeprav te razlike niso bile tolikšne, da bi morale postati same na sebi temelj za razlikovanje dveh narodnosti.

Če primerjamo s tem položajem etnično strukturo osrednjega in zahodnega dela Balkanskega polotoka ter njegovega severnega obrobja tedaj, ko prestane turški vpliv in se konec XVIII. in v prvi polovici XIX. stoletja izobli-

kujejo do kraja moderni narodi in njihova nacionalna zavest, vidimo popolnoma drug položaj. Zanj ni najbolj značilno dejstvo, da se je takó jedro hrvatskega kakor tudi srbskega naroda preneslo iz središč srednjeveških držav na sever — iz Dalmatinske Hrvatske na rob nekdanje Slavonije oziroma iz stare Raške na rob nekdanj mejnega srbskega ozemlja v Moravski Srbiji — marveč vrsta drugih, daleč pomembnejših stvari. Bodisi antropološki, bodisi jezikovni in v podeželju tudi civilizacijski značaj Srbov in Hrvatov je v veliki meri bolj izenačen kakor je bil v srednjem veku; s tem izenačevanjem je zvezan tudi umik kajkavskega in čakavskega dialekta na sorazmerno majhen del njunega nekdanjega ozemlja, tako da se je že v XVII. stoletju postavilo vprašanje, ali naj se uveljavi ijekavska štokavščina kot skupni srbohrvatski književni jezik. Toda v tej po etničnem temelju tako močno izenačeni masi je posejanih z ene strani mnogo več tujih etničnih otokov, z druge strani pa se razvijata v njej dve različni nacionalni zavesti — in to tako, da sta oba nastajajoča naroda, hrvatski in srbski, v izredno širokem pasu od zahodnih meja srednjeveške srbske države pa do zahodne meje nekdanje Vojne krajine neločljivo premešana med seboj. Ob formiranju teh različnih nacionalnih zavesti se uveljavljata dva povsem nenavadna in tudi srednjeveškemu položaju naših narodov v tej zvezi tuja kriterija razlikovanja — različna verska pripadnost (pravoslavlje, katolicizem, islam) in z verskimi razlikami marsikdaj tesno sovpadajoče družbenopolitične razlike.

Dva izmed teh pojavov sta brez dvoma zvezana neposredno z migracijami samimi na sebi. To velja za obséžno izenačenje mase prebivalstva, prav tako pa za medsebojno pomešanost skupin, ki so se opredelile kot hrvatske oziroma kot srbske ali ostale med njimi brez jasne opredelitve. Pri drugojezičnih etničnih otokih, ki se dele od osnovnega prebivalstva po naravnem, jezikovnem kriteriju narodnostnega razlikovanja, razrešujejo migracije s svojim mešanjem prebivalstva vprašanje njihovega postanka že v celoti. To pa ne velja za nenavadne kriterije narodnostnega razlikovanja, ki so se uveljavili med Srbi in Hrvati. Očitno so morale imeti migracije, ki so rodile takšen rezultat, neke svojevrstne poteze.

Pomen migracij od XV. do XVIII. stoletja za postanek etnične strukture osrednjega in zahodnega dela Balkanskega polotoka je torej brez dvoma izredno velik. Vendar pa ne zadošča še preprosta analiza njihovih smeri, izhodiščnih, etapnih in končnih prostorov, marveč je za njihov rezultat prav tako pomembna tudi preiskava njihovega značaja. Šele ta more namreč razložiti njihove izjemne rezultate. Študij migracij je prešel v zgodovinisju skozi tri etape. Najprej se je omejeval le na študij najvidnejših pojavov med njimi, t. j. na naseljevanje krajišnikov in razvoj Vojne krajine ter zlasti na dvakratno veliko selitev Srbov v Vojvodino (ob padcu Despotovine in ob zlomu avstrijskega osvajanja osrednjega dela Balkanskega polotoka v tkzv. »dunajski vojni«). Jovan Cvijić je spoznal, da je pojav »metanastatičnih kretanj« mnogo širši, in ugotovil, da se je v zvezi z njimi od XVIII. stoletja dalje bistveno spremenila struktura prebivalstva nekaterih naših pokrajin, zlasti Moravske Srbije in delov Bosne. Izgradil je poseben sistem antropogeografsko-etnografskega raziskovanja, s katerim je v resnici podal bistvene rezultate o poteku »metanastatičnih kretanj« v XVIII. in XIX. stoletju. V tem obdobju, ko je bila klasična oblika turškega fevdalizma že zlomljena, so odločali o obsegu in smerih migracij normalni ekonomski momenti (bogastvo ali revnost pokrajine; večji ali manjši prirodni prirastek; značaj gospodarstva, kajti pastirske pokrajine skrivajo praviloma manjše rezerve za prežvljanje novega prebivalstva kakor poljedelske; trajni tokovi v obliki manjšin skupin itd.); določeno modifikacijo so povzročali v tem procesu le še razni momenti družbenopolitičnega značaja (vabljenost svobodne Srbije, kjer nad srbskim prebivalstvom ni bilo tuje vladajoče plasti). Ker Cvijić ni imel na razpolago orodja, s katerim bi po-

segel v zgodovinski razvoj nazaj, preko začetka XVIII. stoletja v XVII. ali celo v XVI. stoletje, je absolutiziral ekonomske in geografske činitelje, ki jih je našel v ozadju migracij od začetka XVIII. stoletja dalje. Z njimi je pojasnjeval metanastatična gibanja v celoti; ob tem pa je prezrl, da ta neizjemna oblika ne more razložiti izjemnih rezultatov. Pač pa so nova historična preiskovanja v zadnjih desetletjih pokazala neutemeljenost Cvijićeve generalizacije. S pritegnitvijo arhivskih virov — najprej avstrijskih, po ureditvi carigrajskih arhivov, neposredno pred drugo svetovno vojno pa tudi turških — so mogla podati bistvene nove, v resnici izjemne poteze migracij v dobi krepkega turškega fevdalizma. Vendar ta presenetljiva podoba do pisanja Zgodovine narodov Jugoslavije nikdar ni bila zajeta v celoti, zlasti za turško ozemlje. Šele tu so bili uporabljeni turški defterski popisi za sistematičen prikaz teh vprašanj.

Medtem ko so pisci posameznih poglavij prikazovali migracije po teh virih in s podčrtovanjem časovno relativnih zgodovinskih oblik, pa je prof. Čubrilović, ki je zajel migracije v celoti, poskušal podčrtovati v Cvijićevem smislu predvsem konstante ter je Cvijićevo sliko z le delnim upoštevanjem v isti knjigi navedenih podatkov samo delno modificiral. Tu je podlaga za nastanek naslednjih dveh različnih reševanj iste zgodovinske problematike v drugem zvezku Zgodovine narodov Jugoslavije, ki ju prepuščamo razpravi.

3. Prof. Čubrilović (XXXVIII. poglavje) je sicer najprej prikazal — po Cvijićevem zgledu, toda z nekaj dopolnili — tiste zgodovinske etape migracij, ki so imele politične vzroke. Deli jih v dve etapi — v »kretanja naroda koji uzmiče pred Turcima od juga prema severu« (Srbi iz Raške preko Moravske Srbije na južno Ogrsko; opustelost južne in srednje Albanije, Zete okrog Skadra, Bosenske krajine, Like, severne Dalmacije, Slavonije; beg »dinarskog stočarskog stanovništva« preko turško-avstrijske meje v 30-ih letih XVI. stoletja v »pogranične krajeve Slovenačke i Hrvatske«, kjer so dobili »slične privilegije, kakve su imali u Turskoj, i služeći zato kao vojnici na granici«) ter v »kolonizacionu politiku Turskog carstva« v istem času (s turškim mestnim prebivalstvom ter Juruki v Makedoniji, sicer pa z domačim življem — živinorejci iz dinarskih pokrajin od Zete in stare Raške do Zapadnih strana — v Srbijo, Vojvodino, Slavonijo, Bosensko krajino, Liko, severno Dalmacijo; z uporabo muslimanskega mestnega življa iz Bosne v Slavonijo in Ogrsko; z arbanaškimi živinorejci v ravninskih delih Albanije ter v okolici Skadra v Zeti). Za drugo etapo — v obdobju umikanja turške države — označuje kot tipične poteze beg turškega prebivalstva iz izgubljenih dežel v Bosno, tokove »velike selitve Srbov« na Ogrsko, razložene s »pojačano težnjo izseljevanja kristjanov« iz turškega na osvobojeno ozemlje, ter bosenske kolonizacijske tokove v Slavonijo, Baranjo in Bačko; s tem izseljevanjem je zvezano še širjenje arbanaških živinorejcev na Kosovo in v Metohijo, medtem ko je kolonizacijska akcija Turčije (utrjevanje pasov okrog črnogorskih in brdskih plemen ter ob meji z Avstrijo v Bosni) mnogo manj obsežna kakor avstrijska kolonizacijska akcija v Vojvodini.

Toda že med obravnavanjem teh selitev uporablja avtor Cvijićeve ugotovitve o etapnih prostorih metanastatičnih gibanj, značilnih za poznejše ekonomske migracije, tudi kot značilnost za obdobje pred XVIII. stoletjem; kolonizacija aktivnih področij s prebivalstvom gospodarsko pasivnih »teče vekovima u našim zemljama bez i mimo volje državne vlasti«; avtor se strinja s Cvijićevim mnenjem, da so bile te vrste selitve »trajnije i za etničke odnose u jugoslovenskim zemljama značajnije, nego one koje su nastale voljom jedne države«.

Kot glavne posledice kolonizacijskih premikov ne smatra le sprememb v položaju Srbov in Hrvatov ter njihove pomešanosti kakor tudi sprememb v razširjenosti dialektov ter antropološkega, kulturnega in jezikovnega zblizanja, marveč tudi druge: a) z metanastatičnimi gibanji naj bi bilo zvezano do-

končno poslovanjenje mest ob naši jadranski obali; b) doseljevanje živinorejskega prebivalstva je povzročalo slab razvoj poljedelske proizvodnje; c) »kolonisti planinskih oblasti . . . se trude da i u novoj sredini očuvaju svoje stočarske povlastice; ukoliko ne uspevaju da skinu sa sebe svaku feudalnu vlast, oni se uporno bore protiv nje i služe kao kvasac većini socijalno-revolucionarnih pokreta u našim zemljama od XV do XVIII veka . . . Na simbiozi stočarsko-ratarskoj izgradiće se u našim zemljama od XV do XVIII veka patrijarhalna kultura i demokratske težnje jugoslovenskog sela«; đ) Proces prilaganja kolonistov in staroselcev »je bio tim teži, ukoliko su bile veće razlike nacionalno-kulturnog i društvenog karaktera između kolonista i starosedelaca. To se naročito osetilo (podčrtal B. G.) u hrvatskim zemljama u koje se u XV i XVI veku naseljavaju velike mase srpskog naroda«. »Zatim« ob mešanju arbanaških živinorejcev med Srbe in Makedonce ter ob pisani kolonizaciji Vojvodine; d) Patrijarhalna kultura, »i po svojim materijalnim i po svojim duhovnim osobinama onakva, kakva se razvila u eposi turske vlasti u našim zemljama« in ki se je mogla razširiti prav v zvezi z migracijami, je bila baza, na kateri naj bi se izvršile vse za ustvaritev jugoslovenske države v XX. stoletju »potrebne etničke i kulturne pretspreme . . . upravo u vekovima o kojima govorimo velikim etničkim pomeranjima i mešanjima jugoslovenskih naroda do XIX veka«.

4. Glede naštevanja glavnih kolonizacijskih valov, njihovih smeri in časa med sintezo prof. Čubrilovića in konkretno sliko zgodovinskega razvoja posameznih pokrajin z redkimi izjemami (poglavitni val v Vojno krajino spada šele v dobo »dolge vojne« okrog leta 1600) ni bistvenih razlik. Prav tako izpričuje tudi ta konkretna slika na splošno populacijsko aktivnost hribovskih pastirskih področij v metanastatičnih gibanjih in usmerjenost teh tokov proti poljedelskim področjem. Odločno pa ta slika zavrača bistveno potezo Cvijićeve teorije — ki jo je prof. Čubrilović sprejel — da so bile oblike najvažnejšega dela migracij konstantne od XV. stoletja dalje in da bi bile za etnične spremembe najvažnejše migracije brez državne udeležbe. Konkretna zgodovinska slika namreč povsem jasno razlikuje po tipologiji migracij tri bistveno različne etape.

a) Način turškega pustošenja v sosednjih deželah, ki je pomenil pripravo za osvojitve, je sproževal v takih pokrajinah delen beg prebivalstva. Toda te migracije niso zajemale posebej pastirskega prebivalstva, marveč prav tako — in delno še bolj — agrarno prebivalstvo, poljedelce. Begunci so se naseljevali le izjemoma (na južnem Ogrskem) v večjih skupinah, večinoma pa v malih in posamič, in sicer kot poljedelci na isti način, kakor so bili naseljeni starini v deželah, v katere so se naselili (prim. podatke urbarjev XV. stoletja na slovenskem Krasu!). Etnične spremembe je povzročil ta val le tam, kjer so se naseljevali begunci med neslovensko prebivalstvo (Vojvodina, gl. pogl. VII/3). Razumljive so težnje, da se ne vključujejo v zemljiška gospostva, vendar so se tudi te uveljavljale le na ozemljih, kjer so turški vpadi sistem zemljiškega gospostva zrušili (južna Ogrska), ter ne izražajo posebnih karakteristik pastirsko-živinorejskega življa. Obratno se med samimi srbskimi begunci v Vojvodini pojavljajo težnje, da vodilni ljudje za svoj račun obnove fevdalno oblast nad ostalim novim prebivalstvom. Pokrajine, iz katerih so se selili, pa vsekakor niso izgubile vsega prebivalstva, marveč so tudi starini bistveno udeleženi pri nadaljnjem etničnem razvoju in spajanju njihovega prebivalstva.

Drugo obdobje pomeni turška vojaška kolonizacija, ki ni imela samo naloge, da vsakokratne osvojene (in zato *obmejne*) predele napolni s *kakršnimi koli* prebivalci, marveč da jih vojaško utrdi in zato poskrbi za povečanje prav na vojaške dolžnosti obvezanega prebivalstva. Ena izmed oblik tega utrjevanja je seveda dovajanje tujega spahijskega elementa ob uvajanju timarskega sistema, prav tako pa tudi tujega mestnega prebivalstva, ki se je najbolj okrepilo v XVII. stoletju. Toda za spremembo etničnih struktur je vendar daleč po-

membnejše premikanje podeželskega prebivalstva. V Makedoniji so Turki tudi v tem pogledu uporabljali svoje koloniste (Juruke) in odvajali domače prebivalstvo drugam (II/1). Drugod pa so porabili domače živinorejsko prebivalstvo iz dinarskih predelov. Vendar ne gre za postopne mirne tokove, neodvisne od državnega vodstva, marveč za velike valove, ki so v kratkem času zalili pokrajine, kjer jim je državna oblast za izpolnjevanje vojaških dolžnosti dodeljevala tudi posebne pravice. Tako je zajel Srbijo po padcu Despotovine izredno močan val te vrste (1476 predstavljajo »vlahi« eno tretjino vsega prebivalstva III/3-5, 6), ki uživa posebne pravice. Isti pojav se ponavlja do srede XVI. stoletja v obmejnih področjih Bosne (V/2-3, 7, 9) in v Vojvodini (VII/3, 5) ter turški Slavoniji (VIII/2, 4). Tu gre očitno za turški sistem utrjevanja oblasti v obmejnih pokrajinah in za pomoč, ki jo tej oblasti — ob zagotovitvi svojih posebnih interesov — daje del domačega prebivalstva. Ko neka pokrajina izgubi položaj obmejne dežele, postane ta sistem nepotreben in Turki odvzamejo posebne pravice, tako da se tisti del prebivalstva, ki je še ostal pretežno živinorejski in se ni navezal na zemljo, nato seli dalje v nove obmejne predele, kjer privilegiji s posebnimi dolžnostmi še veljajo.

Prav v zvezi s tem sistemom je tudi prehod vojaške kolonizacije preko turško-avstrijske meje; tu nikakor ne gre le za navaden »beg« pred Turki. Okrog 1530 so bili ukinjeni privilegiji v Srbiji in v Bosni, ker se je meja premikala na glavni fronti že proti severu; rezultat pa ni bila samo selitev iz Srbije in Bosne v Vojvodino in Slavonijo, marveč sta se obrnila dva valova iz Bosne tudi v habsburške dežele (XIII/6; XIV/3 in 4) in Dalmacijo (XI/11) in naprej v Istro; tudi to ni bil val posameznikov, marveč val močnih, organiziranih skupin, ki so hotele ostati skupaj naseljene tudi v novih bivališčih in ki so si najprej s pogajanji zagotovile privilegirani položaj. Ista situacija se je ponavljala okrog leta 1600 v dolgi vojni (XXXIII/3 in 4), pri naselitvi uskokov v Senju (XXXIII/2), vsaj delno pa pri selitvah med vojnami v XVII/XVIII stoletju v Dalmacijo (XX in XXVIII/4, XXXVI/1), na Hrvatsko (XLI/7) in zlasti pri »veliki selitvi Srbov« v Vojvodino (XXXVI/3; XLII/2-3). Delno pa pri teh selitvah XVII. stoletja vpliva seveda že tudi drug moment — toda tudi negospodarskega in neživinorejskega značaja —: povečani turški pritisk, tako zaradi razkroja spahijsko-timarskega sistema kakor tudi zaradi turškega nezaupanja kristjanom spričo njihovega sodelovanja z vnanjimi sovražniki; to velja že za veliko selitev Srbov in za vdor arbanaških živinorejcev v njihova stara bivališča (isto tudi v XVIII. stoletju, gl. XXXVII/2) in za prehod velike večine katoličanov iz Bosne v Slavonijo ob dunajski vojni (XXIII/5 in 7; XLIX/1).

Za obliko vojaške kolonizacije je značilno, da se selijo velike in povezane skupine, ki so se v novih krajih naseljevale strnjeno, kar je v novih krajih — kljub njihovemu močnemu vplivu na splošne oblike življenja v smislu »patriarhalne kulture« (delno je te oblike podpirala tudi država, ker so bolj ustrezale za zagotovitev potrebnih vojakov!) — zaviralo stapljanje s starim prebivalstvom v enotno celoto. Prav specifične fevdalne organizacijske oblike — privilegiji za vojaško službo; poseben družbeni položaj; posebna cerkvena organizacija, ki so jo vnesli priseljenci iz Turčije in ki je postala zaradi svoje mnogo večje izjemnosti v Habsburški monarhiji tudi mnogo bolj učinkovita — so torej v zvezi z migracijami ustvarjale nenavadno pisanost narodnostne pripadnosti med prebivalstvom, ki se je sicer v jezikovnem in antropološkem pogledu prav v tem obdobju tako zelo zbližalo med seboj. Prava »nacionalna« zavest je zrasla iz teh začetkov šele od XVIII. stoletja naprej. Posebna ostrina posledic teh migracij v hrvatskih deželah torej ni posledica nenavadno ostrih nacionalnih razlik med priseljenci in starinci (ta je bila pri Albancih in v Vojvodini vsekakor neprimerno večja!), marveč posledica dejstva, da sta prirodni potek etnogeneze in njene fevdalne oblike stopila tu nenavadno ostro v nasprotje, in je spričo tega dobila nadgradnja, izražena v politični borbi nenavadno velik pomen. Trditev

o družbeni revolucionarnosti teh skupin je napačna, vsaj kolikor je bistveno enostranska. Vojaški kolonisti so sicer res zamenjali podložniško razmerje do zemljiškega gospoda s podložnostjo vladarju; predstavljali niso »svobodni«, marveč v nekem smislu »privilegirani« sloj prebivalstva; to omejevanje značilnih fevdalnih organizacijskih oblik pa je veljalo le zanje same. S svojo vojaško službo pa so oblast fevdalne države seveda podpirali in utrjevali — dokler se ni dotikala njihovih lastnih privilegijev — ter ji bili na razpolago ne le v bojih proti vnanjim sovražnikom, marveč tudi proti velikim kmečkim uporniškim gibanjem (1573, 1635, 1713 itd.). Tudi trditev o pomenu teh gibanj za slaviziranje mest ob Jadranu je vsaj močno pretirano. Ta proces je namreč daleč napredoval že pred začetkom teh migracij, v srednjem veku, in se je povzpел slovanski živelj v njih že okrog 1500 do svojih prvih vrhov humanističnega literarnega dela.

Šele v XVIII. stoletju izginejo pri kolonizaciji te posebne oblike, značilne za prejšnjo dobo. Te oblike pustijo svojo dediščino le v cerkvenih privilegijih srbske cerkve v ogrsko-hrvatskih deželah in v Vojni krajini. Z napredovanjem svojske oblike fevdalizacije (z oficirskimi pravicami) v Krajini je bila odprta tudi pot do vedno ožjega zблиžanja prebivalstva v Krajini in izven nje, kar je šele odprlo pot do skupnih socialnih in v XIX. stoletju tudi političnih nastopov s prebivalstvom izven Krajine.

V XVIII. stoletju sicer kolonizacijska gibanja niso prenehala, vendar niso imela več tiste širine kakor prej. Spremenila so se v selitev manjših skupin in posameznikov v obliki izseljevanja in preseljevanja zaradi vojnih dogodkov, davčne in gospodarskega pritiska ali neugodnih političnih razmer; v nekaterih pokrajinah Turčije pa je dobilo obliko stalnega dotoka priseljencev, ki se spuščajo iz hribovskih predelov v rodovitnejše nižinske kraje. Tu so se naseljevali, dopolnjujoč delovno silo na fevdalnih posestvih, zlasti v žvezi z okrepitvami razvojem čiflukov. Tudi tu je delno vplival poseben politični položaj (razvoj nove knežinske avtonomije v Srbiji). Ta kolonizacija, ki ni več povezana s posebnimi fevdalnimi organizacijskimi oblikami, ne ustvarja nikakršnih etničnih razlik, marveč se prebivalstvo zelo hitro spaja v homogeno celoto, vzdržujoč patriarhalne oblike svojega življenja (L/c 2).

Te organizacijske oblike so brez dvoma odigrale pomembno vlogo pri začetku osvobodilnega gibanja jugoslovanskih narodov — v prvi srbski vstaji. Vendar pa je povsem enostransko gledati v patriarhalni kulturi temelj za razvoj jugoslovanskega gibanja in nastanek jugoslovanske države. Ta razvoj namreč ni enočrten, marveč multiliniaren zgodovinski proces; za združitev jugoslovanskih narodov v samostojni državi je morala nastati najprej nacionalna zavest pri vsakem posameznem od njih; temelj razvoja nacionalne zavesti pa je vsekakor povsem drugje, ne pa v patriarhalni kulturi in njenih temeljih. Temeljni pomen migracij za ustvarjanje podlag jugoslovanskega razvoja je v zблиževanju etničnih mas, ne seže pa na področje nacionalnega osveščanja, ki je delno z neposrednim rezultatom migracij celo v ostrem nasprotju.

Zusammenfassung

Bogo Grafenauer

**DIE MIGRATION IN DEN JUGOSLAWISCHEN LÄNDERN
VOM XV. BIS ZUM XVIII. JAHRHUNDERT UND IHRE BEDEUTUNG
FÜR DIE FERNERE NATIONALE ENTWICKLUNG**

Dieser Text wird veröffentlicht als dokumentarische Ergänzung zur Abhandlung über das »Migrationsproblem in der Geschichte der Slowenen«. Ich vergleiche darin die maßgebenden Thesen der Schule des großen serbischen Geographen Jovan Cvijić über die Beständigkeit der Formen der »metanastasischen Bewegungen« im zentralen Balkanraum in allen vergangenen Geschichtsepochen, unter denen es keine wesentlichen Unterschiede gegeben haben soll, mit der geschichtlichen Wirklichkeit, wie sie sich im zweiten Buch der »Geschichte der jugoslawischen Völker« (herausgegeben 1959 bzw. 1960) zeigt, wo zum erstenmal systematisch türkische Quellen zur Darstellung der Geschichte der jugoslawischen Völker vom 15. bis zum 18. Jahrhundert herangezogen wurden. Die Quellen haben gezeigt, daß es durch die Ausbreitung der türkischen Herrschaft zunächst zur individuellen Flucht der bäuerlichen Bevölkerung in die westlichen Landesteile kam, wobei sich die Zuwanderer schnell in der neuen Umgebung assimilierten und diese Umsiedlungen keinen Wandel des ethnischen Bildes verursachten.

Vom 15. bis zum 18. Jahrhundert aber kam es — zunächst durch die Zuwanderung mohammedanischer türkischer und dann durch die Wanderbewegung christlicher slawischer Bevölkerung — zur Umsiedlung von Gruppen (meist in die jeweiligen Grenzräume), verbunden mit Sonderrechten aufgrund militärischer Funktionen, aber auch Sonderformen patriarchalischer (zum Teil auf Viehzucht beruhender) Wirtschaft und (genossenschaftlicher) Sozialbindung, und wenigstens teilweise auch mit einer besonderen Form des Christentums (orthodoxe Religion). Das gab den Gruppen eine wesentlich größere innere Konsistenz und schuf in einem weiten Raum eine wesentlich stärkere Bevölkerungsmischung, die bei der späteren Formung des Nationalbewußtseins zum Ausdruck kam und sich so bis zum heutigen Tag erhalten hat. Zunächst handelte es sich um Prozesse innerhalb der Gebiete des osmanischen Reichs auf der Balkanhalbinsel, von der Mitte des 15. bis zur Mitte des 18. Jahrhunderts aber griffen sie über die Grenzen hinaus auf das Gebiet des habsburgischen Teils von Kroatien und Ungarn und auf das Gebiet der Republik Venedig in Dalmatien. Erst im 18. und 19. Jahrhundert wiederholten sich die Formen der individuellen Wanderung, die nun nicht mehr solche anhaltenden Folgen zeigten, und die von Cvijić mit gutem Grund zur vorherrschenden Migrationsform zu jener Zeit erklärt wurde, und die er verallgemeinert auf die ganze Zeit nach dem Untergang der mittelalterlichen Staaten auf dem Balkan bezog.

VESTNIK KOROŠKIH PARTIZANOV

glasilo Osrednjega odbora koroških partizanov

Vestnik koroških partizanov — VKP izhaja v Ljubljani že od leta 1967. Iz organizacijskega glasila se je kmalu razvil v strokovno revijo, ki poleg zgodovine koroškega partizanstva obravnava tudi druga vprašanja iz zgodovine in sodobne problematike koroških Slovencev. VKP občasno z obsežnejšimi pregledi dopolnjuje tudi poročanje dnevnega tiska o drugih delih slovenskega zamejstva ter o splošni manjšinski problematiki v svetu.

Tematska številka 1-2/1990 objavlja pregledno delo Bogdana Žolnirja »Partizanske tehnike na Koroškem«. 114 strani, cena 150 dinarjev.

Vestnik koroških partizanov lahko naročite pri njegovem izdajatelju in založniku: Osrednji odbor koroških partizanov, YU-61000 Ljubljana, Titova 123. p. p. 501.

PUBLIKACIJE INŠTITUTA ZA ZGODOVINO CERKVE

YU-61000 Ljubljana, Poljanska 4

Acta Ecclesiastica Sloveniae, št. 1, 1979, 188 strani. Inštrukcija papeža Klemen VIII. iz leta 1592 (Benedik); Opravičilno pismo škofa Janeza Karla Herbersteina iz leta 1786 (Dolinar); Spomenica salzburškega nadškofa Tarnoczyja o novi razdelitvi škofij na Štajerskem in Koroškem iz leta 1858 (Grafenauer); Izvirna poročila in zapisi jezuitskih misijonov v krajinah med Muro in Rabo v letih 1607—1730 (Škafar). **Razprodano**

Acta Ecclesiastica Sloveniae, št. 2, 1980, 231 strani. Maksimilijan Jezernik, Friderik Baraga. **Razprodano**

Acta Ecclesiastica Sloveniae, št. 3, 1981, 172 strani. Metod Benedik, Iz protokolov ljubljanskih škofov; France M. Dolinar, Zapisi škofa Janeza Tavčarja o stanju v Ljubljanski škofiji; Ivan Škafar, Gradivo za zgodovino kalvinizma in luteranstva na ozemlju belmurskega in beksinskega arhidiakonata.

Acta Ecclesiastica Sloveniae, št. 4, 1982, 257 strani. Jože Gregorič, Pisma Petra Pavla Glavarja Jožetu Tomlju 1761—1784.

Acta Ecclesiastica Sloveniae, št. 5, 1983, 331 strani. Jože Mlinarič, Prizadevanja škofov Martina Brennerja in Jakoba Eberleina za katoliško prenovo na Štajerskem; Ivan Zelko, Gradivo za prekmursko cerkveno zgodovino; Ivan Zelko, Frančiškani v Murski Soboti.

Acta Ecclesiastica Sloveniae, št. 6, 1984, 225 strani. Metod Benedik, Iz protokolov ljubljanskih škofov (nadaljevanje); Jevnikar Martin, Ivan Trinko 1902—1923; Novak Vilko, Ivanu Škafarju v spomin; Ivan Škafar, O delovanju luteranov na Petanjcih 1592—1637.

Acta Ecclesiastica Sloveniae, št. 7, 1985, 288 strani. Sveta brata Ciril in Metod v zgodovinskih virih. Ob 1100-letnici Metodove smrti. *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* (Grafenauer); Italska legenda (Perko); Pisma rimskih papežev Hadrijana II., Janeza VIII. in Štefana V. (Dolinar); Žitje Konstantina, Žitje Metoda (Benedik); Pohvala sv. Cirila in Metoda (Dolinar); Anonimna ali Metodova pridiga v Clozovem glagolitu (Zor).

Acta Ecclesiastica Sloveniae, št. 8, 1986, 395 strani. Rajko Bratož, Krščanstvo v Ogleju in na vzhodnem vplivnem območju oglejske cerkve od začetkov do nastopa verske svobode. **Razprodano**

Acta Ecclesiastica Sloveniae, št. 9, 1987. Jože Mlinarič, Župnije na Slovenskem Štajerskem v okviru salzburške nadškofije v vizitacijskih zapisnikih arhidiakonata med Dravo in Muro 1656—1764.

Acta Ecclesiastica Sloveniae, št. 10, 1988, 254 strani. Metod Benedik, Iz protokolov ljubljanskih škofov (nadaljevanje); Primož Kovač, Začetki kapucinskega samostana v Škofji Loki; Janez Höfler, Gradivo za historično topografijo predjožefinskih župnij na Slovenskem (Radovljica, Kranj).

Acta Ecclesiastica Sloveniae, št. 11, 1989. France M. Dolinar, Slovenska cerkvena pokrajina.

Acta Ecclesiastica Sloveniae, št. 12, 1990. Lavrič Ana, Ljubljanska škofija v vizitacijah Rinalda Scarlichija 1631—1632.

Redovništvo na Slovenskem, 1. zvezek: Benediktinci, kartuzijani, cistercijani. Zbornik predavanj na simpoziju: Stična, Pleterje, Kostanjevica, 23. do 25. maja 1984, Ljubljana 1984, 250 strani.

Redovništvo na Slovenskem, 2. zvezek: M. Smiljana Kodrič — B. Natalija Palac, Solske sestre svetega Frančiška Kristusa kralja. Zgodovina, poslanstvo, življenje, Ljubljana 1986, 256 strani.

Branko Marušič

CESARE BALBO V LJUBLJANI

Med ugledniki evropskega javnega življenja, ki so obiskali in daljši ali krajši čas prebili v slovenskih deželah za časa Ilirskih provinc, je bil tudi mladi piemontski grof Cesare Balbo (1789—1853), eden izmed idejnih utemeljiteljev italijanskega Risorgimenta.¹ Čeprav je bil med italijanskimi političnimi in kulturnimi delavci prve polovice 19. stoletja med redkimi, ki so obiskali ozemlja, naseljena s Slovenci — pri tem ne gre pozabiti na politična zapornika igralca Angela Canovo in pisatelja Silvia Pellica² — pa je njegovo ime med Slovenci manj poznano. Ivan Prijatelj, ki je vzornike mladostovskega gibanja spoznaval tudi v nekaterih nosilcih italijanskega preporoda, je na primer omenjal Giuseppea Mazzinija, Massima d'Azeglia, Vincenza Giobertija in Camilla Cavourja;³ pri tem naštevanju pa ni razlikoval med usmeritvami, ki so jih navedeni predstavljali.

Cesare Balbo, ki je bival v Ljubljani v letih 1811—1812 kot dvaindvajsetletni mladenič, je svojo politično misel in program razvijal v kasnejših letih in njegova najbolj poznana knjiga *Speranze d'Italia* (1844) ga, poleg predhodnih objav (knjig, člankov in razprav), zaznamuje kot nosilca zmerne oziroma konservativne koncepcije italijanske osvobodilne misli prve polovice 19. stoletja. Tako koncepcijo je poleg Balba zastopal tudi Vincenzo Gioberti in zaradi poudarkov, ki sta jih oba v zvezi z zedinjenjem Italije dajala rimskemu papežu (pri tem je Gioberti prednjačil, Balbo namreč ni zanemaril vloge piemontskega kraljestva), se v zgodovinopisju označujeta tudi kot predstavnika italijanskega neogvelfizma.⁴ Slovenska javnost je že ob koncu sedemdesetih let devetnajstega stoletja veliko vedela na primer o Massimu d'Azegliu; njegovo književno delo in politične poudarke je v daljšem eseju označil takratni tržaški gimnazijski profesor Janez Jesenko;⁵ pisec eseja je poznal tudi Balba. Njegova vloga v italijanski zgodovini 19. stoletja je seveda označena tudi v B. Croceja zgodovini Evrope; knjiga je izšla tudi v slovenskem prevodu.⁶ Balba bomo našli tudi v A. Momičianija zgodovini italijanske književnosti.⁷ Zanimivo je tudi vedeti, da je Balbo našel mesto v slovenskem šolskem učbeniku italijanske zgodovine;⁸ podoben učbenik iz leta 1943 ga je prezrl.⁹ O Balbu pišejo seveda šolski učbeniki za slovenske šole v Italiji.¹⁰ Nedavno tega se ga je spomnil Boris Pahor v eseju o narodni identiteti v italijanski književnosti.¹¹ S tem pa ni izrpan pregled objav v slovenskem jeziku, kjer je Balbo omenjen in njegovo delo označeno.

Cesare Balbo je bil rojen 21. novembra 1789 v Torinu v ugledni plemiški družini. Njegov oče Prospero je bil visok uradnik piemontskega kraljestva. Mladost je preživel v nekaterih evropskih mestih (Pariz, Bologna, Barcelona, Fi-

¹ Dizionario biografico degli Italiani, 5 (1963), 395—405. Ena novejših monografij o Balbu je knjiga: G. B. Scaglia, Cesare Balbo. L'indipendenza d'Italia e l'avvenire della cristianità. Roma 1989.

² P. Vodopivec, O odmevu karbonarskih vstaj v Italiji in zaprtih Italijanin na ljubljanskem gradu (1820—1825). Kronika 27/1979, 168—179.

³ Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina 1848—1895. 3, Ljubljana 1958, 13—22, 418—428.

⁴ L. Salvatorelli, Sommario della storia d'Italia. Torino 1957, 502.

⁵ Massimo d'Azeglio. Zvon 4/1878, 119—121, 133—135, 150—152, 162—164, 178—181, 196—199, 212—126, 230—232, 245—249, 262—265.

⁶ Zgodovina Evrope v devetnajstem stoletju. Ljubljana 1934, 107—109, 176.

⁷ Zgodovina italijanske književnosti od začetkov do današnjih dni. Ljubljana 1967, 471.

⁸ V. Bandelj, Zgodovina Italije. Trieste 1920, 38—39.

⁹ G. Volpe, Zgodovina Italije in Italijanov. Ljubljana 1943.

¹⁰ R. Bednařik. Zgodovina novega veka. Moderna doba. Gorica 1953, 1962.² E. Košuta, Kratak pregled sodobne zgodovine. Trst 1975, 39. R. Morghen, Evropska civilizacija. Zgodovina za višje srednje šole. 3, Trst 1975, 121.

¹¹ Napoved združenih evropskih držav. Srce in oko 16, 1990, 312—315.

rence), kjer je oče deloval kot diplomat in emigrant. Leta 1808 je prekinil študij prava in stopil v upravno službo Napoleonove države. Službena pot ga je pripeljala v Firence in v Rim, leta 1811 je prišel za krajši čas v Pariz, od tod je šel v Ljubljano, v Ilirske province. Na začetku leta 1812 se je vrnil v Pariz, kjer je stopil v službo policijskega ministrstva. Po padcu Napoleona je zastopal piemontsko državo v Madridu.

V začetku dvajsetih let se je odtegnil praktični politiki. Posvetil se je študiju in pisanju in pod vplivom nekaterih svojih znancev iz rane mladosti — to sta bila predvsem Carlo Vidua¹² in Santorre di Santarosa — je pričel razvijati lastno zamisel reševanja italijanskega zedinjenja. Že leta 1821 je razmišljal o mestu Avstrije na italijanskih tleh in sodil je, da bi preusmeritev habsburške monarhije iz Apeninskega na Balkanski polotok olajšala in omogočila tudi rešitev italijanskega problema. Leta 1830 je izdal v dveh zvezkih *Storia d'Italia*; delo obravnava predvsem starejšo zgodovino. V dveh delih je izšla tudi *Vita di Dante* (1839). V začetku štiridesetih let je napisal *Pensieri sulla storia d'Italia*; delo je izšlo po smrti. Najpomembnejša in najbolj znana Balbova objava je knjiga *Speranze d'Italia* (1844), posvetil jo je V. Giobertiju, ki je malo pred tem izdal podobno razpravljanje *Primato morale e civile degli Italiani* (1843). Leta 1846 je Balbo objavil *Sommario della storia d'Italia*. Z objavami člankov je sodeloval tudi v italijanskem in francoskem periodičnem tisku. Med marcem in julijem leta 1848 je bil ministrski predsednik piemontske kraljevine; tudi potem, ko je prenehal s to dolžnostjo, je ostal v središču javnega življenja. Umrl je v rodnem Torinu 3. junija 1853.

Cesare Balbo se je svojega življenja in delovanja v Ljubljani spomnil predvsem v dveh avtobiografskih spisih.¹³ Že leta 1807 je postal avditor v Napoleonovem Državnem svetu, vendar je nalogo pričel opravljati šele leta 1811. Kljub mladosti je bil, kot sam poroča,¹⁴ med starejšimi avditorji in imel je priložnost, da je bil navzoč na sejah, ki jih je vodil cesar. Takrat ni veliko delal in pri Državnem svetu je deloval v finančni sekciji, ki jo je vodil grof Defermon;¹⁵ poverili so mu nalogo, da likvidira rimske finančne zadeve. Naloge ni opravil in že je bil imenovan v komisijo za likvidacijo računov v Ilirskih provincah. Ob imenovanju se je vpraševal, če je bil to slučaj ali pa pokora za slabo opravljene predhodne naloge. V komisiji je sodeloval skupaj z gospodom Chambodouinom, njun predstojnik pa je bil grof de Las Cases;¹⁶ v Ljubljani naj bi se srečal z generalnim guvernerjem provinc generalom grofom Henrijem Bertrandom.¹⁷

Na poti iz Pariza v Ljubljano je Balbo obiskal družino v Torinu (zadnjič se je srečal z bratom Ferdinandom, ki je leta 1812 umrl kot Napoleonov vojak v Rusiji), nato je potoval preko Benetk in Trsta. V avtobiografiji se svojega bivanja v Ljubljani spominja:

»Niti Las Casas, niti Chambodouin in niti jaz nismo poznali nemškega jezika, vsi dokumenti pa so bili pisani v tem jeziku. Začel sem se ga učiti, toda to je bila zgolj utvara, saj se ga nisem naučil niti toliko, da bi ga uporabil pri delu, ki sem ga opravljal. Nemščino pa je obvladal Las Casasov brat, ki je živel v emigraciji v Nem-

¹² Carlo Vidua (1785—1830) je že leta 1816 napisal delo *Dello stato delle cognizioni in Italia*. Posmrtno ga je objavil Balbo v Torinu (1834), Balbo je objavil tudi korespondenco Vidue (1834).

¹³ Autobiografia di Cesare Balbo in Vita di Cesare Balbo; oba spisa sta objavljena v E. Ricotti, *Della vita e degli scritti del conte Cesare Balbo*. Rimembranze. Firenze 1856.

¹⁴ E. Ricotti, n. d., 343—344. Avditorji so opravljali pripravljala dela za seje Državnega sveta. Poleg Francozov so bili avditorji tudi mladi tujci iz družin, privrženin Franciji. C. Durand (*Les Auditeurs au Conseil d'État de 1803 à 1814*. Aix-en-Provence 1958², 76—83) omenja, da je bil Balbo sprva določen za avditorja v oddelku za notranje zadeve (*section de l'Intérieur du Conseil d'État*).

¹⁵ Balbo je priimek (grof Jacques Defermon oziroma Jacques De Fermon des Chapelières, 1752—1831) zapisal kot De Fermont.

¹⁶ Grof Emmanuel de Las Cases (1766—1842) je bil bližji Napoleonov sodelavec, cesarjev komornik. Z Napoleonom je potoval na otok Sv. Helena, kjer so nastali Las Casesovi dnevnik *Mémoires de Sainte Hélené* (1822—1825). V Ljubljani je bil kot *maître des requêtes* v Državnem svetu. Njegov priimek je Balbo pisal kot Las Casas.

¹⁷ Balbo je prišel v Ljubljano ravno v času, ko sta se izmenjala generalna guvernerja provinc. Konec aprila 1811 je odšel maršal Marmont, konec junija pa je službo nastopil novi guverner grof Henri Bertrand (1773—1844). Bertrandu se je leta 1811 rodil v Trstu sin Alexandre Henry, ki je postal francoski general.

čiji in bil je tako med nami edini, ki je ta jezik razumel. Tako se je takrat delalo in ker je bilo potreba delo opraviti, ni bil prav nič pomemben način. Ne bom presojal, če je bilo slabše opravljati naloge nepremišljeno ali pa jih sploh ne opravljati, kar se je v mrzličnem vzdušju tistega časa tudi dogajalo v nekaterih deželah.

Kakorkoli že, nekega lepega dne nam je Las Casas, avtor Lesageovega¹⁸ Atlasa in človek, ki je imel dar za podajanje skrajšane oblike dejstev in števil (ta sistem je uporabil tudi njegov brat pri likvidaciji ilirskih računov), prinesel sumaričen izvleček, izpisan s številkami in z za prst praznim mestom na koncu, kjer naj bi njegovemu podpisu dodali še naše. Zoperstavil sem se taki skrajšani metodi in nisem hotel podpisati. Toda prišel se mi je smejeti in me je opomnil, kako je nemogoče, da bi preveril že eno samo od mnogih števil. Končno, mi je dejal, odločam vendarle sam, ali naj dam podpis ali ne, vendar pa bi dokument brez mojega podpisa motil delo komisije in upočasnil plačilo velikih in manjših zneskov, ki naj bi jih prejeli zainteresirani. Prepričal sem se in zaradi nastalih razmer podpisal.

Nato sem obiskal guvernerja Bertranda in se mu pritožil, da tako ne morem nadaljevati, prosil sem ga še, da me razreši take službe. Odgovoril mi je, da cesar ne mara odpovedi, da je treba služiti ljudem na njihov ne pa na sebi lasten način. Če bom vztrajal, bom sam nosil posledice. Vztrajal sem in bil sem rešen dolžnosti. Zelo pošten mož je bil ta general in spominjam se, da sem ga zapustil v prepričanju, da je najbolj vdan in iskren podanik Napoleona, kar sem jih kdaj srečal. Kasnejši čas je potrdil to mojo mladeniško sodbo.

Tako sem na začetku leta 1812 zapustil Ljubljano in odšel v Pariz. Potoval sem v naglici, kot je bila takrat navada, tako da nisem niti spal, da bi lahko spodbujal nostiljone; pri tem sem trpel bolj, kot če bi potoval v kočiji ali pa po morju. Toda bil sem srečen, da sem se rešil te neprijetne službe v Ljubljani.¹⁹

V krajšem avtobiografskem spisu (pisan je v tretji osebi) *Vita di Cesare Balbo* je življenje v Ljubljani označil: »Leta 1811 je bil pri Državnem svetu v Parizu in prisostvoval, kot odrasla oseba, kar je s svojimi enaindvajsetimi leti v resnici tudi bil, sestankom, na katerih je bil cesar; ti dogodki so mu ostali v globokem spominu. Postal je član sveta za likvidacijo v Ilirskih provincah in ker je postal pogumen, se je odpovedal službi, ker ni verjel, da bi jo mogel vestno opravljati.«²⁰

O svojem bivanju v Ljubljani je Cesare Balbo poročal v pisnih prijatelju Carlu Vidui. Kasneje je bilo eno izmed teh pisem objavljeno,²¹ v njem se je potožil prijatelju, da že dva meseca ni prejel nobenega pisma ne od njega ne od doma. Upa, da se mu bo povrnilo dobro razpoloženje, sicer pa nima v Ljubljani nobenega prijatelja, s katerim bi lahko prijateljsko in zaupno govoril: »živim v samoti, ki je slabša od puščave«. Iskal je v mestu knjige. našel je knjigarno, ki je imela na voljo knjige v nemščini in francoščini; toda vse te knjige so bile bolj po okusu uradnikov in oficirjev.

V Balbovi zapuščini²² so bila ohranjena še druga ljubljanska pisma Vidui, med njimi je bilo tudi pismo (20. septembra 1811), v katerem je razpredal svoje poglede na zgodovino. Sicer pa je takrat veliko pisal in njegovi prvi zapisi iz Ljubljane so datirani marca 1811, v času, ko je pripravil štiri predavanja v francoskem jeziku. Ta predavanja naj bi imel (ali pa jih je imel) v takrat nastajajoči ljubljanski družbi (akademiji). Za katero družbo ali društvo gre, ni povsem jasno. Zagotovo pa je zanimanje glavnega guvernerja maršala Marmonta²³ za jezik večinskega prebivalstva Ilirskih provinc prispevalo k taki pobudi ali, kakor piše v Balbovi biografiji:

»Kako leto pred tem si je maršal Marmont, ko je upravljal Ilirijo, zamislil neko akademijo (un'accademia), ki bi svoje zanimanje posvečala predvsem je-

¹⁸ Las Cases je v letih 1803–1804 izdal pod imenom *Le Sage Atlas historique* (Balbo rabi obliko Lesage).

¹⁹ E. Ricotti, n. d., 343–344.

²⁰ E. Ricotti, n. d., 381.

²¹ *Lettere di politica e di letteratura edite ed inedite di Cesare Balbo precedute da un discorso sulle rivoluzioni del medesimo autore*. Firenze 1855, 87.

²² Pregled Balbovih objavljenih in neobjavljenih spisov je objavljen v: E. Ricotti, n. d., 432 in sl. Sestavljalec je imel takrat na voljo celotno zapuščino, z leti pa se je porazdelila in se danes hrani na različnih krajih.

²³ I. Prijatelj, Slovenščina pod Napoleonom. Veda 1/1911 320 in sl. S tem v zvezi je potreba omeniti skoraj sočasni izid Vodnikove *Pismenosti* (1811), Franula de Weissenthurma *Saggio Grammaticale italiano-cragolino* (1811) in J. Stullija tretji del *Vocabolario italiano-illyrico-latino* (1810).

ziku, saj se, kot je znano, cepi na razne dialekte, ki so vsi slovanskega porekla.«²⁴ Za zamisel se je Balbo ogrel, v svojih štirih govorih je predstavil namen društva ter z »zanesenostjo in rahločutnostjo« obravnaval splošno temo o vladanju držav.

Poleg navedenega je v Ljubljani nastal Balbov francoski tekst *Considération politique sur l'Historie*. Za Slovence bi bilo zanimivo poznati Balbovo spomenico o razmerah v Ilirskih provincah s posebnim poudarkom na jeziku — *Memoria sull'Ilirio, e specialmente sulla lingua*; spomenica je bila napisana v francoskem in italijanskem jeziku in do danes še ni bila objavljena.²⁵ V Ljubljani je nastalo tudi razmišljanje *Sour l'irrésolution et l'amitié*, dalje pripoved o papežu Juliju II. in načrt zgodovine francoske revolucije (oktober 1811). Iz decembra 1811 je Balbova rokopisna knjiga spominov *Alcuni uomini*, spomini na sodobnike. V uvodu je avtor zapisal: »Decembra leta 1811, ko sem bil v Ljubljani je nastalo tudi razmišljanje *Sur l'irrésolution et l'amitié*, dalje pripoved v brezdrlju pomislil, da bi bilo zame malo koristno, vendar bolj koristno kot če ne počnem ničesar, da zapišem tisto, kar vem o pomembnih osebah, ki sem jih poznal.«²⁶ Tako se je spomnil umetnostnega zgodovinarja J. B. d'Agicourta, pesnika Vittorija Alfierija, njegove življenjske sopotnice grofice Albany in drugih. Seznam Balbovih ljubljanskih spisov navaja tudi zapiske o J. Neckerjevem *Compte rendu, présenté au roi* (1781), o T. Blackwella *Memories of the Court of Augustus* (1755—1764) in o drugih. Balbo je prebiral še dela Gabriela Bonnota de Mablyja, spomine francoskega kardinala barona Retza in pravno literaturo.

Sodeč po zapisih oziroma datumih, ki jih nosijo, je Balbo živel v Ljubljani od marca leta 1811 do začetka leta 1812. Razmišljanje v italijanščini z naslovom *Perche?* je bilo datirano v Trstu marca 1812. Morda je takrat še bil v Ljubljani in je le slučajno prišel v Trst, saj je potem, ko je dobil odpust iz službe v Ilirskih provincah, prav odbrzel v Pariz.²⁷

Cesare Balbo je sodil v vrsto uradniškega kadra, ki ga je francoska oblast namenila za službo v Ilirskih provincah. Tu je bilo administrativno delo težavno in zapleteno, kakor se je pritoževal glavni intendant Ilirskih provinc Chabrol de Crouzol še leta 1813.²⁸ Tudi delo, ki naj bi ga opravljal Balbo kot član likvidacijske komisije je bilo težavno. Komisija je imela namreč nalogo, da opiše in verificira vse terjatve do javne blagajne. Grof Las Cases, ki je delo komisije vodil, je po opravljeni nalogi potoval po Ilirskih provincah in svoja spoznanja napisal v posebni spomenici. Francoski uradniki v provincah so prihajali tudi iz vrst avditorjev pri Državnem svetu; od tod je prišel tudi Balbo, ki je poleg drugega v Ljubljani srečal »plemenito dekle« (gentil zitella).²⁹ Očitno pa ni bil uslišan in ne brez notranjih bojev je ukrotil nastajajočo ljubezen; o tem srečanju je pisal prijatelju Vidui.³⁰

V literaturi ni ravno veliko opozoril na Balbovo bivanje v Ljubljani. Poleg Balbovih biografov pišejo o tem le redki drugi pisci. Zaradi neke temne podobe, ki jo je Ljubljana zapustila v Balbu, se verjetno tudi biografi in drugi pisci s tem ne ukvarjajo posebej. To velja tudi za lani umrlega torinskega univerzitetnega profesorja Ettoreja Passerina d'Entrevesa, ki je napisal monografijo o Balbovi mladosti.³¹ Antonio Anzilotti je bil prvi, ki je skušal povezati Balbovo moberbitno direktno soočanje s slovanskim svetom z njegovo kasnejšo publicistikjo

²⁴ E. Ricotti, n. d., 21.

²⁵ Hranilišče tega besedila išče zgodovinar Janez Sumrada, doslej še neuspešno.

²⁶ E. Ricotti, n. d., 23—24.

²⁷ Carlo Vidua je 16. februarja 1812 iz Mantove pisal Balbu: »... tvoja usoda v Ljubljani me je ozdravila...«, kar lahko pomeni, da je bil tedaj Balbo že rešen svojega službovanja (C. Balbo, *Lettere del Conte Carlo Vidua*, 1. Torino 1834, 216—217).

²⁸ M. Senkowska-Gluck, *Uradništvo v Ilirskih provincah*. ZC 44/1990, 393—397.

²⁹ E. Ricotti, n. d., 381.

³⁰ O svoji ljubezni je seznanjal Viduo v treh pismih. V zvezi z njunim prijateljevanjem je primerno omeniti povabilo Vidue Balbu, da bi skupaj obiskala Trst, Istro, Pulj in Solin, v pismu z dne 27. septembra 1811 (C. Balbo, n. d., 212—214).

³¹ La giovinezza di Cesare Balbo. Firenze 1940, 29 in sl.

in političnim načrtovanjem.³² Wolfango Giusti, ki je objavil monografijo o Balbovem odnosu do slovanskega sveta, ugotavlja, da je večjo pozornost namenjal večjim združbam slovanskih narodov tako Rusom in Poljakom.³³ Slovence in Hrvate je Balbo poznal kot Ilirce, ki prebivajo na Kranjskem, na Hrvaškem, v Istri in Dalmaciji.³⁴ Ob teh navedbah iz njegovih zrelejših let bi bilo vredno spoznati ugotovitve spomenice, ki jo je napisal leta 1811 v Ljubljani. Balbo je problem reševanja eksistenčnih vprašanj malih slovanskih narodov povezoval z delovanjem katoliške Avstrije. Ta država naj bi bila nekaka združevalna sila za male slovanske narode, ker bi sicer na lahek način postali plen carske Rusije. V pismih, ki jih je naslovil na uredništvo revije *Revue des deux mondes* (1845), ni polagal velike važnosti v uporniško dejavnost avstrijskih narodov. Bolj kot v neko samostojno slovansko državo je verjel v Avstrijo oziroma avstroslovansko državo, ki bi služila tudi interesom Italije in ki bi pomembno delovala na mednarodne politične odnose.³⁵ Balbu grede tudi zasluge, da je med Italijani prvi tako odmevno in z velikim zamahom zastavljal vprašanje dežel na balkanskem polotoku, tako imenovano »vzhodno vprašanje«, katerega reševanje je v drugi polovici 19. stoletja ne le teoretično, marveč tudi praktično vključevalo italijansko javnost. Z Balbovim primerom začenja Angelo Tamborra svojo temeljno študijo o Cavourjevi balkanski politiki.³⁶

Iz zrelih Balbovih let je ohranjen publicistični prispevek, s katerim se je bolj posredno dotaknil slovenskega etničnega ozemlja. Ko je Ilarione Petiti di Roreto³⁷ objavil študijo o italijanskih železnicah, je delo ocenjeval tudi L'Osservatore Triestino (25. januar 1846). Tržaški list se je seveda zavzemal za povezave Trsta z Dunajem preko Ljubljane in Maribora in je tako polemiziral s tezo, ki je mesto vključevala v italijanski prometni sistem. Balbu se je tako nastala dilema zdela vredna ponovne obravnave, svoje dokončne opredelitve pa ni izrekel.³⁸

Cesare Balbo sodi med tiste obiskovalce Ilirskih provinc, ki se od onod niso vračali z navdušenjem. Tudi v njegovih objavah iz poznejših let niso ilirske izkušnje pustile kakega pomembnejšega spoznanja, zlasti o narodnostnih razmerah. Pri tem ni šel nič dlje od drugih piscev, ki so pri opisih različnih slovanskih narodov hote ali nehoti zapisali več napačnih podatkov in ugotovitev. Sicer pa so bile tudi za Francoze prve polovice 19. stoletja etnične razmere na Balkanu in v Vzhodni Evropi »težko razrešljiva uganka«.³⁹

Riassunto

CESARE BALBO A LUBIANA

Branko Marušič

Nei primi mesi del 1811 il futuro autore *Delle speranze d'Italia* (1844) Cesare Balbo (1789—1853) fu mandato a Lubiana per compiere una liquidazione amministrativa delle Provincie Illiriche. A Lubiana il giovane conte piemontese si trovò in disagio, senza libri, senza amici »in una solitudine peggiore che in deserto«, come riferisce in una sua lettera all'amico Carlo Vidua. Il soggiorno del Balbo a Lubiana non fu lungo, un anno circa. Non è possibile chiarire se a Lubiana fosse venuto a conoscenza di qualche esponente della cultura slovena. Nel lascito di Balbo si trovava un scritto inedito Memoria sull'Ilirio e specialmente sulla lingua (in italiano e francese). Per Balbo gli Sloveni erano Slavi illirici. Il contatto diretto con gli Sloveni non ha lasciato tracce nelle pubblicazioni del Balbo degli anni maturi.

³² Italiani e Jugoslavi nel Risorgimento. Roma 1920, 5—11.

³³ Cesare Balbo e i problemi del mondo slavo. Trieste 1957. O Giustijevi monografiji je napisal poročilo I. Juvančič v *Jadranskem zborniku* 3/1958, 445—451.

³⁴ *Speranze d'Italia*. Firenze 1855, 453.

³⁵ A. Cronia, *La conoscenza del mondo Slavo in Italia*. Padova 1958, 395.

³⁶ *Cavour e i Balcani*. Roma 1958, 13 in sl.

³⁷ Pripadnik piemontske plemiške družine, iz katere je izšel tudi general Carlo Pettiti di Roreto (1862—1933), prvi vojaški guverner v Julijski krajini po prvi svetovni vojni.

³⁸ *Lettere di politica e letteratura edita ed inedite di Cesare Balbo* . . . 304—310.

³⁹ P. Vodopivec, *Slovenci v francoskih očeh v letih 1830—1920*. ZC 44/1990, 31—47.

RAZPRAVE FILOZOFŠKE FAKULTETE

1985

- Janek Musek: Narava in determinanta zavestnega odločanja
 Štefan Kociančič — Dragi Stefanija: Glosarij zbornika bratov Miladinovih
 Nataša Golob: Dvanajstero mesecev

1986

- Jelka Pirkovič: Zgodovina urbanih oblik Kostanjevice na Krki
 Tone Pretnar — Božena Ostromecka: Slovensko-poljski slovar — poskusni snopič
 Slovenci v evropski reformaciji
 Slovenski jezik v znanosti, 1

1987

- Janez Höfler: O prvih cerkvah in pražupnijah
 Stane Bernik: Črnomelj
 Lokev skozi čas
 Ivan Stopar: Karolinška arhitektura na Slovenskem
 Iva Curk: Rimska lončena posoda

1988

- Etnološka stičišča, 1
 Gregor Kocijan: Slovenska kratka pripovedna proza 1892—1918, Bibliografija
 Irene Mislej: Janez Benigar

1989

- Slovenski jezik v znanosti, 2
 Milena Horvat: Ajdovska jama
 Boris Paternu: Modeli slovenske literarne kritike. (Od začetkov do 20. stoletja)

1990

- Janek Musek: Simboli, kultura, ljudje
 Andrej Ule: Filozofija Ludwiga Wittgensteina (Od traktata do filozofskih raziskav)
 Krešimir Nemeč: Med literarno teorijo in zgodovino (razprave in eseji)
 Jože Pogačnik: Starejše slovensko slovstvo
 Paola Korošec: Alpski Slovani — Die Alpenlawen
 Ivan Stopar: Vojak, potepuh in vedutist Friedrich Bernhard Werner Silesius

1991

- Ivan Stopar: Joseph Leopold Wiser pl. Berg, Ljubljanski vedutist, kaligraf in miniaturist

Razprave FF izdaja Znanstveni inštitut Filozofske fakultete Univerze Edvarda Kardelja v Ljubljani, Aškerčeva 12, tel. (061) 332 611, int. 201. Knjige lahko kupite z naročilnico ali pri prodajalcu knjig v avli fakultete in v Kulturno-informacijskem centru Križanke, Trg francoske revolucije 7, Ljubljana.

Olga Janša-Zorn

HISTORIČNO DRUŠTVO ZA KRANJSKO

V začetku 19. stoletja so pod vplivom romantičnega gibanja na eni in pod vplivom uveljavljanja mavrinske kritike na drugi strani po Evropi pričela nastajati posebna društva z namenom, da odkrivajo posebnosti posameznih dežel in da postanejo središča in zbirališča za vse, kar nudi dežela važnega in zanimivega s področja starinoslovja, predvsem pa, da postanejo središče za raziskovanje politične, literarne in kulturne zgodovine.

Nemški zgodovinar Hermann Heimpel,¹ ki je raziskoval razvoj društev v Nemčiji in Avstriji v 19. stoletju, jih je razdelil v štiri skupine: Prva skupina (1779—1819) je bila še pod močnim vplivom prosvetljenstva; njeni začetki segajo pravzaprav v dobo baroka. Gre predvsem za razna ljubiteljska društva, sem bi lahko šteli npr. že leta 1800 obstoječe Društvo prijateljev narave in domoznastva na Moravskem, ki se je 1804 združilo z že obstoječo kmetijsko družbo v Moravsko-šlezijsko družbo za pospeševanje kmetijstva, prirodoznanstva in domoznastva; iz te se je 1818 s cesarjevo odobritvijo razvil Francov muzej v Brnu.² V drugo skupino uvršča Heimpel društva, nastala med leti 1819—1848 in jih označuje kot predmarčna društva. V tem času so res nastala številna društva v Nemčiji in Avstriji. Heimpel povezuje njihov nastanek tudi z izdajo *Monumenta Germaniae historica* (od 1819 dalje) in poudarja, da so v tem času nastala zgodovinska društva v ožjem pomenu. V teh društvih so odigrali pomembno vlogo v začetku razni nadvojvode, knezi ter plemstvo na sploh. Ta ugotovitve se nedvomno ujema s situacijo pri nas, saj vemo, kakšne so zasluge nadvojvode Janeza pri nastanku Notranjeavstrijskega historičnega društva in kakšna je bila vloga nekaterih članov plemiških družin pri nastanku pokrajinskih društev (baron Codelli itd.). Od meščanskih elementov so v teh društvih zastopani predvsem duhovniki, juristi, gimnazijski profesorji, zdravniki in lekarnarji. Taka je bila cela vrsta nemških društev: saško (1824), šlezvijsko-holsteinsko (1833), hannoversko (1835), Mecklenburg-Schwerinsko (1835), saško-altenburško društvo (1838), würtemberško (1843), prusko (1846) itd. V to vrsto društev spadajo tudi Historično društvo za Notranjo Avstrijo (1843) in druga avstrijska društva. Imena se med seboj nekoliko razlikujejo, nekatera so društva za domoznastvo, druga za starinoslovje, tretja historična društva. Heimpel meni, da ta društva niso nastala samo iz neke romantične pobude, ampak da je bil vmes tudi državni interes in ob tem ugotavlja, da so pri tedanjih vladah bile bolj priljubljene izdaje in raziskave starejših obdobij, zlasti virov za srednji vek, manj pa viri za novejšo zgodovino.³ Zato najbrž ni naključje, da se tudi v slovenskih pokrajinah sprva kaže večje zanimanje za starejša obdobja.

Tretja skupina društev nastane po letu 1848. Na našem ozemlju razpade Notranjeavstrijsko historično društvo in iz njega nastanejo tri pokrajinska društva. Heimpel poudarja, da se je država v tem času sicer skušala vtikati v njihovo delovanje, vendar ji je to veliko manj uspevalo kot v predmarčnem času. Vsekakor je v Nemčiji to začetek kritičnega zgodovinopisja, in značilno je, da so raziskovanja razvijali zunaj univerz in akademij številni ljubitelji zgodovine. Po Heimplovi razdelitvi naj bi četrta skupina zgodovinskih društev

¹ Hermann Heimpel, *Geschichtsvereine einst und jetzt. Geschichtswissenschaft und Ver-einwesen im 19. Jahrhundert.* Göttingen 1972, str. 45—73 (*Veröffentlichungen des Max Planck In-stituts für Geschichte*, Bd. 1).

² J. Mal, *Naše Muzejsko društvo v teku sto let.* GMDS XX, 1939, str. 1.

³ H. Heimpel, str. 51.

nastala v desetletju 1890—1900. Mnoga dela še vedno niso slonela na poklicnih zgodovinarjih. V zgodovinskih društvih so se mnogokrat srečevali študirani juristi, filologi, advokati, zdravniki, kajti izšolanih zgodovinarjev je bilo še vedno sorazmerno malo. Zelo veliko dela je torej slonelo na ljubiteljstvu. Mnogi laiki so bili tudi finančni podporniki društev in njihovih glasil.

V vseh društvenih statutih 19. stoletja se poudarja zbiranje, ohranjanje in uporaba raznih virov za zgodovinske raziskave, na prvem mestu je zahteva po reševanju, zbiranju in izdajanju listin. Tako se listine najprej tiskajo v društvenih glasilih, poskušajo pa jih izdajati tudi v posebnih zbornikih. Društva kažejo veliko skrb za posamezne zgodovinske spomenike, predvsem antične. Arheologija je ves čas zelo pomemben del tedanjih prizadevanj. V tesni povezavi z zgodovinskimi društvi so tudi deželni muzeji, ki so marsikje nastali že pred društvi. V okviru zgodovinskih društev so nastali tudi društveni arhivi in društvene biblioteke, razne zbirke, kot npr. numizmatične, lapidariji ipd. Z nastankom društev so tesno povezani nastanki časopisov za deželno in krajevno zgodovino, za domovinsko zgodovino in za objavljane virov. V tem je velika zasluga zgodovinskih društev, saj se je tako pričel razvijati strokovni tisk. Mnogi časopisi, ki so pričeli izhajati kot društvena glasila v 19. stoletju, izhajajo še danes. Vsekakor je v začetku sodelovalo veliko nestrokovnjakov, šele potem, ko so se razvile posamezne zgodovinske šole, je situacija postala drugačna. Tudi glede članstva je stanje zanimivo. Raziskave kažejo,⁴ da je v nemških društvih sodelovalo kar 80 odstotkov ljubiteljev zgodovine in največ 20 odstotkov strokovnjakov. S temi so mišljeni profesorji, arhivarji, muzealci, bibliotekarji, ki pa niso vsi zgodovinarji po stroki. Pri nas je odstotek strokovnjakov še nižji.

I. HISTORIČNO DRUŠTVO ZA NOTRANJO AVSTRIJO (1843—1850)

Prva prizadevanja za ustanovitev društva prijateljev zgodovine Notranje Avstrije segajo v leto 1839. Glavni pobudniki so bili nadvojvoda Janez in nekateri štajerski zgodovinoisci kot prof. Albert Muchar,⁵ arhivar Josef Wartinger⁶ in možje iz kroga bralnega društva pri Joanneumu. Ohranjeni osnutek statuta v arhivu Joanneuma o historičnem društvu, ki bi obsegalo Kranjsko, Koroško in Štajersko, nosi datum 24. septembra 1839.⁷ Vendar je trajalo še nekaj let, da je društvo bilo res ustanovljeno. Znano je, da so se v predmarčni dobi snovale razne strokovne organizacije, večinoma na teritorialnih podlagah in če le mogoče v senci zaščite vplivnih osebnosti. Tako npr. Društvo za pospe-

⁴ H. Heimpel, str. 62.

⁵ Albert Muchar (1786—1849), zgodovinar in klasični filolog. Po končanem liceju v Gradcu je stopil v benediktinski samostan Admont, 1809 bil posvečen v duhovnika, potem študiral na Dunaju in postal profesor za biblijske študije, grščino in orientalske jezike na samostanski gimnaziji, nekaj časa urejal tudi arhiv in samostansko knjižnico. Od 1823 je na graškem liceju poučeval biblijske študije, estetiko, klasično filologijo in literaturo, potem je bil profesor za klasično filologijo na graški univerzi, 1827—1829 dekan, 1842—1843 rektor. Sodeloval je pri izdaji Monumenta Germaniae historica, v okviru Historičnega društva za Notranjo Avstrijo in Historičnega društva za Štajersko pa se je zlasti ukvarjal z zgodovino starega in srednjega veka. Njegova številna dela temeljijo na arhivskih virih in kažejo precejšnjo mero kritičnosti. Bil je tudi član dunajske Akademije znanosti.

⁶ Josef Wartinger (1773—1861) je po filozofskem študiju na graškem liceju končal še pravo in se zaposlil pri deželnem guberniju, nato pa 1801 do 1805 služboval kot profesor v Mariboru, kjer je tudi ustanovil dijaško knjižnico. Potem se je vrnil v Gradec, kjer je na gimnaziji učil občo zgodovino in filozofijo. Zaradi velikega zgodovinskega znanja so ga deželni stanovili leta 1810 postavili za pripravnika in 1812 za arhivarja. V Joanneumu je urejal zbirko arhivalj in numizmatično zbirko vse do leta 1850, ko se je upokojil. 1815 je izdal Kurzgefasste Geschichte der Steiermark (162 strani), sicer pa je objavljali članke in razprave v raznih štajerskih revijah in časopisih, pridno je zbiral vire po vsej Avstriji in izpopolnjeval arhivsko zbirko v Joanneumu. Za zasluge na zgodovinskem področju so ga imenovala Historična društva za Koroško, za Štajersko in za Kranjsko za svojega častnega člana, dunajska Akademija znanosti ga je leta 1848 izvolila za dopisnega člana, graška univerza pa mu je 1856 podelila častni doktorat. Mnogi dijaki mariborske gimnazije so ga ohranili v najlepšem spominu (Stanko Vraz), mnogim je izkazoval svojo naklonjenost vse do smrti.

⁷ F. Popelka, Der Historische Verein für Innerösterreich und sein steirischer Zweigverein. ZHVSt 41, 1950, str. 3—23.

ševanje in podpiranje industrije in obrti v Notranji Avstriji; njegova pravila so bila potrjena 1837.⁸

Ideja o povezanosti treh dežel Notranje Avstrije na eni strani in privlačnost graškega centra, kjer deluje nadvojvoda Janez kot glavni zaščitnik zgodovinskih raziskovanj, na drugi strani, prav gotovo igrata pomembno vlogo pri ustanovitvi te prve oblike zgodovinskega društva. Najbrž pa k temu pripomore tudi to, da ima Štajerska tedaj zlasti v Mucharju že pomembnega pisca (tedaj je že izšla njegova *Urgeschichte der Steiermark*) in v Wartingerju poznavalca arhivskega gradiva. Kot kaže, sta oba prva pričela z akcijo. Muchar je pripravil statut in s tem osnutkom je arhivar Wartinger odpotoval v Celovec na razgovor⁹ ter tam predložil osnutek statuta na zboru prijateljev zgodovine. Morda je potem šel še v Ljubljano, ali pa je bila zveza vzpostavljena po kom drugem. Dejstvo je, da je bil naprošen Ludwig Crophius,¹⁰ opat samostana Rein, da prevzame vodstvo začasnega odbora, šele nato pa so se obrnili na nadvojvodo Janeza. Prošnjo z dne 17. marca 1840 so podpisali: za Štajersko opat Ludwig Crophius, Albert Muchar, stanovski sekretar K. G. Leitner,¹¹ graški župan Josef Maurer in stanovski protokolist Franz Formentini; za Koroško svetnik in apelacijski sekretar Johann Konrad, Franz Fritz, Ludwig Weber in Karlman Flor, vsi trije kapitulariji samostana sv. Pavla in profesorji v Celovcu, apelacijski protokolist Gottlieb Ankershofen,¹² konzistorialni kancler Heinrich Hermann, Michael Jabornegg v. Altenfels¹³ ter Felix Anton pl. Benedikt; za Kranjsko pa gimnazijski prefekt Elija Rebič, profesor Franc X. Heinrich, licejski bibliotekar Jožef Kalasanc Likavec (Likawetz),¹⁴ kameralna sekretarja Henrik Costa in Franz Hermann v. Hermannstahl,¹⁵ advokati dr. Leopold Baumgartner, dr. Karel Ulepič (Ullepitsch), muzejski kustos mag. ph. Henrik Freyer in J. K. Erberg.¹⁶ Le med zastopniki Kranjske so bili taki, ki so se čutili Slovence, oziroma so znali slovensko.

⁸ J. Mal, str. 15.

⁹ Popelka, str. 6.

¹⁰ Ludwig Crophius von Kaiserssieg (1792—1861), opat cistercijskega samostana Rein od 1823 dalje. Bil je profesor na teologiji v Gradcu, rektor univerze, kurator Joanneuma, študijski ravnatelj deželne tehnične šole, kot opat član štajerskih deželnih stanov. Ima velike zasluge za ustanovitev notranjeavstrijskega Historičnega društva in Historičnega društva za Štajersko, katerega ravnatelj je bil od 1844 do 1861, po smrti nadvojvode Janeza 1859 pa je postal še pokrovitelj (protector).

¹¹ Karl Gottfried Leitner (1800—1890), pisatelj in zgodovinar. Studiral je pravo in bil kratek čas (1825) profesor v Celju, nato v Gradcu. Potem je bil v službi štajerskih deželnih stanov, nekaj časa v arhivu Joanneuma, bil tudi član bralnega društva Joanneuma, v letih 1836—1854 pa stanovski sekretar. Zaradi zdravja je 1854 odšel v Italijo, a se je 1855 vrnil v Gradec, bil kurator Joanneuma in član odbora Historičnega društva za Štajersko. Zgodovinske članke je objavil v MHVSt.

¹² Gottlieb Ankershofen (1795—1860) je študiral pravo in bil apelacijski tajnik v Celovcu. Veliko se je ukvarjal z zgodovino svoje dežele. 1844—1860 je bil ravnatelj Historičnega društva za Koroško, od leta 1853 tudi konservator za Koroško, v letih 1849—1860 je urejal *Archiv für vaterländische Geschichte und Topographie*. Bil je član dunajske Akademije znanosti in številnih znanstvenih društev in ustanov doma in v tujini. Med drugim je bil tudi častni član Historičnega društva za Kranjsko. Objavljaj je v Carinthii, v *Mittheilungen des historischen Vereins für Kärnten* itd. Izdal je tudi *Handbuch der Geschichte des Herzogthums Kärntens*, dva zvezka (1841—1859).

¹³ Michael Franz Jabornegg von Altenfels (1797—1874) je bil jurist, vendar je ves prosti čas posvečal raziskovanju bogatih rimskih spomenikov Koroške. Objavljaj je v *Carinthii* in v *Archiv für vaterländische Geschichte und Topographie*. Njegovo življenjsko delo je »Kärntens römische Altertümer« (1870). Bil je med ustanovitelji Historičnega društva za Koroško, od 1844 do 1846 njegov tajnik.

¹⁴ Jožef Kalasanc Likavec (1773—1850) je bil rojen na Češkem, gimnazijo je končal v Pragi, stopil v red paristov, poučeval na raznih šolah na Češkem in Moravskem, prišel 1815 v Gradec. 1825 doktor filozofije in 1827/28 prvi rektor obnovljene graške univerze. Od 1831 do 1835 je bil ravnatelj graške gimnazije. Napisal je veliko filozofskih razprav. V svojih spisih in predavanjih je bil pristaš Kanta. 1836 je postal Čopov naslednik v Ljubljani; ta prestavitev je bila pravzaprav kazenska.

¹⁵ Franz Hermann von Hermannsthal (1799—1875), pesnik. Studiral je pravo, stopil v državno službo in prišel leta 1831 kot koncipist kameralne carinske uprave v Ljubljano. Tu se je pridružil krogu M. Čopa in F. Prešerna, pisal je v *Illyr. Blatt*, bil odbornik Filharmoničnega društva. Poročil se je s slikarko Amalijo Oblak, hčerjo ljubljanskega advokata. SBL napačno navaja, da je Hermannsthal 1845 na poziv Muzejskega društva za Kranjsko pričel preiskovati razne arhive in biblioteke. V resnici je to delal po nalogu Historičnega pokrajinskega društva za Kranjsko (MHK 1860, str. 20—22). Ze 1846 je odšel na Dunaj v finančno ministristvo, kjer je 1865 kot sekcijski svetnik stopil v pokoj. Izdal je več zbirki pesmi, sodeloval pa je tudi v Vodnikovem spomeniku. Ves čas je ostal dopisni član Historičnega društva za Kranjsko.

¹⁶ Erberg je omenjen v članku *Genesis des historischen Vereins für Krain* (MHK 1858, str. 79—80); leta 1843 pa je že umrl, in ga zato ne srečamo več.

Pripravljalni odbor so sestavljali: A. Muchar, opat L. Crophius, J. Wartin-ger, K. G. Leitner, J. Maurer, F. Formentini, vsi iz Štajerske. 24. junija 1840 je predložil nadvojvoda Janez statut guvernerju grofu Wickenburgu. Kot pravi Popelka, so Muchar in njegovi prijatelji upali, da bo društvo mogoče ustanoviti že jeseni 1840, vendar niso računali z dolgo potjo, ki jo mora napraviti taka prošnja na cesarja. V naslednjem letu je prišla prošnja nazaj na graški gubernij zaradi nadaljnega poizvedovanja. Štajerski stanovi so se izrekli za podporo društvu, čeprav novo društvo ne bi bilo v tesnejši zvezi z Joanneumom. Že 2. junija 1841 sta podala razlago v enakem smislu kuratorij Joanneuma in stanovski odbor, vendar sta odklonila denarno podporo in prostore. Prav tako je soglašal z ustanovitvijo Historičnega društva za Notranjo Avstrijo ilirski gubernij v Ljubljani. Po skoraj triletnem čakanju je cesar 29. aprila 1843 dovolil ustanovitev društva in prevzem pokroviteljstva nadvojvodi Janezu. Odredbe gubernija na urade in oblasti o dovoljenju društva nosijo datum 21. maja 1843.¹⁷ Zato se tudi ta datum pojavlja kot datum začetka treh pokrajinskih društev oziroma skupnega Historičnega društva za Štajersko, Koroško in Kranjsko.

Statut je bil pripravljen že prej, vendar se prva oblika¹⁸ nekoliko razlikuje od tiste iz leta 1845, ki je bila objavljena pod naslovom Statuten des allerhöchsten Ortes genehmigten historischen Vereines für Steiermark, Kärnten und Krain.¹⁹ V prvem členu je poudarjeno, da je glavni namen društva ohranjanje in razsvetljevanje zgodovine treh dežel. Prvenstvena naloga društva pa je zbiranje vseh vrst pisanih in tiskanih virov, ustnega izročila ipd., vse to naj se zbira, natančno prepisuje in da na razpolago prijateljem zgodovine in raziskovalcem (člen 2), ki bodo pripravili zgodovinske prikaze. Društvo naj zbira vsa doslej tiskana zgodovinska dela, opise dogodkov in predmete iz zgodovine vseh treh dežel in naj pripravi temeljite sezname, nato pa te zbirke dopolnjuje. Tako bi nastale **bibliotheca stiriaca**, **bibliotheca carantana** in **bibliotheca carniolica** (člen 3).

Društvo naj zbira vse še nenatisnjeno, predvsem naj raziskuje zasebne arhive in registrature, sezname in opise tu nahajajočih se rokopisov, kronik, zgodovinskih razprav, dokumentov, listin in naj te zbirke neprestano dopolnjuje z natančnimi prepisi in z originalnimi dokumenti (člen 4). Zelo natančno so v členu 5 opisane razne kategorije virov, ki naj jih člani društva iščejo v arhivih, bibliotekah in registraturah: a) kronike dežel, mest in trgov, samostanov, plemiških družin, cehov itd.; b) statute viteških redov, mest, trgov, vasi, cehovskih organizacij; c) »saalbücher« in t. i. codices traditionum; d) urbarje, skladiščne knjige, originalne računske knjige ali solidne izvlečke iz njih, deželne topografije, podatke o poljedelstvu in živinoreji, industriji in obrti, o me-rah in utežeh, vrstah proizvodov, starejših cenah proizvodov in živil, plačah delavcev, razmerah podložnikov itd.; e) originalne listine in dokumente, ki se nanašajo na vso deželo, posamezne korporacije, mesta, trge, vasi, gradove in zemljiška gospostva, cerkve, samostane, posamezne osebe; f) plemiške knjige, originalna pisma ipd. znamenitih mož in žena dežele; g) starejše rodovnike plemenitih družin, originalne rokopise posameznih pomembnih mož; h) rokopisne zapuščine domačih pisateljev; i) dokumente o višjih in nižjih, javnih in zasebnih izobraževalnih in zdravstvenih ustanovah; k) starejše topografske predstavitve (opise okrajev, gospostev, sodnih, župnijskih, krajevnih in gozdnih meja); l) zbirke starejših deželnih zakonov; m) starejše biografije znamenitih mož dežele. Iz vsega tega naj bi nastali arhivi Štajerske, Koroške in Kranjske.

¹⁷ Popelka, str. 7.

¹⁸ Popelka, str. 6–7 navaja povzetek prvotne verzije, ki je ohranjena v graškem Joanneumu. Rokopisno verzijo hrani tudi Arhiv RS, Društ. A XVIII, fasc. 13.

¹⁹ Izšlo v Celovcu (Leon) z letnico 1845, 15 str. Enak izvod je bil tiskan tudi v Ljubljani, vendar brez letnice; hrani ga Narodni muzej. Illyrisches Blatt objavlja 25. 7. 1844 del, ki govori o zbiranju gradiva.

Člen 6 pravi, da bo društvo poskrbelo za sposobne in zanesljive bralce in prepisovalce dokumentov in organiziralo krajši pouk diplomatike.²⁰ Člen 7 govori o materialnih virih, ki jih je treba zbirati deloma v originalu, deloma pa prerisovati oziroma delati odtise. V poštev pridejo: a) vsa kiparska dela iz prazgodovine, rimski napisi na kamnih, vsi rimski spomeniki z reliefi, slikami bogov, daritveniki, žare, orožje, novci; b) vsi nagrobniki in spomeniki iz kamna, kipi, slike, rezbarije v cerkvah in gradovih ter pohištvo iz srednjega veka; c) vse staro orožje, noži, kopja, bodala, zastave, bandere, oprema, ognjeno orožje, prahovnice itd.; d) vsi srednjeveški pečati, grbi ipd.; e) srednjeveški novci, medalje, mučilno orodje; f) vse vrste kart (specialne, deželne, župnijske itd.); g) gradbeni in situacijski načrti; h) vse podobe, risbe, slike, lesorezi, bakrorezi domačih trgov in mest, vasi, cerkev, romarskih krajev, ruševin, gradov, kopaljšč, mostov, tovarniških zgradb itd.; i) posnetki vseh noš, obleke vseh stanov (plemstva, duhovščine, vojakov, redovnikov, meščanov in kmetov); k) portreti plemstva, duhovščine, znamenitih mož. Iz tega bi nastala kiparsko-slikarska zbirka starin Štajerske, Koroške in Kranjske. Društvo bo izbralo spretno posameznike, ki bodo izdelali natančne kopije spomenikov, slik ipd. (člen 8).

Društvo naj bi se potrudilo, da ohrani in posreduje potomcem tudi sedanjost, zanimive dogodke, praznovanja (člen 9). Velik pomen pripisujejo ustnemu izročilu in člen 10 poudarja, da je treba zapisati vse pripovedke, pravljice, pesmi posvetne in religiozne vsebine, tudi v dialektu, zapisati melodijo in napev, zbirati pričevanja še živih prič raznih dogodkov v notranjeavstrijskih deželah. Pri tem ne bi smelo biti izpuščeno nobeno mesto, trg, vas, grad, župnija (člen 11). Člen 12 opozarja na razne povezave, ki so bile v starejši zgodovini, npr. spodnje in vzhodne Štajerske s Panonijo, zgornje Štajerske z zgornjo in spodnjo Avstrijo, Koroško in Salzburško, Kranjske v povezavi deloma s Panonijo, deloma z Italijo, dalje na vpliv dinastičnih vezi, vlogo samostanov ipd. Ta položaj bo zahteval preiskave arhivov v deželah, s katerimi so bile naše dežele povezane, npr. centralnega arhiva na Dunaju, arhivov v Salzburgu, Passau, Brixnu, Münchnu, Freisingu, Ogleju, Gorici, Vidmu. Zato naj bi usposobljeni člani društva pripravili prepise dokumentov, zakonov in listin ter izdelali kataloge o vsem, kar se nanaša na naše dežele. Zbrano gradivo naj društvo da takoj v obdelavo (člen 14).

Kaj vse naj bi sedanost ohranila za bodočnost, je naštet v členu 15: a) opisi krajev, diecez, dekanijskih župnijskih okrajev in gospostev, b) predstavitev in opažanja o religiozних ustanovah, šolah, vzgojnih in izobraževalnih ustanovah, c) poročila o plemenitih družinah, d) biografije državnikov, junakov, duhovnikov, učenjakov, umetnikov ipd., e) orisi značaja prebivalstva dežel, njihove glavne strasti, mnenja ipd., f) opisi deželnih in krajevnih praznikov, najljubših zabav in veselic, iger, šeg in navad, posebej ob krstu, poroki, pogrebih, cerkvenih proščanjih, narodnih praznikih, g) zbirke pregovorov, praznovernih pogledov, prerokovanj, mnenj iz ljudskega življenja med poljedelci, pastirji, lovci, rudarji, železarji, h) podatki o tovarnah in manufakturah, trgovini in prometu, obrti in industriji, o letnih in tedenskih sejnih, cenah industrijskih izdelkov, delavskih plačah, luksuznih predmetih, i) besednjak krajevnih jezikovnih posebnosti (idioticon) v vsakdanjem življenju, najbolj uporabljenih in potrebnih besed s priloženo visokonemško izgovorjavo, k) poročila o iznajdbah, napredku znanosti in umetnosti s primerjavo med preteklostjo in sedanostjo, l) poročila o odličnih, rodoljubnih in sicer znamenitih dejanjih rojakov, m) opisi znamenitih naravnih pojavov in dogodkov (jame, slapovi, razgledi, plazovi, poplave, potresi, kužne bolezni med ljudmi in živalmi, meteorji itd.), n) opisi zdravstvenega stanja ljudi in živali, običajne bolezni in zdravila zanje s podatki o dobrih zdravnikih in ranocelnikih, posebej o zelo starih, o medicinskih

²⁰ To je organiziral, kolikor mi je znano, le Ankershofen na Koroškem.

postajah, o) opisi starih in novih rudnikov, plavžev in prodaje produktov, p) opisi deželnih okrajev v topografsko-političnem, religiozno-moralnem, fizikalno-naravoslovnem, znanstvenem, ekonomskem, rudarskem in trgovskem pogledu.

Od člena 16 dalje statut govori o organizaciji društva. Najprej je rečeno, da Historično društvo za Notranjo Avstrijo²¹ tvorijo tri pokrajinska društva (člen 16), potem je povedano, da je sedež osrednjega odbora in celotnega društva v Gradcu, ki ima to prednost, da so tam Joanneum in druge ustanove (člen 17). Posamezna društva imajo sedeže v Gradcu, Celovcu in Ljubljani. Osrednji odbor sestoji iz osmih članov, ti so poleg predsednika še ravnatelj in tajnik ter pet članov.

Osrednji odbor izvolijo posamezna društva iz vrst tistih članov, ki stalno živijo v Gradcu (člen 18). Vsako treh pokrajinskih društev ima svojega ravnatelja, ki mu stoji ob strani tajnik (poslovodja) in trije odborniki (člen 19). Vsako društvo voli svoje člane znotraj dežele, in sicer može, ki so ali dobri poznavalci zgodovine ali delavni raziskovalci ali izobraženi diletanti, ki bi lahko namene društva znatno pospeševali (člen 20). Člani se delijo na prave in častne (člen 21). Vsa tri društva imajo enak namen, t. j. neprestano raziskovanje, skrbno ohranjanje in zbiranje raznega gradiva (člen 22). Posamezna društvena ravnateljstva v Gradcu, Celovcu in Ljubljani skrbijo na svojem področju za varovanje in zbiranje gradiva (člen 23). Posamezne zbirke starin, arhivi in knjižnice se nahajajo v Gradcu, Celovcu in Ljubljani (člen 24). Pokrajinska ravnateljstva z odbori imajo sestanke vsaka dva meseca oziroma kakor se zdi ravnatelju potrebno. Sklepi se sprejemajo z večino glasov, izvršuje jih ravnateljstvo (člen 25). Pokrajinska društva vsako leto na svoji šesti seji pripravijo letna poročila, ki jih predložijo osrednjemu odboru v Gradcu (člen 26). Korespondenco z osrednjim odborom in s člani vodi tajnik, ki tudi piše poročila o društvenih sejah. Tajnik je tudi vodja društvenih zbirk, biblioteke, arhiva in zbirke starin (člen 27). Vsak član prispeva letno članarino 2 gl d konv. v. (člen 28). Blagajno in račune vodi eden odbornikov kot blagajnik. Plačila v društvene namene se opravljajo samo po sklepu ravnateljstva in proti pismenemu nakazilu in podpisu ravnatelja. Posamezna društva morajo v letnem poročilu dati popoln finančni obračun osrednjemu odboru v Gradcu (člen 29).

Osrednji odbor v Gradcu ima določene posebne pravice: a) ima vrhovno vodstvo celotnega društva, b) pri njem je matična knjiga (matrika) vseh rednih in častnih članov, c) sprejema z večino glasov glede na želje in sklepe treh društev vse zunanje člane iz drugih avstrijskih pokrajin in častne člane. Sprejem tujcev kot častnih članov je od primera do primera pridržan mnenju cesarja, d) daje trem društvom razne predloge za izpopolnitev, e) sprejema letne obračune treh društev, f) sprejema in hrani pri svoji zbirki starin, arhivu in biblioteki prepise vseh katalogov in seznamov, in če je mogoče, posnetkov in prepisov originalov vseh v društvenih zbirkah nahajajočih se posnetkov, g) pokrajinska društva pošiljajo osrednjemu odboru nadaljevanje svojih katalogov in seznamov o prirastku, h) pri osrednjem odboru se nahaja osrednji katalog vseh predmetov, ki so v knjižnicah, arhivih in antikvarijih posameznih društev, in sicer je na posameznih listih označen vsak predmet posebej in seznam urejen po abecedi, i) osrednji odbor sprejema vse izdelke in predstavitve, ki jih pripravijo člani na podlagi skupnega gradiva, k) skliče vsako leto občni zbor in seje celotnega odbora, l) daje na občnem zboru popolno poročilo o prizadevanjih društva, o naraščanju zbirk itd., m) tu dobiva predloge zbranih članov, n) določi že prej iz dospelih razprav in izdelkov tiste, ki bodo prebrani na občnem zboru, o) ima pravico določiti tiste izdelke in razprave, ki jih bo skupaj z let-

²¹ V naslovu statuta je imenovano Historično društvo za Stajersko, Koroško in Kranjsko, tu pa Historično društvo za Notranjo Avstrijo.

nim poročilom društva redigiral tajnik in bodo v skladu s cenzurnimi predpisi natisnjene (člen 30).

Posamezni zvezki skupnega glasila bodo izdani na skupne stroške in osrednji odbor poskrbi za prodajo preko knjigarnarja (člen 31). Posamezen zvezek glasila dobi vsak član, ki je plačal 2 gld konv. v. kot letni prispevek (člen 32). V glasilu naj bodo poleg tekstov tudi litografije ali bakrorezi antičnih predmetov, pokrajin, portreti, tako da bi bile važnejše stvari iz zbirke na ta način objavljene (člen 33). Za tiskana dela nudi redakcija nizke honorarje. Po prodaji poda celoten obračun in pošlje ostanek sredstev v blagajno osrednjega odbora za skupne namene (člen 34).

Celotno društvo je pod predsedstvom pokrovitelja, ki v primeru bivanja v Gradcu vodi seje osrednjega odbora in potrjuje sklepe s svojim podpisom, ukaže pa tudi sklicati občni zbor in mu predseduje. Za to čast je naprošen zaščitnik Joanneuma, nadvojvoda Janez. Pri občnih zborih posameznih društev naj bodo prisotni v Gradcu deželni guverner ali njegov namestnik, pri zborih v Ljubljani in Celovcu pa deželni komisar ali njegov namestnik (člen 35). V primeru razpada oziroma razpusta društva preide vse dotlej zbrano gradivo v biblioteki, arhivu in antikvariju na Štajerskem v last Joanneuma, na Koroškem in Kranjskem pa na stanovne v Celovcu in Ljubljani z obveznostjo, da te zbirke ohranijo in jih dajo na razpolago prijateljem domovinske zgodovine (člen 36).

Statut je imel prvotno 37 členov, končna verzija pa jih ima 36. Dostavek, da je sprejem tujcev kot častnih članov pridržan mnenju cesarja, je dodala dvorna pisarna. Poleg tega je dvorna pisarna zahtevala, da občnemu zboru društva v Gradcu prisostvuje guverner ali njegov namestnik, zboroma v Celovcu in Ljubljani pa deželni komisar.²² Člen 10, ki je po pisanju Popelke²³ omenjal »die indirekten und direkten Einwirkungen der französischen Revolution auf die innerösterreichischen Länder«, je bil v poznejši verziji spremenjen in se glasi: »Hier bemüht sich der historische Verein vorzüglich die Ueberlieferung aus dem Munde der noch lebenden Augenzeugen von den indirekten und direkten Einwirkungen der geschichtlichen Ereignisse auf die innerösterreichischen Länder sorgfältig zu sammeln...«²⁴

Kot vidimo, je statut zelo natančno opredelil naloge in cilje društva, opisal razne vrste virov, nakazal, kaj in kako naj se zbira raznovrstno gradivo, da bi nastale posamezne zbirke (knjižnica, arhiv, zbirka starin). Čeprav je morda na eni strani čutiti precejšen poudarek pri raziskovanju zgodovine posameznih plemiških družin, pa se po drugi strani kaže tudi zanimanje za vsakdanje življenje, za zbiranje ljudskega blaga v »narečju«, za etnografske zanimivosti, za gospodarski razvoj tako mest kot podeželja. Vendar je močno čutiti vpliv romantičnega gledanja na zgodovino.

Že 25. julija 1843 so uradno prosili opat iz Reina, Muchar, Leitner, Formentini in Wartinger nadvojvodo Janeza, da prevzame pokroviteljstvo novega društva in da se izvolijo člani osrednjega odbora in odborov pokrajinskih društev. Prošnji je bila priložena lista tistih oseb, ki so že leta 1840 bili povabljeni k ustanovitvi Historičnega društva za Notranjo Avstrijo. Na listi je bilo poleg treh Štajercev še osem Kranjcev in osem Korošcev, manjkal je edino nekdanji graški župan dr. J. Maurer.

Zdi se, da je bil sprva predviden za ravnatelja kranjskega društva ljubljanski škof Wolf, ki pa je to funkcijo odklonil, baje zaradi starosti²⁵ (star je bil 61 let), morda je odklonitev v zvezi še s čim drugim. Tako je postal ravnatelj

²² Popelka, str. 7.

²³ Popelka, str. 7.

²⁴ Tako piše tudi v rokopisu ohranjeni izvod statuta v Arhivu RS (Društ. A, XVIII, fasc. 13).

²⁵ Popelka, str. 8. Škof Wolf je že 1847 častni član društva, po osamosvojitvi društva 1850 pa ga ne srečamo več.

telj baron Anton Codelli, gubernijski sekretar. Predlog o tem je prišel iz Gradca kot sporočilo guvernerja Weingartna dne 26. oktobra 1843, prav tako za druge člane odbora. Tajnik naj bi bil kameralni prokurator Ulepič, člani pa kanonik Novak, licejski bibliotekar dr. Likavec in muzejski kustos H. Freyer. Glede Likavca je posebej poudarjeno, da zna slovenski jezik in da bo zato lahko koristen.²⁶ Ta predlog je nato osrednji odbor odobril 19. novembra 1843. Štajersko društvo se je konstituiralo takole:²⁷ ravnatelj opat iz Reina, tajnik Muchar, člani pa Leitner, Wartinger in Formentini. Odbor koroškega društva so sestavljali: ravnatelj Franz Fritz, gimnazijski prefekt v Celovcu, tajnik Jabornegg, člani pa grof A. Christallnigg, G. Ankershofen in dr. Kumpf.²⁸

Čeprav je bilo v letih, ko se je Historično društvo za Štajersko, Koroško in Kranjsko ustanovljalo, rečeno, da ne bo dobilo prostorov v Joanneumu, je vendarle postal sedež osrednjega društva prav arhiv Joanneuma. Dali so natisniti kar 1000 izvodov statuta, polovico tega je ostalo v Gradcu, po 250 izvodov pa sta dobili kranjsko in koroško društvo. Potem so pričeli akcijo za pridobivanje članstva, ki naj bi se končala konec marca 1844. Osrednji odbor je imel seje 19. novembra 1843 in je izdelal poziv za včlanjenje v društvo, ki nosi datum 9. decembra 1843.²⁹ Posamezna društva so poskrbeli, da so bili ti pozivi objavljeni v tedanjem časopisju, in sicer 13. decembra 1843 v Grazer Zeitung, 18. januarja 1844 v Klagenfurter Zeitung in v 53. zv. Carinthie (1843), za Kranjsko pa je vabilo za vstop v društvo objavil 1. februarja 1844 Illyrisches Blatt.

Pridobivanje članstva je potekalo dokaj ugodno na Kranjskem in Koroškem, manj pa na Štajerskem. Junija 1844 je predložil guverner Weingarten nadvojvodi Janezu imenski seznam 291 članov kranjskega društva, od tega je bilo kar 81 duhovnikov. Koroško društvo je tedaj imelo 232 članov (septembra že 250), medtem ko je opat iz Reina 1. avgusta 1844 predložil seznam 66 rednih in 5 zunanjih članov štajerskega provincialnega društva.³⁰ Vendar imamo za konec leta 1844 že naslednje podatke: Kranjsko društvo 320, Koroško društvo 312 in Štajersko društvo 214, skupaj torej že 846 članov.³¹

Nato so v letu 1844 začasni odbori vseh treh pokrajinskih društev sklicali nekakšne ustanovne občne zборе, kjer so izvolili stalne odbore. Prvo je bilo Historično pokrajinsko društvo za Kranjsko, ki je tak zbor imelo 5. septembra 1844 v Ljubljani in izvolilo za ravnatelja barona Antona Codellija, za sekretarja dr. Karla Ulepiča in za člane kanonika Novaka, bibliotekarja Likavca in Henrika Costo.³² Koroško pokrajinsko društvo je imelo svoj občni zbor 16. septembra 1844. Ravnatelj je postal Gottlieb Ankershofen, člani odbora pa Anton Gallenstein, Markus Jabornegg in dr. Kumpf. Nazadnje je imelo štajersko pokrajinsko društvo občni zbor 14. oktobra 1844 ob navzočnosti 41 članov. Za ravnatelja je bil izvoljen opat Ludwig Crophius iz Reina, za sekretarja Muchar, za člane pa Leitner, Wartinger in prof. Hassler (odpadel je torej Formentini). Medtem se je osrednji odbor ukvarjal z žigom in diplomami za člane. Po konstituiranju odborov treh pokrajinskih društev je nadvojvoda Janez želel tudi čim hitreje zbrati delegate vseh treh društev in začasni osrednji odbor proglašiti za stalnega. Vendar pa se je vse skupaj zakasnilo, zato je ravnateljstvo štajerskega društva začasno prevzelo funkcijo osrednjega odbora. Tako so na se-

²⁶ Popelka, str. 8.

²⁷ H. Braumüller; Zur Hundertjahrfeier des Geschichtsvereins für Kärnten, Carinthia I, 1943, str. 24; Popelka, str. 8.

²⁸ Johann Gottfried Kumpf (1781–1862) je študiral medicino na Dunaju, služboval pa med drugim tudi v Trstu (1805–1811), nato v Celovcu. Poleg zdravniške službe so ga zanimala tudi arheološka, zgodovinska in literarna raziskovanja, objavljali je v Carinthia in Kärntnerische Zeitschrift, oba časopisa pa je tudi sam nekaj časa urejal. Bil je član raznih društev, med drugim tudi koroške Kmetijske družbe, dopisni član Zdravniškega društva na Dunaju itd.

²⁹ Braumüller, str. 24.

³⁰ Popelka, str. 8.

³¹ Wirken des historischen Vereins für Innerösterreich, MHK 1846, str. 17.

³² Popelka sicer navaja kot člana odbora Freyerja, vendar pa je iz članka Genesis des historischen Vereins für Krain (MHK 1858, str. 79–80) razvidno, da je bil odbornik H. Costa.

stankih štajerskega društva obravnavali tudi nekatera vprašanja osrednjega odbora, med drugim, kakšna naj bosta pečat in diploma za člane društva.

Končno se je 3. decembra 1845 pod vodstvom nadvojvode Janez^a sestel stalni odbor Historičnega društva za Notranjo Avstrijo. Opat iz Reina je postal ravnatelj skupnega društva. Odborniki iz posameznih pokrajin so bili: za Štajersko Muchar in Leitner; za Koroško Christalnigg in Perisutti; za Kranjsko pa Ludwig Mandel in Franz C. Kalchberg.³³ Osrednji odbor je v letu 1846 razvil živahno dejavnost na področju raziskovanja nekaterih arhivov v državi, pa tudi zunaj nje. Na sestanku 3. maja 1846 je predlagal Muchar, da bi se povezali s Kraljevsko biblioteko v Münchnu in pregledali v tamkajšnjih rokopisih, kaj imajo zanimivega za notranjeavstrijske dežele. Posebej pa so poudarili tudi pomen bogatega arhiva nekdanjega patriarhata v Ogleju za notranjeavstrijske dežele: »Diesen für die Geschichte Innerösterreichs unentbehrlichen Urkundenfond zu erheben, hat sich der provisorische Centralausschuss die ernste Mühe gegeben, und durch die gnädigste Mitwirkung Seiner kaiserlichen Hoheit bereits Cividale, S. Vito, S. Daniele und Udine als die vorzüglichste Fundorte, in welchen die Theile des alten Aquilejer Archives zerstreut liegen, ausgeforscht.«³⁴ V ta namen so bili osrednjemu odboru predani tudi pravkar izšli Documenti per la storia del Friuli, ki jih je pripravil opat Giuseppe Bianchi in vsebujejo prav tako mnogo zanimivega za vse tri dežele. Mnogo je bilo še neraziskanega. Osrednji odbor se je obrnil tudi na predstojnika Dvornega in državnega arhiva na Dunaju in dobil zagotovilo, da so tam mnogi zanimivi materiali za zgodovino Notranje Avstrije, zlasti v oddelkih salzburške nadškofije, oglejskega patriarhata in goriško-tirolskih grofov. Sklenili so, naj bi za take raziskave usposobljen član društva šel na Dunaj in tam stvari pregledal.³⁵ Kaže, da je to nalogo dobil Muchar, ki je potem v ohranjenem poročilu z dne 30. septembra 1846 opisal izsledke svojega dvajsetdnevnega raziskovanja in napravil vrsto regestov in izpiskov listin, ki se nanašajo na Štajersko, Koroško in Kranjsko.³⁶ V veliko pomoč pri tem delu mu je bil namestnik direktorja dunajskega arhiva Chmel,³⁷ ki ga tudi Mittheilungen des historischen Vereins für Krain večkrat zelo hvalijo in je postal kasneje častni član kranjskega društva.

Potem so razpravljali oktobra 1846 tudi o obisku beneških arhivov. Tako se je pričelo precej načrtno in sistematično delo v večjih arhivih, obenem je potekalo tudi delo za zbiranje gradiva za cerkveno topografijo Notranje Avstrije, in sicer tako, da je društvo prosilo za podporo deželni gubernij in škofijske ordinariate ter razposlalo vsem dekanijam, faram in lokalijam tiskane vprašalnike, da bi tako dobili podatke o prepisih listin, ki jih imajo cerkvene oblasti in o spomenikih raznih vrst.³⁸

³³ Popelka, str. 10 in objavljeni seznam članstva iz leta 1847 (Narodni muzej). — Franz C. von Kalchberg (1807—1890) je končal gimnazijo v Mariboru, študiral pravo v Gradcu in na Dunaju, bil med drugim tudi stanovski poslanec in se je zlasti zavzemal za izgradnjo železnice skozi Štajersko. 1848 je bil kot zastopnik mesta Gradec izvoljen v deželni zboru sodeloval pri predlogu zakona o zemljiški odvezi. Decembra 1848 je bil poklican na Dunaj, večkrat sodeloval v ministru za trgovino, vodil sekcijo za železnico, pošto, telegraf itd.

³⁴ MHK 1846, str. 18.

³⁵ MHK 1846, str. 18—19.

³⁶ Popelka, str. 10, navaja natančno število vseh regestov.

³⁷ Josef Chmel (1798—1858), sin matematika Adama Chmela. 1816 je vstopil v samostan St. Florian; bil je samostanski bibliotekar. V letih 1830—1833 je opravil arhivske študije v Dvornem in državnem arhivu na Dunaju; nato je bil arhivar in namestnik direktorja tega arhiva, član Akademije znanosti in številnih drugih znanstvenih društev in ustanov. Napravil je številne znanstvene in organizacijske načrte, predvsem glede raziskovanja srednjeveških virov. Tudi Historično društvo za Kranjsko ga je izvolilo za svojega častnega člana. V svojem času je veljal za vodilnega avstrijskega zgodovinarja, napisal je več zgodovinskih del in izdal več publikacij arhivskih virov.

³⁸ MHK 1846, str. 18. — V Arhivu RS (Društ. A. XVIII, fasc. 13) sem našla vprašalnik, za katerega domnevam, da je tisti, ki ga omenjajo MHK. Obsega skupno 20 vprašanj (morda jih je bilo še več, a niso ohranjena). Vprašalnik je sicer brez letnice, vendar bi glede na vsebino lahko sklepali, da je iz 40. let. Izpolnjevali naj bi ga po farah in dekanijah. Poudarjeno je pisano v slovenščini (!). Vprašanja se glasijo: 1. Ali je v fari in kje leži kraj ali grčič, ki ga ljudstvo imenuje »Gradišče«? 2. Ali je kakšen kraj, ki ga ljudje imenujejo »Groble« ali »gruble«? 3. Ali so v okolici grčič, ki jih ljudje imenujejo »gomile« ali »na gomilah«? Če so, koliko jih je? 4. Ali obstoje kraji z imenom »Ternovo« ali »na ternovim«? 5. Ali se pojavljajo krajevne oznake »Stra-

Sodelovanje s furlanskimi občinami v zvezi z beneškimi arhivalijami bi kmalu imelo za posledico prostorsko povečanje Notranjeavstrijskega društva. Junija 1847 je namreč v Krminu (Cormons) bilo ustanovljeno Društvo za raziskovanje Furlanije, njegov predsednik je postal Franc Manzano, ki je ponudil vključitev tega društva v Historično društvo za Notranjo Avstrijo. Vendar je osrednji odbor glede tega zavzel odklonilno stališče, češ da je že sedanja društva težko uskladiti, pomisleke so imeli še zaradi oddaljenosti in zaradi jezika.³⁹ Poleg tega je osrednji odbor moral reševati vrsto perečih vprašanj, med drugim je nastal leta 1846 problem zaradi preselitve vseh arhivalij iz arhiva štajerskega gubernija v dunajski Državni arhiv. Medtem ko je Muchar ničesar sluteč iskal listine za področje Notranje Avstrije na Dunaju, je v Gradcu dunajski državni arhivar Andreas Meiller ukazal odpeljati več sto dragocenih aktov in številne rokopise v Državni arhiv na Dunaj. Ker je bil to čas gradnje južne železnice, pri tej gradnji pa so prihajale na dan številne najdbe, zlasti novci in druge starine, se je osrednji odbor zavzel za to, da bi na Dunaj pošiljali le posnetke in opise najdb.⁴⁰

Nekaj napetosti med tremi društvi, vključenimi v notranjeavstrijsko društvo, je nastalo tudi okrog skupnega glasila *Schriften des historischen Vereines für Innerösterreich*. O izdajanju skupnega glasila so se pogovarjali že od vsega začetka, še posebej pa od 1846 dalje, vendar pa sta predvsem Koroška in Kranjska želeli imeti svoja historična glasila.

Edino štajersko društvo se je strinjalo, ker so njegovi vodilni možje pravzaprav vodili tudi osrednji odbor, ta pa je imel po členu 30 vsa pooblastila glede vsebine. Že 1846 je skušal ravnatelj koroškega društva Ankershofen pričeti z izdajanjem lastnega periodičnega glasila z naslovom *Archiv für Geschichte des Herzogtumes Kärnten*, vendar mu je višja cenzurna oblast to odbila, pri čemer se je sklicevala na izjavo osrednjega odbora, da tako glasilo ni potrebno. Najbrž je bilo tu res nekaj bojazni, da potem nihče ne bo pisal za osrednje glasilo in se to ne bo moglo prodajati. Zanimivo pa je, da je kranjskemu društvu uspelo že leta 1846 pričeti z izdajo lastnega glasila *Mittheilungen des historischen Vereines für Krain (MHK)*, čeprav tudi tu ni šlo brez težav, končno pa je osrednji odbor na to pristal. Vendar so smele *Mittheilungen* tedaj objavljati le periodična poročila o delovanju in pridobitvah društva, sicer pa sestavke manj važne vsebine.⁴¹ Nikakor pa list ni smel biti popolnoma samostojen. Vsebinsko je list prva leta res bil tak, ker so Kranjci te pogoje sprejeli. Odnos koroškega društva in osrednjega odbora pa je ostal še naprej napet.

ža«, »Podgrad«, »Pregrad«, »Podzid«, »Prezid« ali »V zideh«? 6. Ali se pojavlja poimenovanje »Staro mesto« ali »Razderto«? 7. Ali se pojavljajo imena kot »ajdna«, »ajdovski zid«, »ajdovski grad«, »ajdovše« ipd.? 8. Ali obstoje ostanki zidovja, o katerem govori ljudstvo: »da je Turk grad (zid, šance) zidal« ali »da ga (jih) je Turk poderl« ali podobno? 9. Ali se pojavlja ime »stari terg«? 10. Ali so cestne poti ali kraji v gozdu ali na polju znani pod imenom »stara cesta«, »stari pot« ali zgolj »cesta« tudi »ostras« in kje potekajo? 11. Ali se nahajajo v cerkvah, kapelah, posvetnih stavbah ali sicer kje kamni ali stebri z rimskimi napismi ali vklesanimi skulpturami in kje so bili najdeni (če je znano)? 12. Ali je kje v okolici poznan kraj, kjer so pri oranju, kopanju ipd. prišli na dan stari novci, železno ali bronasto orodje, bronzasti nakit, oklesani kamni, stara opeka, posoda, ali malta s koščki opeke? 13. Ali se nahajajo v okolici zbrušeni ali prevrtani kamni, ki jih ljudstvo imenuje »strele« in ali so bili morda najdeni priostreni in ošiljeni kresilni kamni? 14. Ali je kdo in kje v okolici našel predmete, imenovane pod 12. in 13.; ali kdo poseduje kakršnekoli starine? 15. Ali so v okolici jame ali votline? Ali so tam našli kamne ter živalske ali človeške kosti? Ali se ljudske pripovedke navezujejo na votline? 16. Se nahaja sicer kje v okolici kaj omembe vrednega v zvezi s starinami? Kako daleč nazaj segajo krstne knjige? 17. Ali so med ljudstvom pripovedke, ki se nanašajo na sv. Valburgo in sv. Kunigundo? 18. Ali se pojavljajo vraževerne navade ob božiču, veliki noči in ob kresovanju, ali se stare pripovedke navezujejo na te ali na druge velike praznike? 19. Ali ljudstvo kaj ve o kronani kači ali o omeli: tičji lim (viscum album), ali vedo pripovedovati o zeliščih in kaj meni ljudstvo o ciganih? 20. Ali se pojavljajo v okolici imena oseb, krajev, gora, voda itd., katerih pomen je nejasen ali s slovenskim jezikom nerazložljiv, in katera so to? — Vprašalnik nekoliko spominja na tistega, ki ga je kasneje I. Kukuljevič pošiljal članom Društva za povestnico jugoslavensku in na katerega je odgovarjal S. Koclančič v Arhivu III, 1854. Delno so Kukuljevičev vprašalnik objavile tudi Novice 11. 8. 1858 (str. 251).

³⁹ Popelka, str. 11.

⁴⁰ Popelka, str. 11.

⁴¹ Popelka, str. 12.

Leta 1847 so skušali sklicati prvi splošni zbor članov Notranjeavstrijskega historičnega društva, kjer bi razpravljali tudi o skupnem časopisu, njegovi vsebini in denarnih prispevkih. Zaradi slabe udeležbe zastopnikov pokrajinskih društev na sejah osrednjega odbora se nekako niso mogli zediniti o nekaterih vprašanjih. Tako so zbor odlagali in končno razposlali tiskana vabila za 4. april 1848 ob 9. uri, ko naj bi bil zbor v veliki dvorani deželne hiše v Gradcu. Vabilo vabi k udeležbi vse člane, vendar poudarja, da bodo ravnateljstva poskrbela, da prideta iz vsake dežele po dva pooblaščenca poslance, ki bi občnemu zboru prestavila delovanje svojega društva, potem pa tudi sklepe tega zbora prenesla na pokrajinska društva. Predviden je bil naslednji dnevni red: 1. Predstavitve poslancev treh dežel, 2. Govor predsednika društva, 3. Poročilo osrednjega odbora o delovanju odbora in celotnega društva, 4. Poročila posameznih ravnateljstev (za Štajersko, za Koroško in za Kranjsko), 5. Predlog osrednjega odbora za ustanovitev osrednje društvene blagajne, 6. Predlog osrednjega odbora o po statutu zagotovljenem skupnem društvenem časopisu, 7. Predlog osrednjega odbora, ki obravnava čas veljavnosti volitev tako osrednjega odbora kot deželnih društvenih odborov, 8. Predavanja poslancev treh pokrajinskih društev, 9. Predavanja posameznih društvenih članov.⁴²

Revolucija je preprečila, da bi se ta občni zbor sestal in tako nikoli ni prišlo do skupnega sestanka treh pokrajinskih društev v širšem sestavu. Po letu 1848 pa je bilo vedno bolj jasno, da se bo društvo prej ali slej razdelilo na tri samostojna društva. Kljub raznim nesoglasjem je vendarle uspelo 1848 izdati en zvezek skupnega glasila. *Schriften des historischen Vereines für Innerösterreich* sestoji iz treh delov; vsak del je prispevala ena dežela. Najobsežnejša je razprava, ki jo je napisal štajerski župnik Richard Knabl⁴³ z naslovom *Wo stand das Flavius Solvense des C. Plinius? Obsegala je 108 strani in 258 litografskih posnetkov različnih najdb* (skupaj še 32 strani v dodatku). Po obsegu so sledili prispevki s Koroške, in sicer Gottlieb Ankershofen: *Ueber den historischen Anlass zur Sage von den Verheerungszügen der Margaretha Maultasche in Kärnten*, Felix Anton Benedikt: *Der Schule Leben und Wirken in Kärntens Mittelalter in isti Die Fürsten von Dietrichstein*. Skupaj so ti trije prispevki obsegali 80 strani. Prispevka s Kranjske sta bila dva. Henrik Costa je dal biografsko skico o juristu Josephu Camilu Schmidburgu, rojenemu v Gradcu, ki ima med drugim kot ljubljanski guverner velike zasluge za raziskovanje in izsuševanje ljubljanskega barja. Umrl je leta 1846. Jožef Anton Babnik (Babnigg) je prispeval biografijo Franca Hladnika, rojenega v Idriji, znane botanika in raziskovalca slovenske flore, ustanovitelja ljubljanskega botaničnega vrta, pedagoga in pisca. Ob kranjska prispevka imata skupaj le 29 strani.⁴⁴ Publikacija je bila verjetno tiskana v 1500 izvodih, od tega jih je koroško društvo prodalo le 42 in je od prejetih 500 izvodov vrnilo v Gradec osrednjemu odboru preostalih 458. Popelka trdi, da je večino stroškov za *Schriften* nazadnje že po likvidaciji osrednjega odbora pokrilo štajersko društvo.⁴⁵

Na Kranjskem so, kot poročajo *Mittheilungen*, to publikacijo prejeli vsi člani pokrajinskega društva, ki so plačali več kot dva goldinarja letnega pri-

⁴² AS Društ. A, XVIII, fasc. 13. Popelka, str. 13.

⁴³ Richard Knabl (1789–1874), zgodovinar in arheolog. Studij teologije je opravil v Gradcu, nato je bil kaplan in župnik po raznih krajih na Štajerskem, od 1838 dalje pa v Gradcu. Pretežno se je ukvarjal s študijem epigrafskih spomenikov rimske dobe (tudi na območju Spodnje Štajerske, predvsem rimske Celeje). Bil je med ustanovitelji Historičnega društva za Notranjo Avstrijo, član odbora tega društva, pisec razprave »Wo stand das Flavius Solvense des Cajus Plinius?« v *Schriften* (1848). Potem je bil zelo delaven v Historičnem društvu za Štajersko, kjer je v MHVSt objavil številne članke. V glasilu kranjskega Historičnega društva je z njim polemiziral D. Trstenjak leta 1854 v zvezi s Knablovim člankom *Der angebliche Deus Chartus auf einer römischen Inschrift zu Videm* (MHVSt 1853). Objavljal je tudi v glasilu koroškega Historičnega društva *Archiv für vaterländische Geschichte und Topographie*, v *Notizenblatt der kaiserlichen Akademie der Wissenschaft*. Samostojno je izdal epigrafsko razpravo »Der angebliche Götter-Dualismus an den Voltsternen zu Videm und Aquileja« (1835). Bil je tudi častni član koroškega in kranjskega Historičnega društva.

⁴⁴ *Schriften des historischen Vereines für Innerösterreich*, 1848, 217 str., XXXII tab.

⁴⁵ Popelka, str. 17.

spevka (obenem so dobili tudi kranjske Mittheilungen). Čeprav so še v začetku leta 1850 Mittheilungen vabile svoje sodelavce k pisanju tako v lastno kot v osrednje glasilo, je pa treba priznati, da so zadnjemu posvečale dokaj malo pozornosti, obširneje so se razpisale le o Knablovi razpravi, na ostale pa opozarjale bolj mimogrede v drobni opombi.⁴⁶ Vendar pa v poročilu občnega zbora kranjskega društva z dne 5. septembra 1850 prihaja na dan, da jim je osrednji odbor poslal 500 izvodov Schriften, čeprav so jih zahtevali le 300. Ker bi imeli za odvečne izvode prevelike dodatne stroške, so na občnem zboru sklenili, da preostalih 200 izvodov vrnejo centralnemu odboru v Gradcu.⁴⁷

V letih 1846 in 1847 je bilo zelo uspešno sodelovanje osrednjega odbora z bavarsko Hof- und Staatsbibliothek v Münchnu. Tudi tja so poslali enega člana odbora (verjetno spet Mucharja, kajti Ankershofen se v svoji spomenici jezi, da take naloge dobivajo le štajerski zastopniki), ki je izpisoval za zgodovino notranjeavstrijskih dežel pomembne vire. Verjetno je zato prišlo 1847 do imenovanja nekaterih članov bavarske dvorne biblioteke za častne člane Historičnega društva za Notranjo Avstrijo. To so postali: Philipp Lichtenthaler (direktor), Schmelzer (kustos), Lommel (raziskovalec bavarskega narečja in tajnik državnega arhiva), kasneje pa še prof. dr. Burkhard. Pregledovanje virov in državne biblioteke sploh pa je Dunaj vezal na pogoj, da bi obenem iskali tudi plemiške matrike za namene dunajskega Dvornega in državnega arhiva.⁴⁸

Že od vsega začetka je bilo čutiti željo po večji samostojnosti koroškega deželnega društva z Ankershofnom na čelu. Ta se je predvsem pritoževal, ker je bilo raziskovanje münchenskih arhivov privilegij štajerskega društva, Korošcem pa so tako zahtevo in prošnjo za denarno pomoč zavrnil. Skupni časopis je bil prav tako trn v peti. Ankershofen je predlagal štiri časopise, tako da bi vsako društvo imelo svoje glasilo, poleg tega bi bilo pa še skupno.⁴⁹ Želja po lastnem časopisu se ni uresničila.⁵⁰ Res je že izhajala Carinthia (od 1811), vendar je v tem času bila usmerjena bolj v leposlovje in je šele kasneje prevzela dela z zgodovinsko vsebino. Koroškemu društvu se je zdelo, da se ne more primerjati s štajerskim niti s kranjskim, ker so v Gradcu imeli Joanneum, v Ljubljani pa deželni muzej, medtem ko je v Celovcu tedaj še manjkala taka ustanova.⁵¹ Tako so se Korošci v tej prvi fazi borili predvsem za ustanovitev zgodovinskega deželnega muzeja, ki bi mu bil priključen arhiv. V zvezi z zahtevami koroškega historičnega društva je ohranjena obsežna spomenica z datumom 31. 12. 1847,⁵² ki jo je pripravil med bivanjem nadvojvode Janeza v Celovcu Ankershofen in v kateri se pritožuje nadvojvodi Janezu. Med drugim je poudaril, da se je članstvo koroškega društva ob občnem zboru oktobra 1847 že povzpelo na 511 članov in je tako daleč preseгло obe drugi društvi. Tudi na arhivskem področju so imeli lepe uspehe, kar je med svojim obiskom pohvalil celo J. Chmel iz dunajskega Dvornega in državnega arhiva.

Izkopavanja, zbirke novcev, knjižnica, vse je močno napredovalo. Ankershofen je opozarjal zlasti na počasno izgotavljanje vpisnih listin s strani osrednjega odbora, zaradi česar so nekateri člani menda celo zagrozili z izstopom iz društva. Dalje pravi, da je bil osnovni namen nadvojvode Janeza, da bi ustanovili deželna društva, ki bi bila združena v skupni znanstveni zvezi v osrednjem društvu za Notranjo Avstrijo. Razcvet deželnih društev naj bi bil odvisen od njihove samostojnosti: »Wird der Landesvereinen aber nur der Name ohne Ehre nur als Theile eines grossen Ganzen betrachtet, so fürchte ich, dass der Fall, welcher bei andern ähnlichen grossen Vereinen stattfindet, auch bei dem Innerösterreichischen Centralvereine eintreten dürfte, die Theilname würde

⁴⁶ MHK 1850, str. 8–9.

⁴⁷ MHK 1950, str. 22.

⁴⁸ Popelka, str. 14.

⁴⁹ Popelka, str. 15.

⁵⁰ Braumüller, str. 26.

⁵¹ Leta 1844 ustanovljeni muzej v Celovcu je bil usmerjen izključno v naravoslovje.

⁵² Spomenico je našel Popelka v graškem Joanneumu (Landesarchiv Joannea, 3946).

nach und nach abnehmen, die Zahl der Mitglieder würde statt zuzunehmen abnehmen, der nöthige Fond würde geschmälert werden, und die Direktionen würden kaum mehr etwas für das Provinzielle, und vollends nichts für das Gemeinsame Thun können.«⁵³ Rešitev vidi Ankershofen v ohlapni zvezi, kakor jo kaže tedaj Historično centralno društvo za Nemčijo. Centralno glasilo naj bi bilo rezultat dela deželnih društev in njihove posebne dejavnosti za skupne namene. Ankershofen se je tudi jezil, ker je kranjsko društvo neposredno imenovalo častne člane,⁵⁴ medtem ko so jih oni vedno dali v potrditev osrednjemu odboru. Seveda pa bi spremembe, kakršne si je zamišljal Ankershofen, zahtevale spremembo statuta Notranjeavstrijskega historičnega društva, kar bi zahtevalo daljši postopek in privolitev cesarja.

Na sploh je pri nekaterih raziskovalcih prevladalo mnenje, da so prav močna centralizacija in vloga osrednjega odbora v Gradcu, poleg tega pa še redakcijski monopol graškega osrednjega odbora, pripomogli k odporu predvsem pri koroškem,⁵⁵ deloma pa tudi pri kranjskem društvu. Zdi se, da ti dve društvi že od začetka mislita na osamosvojitve, saj npr. glasilo Historičnega društva za Kranjsko že leta 1846 nosi naslov Mittheilungen des historischen Vereins für Krain, čeprav je uradni naziv društva Historischer Provinzial-Verein für Krain. V kranjskem glasilu je tudi sorazmerno malo poročil o delu osrednjega društva, o njegovih sejah in prizadevanjih. Vse do leta 1850 ne zasledimo v Mittheilungen nobenih predlogov za popolno osamosvojitve kranjskega društva, čeprav po drugi strani tudi ni objavljena nobena korespondenca z osrednjim odborom. Šele 1850 so Mittheilungen objavile korespondenco z Gradcem, ko je šlo za vprašanje ukinitve Notranjeavstrijskega historičnega društva in ustanovitve treh samostojnih društev. Najbrž so dogodki leta 1848 tudi po svoje prispevali k hitrejši odločitvi za ustanovitev samostojnih društev. Poleg tega je prišlo do sprememb v društvenem pravu, ki jih omenjajo tako Mittheilungen⁵⁶ kot tudi Popelka.⁵⁷ Junija 1849 je umrl Albert Muchar, duša in glavni zagovornik Notranjeavstrijskega historičnega društva, avtor prvih statutov, neutrudni raziskovalec arhivov itd.

Že spomladi 1849 se je pričela živahna dejavnost v zvezi z ločitvijo treh društev. Tako je osrednji odbor že 20. 3. 1849 obvestil nadvojvodo Janeza o potrebi ločitve. Nadvojvoda Janez je iz Frankfurta ob Maini 19. aprila 1849 sporočil svoje obžalovanje, vendar se je strinjal, da pride do izstopa koroškega društva in je napisal: »Der Ausschuss wolle hiernach das Entsprechende einleiten, jedoch noch früher erwägen und nach Anfrage und nach Umständen entscheiden, ob es nicht vielleicht nach den Wünschen Krains — rücksichtlich dieser Provinz — beim bisher bestehenden Verhältniss bleiben könnte, wonach sich nur zwei Vereine, einer für Steiermark und Krain und der andere für Kärnten ergeben würden.«⁵⁸ O ideji kranjskoštajerskega društva na eni in koroškega na drugi strani je govora tudi še v naslednjem v Mittheilungen objavljenem dopisu osrednjega odbora z dne 2. junija 1849 ravnateljstvu kranjskega deželnega društva.⁵⁹ V tem dopisu je med drugim poudarjeno, da je obstoj Notranjeavstrijskega historičnega društva povezan z velikimi težavami, ki osrednjemu odboru skoraj onemogočajo statutarno delovanje in tako ne samo v osrednjem odboru, ampak tudi v posameznih društvih vzbujajo občutek neprijetnosti. Kot dokaz navajajo, da osrednjemu odboru ni dana nobena zanesljiva dotacija in da bi brez podpore štajerskega deželnega historičnega društva sploh

⁵³ Iz Ankershofnove spomenice 31. 12. 1847, ki jo navaja Popelka, str. 15.

⁵⁴ Leta 1847 so bili v kranjskem pokrajinskem društvu trije častni člani: 1. Baron Joseph Weingarten, guverner, 2. Anton Alojzij Wolf, knezoškof ljubljanski, 3. Grof Karl Welsperg Raltenu, med drugim častni meščan Ljubljane. Nihče teh treh ni ostal častni član tudi po osamosvojitvi društva leta 1850.

⁵⁵ Braumüller, str. 26—27. Podobno tudi Margarete Janik v disertaciji o koroškem društvu.

⁵⁶ MHK 1850, str. 22.

⁵⁷ Popelka, str. 16.

⁵⁸ MHK 1850, str. 26.

⁵⁹ MHK 1850, str. 25—26.

ne moglo delovati, niti ne bi mogel iziti 1. zvezek skupnega glasila. Glede koroškega društva pa pravi dopis: »... nichts zu erwähnen davon, dass die Provinzial-Direction für Kärnten schon vom Anfange her die völlige Ungebundenheit des kärntnerischer Vereines zu behaupten sich vorsetzte, dass sie zu keinen gemeinschaftlichen Unternehmungen die Hand bot, gegen jede Beitragleistung protestirte, und mit genauer Not für die allerunentbehrlichsten Communalauslagen ihren Antheil hintennach leistete.« Razen tega omenjajo še druge težave, ki so nastale v osrednjem odboru zaradi izgube treh članov. Dva sta šla službovat zunaj Štajerske, eden (L. Mandel) pa je umrl. Tako bi pod normalnimi pogoji bilo treba razpisati volitve za dopolnitev osrednjega odbora, in sicer enega, ki bi zastopal Koroško, in dva, ki bi zastopala Kranjsko. Končno se je osrednji odbor nekako strinjal z izstopom koroškega društva, glede kranjskega pa pravi: »An die löbliche Direction von Krain aber ergeht das höfliche Ersuchen um gefällige Eröffnung, ob der Verein für Krain vielleicht ebenfalls die gänzliche Auflösung des bisherigen Gesellschaftverbandes wünsche, oder ob dieselbe Gesellschaftsverbinding mit dem steiermärkischen Vereine beizubehalten gesonnen sey, — in welchem Sinne auch die gegenheilige Frage unter Einem an die Direction für Steiermark gestellt wird.«

Dogodki so si nato sledili dokaj hitro. Ravnateljstvo in odbor Historičnega društva za Kranjsko sta nadvojvodi Janezu sporočila svojo odločitev glede ločitve Historičnega društva za Notranjo Avstrijo v tri samostojna društva že 15. avgusta 1849. Vendar je nadvojvoda Janez zagovarjal stališče, da bo ločitev pravomočna šele, ko se zanjo izrečejo na občnih zborih društev posameznih dežel.⁶⁰ Preseneča, da se je kot prvi za samostojnost izrekel občni zbor Historičnega društva za Štajersko, in sicer že 21. junija 1849.⁶¹ Ta datum velja tudi kot datum novoustanovljenega Historičnega društva za Štajersko. 24. oktobra 1849 se je na občnem zboru v Celovcu tudi Historično društvo za Koroško izreklo za samostojnost. Šele sklep Historičnega društva za Kranjsko, sprejet na občnem zboru 5. septembra 1850 v Ljubljani, je pravzaprav pomenil konec obstoja Notranjeavstrijskega historičnega društva in ustanovitev samostojnih društev: Historičnega društva za Štajersko, Historičnega društva za Koroško in Historičnega društva za Kranjsko. Ker sta sklepe o teh odločitvah poslali Historično društvo za Koroško 8. marca 1850 in Historično društvo za Kranjsko 4. novembra 1850 v Gradec štajerskemu društvu, se včasih tudi ti datumi pojavljajo kot datumi začetka samostojnih društev.⁶²

Tako je torej leta 1850 Historično društvo za Notranjo Avstrijo prenehalo obstajati. Kakor smo videli, v vseh letih svojega obstoja ni uspelo organizirati niti enega skupnega občnega zbora, deloval je le centralni odbor in izšel je le en zvezek skupnega glasila. Kljub temu je društvo odigralo določeno pozitivno vlogo; v svojem statutu je nakazovalo naloge in usmeritev svojega dela; začetki organiziranega zgodovinskega raziskovanja, predvsem pa zbiranja zgodovinskega gradiva so prav gotovo plod skupnih prizadevanj zgodovinarjev in raznih ljubiteljev zgodovine, združenih v Historičnem društvu za Štajersko, Koroško in Kranjsko.

II. HISTORIČNO DRUŠTVO ZA KRANJSKO: ZAČETKI, STATUT, POVERJENIKI

V Ljubljani je nastal 1821 muzej (v Gradcu 1811, v Trstu 1825, v Celovcu 1844), leta 1839 pa je bilo ustanovljeno **Društvo kranjskega deželnege muzeja**, leta 1843 pa tudi **Historično pokrajinsko društvo za Kranjsko** kot del Historič-

⁶⁰ MHK 1850, str. 26, Zuschrift des historischen Vereins für Steiermark ddo. Graz, 1. März 1850.

⁶¹ MHK 1850, str. 26. Krones navaja kot datum te odločitve 8. julij 1849. (F. Krones, Der hist. Verein für Steiermark, sein Werden und Bestand, S.-A. aus der Tagespost; isti: Der hist. Verein für Steiermark von 1850—1900, Graz 1900). Popelka, str. 21 navaja prav tako datum 21. 6. 1849.

⁶² W. Brantner, 100 Jahre Historischer Verein für Steiermark, ZHVSt 41, 1950, str. 24—72.

nega društva za Notranjo Avstrijo. Mal omenja, da je Sedlnitzky 16. februarja 1842 poizvedoval glede ljubljanskih predlagateljev za ustanovitev tega društva.⁶³ 1. februarja 1844 je Illyrisches Blatt objavil vabilo za vstop v kranjsko pokrajinsko društvo, ki pojasnjuje namen ustanovitve skupnega historičnega društva, njegovo nalogo in organizacijsko strukturo. Prispevke in darove vseh vrst naj se pošilja na naslov začasnega tajnika Ulepiča. Zbiranje darov je bilo kar uspešno, saj je samo leta 1844 Illyrisches Blatt objavil štirinajstkrat seznam darovalcev. 25. julija 1844 je časno ravnateljstvo društva objavilo v Illyrisches Blatt izvlečke iz prvega dela statuta Notranjeavstrijskega historičnega društva in opozorilo, naj bi v okviru društva nastala historična biblioteka, kranjski deželni arhiv in zbirka starin. Iz članka izvemo, da je društvo pri pridobivanju članov imelo kar lep uspeh, saj je do tedaj bilo včlanjenih že 300 članov, pričakujejo pa jih še več. Izražena je tudi želja, da bi bile licejska knjižnica, muzej in društvo pod eno streho. Prostor so že dobili v licejski stavbi; sedaj ga popravljajo in bi naj bil kmalu uporaben za člane. Zbiranje predmetov še nadalje vodi začasni tajnik K. Ulepič, ki skrbi tudi za objavljanje seznamov v Illyrisches Blatt. V isti številki je objavljeno tudi poročilo o uspehih koroškega historičnega društva.

Namen ustanavljanja zgodovinskih društev na sploh in v avstrijskih deželah še posebej je bil opisan v Wiener Zeitung 13. oktobra 1849. Članek je bil ponatisnjen v kranjskih Mittheilungen z namenom, da poživí zanimanje za društvo in pridobi od svojih članov čimveč prispevkov za objavo. Članek poudarja, da so si zgodovinska društva postavila nalogo, da zbirajo, rešujejo in obdelujejo zgodovinske spomenike dežele, listine, zgradbe, podobe in sploh vse preostanke prejšnjega kulturnega življenja. Kot primer plodnega delovanja takih društev navaja avtor društva v Franciji, kjer ima skoraj vsak department svoje prostovoljno društvo za starine (Sociétés des Antiquaires), ki ga prebivalstvo podpira in ki v svojih periodičnih glasilih objavlja rezultate zgodovinskih raziskav. Dalje poudarja, da so ta društva v medsebojni zvezi in da tudi vlada podpira tako delovanje. Podobna društva pa delujejo tudi v Nemčiji, npr. v Regensburgu, Bambergu, Dresdenu, Halleju, Bonnu itd. Člankar navaja, da se ta društva posvečajo rimski zgodovini in predvsem tudi zgodovinskim raziskavam srednjega veka. Tudi v Avstriji ima skoraj vsaka kronovina svoje zgodovinsko društvo, ki si po svojih močeh in sredstvih prizadeva izpolniti postavljene naloge.

Iz podatkov o delovanju Historičnega društva za Notranjo Avstrijo⁶⁵ je razvidno, da sta na Koroškem in Štajerskem zelo uspešno pričeli delovati pokrajinski društvi, z njima pa se prav lahko meri tudi Historično društvo za Kranjsko. Posebej so pri tem poudarjene zasluge dr. Ulepiča, ki je pripravil tiskan seznam, iz katerega je razvidno, da je biblioteka kranjskega društva že po enem letu obstoja, torej leta 1844 imela 500 knjig, nanašajočih se predvsem na Kranjsko, okrog 600 originalnih listin, ki so zajemale čas od leta 974 dalje, zbirko deželnih kart, 15 portretov znamenitih mož Kranjske, 330 grbov znamenitih družin, številne stare novce in kamne. Na Kranjskem so že zgodaj pričeli s konkretnim preiskovanjem in reševanjem nekaterih arhivov (arhiv gospostva Loka, samostana v Stični, nemškega viteškega reda in grofa Josepha Auersperga) ter so pri tem dosegli lepe rezultate. Tudi izkopavanja, ki jih je organiziralo društveno ravnateljstvo, so bila uspešna. Poleg tega je ravnateljstvo kranjskega Historičnega društva odredilo, da se vsi stari spomeniki v deželi preslikajo in napravijo litografije, ki bi jih potem razdelili članom, da bi na podlagi tega lahko pisali razprave o Kranjski. Že zelo zgodaj je delovanje Historičnega društva za Notranjo Avstrijo in njegovih podružnic pritegnilo po-

⁶³ J. Mal, Naše Muzejsko društvo v teku sto let. GMDS 20, 1939, str. 15.

⁶⁴ MHK 1850, str. 7—9.

⁶⁵ MHK 1846, str. 17—19 (Wirken des historischen Vereins für Innerösterreich).

zornost tujine, posebno nemških društev, ki so pričela vabiti k sodelovanju. Po statutu je bilo kranjsko društvo dolžno osrednjemu ravnateljstvu v Gradcu pošiljati letna poročila in obračun celotnega poslovanja, kar so vsako leto tudi storili (obenem je bilo tako poročilo objavljeno v *Mittheilungen*). Začasni odbor Historičnega društva za Kranjsko (glej v prvem poglavju) je s posebnim vabilom za vstop v društvo nastopil 25. januarja 1844.⁶⁶

Že od začetka delovanja Historičnega društva za Kranjsko je bilo večkrat poudarjeno, da je dejavnost društva usmerjena v glavnem v dvoje, v **zbiranje gradiva** in v urejanje zbranega gradiva oziroma **znanstveno obdelavo**. Društveni ravnatelj Codelli je leta 1847 v svojem govoru na občnem zboru menil, da je društvo v glavnem še pri prvem, t. j. pri zbiranju, čaka pa jih še veliko dela, da bi dosegli uspeh, vendar upa, »da bomo s pogumom, dobro voljo, navdušenjem in sodelovanjem in pod pokroviteljstvom nadvojvode Janeza vse to dosegli«.⁶⁷

Tudi v govoru H. Coste na občnem zboru društva 23. novembra 1846 je poudarjeno zbiranje rokopisnih virov, če pa že ni mogoče dobiti originalov, je treba napraviti prepise, kajti »listine, diplome in drugi dokumenti so po pravilu na razpolago samo v enem izvodu, če se ta izgubi, je izguba v največ primerih nenadomestljiva...« Coste je še dejal, da je že od Valvasorjevih časov sem veliko izgubljenega, pa tudi od razpusta samostanov in celo od francoske invazije do danes: »Pustite nas zato pridno zbirati in reševati, kar se rešiti da«.⁶⁸

Med nalogami in cilji društva je torej že od vsega začetka poudarjeno zbiranje virov, delo na virih ter v končni fazi izdaja zgodovine Kranjske. Licejski bibliotekar in odbornik društva dr. Likavec je na občnem zboru 1847 menil, da bi temeljito delo o zgodovini Kranjske bilo v kratkem času nemogoče napisati, zato je predlagal nagradni razpis za pisanje posameznih dob kranjske zgodovine. Ta predlog je bil soglasno sprejet in imenovan je bil poseben odbor, ki bi skrbel za realizacijo predloga.⁶⁹ Mnogo je bilo govora tudi o t. i. preddelih, na podlagi katerih bi naj taka zgodovina nastala.⁷⁰ Bleiweis je leta 1850 v *Novicah* v članku o Kranjski zgodovinski družbi med drugim zapisal: »Nade polni, de boš vsak svet rada zaslišala, ki se ti predloži v dosego svojiga blagiga namena, ti razodenemo vošilo, ki sega popolnoma v tvoje opravilstvo: **daj zgodovino Krajske dežele v slovenskim jeziku na svitlo!** Milo pogrešujemo že davnej take knjižice, iz ktere bi tudi prosti Krajnc zgodovino svoje domačije zvedil. Mi ne terjamo za zdaj obširniga visoko učeniga dela, s katerim nas boš morebiti pozneje razveselila, ampak le knjižico, po domače pisano, tudi razumu prostiga bravca primerno, de bo pripravna tudi za berilo ljudskih nedeljskih šol po deželi. Delo ni težko, ker imamo lepih pripomočkov za to dovelj, in tudi tacih mož, ki bojo popolnoma kos temu delu. Prevzemi le vodstvo tega dela in podeli denarno pomoč, de se ta občno zaželjena knjiga na dan da. Naj bo to delo zdej tvoje **pervo** delo, in verjemi nam, da ti bo domovina za to hvaležna. Spomni se, da vsaka družba je le mertva stvar, dokler ne stopi s podukam med ljudstvo. S zgodovino naše domovine v domačim jeziku pa boš širila ljudsko omiko tudi v lesene bajtice. Ker si zgodovinska družba, gre pred vsim tebi zgodovino domovine na svitlo dati. Ne daj, de bi bilo to vošilo glas vpijočega v puščavi!«⁷¹

K temu pisanju najdemo odgovor v *Mittheilungen*: »Sie haben in Ihrem Blatte... den löbl. Wunsch ausgesprochen, der historische Verein wolle die Herausgabe einer **Geschichte Krain's in krainischer Sprache**, wenn auch in ge-

⁶⁶ *Illyr. Blatt*, 1. 2. 1844 (Einladung an die Bewohner Krain's zum Eintritte in den allerhöchsten genehmigtem Historischen Provinzial-Verein für Krain).

⁶⁷ *MHK* 1847, str. 1–3.

⁶⁸ *MHK* 1847, str. 1–3.

⁶⁹ *MHK* 1848, str. 4.

⁷⁰ »Ein neues Geschichtswerk Krain's unter der Gewähr des histrischen Vereines veröffentlicht, darf sich nur auf die Gründlichsten Vorarbeiten basieren.« *MHK* 1850, str. 28.

⁷¹ *Novice* 1850, str. 163.

ringster Ausdehnung, aus seinen Mitteln veranlassen. So sehr der Wunsch der Vereinsleitung mit dem Ihrigen zusammentritt, so liegt die Verwirklichung derselben gegenwärtig noch ausser dem Bereiche der Möglichkeit. Scientifische Verhältnisse sind es zumeist, welche der Erfüllung für jetzt entgegenstehen. Ein neues Geschichtswerk Krain's unter der Gewähr des historischen Vereines veröffentlicht, darf sich nur auf die gründlichsten Vorarbeiten basiren. Ungeachtet der Bemühungen einiger älteren, sehr geschätzten krain. Historiker entbehrt das beabsichtigte Werk doch noch der erforderlichen Grundlagen. Von dem Eifer, von der Theilnahme der Männer von Fach und Neigung wird es abhängen bezeichnete Wege den Zeitpunkt näher zu rücken, wo das schöne Kronland sich des Besitzes einer pragmatischen, dabei aber starrer Trockenheit freien Hinterbringerin seines politischen und geistigen Lebens bis auf unsere Tage erfreuen wird.«⁷²

Problem pa je bil predvsem še v tem, ker ni bilo ljudi, ki bi imeli zadostno strokovno izobrazbo (čeprav Bleiweis govori o sposobnih možeh) in so se zato s pisanjem zgodovinskih del v začetku ukvarjali razni ljubitelji zgodovine. Metodološka usmeritev pa je vendarle bila pravilna, saj so predvidevali pisanje zgodovine na osnovi arhivskih virov. Zato se mi zdiyo nekatere trditve današnjega časa, ki se nanašajo na to obdobje (Ne iskanje virov in njihova kritična izraba, marveč prepisovanje starejših avtorjev predstavlja temeljno delovno metodo teh diletantov)⁷³ vendarle preostre.

Čeprav je bilo Historično društvo za Kranjsko ustanovljeno že 1843, je prva leta delovalo nekako v senci Notranjeavstrijskega historičnega društva; morda je tudi Metternichov absolutizem vplival, da je bilo v svojih dejanjih bolj zadržano, morda so bile tu tudi začetniške težave. V organizacijskem pogledu pa tudi sicer v vsebinskem pogledu je osamosvojitve leta 1850 pomenila nekakšno prelomnico. Predvsem pa je zelo pomembno za delovanje društva, kakšnega poslovodjo in tajnika (Geschäftsleiter und Sekretär) ima v kakem obdobju. Vsekakor je bil dr. Vincenc Fereri Klun, ki je te posle prevzel leta 1851, zelo zaslužen za poživitev društvene dejavnosti.

1843 ustanovljeno Historično društvo za Štajersko, Koroško in Kranjsko je imelo svoj statut, na katerega se sicer večkrat sklicuje tudi odbor Historičnega pokrajinskega društva za Kranjsko, vendar pa v Mittheilungen ni bil objavljen; izšel je v Ljubljani kot samostojna brošura, vendar brez letnice.⁷⁴

Potem ko je to društvo po letu 1850 razpadlo na tri enakovredna društva, kranjsko, koroško in štajersko, je takratni tajnik in poslovodja kranjskega društva dr. Klun že 19. novembra 1851 na občnem zboru predložil osnutek novega statuta Historičnega društva za Kranjsko,⁷⁵ ki ga je sam pripravil in ki je bil z majhnimi spremembami 1853 objavljen v Mittheilungen. Ohranjen je tudi rokopis prvotnega osnutka z dne 4. junija 1851, ki se pa precej razlikuje.⁷⁶

Leta 1853 objavljeni statut ima pet poglavij in zaključek, skupaj pa 30 členov. V prvem poglavju je opisan namen društva, skrbeti za »vzdrževanje in razsvetlitev zgodovine Kranjske v preteklosti in sedanosti in vse, kar se na to nanaša iskati, najti, zbirati in opisati« (člen 1). Za doseg tega cilja naj društvo preiskuje vse vire in materiale, ki se nanašajo na notranjo in zunanjo zgodovino preteklosti in sedanosti Kranjske, naj jih čuva v zbirkah, razširja v prepisih itd. (člen 2). Za shranjevanje zbranega gradiva je društvo ustanovilo

⁷² MHK 1850, str. 28; Laibacher Zeitung 1850, št. 231 (8. okt.).

⁷³ B. Grafenauer, Pomen dela Franca Kosa v razvoju slovenskega zgodovinopisja, ZČ 1954, str. 118.

⁷⁴ Danes v Narodnem muzeju v Ljubljani.

⁷⁵ Ta osnutek je bil objavljen v MHK 1851, str. 83–84.

⁷⁶ AS, Društ. A, XVIII, fasc. 13, Arhiv Zgodovinskega društva za Kranjsko, omenjeni osnutek ima celo 37 paragrafov in zelo posnema statut Historičnega društva za Notranjo Avstrijo.

arhiv, ki se deli v dva dela: biblioteko, in antikvarium (člen 3). Za razširjanje zgodovinskega znanja je namenjen mesečno izhajajoč znanstven list z naslovom *Mittheilungen des historischen Vereines für Krain* (člen 4). Za nadaljnjo razširitev društvenega namena se bo društvo povežalo s tujimi društvi, posebno s tistimi, ki so najbližje deželni zgodovini Kranjske (člen 5).

Drugi del statuta govori o članstvu. Člani so pravi, dopisni in častni (člen 6).⁷⁷ Kot pravi član more v društvo vstopiti vsak, ki uživa državljske pravice in je nekaznovan. Člane sprejema ravnateljstvo z glasovanjem (člen 7). Pokrovitelj, častni in dopisni člani so voljeni na občnem zboru na predlog pravih članov izmed mož iz dežele in zunanj nje, ki so s pomočjo zgodovinskega raziskovanja postali zaslužni za zgodovinsko znanost ali zaradi svojega vplivnega položaja morejo pospeševati namen društva (člen 8). Vsak član prejme kot potrtilo sprejema v društvo od članov ravnateljstva podpisano diplomo (člen 9).

V tretjem poglavju je govora o pravicah in dolžnostih članov. Pravi člani imajo na sploh enake pravice in dolžnosti, še posebej pa imajo: a) glasovalno pravico na občnem zboru, b) pravico predlaganja volitev dopisnih in častnih članov, c) pravico volitev članov ravnateljstva, d) pravico uporabljati društvene pripomočke za zgodovinske študije v društvenem prostoru ali jih tudi (z izjemo originalov) proti potrdilu vzeti domov, e) pravico vpogleda v društvene račune in inventar, f) pravico pošiljati predloge na društveno ravnateljstvo (člen 10). Dolžnosti rednih (pravih) članov so: a) pospeševanje društvenih namenov, b) udeležba na društvenih zborih, c) plačilo letnega prispevka najmanj 2 gld za realizacijo društvenih namenov; ta prispevek mora biti plačan tudi za leto pristopa. Več kot enoletni zaostanek se po pismenem opominu šteje kot dokaz izstopa iz društva (člen 11). Dopisni in častni člani imajo enake pravice kot redni, pri občnem zboru imajo prav tako pravico glasovanja in volitev (člen 12). Tako pravi kot dopisni in častni člani prejema mesečno društveno glasilo brezplačno (člen 13).

V četrtem delu je govora o društvenem vodstvu, ki ga sestavljajo ravnatelj, njemu ob strani poslovodja ali sekretar (tajnik) in še trije odborniki; vsi skupaj so društveno ravnateljstvo (člen 14). Člane ravnateljstva izvoli občni zbor društva z relativno večino (člen 15). Ravnatelj je voljen za pet let; člani ravnateljstva izstopajo po žrebu vsako leto eden, vendar more biti ponovno izvoljen (člen 16). Volitve se izvedejo na vsakoletnem občnem zboru z osebno oddajo glasovalnih listkov (člen 17). O volitvah se sestavi poseben zapisnik, ki ga podpišejo vsi člani ravnateljstva (člen 18). Ravnateljstvo si med seboj razdeli posle, sestavi navodila in ima po pravilu vsaka dva meseca sestanek. Ravnatelj ima razen tega pravico, da po potrebi sklicuje seje ravnateljstva (člen 19). Za pospeševanje splošnih namenov imenuje ravnateljstvo potrebno število poverjenikov in jim razdeli potrebna navodila (člen 20). Ravnateljstvo imenuje tudi kustosa za arhiv in društvenega uslužbenca; oba bosta plačana iz društvene blagajne (člen 21). Vse na društvo vložene prošnje se naslavljaajo na ravnateljstvo; ravnateljstvo izdaja rešitve, ki jih podpišeta ravnatelj in tajnik (člen 22). Ravnateljstvo je glede na namen društva odgovorno in podaja na občnem zboru poročila o delovanju v preteklem letu (člen 23).

V zadnjem, petem delu govori statut o društvenem premoženju in njegovem upravljanju. Društveno premoženje sestoji iz biblioteka, zbirke novcev in zbirke starin, iz kosov pohištva in pripadajočih predmetov kot tudi iz letnih prispevkov in iz tega izvirajočih prihrankov (člen 24). Vse premoženje upravlja ravnateljstvo in enemu od članov odbora je zaupano vodenje blagajne in vpisovanje v knjigo (člen 25). Iz tega premoženja se poravnavaajo tekoči in izredni izdatki. Obračun o letnih prihodkih in izdatkih predloži ravnateljstvo v pregled občnemu zboru (člen 26). Stroške do 10 gld more odobriti ravnatelj, stro-

⁷⁷ V objavljenem osnutku statuta je delitev samo na prave in častne člane, MHK 1851, str. 83; v rokopisnem osnutku iz 4. jun. 1851 prav tako (§ 21).

ške preko 10 gld pa samo ravnateljstvo (člen 27). Vsako leto predloži društveni blagajnik dokumentirani obračun predhodno v pregled ravnateljstvu; na letnem občnem zboru pa je vsem članom na vpogled (člen 29). Vsak član more v osmih dneh predložiti ravnateljstvu svoje morebitne pripombe. Po preteku tega časa blagajniku ravnateljstvo napiše absolutorij (člen 29).

V zaključku (člen 30) je rečeno, naj v primeru razpusta društva občni zbor rednih članov odloča o premoženju, vendar ostane znanstvena zbirka last dežele.

Člani društva so se na občnem zboru dne 27. novembra 1851 s statutom strinjali. Objavljen je bil kot posebna priloga Mittheilungen, ko ga je cesar potrdil 9. maja 1853, notranje ministrstvo 30. junija 1853 (št. 16900/818) in deželni namestnik 5. julija 1853 (št. 2791/P).

*

Že Historično društvo za Notranjo Avstrijo je v svojem statutu predvidevalo imenovanje društvenih poverjenikov v raznih krajih dežele, da bi bila povezava med članstvom in vodstvom čim tesnejša. Tako je na občnem zboru Historičnega pokrajinskega društva za Kranjsko 23. novembra 1846 ravnateljstvo dalo pobudo, da bi iz bogatega pisanega in drugega zbranega gradiva izdelali posamezne prikaze, pa tudi zgodovino Kranjske. Rečeno je bilo, da ne bi smel biti izpuščen noben grad, nobeno zemljiško gospostvo. S pomočjo članov društva in ravnateljstva naj bi pregledali čimveč gradiva. Da bi pa to lahko uresničili, so predlagali imenovanje društvenih poverjenikov (mandatarjev) v raznih krajih dežele. Občni zbor je predlog sprejel in izvolil 27 poverjenikov. Izvoljene so vprašali za soglasje in potem njihova imena objavili v Mittheilungen.⁷⁸

Imenovani so bili naslednji poverjeniki: 1. Mihael Ambrož, okrajni komisar in sodnik v Smledniku — za okraj Smlednik, 2. Jožef Burger, župnik in dekan v Šmartnem pri Litiji — za okraj Stična, 3. Wilhelm Dollhopf, okrajni inženir v Novem mestu — za okraj Novo mesto, 4. Janez Dornik, župnijski vikar v Šentgotardu nad Trojanami — za okraj Brdo pri Podpeči in Krumperk, 5. Janez Fink, župnik v Trziču — za okraj Trzič, 6. Anton Fister (Füster), doktor teologije in profesor na dunajski univerzi — za Dunaj, 7. Jožef Grablovec (Grablovitz), župnik v Šentjerneju — za okraj Kostanjevica, 8. Jurij Grabrijan, župnik in dekan v Vipavi — za okraj Vipava, 9. Peter Hicinger, kaplan v Podlipi pri Vrhniki — za okraj Vrhnika, 10. Gašper Kankel, župnijski sodelavec v Starem trgu pri Ložu — za okraj Snežnik, 11. Janez Kapele (Capelle), upravnik komende v Metliki — za okraj Krupa, 12. Anton Kurz, župnik in dekan v Postojni — za okraj Postojna, 13. Karel Leben, župnik v Šmartnem pri Kranju — za okraj Kranj, 14. Wilhelm Mack, okrajni komisar in sodnik v Krškem — za okraj Šrajbarski turn, 15. Janez Ogrinc, okrajni komisar in sodnik v Trebnjem — za okraj Trebnje, 16. Matej Pichs, kameralni uradnik in okrajni komisar v Stični — za okraj Stična, 17. Karel Poll, okrajni aktuar v Idriji — za okraj Idrija, 18. Franc Potočnik, cestnogradbeni asistent v Kranju — za okraj Kranj, 19. Evzebij Rizzi, okrajni komisar v Radovljici — za okraj Radovljica in Bled, 20. Jožef Rozman, župnik in dekan v Trebnjem — za okraj Trebnje, 21. Janez Roth, okrajni sodnik v Krupi — za okraj Krupa, 22. Jožef Rudež (Rudesch), posestnik v Ribnici — za okraj Ribnica, 23. Janez Zalokar, župnik v Škocjanu pri Otoku — za okraj Mokronog, 24. Dr. Edvard Schwab, doktor prava in filozofije, profesor svetovne zgodovine in filologije v Gorici — za goriško okrožje, 25. Matija Vertovec, župnijski vikar v Št. Vidu pri Vipavi — za okraj Vipava, 26. Julij Vest, doktor medicine in okrožni zdravnik v Novem mestu — za okraj Novo mesto, 27. Simon Wilfan, župnik v Kranjski gori — za okraj Bela peč.

⁷⁸ MHK 1848, str. 25—27.

Izbrani poverjeniki so bili pretežno duhovniki (14), potem okrajni komisarji in sodniki (6), drugi uradniki (3), po en profesor (poleg Fistra), okrožni zdravnik, upravnik komende in graščak. Posamezni okraji so zastopani dvakrat (Kranj, Krupa, Trzič, Novo mesto, Vipava), nekateri pa nimajo nobenega zastopnika. Vključen je Fister, ki tedaj živi na Dunaju, pa tudi E. Schwab iz Gorice. Ljubljana nima posebnih zastopnikov, najbrž zato, ker je tu sedež društva oziroma društvenega odbora.

Natisnjena in objavljena so bila navodila za delo poverjenikov društva⁷⁹ z dne 1. marca 1848, ki obsegajo 12 členov. Med drugim je v teh navodilih rečeno, da je vodeči organ Historičnega pokrajinskega društva za Kranjsko društveno ravnateljstvo in da so društveni poverjeniki pravomočni pomočniki tega ravnateljstva. Po členu 3 je področje delovanja poverjenikov omejeno na politični okraj in vsak poverjenik je dolžan tako kot sploh vsak član društva vedno in povsod delovati za interese društva. Kjer je v enem političnem okraju več mandatarjev, bo prepuščeno njihovi presoji, da si med seboj razdelijo delo. Ker je ena glavnih nalog društva, da pripravi domovinski (vaterländisches) arhiv, je torej med glavnimi nalogami poverjenikov prav zbiranje vseh materialov, ki spadajo v arhiv (člen 4). Če za zgodovino važni dokumenti v originalu niso na razpolago, zadostuje natančen in dobeseden prepis z oznako, kje se dokument nahaja. Stroški prepisovanja (kopiranja) bodo poverjenikom povrnjeni. Ker je nadaljnja naloga društva ustanovitev domovinskega antikvarija, o čemer govori tudi statut, naj bi poverjeniki zbirali vse predmete, ki se nahajajo na njihovem področju. Pri nakupu lapidarnih spomenikov in večjih predmetov, katerih prevoz je zvezan s stroški, je treba najprej pripraviti natančen opis predmetov. Na podlagi tega se sklene, ali ga bodo prepeljali v zbirko ali napravili le posnetek. Kot del antikvarija je bila predvidena numizmatična zbirka, v kateri se zbirajo predvsem na Kranjskem najdeni novci, pa tudi drugi. Za novice, najdene na Kranjskem, so zaželeni podatki o najdišču. Za nakup in zamenjavo novcev so pristojni društveni poverjeniki, pri večjih nakupih pa naj sodeluje ravnateljstvo. Tudi glede nakupa knjig za društveno biblioteko, v kateri naj bi se zbirala vsa dela, ki zadevajo Kranjsko, dela, ki so jih spisali Kranjci, ki so bila tiskana na Kranjskem, knjige v kranjskem jeziku in drugih slovanskih narečjih in vsa področju zgodovine in njenim pomožnim znanostim pripadajoča dela v vseh jezikih, časniki, časopisi, slovarji in slovnice; za vse to imajo poverjeniki vsa pooblastila pri nakupu na dražbah (člen 7). Pri nakupu večjih del morajo po seznamu, objavljenem v Mittheilungen, preveriti, če se že ne nahajajo v lasti društva. Člen 8 predlaga tudi vodenje knjige zapisov (Vormerckbuch), v katero bi poverjeniki vpisovali svoja opažanja, ki se tičejo Kranjske; tako bi mogla nastati deželna kronika sedanjosti, ki bi jo potem lahko objavili v Mittheilungen. Med drugimi nalogami poverjenikov je še pridobivanje novih članov društva, dajanje pisnih predlogov ravnateljstvu in pisnih poročil o rezultatih dela (dvakrat letno, v juniju in decembru). Na koncu govori člen 12 o urejanju finančnega poslovanja in dobivanja nadomestila za izdatke za razne nakupe. Vse večje izdatke je moralo predhodno odobriti ravnateljstvo. V praksi se je seveda pokazalo, da so nekateri poverjeniki bili zelo prizadevni, pošiljali redna poročila, zbirali najrazličnejše gradivo, dopisovali v društveno glasilo, o drugih pa ni bilo nič slišati.

Ko se je leta 1850 Historično društvo za Kranjsko osnovalo kot samostojno društvo, je prišlo do nekaterih sprememb. Leta 1851 se je na občnem zboru uveljavila ideja, naj bi vsaka dekanija postavila svojega poverjenika, da bi na ta način poživili delovanje društva. Istočasno so tudi sklenili, naj zunaj Ljubljane stanujoči člani prejemajo Mittheilungen pri poverjenikih, da bi se tako zmanjšali izdatki.

⁷⁹ Instructionen für die P. T. Herren Mandatare des historischen Vereins für Krain, MHK 1848, str. 26–27.

Posebno pozornost je vprašanju društvenih poverjenikov posvetil v svojem govoru na občnem zboru novembra 1851 tedanji društveni poslovodja in tajnik dr. Klun. Tudi on se je zavzel za postavitev poverjenikov po dekanijah in poudaril velik pomen sodelovanja med ravnateljstvom in poverjeniki. Ugotovil je, da trinajst poverjenikov (kasneje jih sicer našteje štirinajst) deluje uspešno, to število pa naj bi povečali tako, da bi vsaka dekanija imela vsaj enega zastopnika. Zavzema se za to, da bi bili to dekani, češ da najbolje poznajo svoj okoliš. Če bi dekani iz kakršnegakoli razloga sodelovanje odklonili, bi mogli porabiti tudi druge člane društva.

Uspešni poverjeniki so bili po Klunu: Burger, župnik in dekan v Šmartnem pri Litiji, Dornik, župnijski vikar v Šentgotardu nad Trojanami, Grablovec, župnik v Šentjerneju, Fink, župnik in dekan v Kamniku (prej v Tržiču), Grabrijan, župnik in dekan v Vipavi, Hicinger, kaplan v Podlipi, Kankel, župnijski sodelavec v Starem trgu pri Ložu, Kurz, župnik in dekan v Postojni, Rozman, župnik in dekan v Trebnjem, Rudež, posestnik v Ribnici, Zalokar, župnik v Škocjanu pri Otoku (— Gutenwerth), Dr. Vest, okrožni zdravnik v Novem mestu, Jelovšek, kanonik v Novem mestu in Wilfan, župnik v Kranjski gori. Poleg teh 14 je dr. Klun predlagal, da bi bili novi poverjeniki: Kramer, dekan v Škofji Loki (ni član društva), Pauker, okrajni glavar v Kranju (ni član), Pajk, okrajni glavar v Radovljici, Toman, dekan v Moravčah (ni član), Legat, zdravnik, za dekanijo v Smarju, Kapele, upravnik komende v Črnomlju (tega sicer srečamo že 1848 med poverjeniki), Reš, dekan v Idriji (ni član), Grašič, župnik v Ilirski Bistrici (ni član). Med osmimi novimi poverjeniki jih kar pet ni bilo včlanjenih v društvo, zato jih je Klun pozval, da se čimprej vključijo. Tako je društvo pridobilo spet nekaj novih članov. Od vseh dvaindvajset poverjenikov sta bila dva okrajna glavarja (Kranj, Radovljica), dva zdravnika (Novo mesto in Šmarje), en graščak (Ribnica), vsi drugi so bili dekani oziroma župniki in en upravnik komende.⁸⁰ Prevladovali so Slovenci.

Na občnem zboru 26. januarja 1854 je tajnik Klun rekel, da je glavna naloga poverjenikov, da posredujejo dopise med ravnateljstvom in posameznimi zunaj Ljubljane živečimi člani, da razdeljujejo Mittheilungen in pobirajo članarino. Predlagal je, naj bi jih za njihovo delo nagradili tako, da bi jih uvrstili v isto kategorijo kot dopisne člane, ki ne plačujejo članarine. Poverjenikom bi bilo dano na izbiro, da članarino plačujejo ali ne. Klunov predlog je bil sprejet.⁸¹

Leta 1858 je bilo društvenih poverjenikov dvajset, nato pa se je leta 1862 njihovo število spet zmanjšalo na petnajst, in še od teh so bili trije zunaj Kranjske (Krmin, Trst in Kanfanar). Od petnajstih je dvanajst duhovnikov, dva okrajna predstojnika, eden pa upravitelj komende v Metliki in deželni poslanec. Dejstvo, da so poverjeniki tudi zunaj Kranjske, kaže na to, da so morda vendarle mislili tudi na razširitev društva na Istro, Goriško in Trst.

Zusammenfassung

DER HISTORISCHE VEREIN FÜR KRAIN

Olga Janša-Zorn

In der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts begannen in den Ländern der einstigen Monarchie Museen in den Landeshauptstädten zu entstehen (Graz 1811, Ljubljana 1821, Triest 1825, Klagenfurt 1844 usw.) sowie Geschichts- und Musealvereine. In Ljubljana wurde bereits 1839 der Verein des krainischen Landesmuseums gegründet, 1843 der Historische Provinzialverein für Krain als Teil des Historischen Vereins für Innerösterreich.

⁸⁰ MHK 1851, str. 82—83.

⁸¹ MHK 1854, str. 3.

Am 29. April 1843 gab der Kaiser die Genehmigung zur Gründung des Historischen Vereins für Innerösterreich, den vor allem die beiden steirischen Historiker A. Muchar und J. Wartinger mit Unterstützung von Erzherzog Johann schon seit einigen Jahren anstrebten. Diesen Verein bildeten drei Provinzialvereine und zwar die für Steiermark, für Kärnten und für Krain. In Graz war der Sitz des Zentraldirektoriums, während die einzelnen Vereine ihren Sitz in den Landeshauptstädten hatten. Der Protektor des Vereins war Erzherzog Johann, das gemeinsame Organ, die Schriften des historischen Vereines für Innerösterreich, erschien nur einmal (1848). Zu den Aufgaben des Vereins gehörte in erster Linie das Sammeln aller bisher erschienenen Druckerzeugnisse, die sich in irgendeiner Weise mit den drei Ländern befaßten, das Sammeln aller Arten schriftlicher Quellen sowie die Einrichtung von Archiven für Steiermark, Kärnten und Krain, ferner das Sammeln aller materieller Quellen usw. Ende 1844 zählte der Historische Verein für Innerösterreich 846 Mitglieder, 320 davon gehörten dem Historischen Verein für Krain, 312 dem Historischen Verein für Kärnten und 214 dem Historischen Verein für Steiermark an. Der Zentralausschuß in Graz, an dessen Spitze Erzherzog Johann stand, und dem 1845 Muchar und Leitner aus Steiermark, Christalnigg und Perisutti aus Kärnten sowie Mandel und Kahlberg aus Krain angehörten, entfaltete im Jahr 1846 eine lebhafte Tätigkeit auf dem Gebiet der Archivforschung. Neben den Archivalien des Wiener Hof- und Staatsarchivs wurde vornehmlich noch das Material in München untersucht. Von Anfang an bestand der Wunsch nach größerer Selbständigkeit der einzelnen Provinzialvereine, worum sich der Kärntner Verein mit Ankershofen an der Spitze besonders bemühte. Bald hatte auch der Kärntner Verein viel mehr Mitglieder als die beiden anderen Vereine. Wie es scheint, haben auch die Ereignisse des Jahres 1848 zu dem Entschluß, drei selbständige Vereine zu gründen, beigetragen. Im Jahre 1849 und 1850 sprachen sich auf den Jahresversammlungen alle drei historischen Provinzialvereine für vollkommene Selbständigkeit aus und damit hörte der Historische Verein für Innerösterreich zu bestehen auf.

Der Historische Verein für Krain wurde von einem besonderen Ausschuß geleitet, der aus dem Direktor, dem Sekretär und drei Mitgliedern bestand. Bereits seit 1846 gab der Verein die Mitteilungen des historischen Vereines für Krain heraus. Während zur Zeit des gemeinsamen Vereines ein gemeinsames Statut galt, erhielt bei der Gründung der drei selbständigen Vereine jeder sein eigenes Statut. Der Historische Verein für Krain nahm bereits 1851 bei der Jahresversammlung sein Statut an, das 1853 von der Regierung bestätigt wurde. Das Statut enthielt 5 Kapitel und 30 Artikel. Als Hauptanliegen des Vereines wurde im Statut die Erkundung der Krainer Geschichte genannt sowie das planmäßige Sammeln von Material, von schriftlichen bis zu materiellen Quellen, mit dem Ziel, ein Landesarchiv für Krain zu gründen, das Statut handelte aber auch von den Rechten und Pflichten der Mitglieder, von den Wahlen in den Ausschuß, von dem Vermögen des Vereines usw.

Schon das Statut des Historischen Vereines für Innerösterreich sah Vereinsmandatare vor. Im Jahre 1848 würden die Namen von 27 Mandataren veröffentlicht, die den Krainischen Verein vertreten sollten und für die im Vereinsblatt besondere Arbeitsanweisungen zusammengestellt und veröffentlicht wurden. Zunächst wurden die Mandatare nach den politischen Bezirken ausgewählt, im Jahre 1851 aber nach Dechanaten. Die meisten der 15 bis 20 Mandatare waren Geistliche, einige lebten auch außerhalb des Landes Krain.

Andrej Studen

STANOVANJSKA KULTURA NEKATERIH LJUBLJANSKIH ULIC 1910

Hiše in stanovanja predstavljajo del človekove materialne kulture, del širšega kulturnega okolja, del vsakdanjega življenja. To so prostori, ki služijo ljudem predvsem za bivališče, pa tudi za razne druge namene. Potreba bivanja je ena osnovnih človekovih potreb in ljudje so jo skozi zgodovino reševali na različne in glede na okolje tudi specifične načine.

Delo temelji na gradivu popisa prebivalstva 31. decembra 1910 v Ljubljani. Gradivo obsega 45 zajetnih fasciklov in ga hrani Zgodovinski arhiv v Ljubljani (ZAL). Gradivo je urejeno po ulicah, ulice pa po abecednem redu. Popis je izvedel ljubljanski magistrat s pomočjo posebnih popisovalcev po stanovanjih. Na izvedbo popisa so se mestne oblasti temeljito pripravile, kar nam povedo tudi viri, ki jih lahko najdemo v dveh fasciklih ZAL: v REG I/1476, fasc. 1258 in REG I/1477, fasc. 1258. Za nas je pomemben predvsem REG I/1476, fasc. 1258, v katerem se nahaja »Načrtna razdelitev popisovalnih tiskovin« (fol. 444—475), ki sem jo uporabil za kontrolo lastnikov hiš. Vsako hišo predstavljajo ovojna pola (Umschlagsbogen) in njej priložene naznanilnice (Anzeigezettel). Število naznanilnic je odvisno od števila stanovanj, ki jih je vsebovala hiša. Glavna intencija popisa leta 1910 je bilo »razširjeno poizvedovanje stanovanjskih razmer«. Naznanilnica je zelo bogat dokument in je služila za štetje prebivalstva in najvažnejših domačih »koristnih« živali po stanju 31. decembra 1910. Na drugi in tretji strani naznanilnice se nahajajo številne rubrike. Poleg priimka in imena so popisovali še sorodstveno ali drugačno razmerje z imetnikom stanovanja, spol, datum in kraj rojstva, domovinstvo oziroma državljanstvo, veroizpoved, rodbinski stan, občevalni jezik, pismenost, telesne hibe, glavni poklic, postranski zaslužek, hišno ali zemljiško posest in prisotnost. Na zadnji (četrti) strani so evidentirali domače »koristne« živali ter njihove posestnike.

Oblasti so poizvedovale tudi o stanovanjskih razmerah takratnih prebivalcev. Na prvi strani naznanilnice srečamo 9 vprašanj, ki so bila specialno skonstruirana v te namene. Za nas so pomembna predvsem tri: 1) vprašanje 3: »Koliko sestavin (brez stranskih prostorov, shramb, stranišč, pralnih kuhinj, prostorov za premog) ima stanovanje?« Med glavne sestavine stanovanja so spadale sobe (izbe), kabineti (stanice), predizbe, kuhinje, izbe za posle in kopalnice ali umivalnice. Izpolnjevalci naznanilnic so morali pri tem še posebej navesti, ali so služile glavne sestavine stanovanja a) samo za stanovanje; b) za stanovanje in za opravljeni obrat ali c) samo za opravljeni obrat. Poleg tega so morali navesti ali je bilo stranišče v stanovanju ali kje drugje (na hodniku, na vrtu). — 2) Če je katera izmed glavnih sestavin stanovanja služila samo za opravljeni obrat, potem je pomembno tudi vprašanje 4: »Natačno oznamenilo po vprašanju 3 v stanovanju izvrševanega opravljenega obrata (vrsta rokodelstva, dela na domu, trgovine ali drugačnega obrata).« — 3) Vprašanje 7: »Koliko je letna najemnina (vštevši najemninski in šolski vinar, vodne pristojbine itd.)? ... Ako se ne plačuje letna najemnina: ali je imetnik stanovanja lastnik hiše? ... Ako ne, iz katerega razloga je stanovanje imetniku stanovanja na razpolaganje?«

Odgovori na zadnje vprašanje so najbolj problematični, saj kar lepo število imetnikov stanovanja ni plačevalo letne najemnine, bodisi zato, ker so bili lastniki hiše, ali zato, ker so bili hišniki oziroma oskrbniki. Na letno najemnino je verjetno vplivala tudi lega stanovanja — odnos mesto: periferija, čeprav viri tega izrecno ne povedo. Prav letna najemnina pa predstavlja tisti podatek, ki

naj bi nam služil za (vsaj približno) oceno kvalitete posameznih stanovanj in nam tako pomagal pri razkritju hierarhično urejene strukture stanovanjske ponudbe takratne Ljubljane. Stanovanjska ponudba je namreč tesno povezana s plačevanjem letne najemnine, pogojena je torej s socialnim položajem stanovalcev. Postavljanje hierarhične piramide stanovanjske ponudbe na podlagi drugačnih kriterijev (npr. glede na število prostorov) pa bi bilo po mojem mnenju dokaj jalovo prizadevanje.

Vprašanje št. 2 (»Kje je stanovanje?«) sem upošteval le delno, saj sem se odločil, da bom posebej obravnaval le kletna in podstrešna stanovanja, ostala stanovanja, ki so se nahajala v pritličju oziroma v nadstropjih, pa sem uvrstil v isto rubriko. Izdelal sem posebno tipologijo stanovanj posameznih področij, v okviru katere predstavlja vsak tip stanovanja enoto zase in ima svojo specifično strukturo, ki vsebuje število in funkcionalnost prostorov, lego stranišča in letno najemnino. Včasih naletimo pri istem tipu stanovanja na letne najemnine, ki se med sabo le minimalno razlikujejo. V takih primerih navajam povprečno letno najemnino.

Stanovanj, ki bi zanje lahko dejali, da so bila med sabo enaka, je v virih le malo. Za ta čas lahko prej zaključimo, da še ni bilo načrtne serijske izgradnje stereotipnih stanovanj, temveč je bila stanovanjska ponudba zelo razbita in raznolika. Zato je potrebno, če želimo predstaviti podobo takratne stanovanjske ponudbe, razvrstiti stanovanja po določenih kriterijih v tipologijo že v okviru same hiše, kaj šele ulice. Stanovanja so bila namreč razporejena na mnogo načinov in so se razlikovala po velikosti in številu prostorov, opremljenosti (o kateri popis prebivalstva žal molči), poseljenosti in legi. Vsako stanovanje pa je s svojimi specifičnimi lastnostmi in posebnostmi zagotavljalo življenjski prostor, primeren ali neprimeren za zadovoljitev bivanjskih potreb takratnih ljudi — različnih tipov družin, podnajemnikov, hišnih poslov itd.

V večini primerov gre samo za en primer določenega tipa stanovanja, kar lepo kaže na razbitost in raznolikost takratne stanovanjske ponudbe. Pri označevanju določenega tipa stanovanja pa predstavlja najboljšo rešitev simbolični zapis. Kletna stanovanja sem označil z veliko črko K, podstrešna s P, ostala stanovanja pa s S. Tem simbolom sledi številka, ki nam pove, koliko prostorov je vsebovalo stanovanje, njej pa zaporedne velike črke abecede (A, B, C...), ki označujejo različne tipe stanovanj z istim številom prostorov. V oklepaju navajam s kraticami še ulico in hišno številko, ki nam pove, kje se je določen tip stanovanja pojavljal. Primeri: *K2A (Sv. P. c. 40)* pomeni kletno stanovanje (K) z dvema prostoroma, tipa A (2A), na Svetega Petra cesti 40. *P4A (F. J. c. 1)* pomeni podstrešno stanovanje (P) s štirimi prostori, tipa A (4A), na Franca Jožefa cesti 1. *S6A (M25)* pomeni stanovanje v pritličju oziroma v nadstropjih (S), ki je bilo sestavljeno iz šestih prostorov, tipa A (6A) in se je pojavljalo na Mestnem trgu 25.

Nekatere (sicer zelo redke) primere stanovanj, ki nam jih razkrivajo podatki v virih, pa sem moral obravnavati kot podtip določenega tipa stanovanj. Vzrok za takšen poseg je skrit v specifični lastnosti enega izmed dveh ali več sicer identičnih stanovanj. Včasih je razlika v funkcionalnosti prostorov (npr. pri enem stanovanju so vsi prostori služili samo za stanovanje, pri drugem pa za stanovanje in opravljeni obrat), oziroma v tem, da ima eno stanovanje stranišče v stanovanju, drugo pa na hodniku.

Nenazadnje pa je potrebno opozoriti še na prostor sam, ki v končni fazi predstavlja zelo abstraktno kategorijo. Podatki popisa so namreč omejeni samo na naštevanje števila sob, kuhinj in drugih prostorov, kar nam o velikosti in kvaliteti stanovanja pove bolj malo, saj ne moremo preceniti, kakšen prostor (velik ali majhen) se skriva pod izrazom soba, kuhinja ipd. To je problem, ki se ga moramo zavedati.

Sprva sem skušal rešiti problem z uporabo načrtov, z izračunavanjem stanovanjskih površin, vendar se je prav tu zataknilo. Zgodovinski arhiv v Ljubljani namreč hrani le nekatere avtentične načrte stanovanj, ki sem jih vključil v okvir raziskave. Še več. Večina načrtov, ki so še dosegljivi, je nastala v času med obema vojnama, nekateri načrti pa vsebujejo le posamične adaptacije (npr. balkona). Takšno stanje bi nas seveda obremenilo s težavnimi rekonstrukcijami. Vendar še vedno predstavlja bistven problem dejstvo, da je načrtov premalo (npr. za cesto Franca Jožefa) in ravno zato se jim moramo izogniti, saj bi bili v nasprotnem primeru primorani opustiti večino tipov stanovanj, ki so se pojavljali, in s tem bi bila onemogočena širša raziskava stanovanjske ponudbe — onemogočena bi bila raziskava, kot smo si jo najprej zamislili — s pomočjo stanovanjske tipologije razkriti stanovanjsko ponudbo v širšem primerjalnem okviru. Zato sem se odločil za drugačno pot. Predpostavil sem, da se ni ohranil noben načrt in se omejil na podatke, ki nam jih ponuja popis prebivalstva. Prostori, ki jih naštevajo imetniki stanovanj, naj bi bili odvisni od naše lastne predstave, od naše domišljije, hkrati pa ne smemo pozabiti, da se lahko pri kovanju teh predstav opiramo tudi na letno najemnino za stanovanjsko površino, ki pa je, kot smo že ugotovili, zelo problematičen podatek izbranih dokumentov. Ravno zaradi tega pa so ugotovitve v končni fazi odvisne tudi od zgodovinarjeve lastne presoje, katere pomemben konstitutivni element ni samo ideja, ampak tudi ustvarjalna domišljija.

Simbolična označitev različnih tipov stanovanj pa se je pokazala kot hvalena podlaga za nadaljevanje raziskave, kjer skušam prikazati dinamiko poseljenosti posameznih stanovanj in ugotoviti, katera oblika skupnega bivanja je prevladovala na posameznih izbranih območjih.

Vendar takšna abstraktna (številčna) predstavitev skupnega bivanja v stanovanjih pove o prebivalcih posameznih področij še premalo. Zato, da bi o njih izvedeli kaj več, sem v raziskavo vključil še naslednje rubrike: sorodstveno ali drugačno razmerje z imetnikom stanovanja, spol, leto rojstva, veroizpoved, rodbinski stan, občevalni jezik in glavni poklic. Vendar tudi tu ne gre brez težav. Popis zajame le številčno izmerljive karakteristike, iz rok pa nam uidejo številne imponderabilije, kot npr. zunanja in notranja ureditev stanovanj v estetskem pogledu, svojevrstne in v posledicah nedvomno zelo pomembne okoliščine skupnega bivanja oseb različnih nagnjenj, različnega značaja, spola in starosti, odnos imetnikov stanovanj do hišnih poslov ali podnajemnikov, širši medsosedski odnosi, kot tudi to, ali je okolje, v katerem so ti ljudje prebivali, predstavljalo pretesno in nadležno ali nasprotno, udobno in sprejemljivo sfero skupnega bivanja. Ugotovitvam se torej izmikajo imponderabilije, za katerih oceno je zelo težko, če ne naravnost nemogoče, najti zanesljive objektivne kriterije, ki pa so za oceno stanovanjskega razmerja nedvomno izredno pomembni. Skratka, iz rok nam uidejo pomembne poteze in značilnosti kulturnega okolja — nivo stanovanjske kulture, katerega razumevanje presega odkrivanje (izračunavanje) količin, ki jih je mogoče meriti.

Ovojna pola vsebuje 22 različnih vprašanj, s katerimi je oblast poizvedovala, kakšna je bila na splošno podoba hišne posesti, hkrati pa jo je zanimalo, za katere namene je služila hiša. Ovojni poli je dodano tudi »podučilo« (Belehrung), ki je bilo namenjeno hišnim posestnikom. Na vprašanja so morali odgovorjati hišni posestniki oziroma njihovi namestniki. Oblasti je predvsem zanimalo, za kakšne namene je služila hiša. Od lastnikov hiš so zahtevale, naj navedejo svoje ime in priimek, poklic in naslov. Oblasti tudi poizvedujejo, kdaj je bila hiša zgrajena ali popolnoma prezidana; kako je prišla v posest sedanjega lastnika in koliko nadstropij ima. V navodilih ovojne pole je zapisano, da »za nadstropje velja brez ozira na običajno imenovanje vsak vodoravni oddelek (vrsta oken, vstevši visoko pritličje in polnadstropje); za pritličje velja spodnji vodoravni oddelek, čigar pod je v višini ali nad višino ceste, oziroma zemljišča,

ki ga obdaja«. Ovojne pole nam poleg tega odgovarjajo tudi na vprašanja o komunalni ureditvi posameznih hiš in seveda o stanovanjskih prostorih, ki jih vsebujejo. Nekatere hiše so poleg glavnega posloplja imele tudi eno ali več stranskih poslopij, ki so služila za stanovanja, pa tudi za različne druge namene. Po navodilih oblasti so veljale za stransko posloplje samo zgradbe, ki niso prenosne (npr. čuvajnice), temveč so trdno spojene z zemljiščem, ki jih obdaja.

Prebivalci so vpisovali podatke v dveh jezikih — slovenščini ali nemščini ter v dveh pisavah — latinici ali gotici. Mnogi izpolnjevalci tiskovin, ki so bili po rodu Slovenci, so le-te izpolnjevali v nemškem jeziku in pisali v gotici. Ta pojav je bil leta 1910 sicer manj pogost kot pri prejšnjih popisih prebivalstva. Na tem mestu samo opozarjam na eno izmed zanimivih in hkrati specifičnih lastnosti, ki jih skriva popis prebivalstva. Tovrstni zgodovinski dokument s svojim barvitim registrom podatkov, s svojo pisano strukturo vsekakor odpira še mnoga odprta in nepojasnjena vprašanja, ki bi se jih bilo vredno dotakniti.

V pričujoči raziskavi bom skušal predstaviti hišno posest in stanovanjsko kulturo nekaterih ljubljanskih ulic leta 1910. Odločil sem se, da bom izbral pet vzorčnih področij, ki so primerna za medsebojno primerjavo. To so: a) cesta Franca Jožefa; b) Krojaška ulica, del Mestnega trga in Ribja ulica (KMR); c) model na cesti Svetega Petra 38—43; č) Glinška ulica in d) Galjevica. Popisne pole izbranih vzorčnih modelov so ohranjene v celoti, kar pomeni za zgodovinarja srečno okoliščino.

Literature, na katero bi se lahko v raziskavi oprli, praktično ni. Uporabil sem lahko le drobce posrednih informacij, namigov, ki so služili predvsem kot vezno tkivo, ki naj bi popestrilo raziskavo. Gre zlasti za tri dela: 1) publikacija *Ljubljana po potresu 1895—1910*, Občinski svet, Ljubljana 1910; 2) razprava *Marjan Drnovšek: Oris odnosa ljubljanskega občinskega sveta do mestnega razvoja 1850—1914 s posebnim poudarkom na Hribarjevi dobi* (Zgodovina Ljubljane, Ljubljana 1984, str. 212—237); 3) drobtinica iz dela *Mojca Ravnik: Galjevica*, Ljubljana 1981.

Zelo prijetne so tudi razprave Vlado Valenčič: *Razvoj zemljiške in hišne posesti v Krakovem* (Kronika XIX, 1971, str. 82—87); isti: *Gospodarska in poklicna struktura krakovskega prebivalstva* (Kronika XIX, 1971, str. 152—157); isti: *Etnična struktura ljubljanskega prebivalstva po ljudskem štetju 1880* (Zgodovinski časopis XXVIII, 1974, str. 287—319). Na podatke popisov prebivalstva se opira tudi Jasna Fischer: *Čas vesolniga socialnega punta se bliža* (Ljubljana 1984). Tu so navedene (str. 12) še druge študije, ki se opirajo na popis prebivalstva in so jih napisali Lojze Pipp, Dolfe Vogelnik, Vladimir Leban in Igor Vrišer. Edini, ki se je zelo na kratko dotaknil hišne posesti in strukture stanovanj, vendar na drugem področju, je bil Vlado Valenčič (*Razvoj zemljiške in hišne posesti v Krakovem*).

Leta 1895 je Ljubljano prizadel katastrofalen potres, ki je imel močan vpliv na razvoj gradbene dejavnosti v popotresni Ljubljani. 7. maja 1896 je postal mestni župan Ivan Hribar. Za sodobnike je izvolitev »potresnega« župana Hribarja pomenila začetek preporoda mesta na vsej črti. Zapisali so, da je ta preporod »za Ljubljano tem blagodejnejši, ker je mesto pravkar še ječalo v sponah potresa in v obupni bojazni, da v doglednem času ni rešitve iz razvalin.«¹ Potresni sunki so zrušili mnogo starih, po večini še iz prejšnjih stoletij stoječih hiš, ki so kazale mnoge in raznovrstne zdravstvene pomanjkljivosti. Na njihovem mestu so se zgradile nove, moderne stavbe. Hiše so se tudi asanirale po strogih načelih moderne higiene. Mesto se je pričelo širiti navzven, saj je takratno pojmovanje zahtevalo, da imajo hiše dovolj zraka in svetlobe. Mestne oblasti so si prizadevale za decentralizacijo stanovanjskih prostorov ter razprostranjenost mesta, in to dejstvo je predstavljalo najpomembnejše načelo takratne stanovanjske higiene.

¹ Ljubljana po potresu 1895—1910, Občinski svet, Ljubljana 1910, str. 41.

Že pred potresom (1890) je Ljubljana dobila mestni vodovod.² Ljubljančanom se je vodovod zdel nadvse hvalevredna in izvrstna »zdravstvena naprava«. Prej so prebivalci dobivali pitno vodo iz zasebnih in javnih vodnjakov (teh je bilo 12) ter studencev v okolici mesta. Za ostale potrebe pa so vodo zajemali iz Ljubljane. Pitna voda iz vodnjakov je bila pogosto oporečna in škodljiva zdravju. »Konec stoletja je z razvojem mesta Ljubljane rasla tudi potreba po zdravi pitni vodi iz mestnega vodovoda. Potrošnja je naraščala zaradi gradbenih dejavnosti v popotresnem obdobju, naraščanja števila prebivalcev in sprememb načina življenja samih meščanov, ki so modernizirali svoja bivališča z novimi kopalnicami, pralnicami, stranišči na izplakovanje itd.«³

Za zdravo življenje v mestu je imela velik pomen urejena kanalizacija. Tega se je zavedal tudi ljubljanski občinski svet. Leta 1898 je bil odobren po občinskem svetu in potrjen od cesarsko kraljeve deželne vlade splošni kanalizacijski načrt za mesto Ljubljana. »Kanalizacija se je določila z izplakovalnim sistemom, vsled česar je možno uporabljati tudi neprolazne cestne kanale iz kamenenih cevi okroglega prereza z najmanjšim svetlim premerom 30 cm. Vrhu tega pa je pri navedenem sistemu razven meteornih, odpadnih in talnih voda možno odvajati tudi fekalije naravnost v cestni kanal.«⁴ Prej so nesnago v glavnem odvajali preko komunskih uličic in kanalov v Ljubljano, fekalije pa so odvažali s sodčki. Na periferiji so poznali le greznice in gnojišča. Vse to je predstavljalo legla za kužne bolezni.

V sistemu nove kanalizacije na prelomu stoletja so se začeli uporabljati tudi novi tehnološki prijemi kot na primer: uvajanje betonskih kanalov in »mešalnega sistema« ter moderno pnevmatično izpraznjevanje greznic. Nova kanalizacija je zagotavljala bolj zdravo življenje, hkrati pa je zatrla neprijetne vonjave, ki jih je ponujal prejšnji sistem kanalizacije. Omeniti je potrebno tudi, da razvoj mestne kanalizacije ponekod sega v predpotresno dobo. Leta 1890 so se namreč začeli graditi betonski cestni kanali jajčastega profila. Ti kanali, zgrajeni v času od 1890 do potresa v predelih ožjega mestnega središča (okoli Gradu) in na (za nas pomembni) cesti Franca Jožefa, so vzdržali potresne sunke in se niso več prenavljali.

Večina ljubljanskih hiš pred potresom je bila starih. V njihovi notranjosti so se skrivala zanemarjena stranišča z lesenimi cevmi in večkrat celo z odprtim padcem. Ker ni bilo urejene kanalizacije, je imela vsaka hiša ali greznico ali pa sodčke za fekalije. Izpraznjevanje stranišč se je vršilo zanikrno in površno ter je napolnjevalo ljubljansko ozračje vsako noč z neznosnim in sila neprijetnim smradom. Takšno stanje je takratnim Ljubljančanom verjetno večkrat skalilo miren in zdrav spanec. Po potresu pa so bolj strogi gradbeni predpisi predvidevali obvezno gradnjo stranišč z odtočnimi kanali. Pri skoraj vseh straniščih so prejšnje lesene cevi zamenjale lončene, uveljavljala pa so se tudi moderna »angleška« stranišča na izplakovanje z vodo.

Izredno zanimivo je tudi vprašanje, kakšne so bile ljubljanske hiše v popotresni dobi. Statistični podatki⁵ nam povedo, da je bilo v Ljubljani leta 1907 natančno 1712 hiš. Od teh je bilo 764 pritličnih, 504 enonadstropnih, 324 dvonadstropnih, 114 trionadstropnih in 6 štirinadstropnih. Leta 1910 je imela Ljubljana okrog 1760 hiš. Na podlagi statističnih podatkov iz leta 1907 lahko sklepamo, da so v zunanji podobi mesta prevladovala nizke hiše — pritlične oziroma enonadstropne, manj pa je bilo hiš z več nadstropji. Štirinadstropne stavbe so bile sploh izjemno redke. Mentaliteta takratnih Ljubljančanov je že trionadstropni hiši pripisovala veliko naklonjenost, saj se jim zdi tovrstna hiša izredno moderna in

² Več o ljubljanskem vodovodu zveemo v publikaciji Ljubljana po potresu 1895—1910, Občinski svet, Ljubljana 1910 in v razpravi Marjan Drnovšek: Oris odnosa ljubljanskega občinskega sveta do mestnega razvoja 1850—1914 s posebnim poudarkom na Hribarjevi dobi (Zgodovina Ljubljane, Ljubljana 1984, str. 219—221).

³ Drnovšek: Oris odnosa, str. 220.

⁴ Ljubljana po potresu 1895—1910, Občinski svet, Ljubljana 1910, str. 146.

⁵ Ibidem, str. 141 in 171.

ekskluzivna stavba in skupine takih hiš so nastajale v popotresni dobi zlasti ob novo nastalih cestah in ulicah.

CESTA FRANCA JOŽEFA

Z orisom hišne posesti bom začel na cesti Franca Jožefa, današnji Cankarjevi cesti,⁶ ki je leta 1910 prav gotovo predstavljala eno najbolj mondenih ulic v Ljubljani. Hiše so že po svoji monumentalni zunanosti odsevale gosposki značaj in nanje so bili takratni Ljubljancani zelo ponosni. Lahko bi dejali, da so bile prave palače.⁷ Leta 1910 je stalo na cesti Franca Jožefa 12 hiš, ki so služile za stanovanja in tudi za druge namene.

Tabela 1: HIŠE IN HIŠNI POSESTNIKI NA CESTI FRANCA JOŽEFA

Hišna številka	Lastnik	Poklic	A	B	C	Število nadstropij
1	Anton Deghengi	trgovec in hotelir	da	pred 1860	kupil	2
3	Josip Rojina	krojač in posestnik	da	1881—1890	kupil	2
5	Alma Baumgartner	rentnica	da	pred 1860	podedovala	3
7	Felix in Nikolaus Edl. von Gutmannsthal	(Nikolaj) poslaniški tajnik	ne	1871—1880	kupil	3
9	Josef Luckmann	ravnatelj banke	da	1871—1880	zgradil	3
11	Emerich Mayer	bankir	da	1871—1880	kupil	2
15	Gabriel Piccoli	lekarnar	da	1895	zgradil	1
16	Josip Kubelka	c. kr. kapitan korvete	ne	1901—1910	kupil	4
17	Guido Zeschko	rentnik	da	1881—1890	zgradil	1
20	Društvo NARODNI DOM v Ljubljani	—	—	1891—1900	kupil	1
22	JAVNO STRANIŠČE mestne občine ljubljanske	—	—	1901—1910	zgradil	p
26	čuvajnica št. 641 c. kr. priv. DRUŽBE JUŽNE ŽELEZNICE	—	—	pred 1860	zgradil	p

A = Ali služi hiša za trajno lastnikovo stanovanje?

B = Kdaj je bila hiša zgrajena ali popolnoma prezidana?

C = Kako je prišla hiša v posest sedanjega lastnika?

p = pritlična stavba

Tabela 1 nam pove, da so bile leta 1910 na cesti Franca Jožefa tri tronadstropne, tri dvonadstropne in prav tako tri enonadstropne hiše. Dve hiši sta bili pritlični, ena pa je bila štirinadstropna. Vse hiše so imele po enega lastnika, razen hiše na št. 7, ki sta si jo delila Felix in Nikolaus von Gutmannsthal. Samo tri hiše so bile zgrajene pred letom 1860, tri so bile zgrajene med leti 1871 in 1880, dve pa med leti 1881 in 1890. Hiša na št. 15 je bila leta 1895 po-

⁶ ZAL: Popis prebivalstva leta 1910 — FRANCA JOŽEFA CESTA. Celotna raziskava hišne posesti na cesti Franca Jožefa temelji na podatkih, ki so navedeni na ovojnih polah. Franca Jožefa cesta je dobila svoje ime leta 1876 in ga je ohranila do 1919, ko se je preimenovala v Aleksandrovo cesto. Med leti 1941 in 1946 se je imenovala Ulica 3. maja, nato pa je dobila svoje današnje ime Cankarjeva cesta. (Glej zbornik Ljubljanske ulice, Ljubljana 1982.)

⁷ Se leta 1930 je nekdo v »Slovincu« zapisal: »Seveda je razlika tudi med hišami; nekatere so palače in stoje na Aleksandrovi cesti... (Mojca Ravnik: Galjevica, Partizanska knjiga, Ljubljana 1981, str. 34).

polnoma prezidana. V času med 1891 in 1900 je nastal tudi Narodni dom. Dve hiši sta bili novi in sta nastali po letu 1901. Šest lastnikov je hišo kupilo, edina lastnica jo je podedovala, ostalih pet lastnikov pa jo je zgradilo. Raznolika poklicna struktura hišnih posestnikov nam nazorno kaže, kdo si je lahko privoščil hišo na tej mondeni cesti. Večina lastnikov je trajno prebivala v hiši; v hišah, ki so bile v lasti javnih institucij, pa so prebivali njihovi nameščenci.

Zelo zanimiva je bila razporeditev hiš v ulično vrsto. Osem hiš z liho hišno številko je stalo v dolgi vrsti na levi strani ceste (v smeri proti Tivoliju). Ta dolga vrsta, ki se je raztezala od poslopja današnje Name do Moderne galerije, je bila bistveno daljša od vrste na desni strani ceste, kjer so stale preostale štiri hiše s sodimi hišnimi številkami. Takrat nova hiša J. Kubelke (št. 16), stoji še danes nasproti poslopja ljubljanske opere, nekoliko naprej proti Tivoliju je stal Narodni dom (danes Narodna galerija), nato javno stranišče Tivoli, ob železnici pa čuvajnica N° 641.

Stranska poslopja so imele hiše št. 1, 3, 9 in 15; služila so za različne namene. Stransko poslopje št. 3 je služilo samo za stanovanja, stransko poslopje lekarnarja Gabriela Piccolija (št. 15) pa za laboratorij. Poleg hiše št. 5 je bil še hlev za konje, poleg hiše št. 15 pa kurnik. Okolico nekaterih hiš (št. 15, 16, 17 in 20) so okraševali cvetlični vrtovi, »koristni« vrt za zelenjavo in sadovnjak pa je imela le čuvajnica (št. 26).

Glavna poslopja so v večini primerov služila za stanovanja. Obrtne namene, ki vključujejo trgovino in promet, navajajo hišni posestniki na št. 1, 3, 9 in 15. Za druge (zlasti javne) namene so služile hiše pod hišno številko 7, 20 (Narodni dom) in 22 (javno stranišče).

Dvigala ni imela nobena hiša. Strehe večine hiš je prekrivala strešna opeka, le zadnje tri so bile krite s skriljem. Vse stavbe so bile zavarovane proti požaru. Kakšne so bile komunalne razmere? Vse hiše so dobivale pitno vodo iz mestnega vodovoda, le lastnik hiše št. 7 je zapisal (kar je za ta čas sila presemetljivo), da njegova hiša ni zvezana z javnim vodovodom za pitno vodo. Večina hiš je bila povezanih z mestno kanalizacijo. Čuvajnica (št. 26) je imela greznico. Hiša št. 15 je imela poleg povezave z mestno kanalizacijo še lastno greznico. Hiše so imele različno število stranišč, ki nam ga prikazuje tabela 2.

Tabela 2: OPREMLJENOST HIŠ S STRANIŠČI

Hišna številka	Število stranišč
1	10
3	7
5	10
7	9
9	8
11	7
15	2
16	11
17	4
20	20 in 3 na vrtu
22	javno stranišče
26	1

Kletna in podstrešna stanovanja prav gotovo predstavljajo nižji nivo bivanjskih razmer tega časa, zato se oblasti še posebej zanimajo za tovrstne stanovanjske prostore. Kletna stanovanja so imele hiše št. 5, 11, 15, 16 in 20. Hiša št. 17 je imela v kleti prostor za hišne posle. Podstrešna stanovanja zasledimo pri hišah št. 1, 9 in 16, hiše pod številko 3, 17 in 20 pa so imele na podstrešju prostore, ki so spadali k stanovanjem v drugih nadstropjih ali v pritličju.

Naslednja tabela nam prikazuje, koliko stanovanj, ne glede na lego, je ime-
la posamezna hiša, koliko je bilo oddanih v bivanjske namene, koliko praznih
oziroma oddanih v nebivanjske namene, in število stanujočih strank in stano-
valcev.

Tabela 3: IZRABA STANOVANJ

Hišna številka	Število stanovanj	Oddanih za stanovanje	Praznih oz. oddanih v nebivanjske namene	Število stanujočih strank in naznanilnic	Število stanovalcev
1	5*a	5	—	5	34
3	7	5	2	5	15
5	10	9	1*c	9	37
7	8	7	1*č	7	38
9	7	6	1*d	6	31
11	6	6	—	6	22
15	1	1	—	1	6
16	12	12	—	12	51
17	1	1	—	1	5
20	3*b	3	—	3	18
22	1	1	—	1	1
26	1	1	—	1	3
Skupaj	62	57	5	57	261

*a Hiša je bila poleg tega tudi Hotel pri Maliču oziroma Hotel Stadt Wien.

*b Številne druge prostore so imela v najemu razna društva (npr. Sokol) za društvene namene.

*c Stanovanje je imel v najemu dr. Otto Vallentschag za opravljanje odvetniških poslov.

*č Stanovanje je služilo za bančno poslovalnico.

d* Tudi v tem stanovanju se je nahajala bančna poslovalnica (Filiale der k. k. priv. österr. Kredit-Anstalt für Handel und Gewerbe).

Na cesti Franca Jožefa je bilo leta 1910 sedeminpetdeset stanovanj, ki so bila oddana za stanovanje. Šest je bilo kletnih, šest podstrešnih, petinštirideset stanovanj pa v pritličju oziroma v nadstropjih. Večina imetnikov stanovanj je izvirala iz gosposkih krogov in z nazivom »gosposko stanovanje« se je lahko kitila tudi večina stanovanj v »palačah« te ceste. Na podlagi podatkov štetja sem razvrstil stanovanja v naslednjo tipologijo:

a) KLETNA STANOVANJA

Tip	Struktura	Število primerov	Kje je stranišče?	Letna najemnina
K2A (F. J. c. 11)	1 soba 1 predizba	1	na hodniku	120 K (hišnik)
K2B (F. J. c. 20)	1 soba 1 kuhinja	2	na hodniku	ne plačuje najemnine, ker je hišnik in sluga društva Sokol
K3A (F. J. c. 5)	2 sobi 1 kuhinja	1	v stanovanju	150 K (hišnik)
K3B (F. J. c. 16)	1 soba 1 predizba 1 kuhinja	1	na hodniku	ne plačuje najemnine, ker je hišnik
K4A (F. J. c. 16)	2 sobi 1 predizba 1 kuhinja	1	na hodniku	360 K

b) PODSTREŠNA STANOVANJA

Tip	Struktura	Število primerov	Kje je stranišče?	Letna najemnina
P1A (F. J. c. 9)	1 soba	1	v stanovanju	100 K (hišnik)
P2A (F. J. c. 1)	1 soba 1 kuhinja	2	na hodniku	ok. 230 K
P4A (F. J. c. 1)	1 soba 1 kabinet 1 predizba 1 kuhinja	1	na hodniku	ne plačuje najemnine, ker je hišni vratar
P4B (F. J. c. 16)	1 soba 1 kabinet 1 predizba 1 kuhinja	2	v stanovanju	oba po 480 K

c) STANOVANJA V PRITLIČJU OZIROMA V NADSTROPJIH**1. Stanovanja z enim prostorom:**

Tip	Struktura	Število primerov	Kje je stranišče?	Letna najemnina
S1A (F. J. c. 22)	1 soba	1	na hodniku	ne plačuje najemnine, ker je oskrbnica javnega stranišča
S16 (F. J. c. 26)	1 soba	1	na hodniku	ne plačuje najemnine (zaradi čuvajske službe)

2. Stanovanja s štirimi prostori:

Tip	Struktura	Število primerov	Kje je stranišče?	Letna najemnina
S4A (F. J. c. 3)	1 soba za stanovanje 2 sobi za stanovanje in opravljeni obrat (krojaštvo) 1 kuhinja	1	na hodniku	500 K lastnik hiše (???)

3. Stanovanja s petimi prostori:

Tip	Struktura	Število primerov	Letna najemnina	Kje je stranišče?
S5A (F. J. c. 1)	4 sobe 1 kuhinja	1	na hodniku	ne plačuje najemnine, ker je lastnik hiše
S5B (F. J. c. 3)	3 sobe 1 predizba 1 kuhinja	4	v stanovanju	ok. 1050 K
S5C (F. J. c. 7, 11)	1 soba 2 kabineta 1 predizba 1 kuhinja	št. 7 (2) št. 11 (1)	v stanovanju	ok. 700 K
S5Č (F. J. c. 9)	2 sobi 1 predizba 1 kuhinja 1 izba za posle	1	v stanovanju	492 K

4. Stanovanja s šestimi prostori:

Tip	Struktura	Število primerov	Kje je stranišče?	Letna najemnina
S6A (F. J. c. 5)	2 sobi 1 kabinet 1 predizba 1 kuhinja 1 izba za posle	1	v stanovanju	1009 K
S6B (F. J. c. 5)	3 sobe 1 predizba 1 kuhinja 1 kopalnica	1	v stanovanju	945 K
S6C (F. J. c. 5, 7)	4 sobe 1 predizba 1 kuhinja	št. 5 (1) št. 7 (4)	v stanovanju	ok. 880 K
S6Č (F. J. c. 9)	2 sobi 1 kabinet 1 predizba 1 kuhinja 1 izba za posle	2	v stanovanju	oba po 666 K
S6D (F. J. c. 11)	3 sobe 1 predizba 1 kuhinja 1 izba za posle	1	v stanovanju	1294 K

5. Stanovanja s sedmimi prostori:

Tip	Struktura	Število primerov	Kje je stranišče?	Letna najemnina
S7A (F. J. c. 1)	4 sobe 1 kabinet 1 predizba 1 izba za posle	1	na hodniku	700 K
S7B (F. J. c. 5)	4 sobe 2 predizbi 1 kuhinja	1	v stanovanju	966 K
S7C (F. J. c. 5)	3 sobe 1 kabinet 1 predizba 1 kuhinja 1 izba za posle	1	v stanovanju	993 K
S7Č (F. J. c. 5)	3 sobe 2 predizbi 1 kuhinja 1 izba za posle	2	v stanovanju	oba po 860 K
S7D (F. J. c. 7)	1 soba 3 kabineti 1 predizba 1 kuhinja izba za posle	1	v stanovanju	1009 K
S7E (F. J. c. 11)	4 sobe 1 predizba 1 izba za posle 1 kopalnica	1	v stanovanju	800 K

Tip	Struktura	Število primerov	Kje je stranišče?	Letna najemnina
S7F (F. J. c. 11)	3 sobe 1 kabinet 1 predizba 1 kuhinja 1 izba za posle	1	v stanovanju	1200 K
S7G (F. J. c. 16)	2 sobi 1 kabinet 1 predizba 1 kuhinja 1 izba za posle 1 kopalnica	8	v stanovanju	ok. 1100 K

6. Stanovanja z osmimi prostori:

Tip	Struktura	Število primerov	Kje je stranišče?	Letna najemnina
S8A (F. J. c. 5)	4 sobe 2 predizbi 1 kuhinja 1 izba za posle	1	v stanovanju	1100 K

7. Stanovanja z devetimi prostori:

Tip	Struktura	Število primerov	Kje je stranišče?	Letna najemnina
S9A (F. J. c. 20)	3 sobe za stanovanje 2 sobi za opravljeni obrat (gostilna) 2 kuhinji 2 izbi za posle	1	v stanovanju	1080 K

8. Stanovanja z desetimi prostori:

Tip	Struktura	Število primerov	Kje je stranišče?	Letna najemnina
S10A (F. J. c. 9)	6 sob 2 predizbi 1 kuhinja 1 izba za posle	2	v stanovanju	oba po 1398 K
S10B (F. J. c. 15) (vila Gabriela Piccolija)	4 sobe 3 kabineti 1 kuhinja 1 izba za posle (v kleti) 1 kopalnica	1	v stanovanju	ne plačuje najemnine, ker je lastnik vile

9. Stanovanja s štirinajstimi prostori:

Tip	Struktura	Število primerov	Kje je stranišče?	Letna najemnina
S14A (F. J. c. 11)	6 sob 2 kabineta 2 predizbi 1 kuhinja 2 izbi za posle i kopalnica	1	v stanovanju	1792 K
S14B (F. J. c. 17) (vila Guida Zeschka)	7 sob 1 kabinet 2 predizbi 2 kuhinji 1 izba za posle (v kleti) i kopalnica	1	v stanovanju	ne plačuje najemnine, ker je lastnik vile

Analiza nam razkriva, da so prevladovala stanovanja s sedmimi prostori (28,1 % vseh stanovanj), sledila so jim stanovanja s šestimi (17,5 %) in s petimi prostori (15,8 %). 45 imetnikov stanovanj (78,9 %) je imelo stranišče v stanovanju; 13 stanovanj (22,8 %) pa je imelo poleg stranišča tudi kopalnico. V tem času je kopalnica vsekakor predstavljala še veliko razkošje.

Tabela 4

Št. stanovanj identičnega tipa →	1		2			3			4			5			6			7			8			
	A	B	C	A	B	C	A	B	C	A	B	C	A	B	C	A	B	C	A	B	C			
Tip ↓																								
K2A (F. J. c. 11)	3	—	3																					
K2B (F. J. c. 20)	4	1	5	3	—	3																		
K3A (F. J. c. 5)	3	—	3																					
K3B (F. J. c. 16)	4	—	4																					
K4A (F. J. c. 16)	3	—	3																					
P1A (F. J. c. 9)	5	—	5																					
P2A (F. J. c. 1)	3	1	4	3	—	3																		
P4A (F. J. c. 1)	6	5	11																					
P4B (F. J. c. 16)	4	—	4	3	—	3																		
S1A (F. J. c. 22)	1	—	1																					
S1B (F. J. c. 26)	3	—	3																					
S4A (F. J. c. 3)	1	1	2																					
S5A (F. J. c. 1)	4	1	5																					
S5B (F. J. c. 3)	3	1	4	1	2	3	2	1	3	2	1	3												
S5C (F. J. c. 7, 11)	1	2	3	1	2	3	1	2	3															
S5C (F. J. c. 9)	2	1	3																					
S6A (F. J. c. 5)	2	1	3																					
S6B (F. J. c. 5)	2	1	3																					
S6C (F. J. c. 5, 7)	1	1	2	2	4	6	1	—	1	5	2	7	6	4	10									
S6C (F. J. c. 9)	1	1	2	8	1	9																		
S6D (F. J. c. 11)	1	1	2																					
S7A (F. J. c. 1)	8	3	11																					
S7B (F. J. c. 5)	3	1	4																					
S7C (F. J. c. 5)	2	3	5																					
S7C (F. J. c. 5)	1	3	4	6	1	7																		
S7D (F. J. c. 7)	6	2	8																					
S7E (F. J. c. 11)	1	1	2																					
S7F (F. J. c. 11)	1	2	3																					
S7G (F. J. c. 16)	1	1	2	4	1	5	2	—	2	5	3	8	2	2	4	4	2	6	2	1	3	4	3	7
S8A (F. J. c. 5)	5	1	6																					
S9A (F. J. c. 20)	7	3	10																					
S10A (F. J. c. 9)	3	2	5	5	2	7																		
S10B (F. J. c. 15)	4	2	6																					
S14A (F. J. c. 11)	4	5	9																					
S14B (F. J. c. 17)	3	2	5																					

Stanovanja, ki sem jih razvrstil v gornjo tipologijo, so bila različno poseljena. V njih srečamo različne oblike skupnega bivanja, tako glede na število stanovalcev, kot tudi na to, kdo je v stanovanju skupaj prebival. Dinamiko skupnega bivanja stanovalcev ceste Franca Jožefa leta 1910 bom skušal prikazati s pomočjo dveh tabel: tabela 4 nam razkriva poselitveno dinamiko posameznih tipov stanovanj. V koloni A se nahajajo stanovalci, ki so bili v sorod-

stvenem razmerju z imetnikom stanovanja; v koloni B podnajemniki, rejenci in osebe, zaposlene v gospodinjstvu imetnika stanovanja; v koloni C pa je podana vsota vseh bivajočih v stanovanju.

Tabela 5

Število stanovalcev na stanovanje	Število primerov	%
1	2	3,5
2	7	12,3
3	18	31,6
4	7	12,3
5	7	12,3
6	4	7
7	4	7
8	2	3,5
9	2	3,5
10	2	3,5
11	2	3,5
Skupaj	57	100

Tabela 5 nam kaže primere skupnega bivanja v odstotkih. Iz nje je razvidno, da je izrazito prevladovalo skupno bivanje treh stanovalcev, najmanj pa je bilo primerov sobivanja osmih in več stanovalcev, ter primerov, kjer je bival en sam. Skupno bivanje enajstih stanovalcev je tudi najvišje število, ki ga srečamo na tej cesti.

Tabela 6

Starost	Spol				Skupaj	%
	M	%	Ž	%		
0—9 let	23	8,8	23	8,8	46	17,6
10—19 let	15	5,7	21	8	36	13,8
20—29 let	9	3,5	45	17,2	54	20,7
30—39 let	21	8	27	10,3	48	18,4
40—49 let	9	3,5	18	7	27	10,3
50 let in več	20	7,7	30	11,5	50	19,2
Skupaj	97	37,2	164	62,8	261	100

Tabela 6 nam razkriva, da je ženski del prebivalstva izrazito prevladoval nad moškim. K tej prevladi je prispevalo, kot bomo videli v nadaljevanju, tudi veliko število oseb, ki so bile zaposlene v gospodinjstvu imetnika stanovanja. Ta sloj prebivalstva je bil namreč v glavnem sestavljen iz predstavnic nežnejšega spola. Med moškim delom prebivalstva je bilo največ otrok do desetega leta, moških med tridesetim in štiridesetim letom ter nad 50. letom starosti; med ženskami pa je bilo največ starih od dvajset do trideset let. Če vzamemo vse prebivalce ceste Franca Jožefa skupaj, lahko na splošno zaključimo, da je bila najštevilnejša starost med dvajsetim in štiridesetim letom.

Po veroizpovedi je bilo največ rimokatoličanov (256 ali 98,1 % prebivalcev). Srečamo pa še dve veroizpovedi: protestantsko »evangelikičansko augsburško konfesijo« (4) in židovsko (1); za pripadnike te vere srečujemo v popisnicah dva izraza — Israelit in mosáisch.

Vsaka naznanilnica v okviru popisa prebivalstva leta 1910 nam poda določeno podobo o osebah, ki so prebivale skupaj v okviru enega stanovanja. To skupno bivanje bi lahko imenovali tudi skupno gospodinjstvo. Analiza podatkov o osebah, ki so živele v istem gospodinjstvu, nam lahko pojasni različne korelacije med njimi; pojasni nam različne oblike sorodstvene povezanosti in ostala — nesorodstvena — razmerja z imetnikom stanovanja.

Oglejmo si najprej prebivalce, ki so bili v družinskem (v današnjem smislu zakonca z otroki) ali v drugačnem sorodstvenem razmerju (sestra, brat, mati, oče, nečak, vnukinja, svakinja itd.) z imetnikom stanovanja. Leta 1910 srečamo na cesti Franca Jožefa naslednje oblike (in naslednje število primerov): zakonca brez otrok 3, zakonca z enim otrokom 10, zakonca z dvema otrokoma 9, zakonca z dvema otrokoma in enim nezakonskim otrokom 1, zakonca s tremi otroki 5, zakonca s štirimi otroki 3, zakonca s petimi otroki 1, vdova brez otrok 6, vdova z enim otrokom 5, vdova z dvema otrokoma 1, vdova s sedmimi otroki 1, vdovec brez otrok 1, vdovec z enim otrokom (tudi ovdovelim) 1, vdovec s tremi otroki 1, poročena ženska 1, neporočena (samska) ženska 3, neporočen (samski) moški 3, neporočen (samski) moški z enim otrokom 1, sodno ločen moški 1, ostali sorodniki 7,

Na cesti Franca Jožefa je prebivalo 178 prebivalcev, ki so bili v sorodstvenem razmerju z imetnikom stanovanja, to je 68,2 % vseh prebivalcev te ceste. Ostale prebivalce (83 ali 31,8 %) so predstavljali podnajemniki, rejenci in osebe, zaposlene v gospodinjstvu imetnika stanovanja.

Podnajemnikov je bilo 22 (8,4 % prebivalcev) in so bivali v okviru šestnajstih gospodinjstev (28,1 % vseh gospodinjstev). Med njimi je bil en primer zakoncev brez otrok, en primer zakoncev z enim otrokom, tri podnajemnice so bile vdove, ostali pa so bili samski. Znotraj označevanja podnajemnikov je prav gotovo zanimiva oznaka »posteljaš« ali »posteljašica« (Bettgeher/Bettgeherin), ki jo srečamo tudi na drugih področjih. Na cesti Franca Jožefa je bil tak samo en primer. Med podnajemniki opazimo tudi poklicno (obratno ali trgovsko) povezavo z imetnikom stanovanja: brivec (imetnik) — brivski pomočnik (podnajemnik); krojač — krojaški vajenec; gostilničar — natakarica; šivilja — šiviljska pomočnica.

Rejence označujejo izrazi: Kostkind, Kostknabe in Kostmädchen. Na cesti Franca Jožefa je bil za plačilo oddan v oskrbo samo en rejenc.

Ostane nam še 58 oseb, ki so služile v okviru gospodinjstev imetnikov stanovanja, in 2 otroka, ki ju zaradi položaja staršev uvrščam v isto kategorijo. Skupaj gre torej za 60 oseb (22,9 % prebivalstva), ki so bile zaposlene v štiridesetih gospodinjstvih (70,2 % vseh gospodinjstev). Med njimi se je pojavljal en presenetljiv primer zakoncev z dvema otrokoma, vsi ostali pripadniki te skupine pa so bili samski. 28 gospodinjstev (70 %) je zaposlovalo samo po eno osebo, 8 gospodinjstev (20 %) po dve, 3 gospodinjstva (7,5 %) po tri, eno gospodinjstvo (2,5 %) pa je imelo zaposlenih pet oseb.

Predstavo o stanovalcih te mondene ceste naj dopolni še tabela o zakonskem stanu prebivalcev, ki so bili starejši od 18 let.

Tabela 7: ZAKONSKI STAN STAREJŠIH OD 18 LET

Zakonski stan	M	%	Ž	%	Skupaj	%
Poročeni	35	18,7	36	19,3	71	38
Samski	22	11,8	73	39	95	50,8
Ovdoveli	3	1,6	17	9,1	20	10,7
Ločeni	1	0,5	—	—	1	0,5
Skupaj	61	32,6	126	67,4	187	100

Analiza zapisov v okviru rubrike »natančno oznamenilo glavnega poklica« nam lahko popestri konkretno predstavo o prebivalcih ceste Franca Jožefa. Model izbrane ljubljanske ulice je sicer premajhen, da bi lahko v njegovem okviru uvedli bolj posplošene kategorije kot npr. delavci, uradniki, pomočniki itd., temveč se moramo omejiti konkretno na vsakega posameznika in na njegovo oznako glavnega poklica. Pri tem spet ločujem poklice tistih prebivalcev, ki so bili v sorodstvenem razmerju z imetnikom stanovanja, od poklicev podnajemnikov in oseb, ki so služile pri imetniku stanovanja.

Na popisnicah večkrat srečamo tudi vojaštvo, katerega po navodilih »podučila« na ovojni poli sicer ne bi smeli popisovati civilni organi. Takšni vpisani primeri so zato v virih prečrtani, a kljub temu še vedno berljivi, zato navajam v poklicni strukturi prebivalstva tudi vojaške poklice. Poleg tega sem se odločil, da bom v poklicno strukturo uvrstil gospodinje.

Poklicna struktura prebivalcev, ki so bili v sorodstvenem razmerju z imetnikom stanovanja, je bila sledeča: največ je bilo gospodinj (16), zasebnic (Private) — (10) in zasebnikov (2) ter tistih, ki so se opredelili kot rentnica (5) ali rentnik (1). Druge poklice so predstavljali upravnik (poslovodja) banke (5), učiteljica (3), trgovec (2), deželni uradnik (2), hišnik (2), natararica (2), bančni sluga (2) ter po en odvetnik, zdravnik, lekarnar, nadinženir, oskrbnik posestva, gimnazijski profesor, trgovec in hotelir, trgovka, brivec, krojač, vzgojiteljica, šivilja, gostilničar, hotelski vratar, hotelska »ključarka«, vrtnar, stavbni risar, sobni slikar, tiskarski črkostavec, deželni mlekarški in živinorejski nadzornik, knjigovodja, notarski solicitor, policijski stražnik, železniški čuvaj in oskrbnica javnega stranišča. Upokojeni so bili gimnazijski profesor, profesor babištva, nadzornik c. kr. železnice in policijski stražnik. Med vojaškimi poklici srečamo tri stotnike, enega majorja, enega elektrotehnika c. kr. vojne mornarice in enega generalmajorja v pokoju.

V okviru poklicne strukture podnajemnikov zasledimo dve zasebnici in po en primer operne pevke, kapelnika, zobozdravnika, trgovskega potnika, bančnega korespondenta, kuharja, natararice, notarskega pripravnika, brivskega pomočnika, šiviljske pomočnice in krojaškega vajenca. Upokojeni podnajemniki pa so bili gimnazijski profesor, rokodelski nameščeneec in finančni svetnik.

Dve vrsti službovanja moramo ločevati pri osebah, ki so bile zaposlene pri imetnikih stanovanj: a) osebna služba (Persönliche Dienste) pri imetniku stanovanja in b) hišne posle oziroma služinčad, ki je bila zadolžena za domača opravila (Häusliche Dienste) v okviru gospodinjestev imetnikov stanovanja. Med tistimi, ki so opravljali osebne dolžnosti pri gospodarju stanovanja, srečamo eno vzgojiteljico, tri pestunje, eno gospodinjo in eno damsko družabnico (Gesellschaftsdame). Damska družabnica je bila učiteljica in vzgojiteljica gospe Alme Baumgartner. Zanimiva je bila tudi vzgojiteljica Octavie Martineau, ki je bila iz Francije. Privoščil si jo je bankir Anton Szalay in verjetno sta bili njegovi hčerki Renata in Margit poleg učenja pravil lepega in plemenitega vedenja deležni tudi učenja francoščine.

Sloj hišnih poslov ni bil enoten, temveč se je delil glede na zadolžitve, ki jih je opravljal pri imetniku stanovanja. Glede na poimenovanje srečamo naslednje skupine hišnih poslov: kuharice — 21, sobarice (Stubenmädchen) — 10, služkinje (Dienstmädchen) — 13, služabnike ali strežaje — 3, dekle — 3 in dva hlapca. Pri služkinjah in deklah je bilo v večini primerov pripisano, da so zadolžene za vsa domača opravila (Mädchen für alles). Edini primer poročenih hišnih poslov, ki predstavlja redko izjemo, sem ugotovil v gospodinjstvu Blasiusa Schartha na Franca Jožefa cesti 1. To sta bila Anton in Mari Likar (hlapec in kuharica), ki sta imela dve hčeri — Angelo in Mari.

Bankir Anton Szalay pa je imel tudi največ zaposlenih v okviru svojega gospodinjstva. Poleg vzgojiteljice je imel še dve sobarici, kuharico in t. i. Extramädchen.

Model ceste Franca Jožefa je med vsemi izbranimi vzorci najbolj pripraven za osvetlitev še ene razsežnosti, ki se ji radoveden zgodovinar nikakor ne sme izogniti — razsežnosti, ki prepleta socialno strukturo modela — zgodovine bogataša in reveža. Vsekakor drži, da so na cesti »presvetlega cesarja« prebivali predvsem stanovalci, ki so pripadali višjim krogom. Na drugi strani pa naletimo na stanovalce, ki jih lahko mirno uvrstimo med najnižje sloje takratnega ljubljanskega prebivalstva. Bogati so prebivali v velikih, razkošnih stanovanjih, privoščili so si služinčad ter plačevali izredno visoke letne najemnine.

Revni so se stiskali v majhnih in hkrati prepotrebnih bivališčih z majhno letno najemnino. Vmes med tema ekstremoma se iz prašnih dokumentov dvigujejo še pripadniki srednjih slojev. Kako barvita socialna struktura!

Vsak imetnik stanovanja si je lahko privoščil stanovanjske prostore, za katere je bil zmožen odšteti letno najemnino. Na cesti Franca Jožefa je kar 23 imetnikov stanovanja (40,3 %) plačevalo letno najemnino čez 1000 kron. Vsekakor izreden podatek, ki takoj vzpodbudi radovednost. Kdo so bili ti imetniki? Kaj so bili po poklicu, da so si lahko privoščili tako draga stanovanja?

Največ, kar 8, je bilo imetnikov stanovanj tipa S7G (F. J. c. 16). To so bili dr. Bogdan Derč (zdravnik), Fran Zajc (brivski mojster), Josef Simonis (stotnik), Rado Legvart (deželni mlekarški in živinorejski nadzornik), Franc Ksaver Jeraj (gimnazijski profesor), Milan vitez Bleiweis Trsteniški (stotnik), Konrad Sasel (prokurist banke) in dr. Vladimir Ravnikar (odvetnik). Štirje imetniki so si privoščili stanovanje tipa S5B (F. J. c. 3): Ana Perdan (zasebnica), dr. Joseph Nejedli (upokojeni gimnazijski profesor), Serafina Sajovic (rentnica) in Mathilda Golf (vdova visokega finančnega uradnika). Dva imetnika sta prebivala v stanovanju tipa S10A (F. J. c. 9): Louise Luckmann (rentnica) in Theodor Luckmann (zasebnik). V preostalih tipih stanovanj pa zasledimo naslednje imetnike: v stanovanju S6A (F. J. c. 5) je prebivala Maria Eger (trgovka), v S8A (F. J. c. 5) Franz Czansky (major), v S7D (F. J. c. 7) Viktor Tschretnik (uradnik), v S9A (F. J. c. 20) Emil Kržišnik (gostilničar), v S14A (F. J. c. 11) Anton Szalay (bankir), v S7F (F. J. c. 11) Matilda Hrovatin (rentnica), v S6D (F. J. c. 11) pa Maria v. Pagliaruzzi-Kieselstein (zasebnica). Končno sta v svojih vilah tipa S10B (F. J. c. 15) in S14B (F. J. c. 17) prebivala še lekarnar Gabriel Piccoli in rentnik Guido Zeschko.

Prebivalcev, ki bi jih lahko v okviru modela uvrstil v posplošeno kategorijo revežev, je bistveno manj. Zaradi lažje predstave sem se odločil, da bom odnos bogataš/revež raje prikazal na podlagi primerov. Stanovanje, njegovi prebivalci, plačevanje letne najemnine — vse to so mikrostrukture. Z medsebojno primerjavo le-teh naj bi dobili izsek iz vsakdanjega življenja. Seveda nam narava dokumentov dopušča, da zajamemo samo drobce — namige o okoliščinah, zarisanih v vsakdanjik prebivalcev modela. Zaradi tovrstnih virov ne moremo prodreti globlje v zakulisje privatnega življenja stanovalcev. To so težave. Kljub temu drobcene mikrostrukture predstavljajo nekakšno (v našem primeru edino) izhodišče, ki naj bi vodilo h kovanju določene predstave o vsakdanjem bivanju teh ljudi, saj konec koncev marsikaj pojasnjujejo. Za primerjavo bogataša in reveža v okviru socialne strukture modela sem izbral naslednje primere:

a) primerjave znotraj hiše:

1) primera v hiši Emericha Mayerja:

	BOGATAŠ	REVEŽ
Tip stanovanja:	S14A (F. J. c. 11)	K2A (F. J. c. 11)
Letna najemnina:	1792 kron	120 kron (hišnik)
Stanovalci		
imetnik:	Anton Szalay (bankir)	Benjamin Legnitz (bančni sluga,
ostali:	Frieda Szalay (žena)	istočasno hišnik)
	Renata Szalay (hči)	Emma Legnitz (žena)
	Margit Szalay (hči)	Robert Legnitz (sin)
	Octavie Martineau (vzgojiteljica)	
	Marija Kreč (sobarica)	
	Angela Šter (sobarica)	
	Ana Predikaka (kuharica)	
	Angela Zupan (Extramädchen)	

2) primera v hiši Josefa Luckmanna:

	BOGATAŠ	REVEŽ
Tip stanovanja:	S10A (F. J. c. 9)	P1A (F. J. c. 9)
Letna najemnina:	1398 kron	100 kron (hišnik)
Stanovalci		
imetnik:	Louise Luckmann (rentnica) (vdova)	Janez Moran (bančni sluga in hišnik)
ostali:	Maria Luckmann (hči) Margareta von Luschin (vnukinja) Ana Tomše (kuharica) Agnes Nagode (sobarica)	Marija Moran (žena) Rudolf Moran (sin) Jožefa Moran (hči) Marija Moran (hči)

b) primerjave med hišami:

VILA IN SOBICA

1. primer:

	BOGATAŠ	REVEŽ
Tip stanovanja:	S10B (F. J. c. 15)	S1A (F. J. c. 22)
Letna najemnina:	ne plačuje (lastnik)	ne plačuje (oskrbnica javnega stranišča)
Stanovalci		
imetnik:	Gabriel Piccoli (lekarnar) (vdovec)	Marija Jerin (omožena) (Naznanilnica je presenetljivo dobro izpolnjena, saj o Mariji izvemo še nekatere privatne podatke)*
ostali:	Lottina Piccoli (hči) Maria Piccoli (hči) Antonietta Piccoli (hči) Marija Vodopivec (kuharica) Regina Jarc (sobarica)	

* Kot oskrbnica javnega stranišča Tivoli, ki ga je zgradila občina stolnega mesta Ljubljane, je morala skrbeti, da je bilo stranišče vedno snažno. Skrbela je tudi za kurjavo, da ne bi zamrznila v 4 stranišča napeljana voda (popis je potekal v zimskem času). Dohodke je dobivala od strank, ki so uporabljale stranišče. Marija je znala samo brati, zato je naznanilnico izpolnil in jo podpisal njen mož Jožef Jerin, ki pa ni prebival na F. J. c. 22. Lepa zgodbica. Škoda, da jih ni več!

2. primer:

	BOGATAŠ	REVEŽ
Tip stanovanja:	S14B (F. J. c. 17)	S1B (F. J. c. 26)
Letna najemnina:	ne plačuje (lastnik)	ne plačuje zaradi čuvske službe
Stanovalci		
imetnik:	Guido Zeschko (rentnik)	Anton Jelnikar (železniški čuvaj)
ostali:	Maria Zeschko (žena) Erna Zeschko (hči) Katarina Grkman (kuharica) Franciška Aljančič (sobarica)	Frančiška Jelnikar (žena) Ana Jelnikar (hči)

Razlike znotraj skrbno izbranih primerov so več kot očitne. Spomnite se nanje, ko boste prebirali zaključne hipoteze raziskave!

Ugotavljanje etnične strukture prebivalcev ceste Franca Jožefa še zdaleč ni preprosto. Rubrika »občevalni jezik« (Umgangssprache) namreč ni zadosten znak za določanje narodnostne pripadnosti, saj sproža številne divergence med občevalnim jezikom in narodnostjo. Zato moramo za presojo etnične pripadnosti posameznikov z vso previdnostjo pritegniti tudi podatke o njihovi domovinski in rojstni pripadnosti, ki nam morejo marsikaj pojasniti glede porekla in materinskega jezika, upoštevati pa moramo tudi ime in priimek posameznika ter njegov poklic. Zavedati se moramo tudi posebnih jezikovnih razmer v takratni Ljubljani, s katerimi se srečujemo tako v javnem življenju kot v šolstvu. Hkrati pa je zelo pomembno tudi dejstvo, da so številke in statistike o etnični pripadnosti prebivalstva v stari Avstriji nosile politično dimenzijo. Bile so orodje moči, s katerim so oblasti zelo skrbno ravnale. S to svojo vlogo pa narodnostne statistike vsebujejo številne probleme.⁸

Ob upoštevanju vseh zgoraj navedenih izhodišč sem se lotil analize podatkov za cesto Franca Jožefa. Ločeval sem etnično pripadnost oseb, ki so bile sorodstveno povezane z imetnikom stanovanja, od etnične pripadnosti podnajemnikov, rejencev in oseb, ki so bile zaposlene v gospodinjstvu imetnika stanovanja. Prišel sem do naslednjih rezultatov:

Tabela 8: ETNIČNA STRUKTURA PREBIVALCEV F. J. c.

Občevalni jezik	Sorodniki	Pod-najemniki	Rejenci	Služinčad	Skupaj	%
slovenski	92	9	1	51	153	58,6
nemški	77	6	—	8	91	34,9
italijanski	9	2	—	—	11	4,2
češki	—	2	—	—	2	0,75
srbohrvaški	—	2	—	—	2	0,75
madžarski	—	1	—	—	1	0,4
francoski	—	—	—	1	1	0,4
Skupaj	178	22	1	60	261	100

Etnična struktura prebivalcev izbranega vzorca je bila zelo pisana. Razvidna je očitna prevlada slovenskih prebivalcev, zelo močna pa je tudi prisotnost prebivalstva z nemškim občevalnim jezikom. Podatki naznanilnic skrivajo tudi številne posebnosti, ki jih moramo upoštevati pri raziskavi etnične strukture. Oglejmo si nekatere med njimi:

1. Zelo sumljive so navedbe občevalnega jezika na naznanilnici, ki jo je izpolnila imetnica stanovanja — plemenita gospa Alma Baumgartner. Pri vseh članih gospodinjstva je kot občevalni jezik navedena nemščina, ki pa v tem primeru nikakor ne more biti merilo za določanje narodnosti. Oglejmo si zakaj takšni dvomi: Pri učiteljici in vzgojiteljici gospe Baumgartner — Mariji A. Grohmann, rojeni v okraju Litomyšl na Češkem, se še lahko sprijaznimo z nemščino kot občevalnim jezikom. Zaplete pa se pri sobarici in kuharici. Sobarica Johanna Plešnar je bila rojena v Dragomeru v okolici Ljubljane; kuharica Anna Ferjančič pa v Mavčah v okolici Postojne. Lahko se vprašamo, ali ni imetnica stanovanja z navedbo nemškega jezika pri sobarici in kuharici zabrisala njihovo dejansko pripadnost. Močne dvome, da gre za pripadnici nemške narodnosti, porajata že priimka, hkrati pa sta bili obe rojeni na čistem slovenskem jezikovnem območju, ki je povrh še agrarno, in sta imeli tam tudi domo-

⁸ Temeljna razprava, ki opozarja na številne probleme in posebnosti, s katerimi se srečamo pri ugotavljanju etnične strukture ljubljanskega prebivalstva na podlagi popisa prebivalstva, je še vedno tehtno delo Vlado Valenčič: Etnična struktura ljubljanskega prebivalstva po ljudskem štetju 1880 (Zgodovinski časopis 28, 1974, str. 287—319). Zelo pomembna je tudi razprava Emil Brix: Stevilčna navzočnost nemštva v južnoslovanskih kronovinah Cislitvanje med leti 1849 do 1918. Problemi narodnostne statistike (Zgodovinski časopis 41, 1987, str. 297—308).

vinsko pravico. Zato smemo z vso upravičenostjo domnevati, da je bil njun materin jezik slovenski in da sta bili Slovenki. Lahko si zastavimo tudi vprašanje, ali se je vpis nemščine kot občevalnega jezika pri sobarici in kuharici zgodil z njuno vednostjo in privolitvijo.

2. Drug primer predstavljajo mešane družine. Lep primer takšne družine, kjer je kot občevalni jezik navedena slovenščina in nemščina, najdemo na št. 16, v gospodinjstvu c. in kr. aktivnega stotnika Milana viteza Bleiweis — Trsteniškega. Pri njegovi plemeniti soprogi Heleni, ki je bila rojena v Celovcu, je vpisan nemški občevalni jezik, pri obeh sinovih — Miranu in Marku — pa je vpisana slovenščina. Prvi je bil rojen v Celovcu, drugi pa v Ljubljani. Slovenščina je vpisana tudi pri kuharici Ani Gerdin in pestunji Mariji Rataj. Prva je bila rojena na Dolgi njivi, druga pa v Selu. Oba kraja sta sodila v politični okraj Novo mesto.

3. Posebnost predstavljajo tudi jeziki, ki jih magistratni organi pri pregledovanju izpolnjenih naznanilnic niso upoštevali. Jezika tujih državljanov niso popisovali. Pri državljanih avstrijske polovice monarhije pa so se upoštevali le določeni jeziki: nemški, češko-moravsko-slovaški, poljski, rusinski, slovenski, srbo-hrvaški, italijansko-ladinski, romunski in madžarski. Vsi drugi jeziki in jeziki tujih državljanov so zato na naznanilnicah prečrtani. Lep primer za potrditev takšnega ravnanja magistratnih organov predstavlja že omenjena vzgojiteljica Octavie Martineau. Imela je francosko državljanstvo, v rubriki občevalni jezik je navedena francoščina, ki pa jo je vestni uslužbenec magistrata dvakrat debelo prečrtal.

(nadaljevanje sledi)

Inštitut za novejšo zgodovino, YU-61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 1

Od leta 1960 izdaja revijo **Prispevki za zgodovino delavskega gibanja (PZDG)**, ki je doslej izšla v 25 letnikih (1964 ni izšla). Leta 1986 se je preimenovala v **Prispevke za novejšo zgodovino**. Revija objavlja razprave, članke, historično dokumentacijo, poročila o simpozijih, knjižna poročila in recenzije, različne bibliografije in tekočo bibliografijo sodelavcev inštituta. V prvih letih izhajanja je bila revija izrazito usmerjena v zgodovino naprednega delavskega gibanja in NOB, vedno bolj pa je širila krog svojega objavljanja tudi na širša področja slovenske zgodovine. Zdaj lahko rečemo, da je to revija za novejšo slovensko zgodovino. Uredništvo se trudi, da bi bila revija pestra, kvalitetna in sodobna.

Prilagamo seznam še dostopnih letnikov, pri čemer opozarjamo, da sta letnika 1962 in 1973 že razprodana, nekaj letnikov pa je že skoraj razprodanih. Revijo lahko naročite pri založbi Partizanska knjiga, YU-61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 13, kupite pa pri vseh slovenskih knjigarnah.

PZDG 1960/1

PZDG 1960/2

PZDG 1961/1-2

PZDG 1963/1-2

PZDG 1965/1-2

PZDG 1966/1-2

PZDG 1967/1-2

PZDG 1968/69, 1-2

PZDG 1970/1-2

PZDG 1971/72

PZDG 1974

PZDG 1975/76

PZDG 1977

PZDG 1978/79

PZDG 1980

PZDG 1981

PZDG 1982

PZDG 1983

PZDG 1984

PZDG 1985

PNZ 1986

PNZ 1987

PNZ 1988

PNZ 1989/1 — Trideset let Inštituta za zgodovino delavskega gibanja. — Biobibliografije.

PNZ 1989/2

O ČEM SMO PISALI...

... pred štirimi desetletji?

Ljubljanska zbornica je bila ustanovljena po tipu srednjeevropskih komor. Ta tip zbornic se bistveno razlikuje od trgovskih zbornic na zahodu, ki so zasnovane na prostovoljnem članstvu in imele tudi podjetniški značaj ter gradile pristaniščne naprave, javna skladišča itd. Ljubljanska zbornica je bila ustanovljena jeseni 1850. Poslovati je pričela 12. januarja 1851 v dveh prostorih na Mestnem trgu, ki jih ji je stavil magistrat na razpolago.

(Ivan Mohorič, Arhiv Zbornice za trgovino, obrt in industrijo, ZČ 5/1951, str. 249)

... pred tremi desetletji?

Ob tem bežnem pregledu moremo reči, da se del avstrijske publicistike še ni otresel klišejev o slovenskem narodnostnem razvoju, kakršne sta ustvarila med obema vojnama prof. Wutte v Celovcu in Jugovzhodni inštitut v Gradcu; k Hafnerjevemu članku pa lahko dodamo, da Hafner podaja nemško vrednotenje slovenske preteklosti, ne pa odnos slovenstva do nemštva ter da s tem ni izpolnil naloge, ki si jo je bil zastavil.

(Tone Zorn, Slovenski narodnostni razvoj v članku S. Hafnerja »Die Deutschen im Geschichtsbild der Slowenen«, ZČ 15/1961, str. 196)

... pred dvema desetletjema?

Saleško dolino so Nemci zasedli 10. aprila 1941. Okupacija pomeni v tistem delu Slovenije, ki so ga zasedli Nemci, veliko zarezo. Okupator je v skladu s svojimi germanizacijskimi načrti uničil ves prejšnji upravni oziroma državni aparat ter postavil svojega. Razpustil je vse slovenske organizacije, društva, ustanove ipd. Okupator po zasedbi ni iskal opore v starem aparatu ali pri katerikoli slovenski politični organizaciji ali ustanovi. Vse prejšnje je razbil.

(Milan Ževart, Narodnoosvobodilna vojna v Saleški dolini, ZČ 25/1971, št. 1-2, str. 84)

... pred desetletjem?

Još do nedavno je postojalo u nauci mišljenje da su najranija naselja Slavena u našim krajevima bila privremena i od drveta i da nisu ostavila jačih tragova. Mi smo tada mogli samo pretpostavljati kakva je bila najranija kultura Slavena po doseljenju u naše krajeve po nalazima u susjednim zemljama i rijetkim slavenskim nalazima koji su pripadali već VIII i IX vijeku. Ostalo je dakle pitanje da li su i u naše krajeve Slaveni donijeli svoju najstariju kulturu, i gdje treba tražiti najstarije tragove Slavena kod nas.

(Irma Čremošnik, Nalazi prvih ranoslavenskih naselja u Bosni i Hercegovini, ZČ 35/1981, št. 1-2, str. 93)

* * *

To in še mnogo drugega zanimivega poiščite v starejših številkah ZČ, ki jih dobite na upravi ZČ!

Marjan Britovšek

DILEME »NOVEGA KURZA« LEVA DAVIDOVIČA TROCKEGA

Ob njegovi politični rehabilitaciji

Referat na mednarodnem simpoziju o
Trockem, Wuppertal, 26.—29. 3. 1990.

Leninova smrt je bila hud udarec za svetovno komunistično gibanje. Brez njega je bilo težko obvladovati položaj in reševati probleme. Njegovim naslednikom sta manjkali energija in razičnost, da bi odločali brez oklevanja. Že med Leninovo boleznijo se je jasno pokazalo, da v državi ni voditelja, ki bi ga lahko enakovredno zamenjal. Partijski voditelji so se zato oklenili formule kolektivnega vodstva, ki naj usmerja stranko in državo tako, kot to določajo statuti.

V takem položaju je vrh sovjetske oblasti kaj kmalu zajel boj za vodstvo in oblast. Stara leninska garda — Zinovjev, Kamenev in Stalin — je posebej ljala tradicijo stranke. Ta trojka se je povezala, da bi preprečila Trockemu vzpon na mesto Leninovega naslednika v stranki. V začetku niso nameravali Trockega povsem izključiti iz vodstva oziroma iz stranke. Priznavali so njegove zasluge in pravico do vplivnega mesta v politbiroju, niso pa želeli, da bi se povzpел na Leninovo mesto. Misel, da bi se to lahko zgodilo, jih je plašila in povezovala.

Kdaj in zakaj se je začel frakcijski boj s Trocki? Težak gospodarski položaj in ponovna oživitvev skrajno levih skupin sta oktobra leta 1923 povzročila v vodstvu partije resno krizo, katere rezultat je bil prestop Trockega na stran opozicije. Z dotlej zakritega prizorišča boja v politbiroju je padla zavesa. Začel se je štiriletni dramatični boj med partijskim vodstvom in levo opozicijo. Kriza, ki se je začela v jeseni leta 1923 kot manjši izbruh nezadovoljstva v vrstah skrajne levice, je dosegla vrh z razkolom v politbiroju in z oblikovanjem ostrih front frakcijskega boja med obema strujama v komunističnem gibanju.

V pismu CK z dne 8. oktobra 1923 je Trocki napadel vodilno skupino — trojko — in partijski aparat, ki je uresničeval sklepe partijskega vodstva. Ta aparat je bil po njegovem mnenju povsem zbirokratiziran in je pomenil resno nevarnost za demokratičen razvoj notranjepartijskega življenja.¹ To pismo so člani politbiroja ocenili kot neprikrito težnjo Trockega po osebni oblasti.

Trocki je na obtožbo ostro reagiral in v svojem odgovoru podrobno našteval, v katerih spornih vprašanjih je preteklo leto podpiral Lenina pri gospodarskem planiranju, zunanji trgovini, nacionalnem vprašanju, glede Delavsko-kmečke inšpekcije in v težkem obdobju, ko je politbiro skušal preprečiti Leninov načrt reform.² Da bi zmedel svoje nasprotnike, je omenil tudi korespondenco z Leninom o gruzinskem vprašanju. Pismo je vsebovalo vrsto pikrih ugotovitev zlasti na Stalinov račun. Opozoril je na Leninovo kritiko Rabkrina (Delavsko-kmečke inšpekcije) in na njegov članek o nacionalnem vprašanju. Opisal je mučno sceno v politbiroju, ko je Kujbišev predlagal, da bi natisnili ponarejeno številko Pravde z Leninovim člankom o Rabkrinu, da bi jo lahko pokazali Leninu. Ostrina odgovora Trockega in bojazen, da bi bil odgovor objavljen, sta verjetno pripravila nasprotnike do tega, da so utišali to polemiko.

¹ Trotsky L., *The New Course*, str. 153—156 (Pismo Centralnemu komiteju in Centralni kontrolni komisiji, 8. oktober 1923); glej tudi Eastman M., *Since Lenin Died*. London 1925, str. 142—143.

² Pismo Trockega CK in CKK z dne 23. oktobra 1923.

Politbiro je baje poslal Trockemu odgovor, ki pa ni bil objavljen. Verjetno pa ga je Trocki ohranil v svojem arhivu.³

Teden dni po prvem pismu Trockega politbiroju je šestinštirideset vidnih članov partije objavilo izjavo, v kateri so kritizirali politiko vodstva z enakimi izrazi, kot jih je pogosto uporabljal Trocki. Podpisniki so kritizirali politiko partijskega vodstva v gospodarstvu in njegov odnos do notranjepartijske demokracije. Ta dokument je bilo težko odpraviti z izgovorom, da je odsev osebnega častihlepa; bil je odraz vsesplošnega nezadovoljstva v partiji. Prvič po letu 1918 sta skupaj z enotno platformo nastopili skrajna levica in zmerno krilo leve opozicije. Vendar skupina idejno ni bila homogena. Trockemu so bili blizu samo Preobraženski, Pjatakov, Sosnovski, Ivan Smirnov in Antonov-Ovseenko. Predstavljali so vodilno jedro opozicije v letu 1923 in v njej zastopali trockistični element. Opozicijski dokument je bil obtožnica vodstva in njegovih metod ter birokratizacije nasploh. Kljub kritiki pa je opozicija izrazila zaupanje partijskemu vodstvu. Zahteve opozicije so bile skromne: »tovariška enotnost in demokracija znotraj partije«. Memorandum opozicije se je osredotočil na dvoje enako pomembnih problemov: na gospodarsko načrtovanje in notranjepartijsko demokracijo. Nekateri podpisniki so dajali večji poudarek prvemu vprašanju, drugi pa so poudarjali prednost drugega. Skupina šestinštiridesetih je bila rahla koalicijska skupin in posameznikov, ki so se združili pod skupnim imenovalcem nezadovoljstva in nesoglasij. Vodstvo so obtožili, da je odgovorno za nesoglasja in vrenje v partiji.

Podpisniki platforme opozicije so svoj memorandum predložili centralnemu komiteju s prošnjo, naj z njim po stari navadi seznanijo partijsko članstvo, kar pa je triumvirat zavrnil. Vodstvo je zagrozilo z disciplinskimi ukrepi, če bi podpisniki z dokumentom poskušali seznaniti partijsko članstvo sami. Člane CK so poslali v partijske celice in ostro napadali avtorje neobjavljenega dokumenta. Nato so v dneh od 25. do 27. oktobra 1923 sklicali skupno plenarno zasedanje CK in CKK, na katerem so obravnavali izjavo šestinštiridesetih in pismo Trockega z dne 8. marca 1923. Vodilna partijska skupina je prešla v nasprotni napad ter obtožila Trockega in podpisnike platforme frakcionaštva.

Opozicija šestinštiridesetih je vsekakor nastopila s svojo platformo zato, da bi razveljavila ali vsaj omilila sklep X. partijskega kongresa o prepovedi oblikovanja frakcij. Brž ko so se izrekli za revizijo tega sklepa, pa so si nakopali obtožbo, da so prekršili sklepe X. kongresa. Prepoved grupiranja je ostala še naprej v veljavi in postala nezapisan zakon. V partiji je po mnenju opozicije zavladala »kasarniška disciplina«, primerna za armado, ki pa je za politično organizacijo pomenila smrt. Posameznikom je sicer omogočala, da se pritožujejo, obtožbe pa so razglašali za upor, za frakcionaško razkolniško aktivnost, takoj ko so postale skupinske.

Nosilci kritike iz vrst opozicije so bile vidne osebnosti boljševiškega gibanja; njihove kritike ni bilo mogoče zamolčati. Partijsko vodstvo je v partijskih celicah napadalo podpisnike platforme, ne da bi partijsko članstvo seznanili z dokumenti opozicije, kar je med članstvom vzbujalo upravičeno nezadovoljstvo. Vodstvo je priznalo, da partija preživlja krizo in da je »nova smer« partijske demokracije postala nujnost. 7. novembra 1923 je ob šesti obletnici revolucije Zinovjev v slovesni izjavi obljubil obnovev demokracije v partiji.⁴

Pravda in drugi časopisi so v naslednjih mesecih odprli posebne rubrike, v katerih so lahko člani partije javno opozarjali na probleme, ki so jih mučili. Skoraj ves november 1923 je razprava na straneh Pravde potekala v sorazmerno mirnem tonu, v decembru 1923 pa se je začel ton razprav zaostrovati. Razprave so tekle najprej v Moskvi, po provincah pa so jih ovirali. Članstvo je napad na partijsko birokracijo sprejelo s simpatijami, vodstvo pa je postalo

³ Socialističeskij Vestnik. Berlin št. 11/81/ z dne 28. maja 1924, str. 8.

⁴ Zinovjev G. J., Novie zadači partii, Pravda z dne 7. novembra 1923.

jalo vse bolj vznemirjeno. Triumvirat je bil zelo občutljiv za kritiko, ki je ogrožala njegovo avtoriteto. Toda pomanjkanje kohezije in enotnosti ciljev med kritiki je vodstvu omogočilo, da jih je diskreditiralo in premagalo v vrsti ločenih bitk. Vodilno jedro si je tedaj prizadevalo izogniti se javnemu sporu s Trockim in izgladiti spor, ki ga je povzročila resolucija z dne 25. oktobra 1923. Pri tem so lahko računali na aktivno ali tiho podporo drugih članov politbiroja in večine CK. Partijsko vodstvo si je na vse pretege prizadevalo, da bi se sporazumelo s Trockim in tako ohranilo videz enotnosti.⁵ Bilo je pripravljeno na kompromis o glavnih spornih vprašanjih.

Rezultat teh prizadevanj je bila resolucija, ki so jo sestavili Stalin, Kame-nev in Trocki. Resolucijo so sprejeli soglasno na skupnem zasedanju politbiroja in predsedstva CKK 5. decembra 1923.⁶ Vodstvo je bilo pomirjeno in nevarnost razcepa partije je bila začasno odstranjena. Resolucija z dne 5. decembra je pomenila navidezno zmago opozicije, toda bila je le taktičen umik vodstva, ki je želelo pridobiti čas za pripravo splošnega napada na opozicijo. Papirnata resolucija z dne 5. decembra je le navidezno ugodila željam Trockega. V njej so priznali pomen Nepa, odobrili oziroma potrdili so zaključke Trockega z XII. kongresa RKP(b) o Gosplanu kot »generalnem štabu socialistične države«, o nujnosti koncentracije industrije in splošne racionalizacije. Obsodili so »skrajno materialno neenakost« med komunisti, luksuz enih in birokratsko degeneracijo drugih, demoralizacijo pomeščenjenih aktivistov, birokratizacijo partijskega aparata itd. Komunistom so obljubljali demokracijo, pravico do kritike, svobodo informacij, volilnost partijskih funkcionarjev in komitejev. To je bila v bistvu ‚nova smer‘, za katero so se zavzemali Trocki in šestinštirideset opozicionalcev. Še je bil čas, da preusmerijo revolucijo k sicer relativni, toda vsekakor izvirni, sovjetski demokraciji. Trojka se je pretvarjala, da zahtevam opozicije ne nasprotuje, toda stalno in povsod je postavljala ovire pri njihovem uresničevanju. Slabo obveščeno partijsko članstvo je večinoma odobravalo novo smer, toda tako kot njeni nasprotniki ni poznalo bistva razlik.

Vsekakor nove smeri ni bilo mogoče uveljaviti prek noči. Partijo je bilo treba pripraviti, da prevzame v svoje roke lastno usodo in odgovornost za bodočnost revolucije, da popelje svoje članstvo na pot globalnih sprememb, ki bi postopoma zajele tudi druge sovjetske institucije. Pobudniki sprememb so morali postati aktivni izvajalci resolucije politbiroja. Z vsakodnevnim delom bi morali obuditi in prevzgojiti omrtvičene dele zbirokratiziranega aparata. Opozicija je hotela dobiti od aparata, ki je bil v rokah trojke, jamstva za obljubljeno demokratizacijo, ogroženi partijski aparat s trojko na čelu pa se je odločno upiral in prehajal v nasprotni napad.

Trocki se je zavedal, da je resolucija z dne 5. decembra le začasno in na videz prikrila nasprotja. V krajših sestavkih za Pravdo je širil in poglobljal svojo teorijo o sovjetskem birokratizmu in nujnosti korenitih sprememb. Ti sestavki, ki vsebujejo njegove osnovne misli, so izšli v polemični brošuri z naslovom ‚Novi kurz‘. Napadal je birokracijo, nepremišljene in nekoristne odredbe, uporabo konvencionalnih fraz, izmikanje kritiki, oviranje pobud in strah pred odgovornostjo. Ostro je napadal tudi spise o državljanski vojni, v katerih je resnica pogosto postala žrtev birokratske legende. Primerjal je odnos armade in partije do tradicije in ugotavljal, da so mladi komunisti do stare garde v enakem razmerju kot podrejen vojak do predstojnika; partija in armada sta organizaciji, ki so ju ustvarili iz nič njihovi očetje. Vendar tradicija ne sme postati tog kánon, ni je mogoče prevzeti kot evangelij, treba jo je spoznati in predelati na kritičen način, sicer bo vsa zgradba temeljila na pesku. Avtoriteta ‚starih‘ ne sme uničiti osebnosti ‚mladih‘ in jih ne sme terorizirati. To je

⁵ Trotzki L., Stalin, Eine Biographie, Köln 1952, str. 482.

⁶ Pravda z dne 12. decembra 1923.

bil prvi napad na staro gardo, ki pa je bil izrečen dokaj na splošno in v ezo-povskem jeziku, tako da so le redki videli njegov pomen.

Partija in množice še vedno niso vedele za nesoglasja med Trockim in politbirojem. 6. decembra 1923 je Pravda objavila članek Trockega z naslovom O levici in napačnih poročilih. Trocki je v članku pojasnjeval Leninove nazore o povezanosti med proletariatom in kmeti ter izpodbijal poročila o razhajanjih med seboj in Leninom o tem vprašanju.⁷ Članek v partijskih krogih ni izzval niti odgovora niti javnega komentarja.

7. decembra je politbiro sprejel resolucijo z dne 5. decembra 1923, ki je bila objavljena v Pravdi. Resolucija, ki naj bi preprečila razcep v vodstvu, je imela povsem nasproten učinek. Povod za dokončen razcep, ki se je vsekakor že dolgo pripravljaj, je bilo odprto pismo, ki ga je Trocki poslal razširjenemu zasedanju CK RKP(b) in je bilo objavljeno v Pravdi 11. decembra. Pismo je imelo obliko komentarja k resoluciji z dne 5. decembra. To ni bil, kot so trdili kasneje, pretehtan napad na sprejeto besedilo resolucije, oziroma na člane politbiroja in centralnega komiteja, ki se niso strinjali z opozicijo. Trocki je resolucijo interpretiral v svojem smislu kot zmago svojih nazorov.⁸ Triumvirat je njegov spis označil za »frakcijski manifest«.

Trocki je zaznal nevarnost birokratizma v partiji in napravil ustrezne sklepe. Zavzemal se je za takšno partijo, ki bi v svoji sredi tako dolgo dovoljevala svobodo različnim smerem, dokler bi bile v skladu z njenim programom. Ta zamisel o idejni in organizacijski strukturi partije je nasprotovala konceptiji monolitne partije, ki jo je vodstvo razglašalo za bistvo boljševizma. Vendar partija ne sme razpasti na posamezne skupine, kajti frakcionaštvo pomeni skrajno, patološko reakcijo na pretirano centralizacijo in prevladujočo birokracijo. Frakcionaštva ni mogoče odpraviti, dokler obstajajo vzroki zanj. Zato bi bilo treba po mnenju Trockega partijski aparat obnoviti.

Medtem ko je med članstvom krožilo pismo Trockega, je opozicija podvojila svoje napore na partijskih zborovanjih. Zdravila, ki jih je predpisoval Trocki, so bila v skladu z njegovo diagnozo bolezni. Najbolj aktivna protagonist opozicije sta bila Preobraženski in Saprnov, ki sta javno pozivala k akciji.

Partijsko vodstvo je bilo seznanjeno z vsebino pisma Trockega 8. ali 9. decembra.⁹ 11. decembra, ko je Pravda objavila pismo Trockega o novem kurzu, so sklicali množično zborovanje moskovske partijske organizacije v Stebriščni dvorani Doma sindikatov, ki so se ga udeležili delegati iz vsega mesta. Vodstvo tedaj še ni imelo izdelanega jasnega načrta za boj proti Trockemu. Kamenev je začel zborovanje z dolgim govorom v zmernem tonu, v katerem je branil centralni komite in partijski aparat ter odgovarjal na napade Preobraženskega, Saprnova in Smirnova, Trockega pa skoro ni omenjal. V glavni razpravi, ki je sledila, so bili govorniki na strani centralnega komiteja in opozicije v ravnotežju, prevladovalo pa je vzdušje reformatorske vneme. Ne da bi posebej imenoval Trockega, je Preobraženski direktno napadel vodilni triumvirat v politbiroju, češ da triumvirat nima temeljev v partijski ustavi. Edini, ki je naravnost napadel Trockega, je bil Jaroslavski.¹⁰ Ostro ga je obtožil, da skuša razbiti partijski aparat, vendar pa ni požel navdušene podpore.

Moskovsko zborovanje 11. decembra 1923 je bilo zadnje, o katerem so odkrito in v celoti poročali. V naslednjih dneh so sledila temeljita posvetovanja članov vodilne skupine. Sklenili so, da je treba takoj kreniti v napad, da bi zavrnili kritiko opozicije. Po mnenju Trockega se je Zinovjev bal, da bi prišlo do pogajanja med Trockim in Stalinom. Zato je vzpodbudil petrograjsko partijsko organizacijo, da je javno napadla Trockega, Stalin pa je moral popustiti.¹¹

⁷ Trocki L., *Novlj kurs*, Moskva 1924, str. 93–99.

⁸ *Inprekorr* (Internationale Presse-Korrespondenz), št. 8 z dne 21. januar 1924, str. 68–71.

⁹ *Trinadcataja konferencija RKP(b)*, Moskva 1924, str. 131–132.

¹⁰ *Pravda* z dne 13., 14., 15., 16. in 18. december 1923.

¹¹ *Ibidem*.

Načrt triumvirata je bil, da izolirajo Trockega in oslabijo njegovo pozicijo v politbiroju. Privrženca Trockega Krestinskega so poslali v Berlin, Rakovskega pa so premestili v London s pretvezo, da ga pošiljajo tja kot uglednega diplomata. Premestitev Rakovskega je izzvala odpor ukrajinskih voditeljev, ki pa so jih takoj zamenjali, da ne bi ovirali Stalinove nacionalne politike v Ukrajini. Trojka se je tako v imenu višjih interesov komunizma znebila poklicnih revolucionarjev, ki so verjeli, da boljše, vredne tega imena, ne more ugovarjati, ko mu sekretariat pošlje potni nalog z novo zadolžitvijo, saj partija poseblja duh revolucije, CK je izključni predstavnik partije, politbiro pa je kvalificiran, da brez priziva tolmači mišljenje CK. Mnogim se je zdelo takšno »izgnanstvo« privlačno in se niso zavedali, kakšne cilje s tem zasleduje trojka. Tako so disciplinirano odšli v inozemstvo tudi Osinski, Jurenjev, Lutovinov, Kolontajeva in mnogi drugi. Manj ugledne nasprotnike so brez ceremonij odpravili v Sibirijo, Mongolijo in na Daljni vzhod.

Trocki se je kot »ujetnik politbiroja« položaja povsem zavedal. Boj proti njemu se je neusmiljeno stopnjeval in dobival nove razsežnosti. 14. decembra je Pravda objavila uvodnik, v katerem so grajali ustvarjanje razlik med staro in novo generacijo v partiji. Članek, ki Trockega ni izrecno omenjal, naj bi napisal Buharin, glavni urednik Pravde.¹² Članek je bil uvod v glavni napad, ki se je začel 15. decembra s Stalinovim člankom v Pravdi in govorom Zinovjeva v Petrogradu, ki so ga objavili 20. in 21. decembra. Stalin je pretrgal svoj molk že 2. decembra s svojim govorom O nalogah partije, ki ga je imel na zborovanju okrajnega komiteja v Krasnaji Presnji. Pred avditorijem, ki so ga sestavljali nižji partijski funkcionarji, je Stalin nastopil kot kak ljudskošolski učitelj. Njegovo poročilo je bilo parafraza splošnih idej iz resolucije politbiroja, ki so jo objavili tri dni kasneje. Poslušalci so referat ocenili kot vsebinsko in koncepcijsko zelo prepričljiv, pretehtan in razsoden.¹³

V svojem članku O diskusiji, o Rafailu, o člankih Preobraženskega in Saprónova ter o pismu Trockega je Stalin v uvodu opozoril, da se razprava o položaju v partiji, ki se je začela pred nekaj tedni v Moskvi in Petrogradu, očitno približuje koncu. Zmagoslavno je ugotavljal, da je opozicija, ki jo sestavlja blok dela levih komunistov (Preobraženski, Stukov) in tako imenovanih demokratskih centralistov (Rafail, Saprónov in drugi), premagana. Opoziciji je očital, da je prekršila resolucije X., XI. in XII. kongresa o prepovedi grupiranja. Stalin se je nato lotil štirih glavnih predstavnikov opozicije, ki jih je razvrstil po naslednjem redu: Rafail, Preobraženski, Saprónov, Trocki. Ostro je napadel pismo Trockega, ki ga je označil za poskus, da bi zlomil enotnost partijskega članstva. S sarkazmom in ironijo je obravnaval trditve Trockega o birokratizmu partijskega aparata in nevarnosti degeneracije stare garde, tako kot so se degenerirali voditelji II. internacionale. Cinično je z anonimno aluzijo na Trockega opozoril, da obstajajo v partiji elementi, ki z degeneracijo lahko resno ogrozijo partijo. S tem je mislil menjševike, »ki so stopili v partijo po sili in še niso opustili oportunističnih navad«. To je bil pretkan in očiten udarec proti Trockemu. Partijski aparat je tako dobil namig, da Trocki ni nedotakljiv. Funkcionarji, ki so želeli napraviti kariero, so vedeli, kaj morajo narediti; začeli so podtalno denuncirati dotedanjega voditelja in aludirati na njegov bonapartizem.

Istega večera je na zborovanju petrograjskih partijskih delavcev javno nastopil proti Trockemu tudi Zinovjev, ki ga je brez dvoma vzpodbudil Stalinov nastop. Naslov njegovega govora je bil Boj za partijo.¹⁴ Trockizem — Zinovjev je tedaj v polemiki prvič uporabil ta izraz — je po njegovem mnenju predstavljal opredeljeno strujo v ruskem delavskem gibanju. Položaj Trockega v

¹² Popov K. A., Diskusija 1923 goda, Moskva 1927, str. 47.

¹³ Pravda z dne 6. decembra 1923. Stalin, Sočinenja V, str. 354—370. Britovšek M., Boj za Leninovo dediščino II, str. 338—341. Ljubljana 1976.

¹⁴ Britovšek M., Boj za Leninovo dediščino II, str. 367—373.

politbiroju pa je v sklepnem delu svojega govora takole opredelil: »Ne glede na to, da se sedaj v vrsti vprašanj razhajamo s tov. Trockim, je kljub temu razumljivo samo po sebi, da tov. Trocki je in ostane eden naših voditeljev z največjo avtoriteto. Naj se zgodi karkoli, sodelovanje tov. Trockega v politbiroju je potrebno...« Govor Zinovjeva je bil obsežen dokument, ki je imel obliko pisma vsem članom petrograjske partijske organizacije. Ta dokument so na zborovanju potrdili in obtožili Trockega, da je napadel resolucijo, ki jo je nekaj dni prej tudi sam podpisal.¹⁵ Trockemu so med drugim očitali tudi »prikrita diktatorska nagnenja«, sovraštvo do partijskega aparata, odklonilno stališče do stare garde, brezobziren individualizem itd.

Trocki je branil svoja stališča v dveh člankih, ki sta izšla v Pravdi 28. in 29. decembra pod naslovoma O grupaštvu in formiranju frakcij ter O vprašanju partijskih generacij. V prvem članku je ocenjeval vprašanja, ki so postala predmet partijske diskusije. Vodstvo je obdolžil, da ne želi uresničiti novega kurza. V drugem članku je Trocki opozarjal, da stoji ruska KP pred novo epoho, ki zahteva novo smer. Ne gre za rušenje organizacijskih principov boljševizma, kot to skušajo prikazati nekateri, ampak za njihovo prilagoditev novi etapi v razvoju partije. Treba je vzpostaviti bolj zdrave medsebojne odnose med starim partijskim kádom in večino partijskih članov, ki so zrasli po Oktobru. Nadaljnji razvoj birokratizma vodi k ocepitvi od množic, h koncentraciji pozornosti na upravo, k premeščanju funkcionarjev, k oženju obzorja, slabitvi revolucionarnega instinkta, to se pravi k večji ali manjši izroditvi starejše generacije, oziroma vsaj njenega znatnega dela. Takšni procesi se razvijajo počasi in skoro neopazno, pojavijo pa se nenadoma. Tako svarilo, ki se opira na objektivno marksistično analizo, lahko ocenijo kot žalitev, napad ali kaj podobnega samo aparatčiki v svojem birokratskem pikolovstvu in ošabnosti.

Takšna razmišljanja Trockega so naletela v vodilni skupini na oster odpor. Ko se je Trocki s svojo izklesano osebnostjo kot predsednik najvišjega vojaškega organa postavil na čelo opozicije, je postal razcep partije realna možnost. Trojka se ni čutila dovolj močna, da se javno postavi proti Trockemu. Da bi lahko uspešneje vodila svoje operacije, je pritegnila v tajni komite sedmih članov, ki so ga sestavljali Stalinovi privrženci v politbiroju, še Kalinina, Tomškega, Rikova in Buharina.

Partijsko vodstvo je postopoma obvladalo opozicijo z organizacijskim pritiskom, informacijskimi sredstvi in partijsko disciplino. Frakcija triumvirata je imela svoje disciplinirane 'vernike', emisarje in svojo šifro za korespondenco. Razpolagala je z znatnimi državnimi sredstvi, s sredstvi prepričevanja, zastraševanja in korupcije. Opozicija je vedno težje javno izražala svoja stališča. Razširjanje brošure Trockega Novi kurz so po izjavah privrženecv Trockega dejansko prepovedali.¹⁶ Intelektualno superiornost svojih nasprotnikov je trojka kompenzirala z izkušnjami iz dolgih notranjepartijskih bojev in se ni ustavljala pred ničemer za dosego svojih ciljev. Stalin je trdno držal vse niti v svojih rokah.

Takšni grupaciji, odločeni da se obdrži na oblasti za vsako ceno, je stala nasproti opozicija, ki ji je manjkalo odločnosti, kohezije in vztrajnosti. Trocki pa se je bolan izpostavil napadom tedaj, ko jih ni bil sposoben odbiti. Pritisk partijskega aparata ni dopustil, da bi se ustvarile pomembnejše zveze med delavci in opozicijo. Opozicija je imela nekaj časa precej privrženecv med študenti in moskovskim partijskim članstvom, ki je bilo zaposleno v mestni administraciji. Novi kurz je vsekakor odgovarjal predvsem demokratičnim težnjam »nižjega članstva« partije. Revolucionarna tradicija je bila še žilava in je premagovala ovire birokratske poslušnosti. Toda hierarhija sekretarjev je imela

¹⁵ Pravda z dne 18., 21. in 25. december 1923. Inprekorr, št. 8 z dne 21. januar 1924, str. 69–82.

¹⁶ Eastman M., Since Lenin Died, str. 81.

dovolj moči, da zlomi vse poskuse, ki bi ogrozili njeno obstojnost. Levo usmeritev, ki so jo uradno obdolžili desnega odklona, napol menjševizma, oportunitizma in nazadnje trockizma, so žigosali za »bonapartizem«. Na tej stopnji boja za oblast se trojka še ni želela povsem odkrižati Trockega, hotela ga je le odstraniti kot tekmeca v boju za Leninovo nasledstvo tako, da je podcenjevala njegove zasluge v Oktobru in državljanski vojni ter slavila Lenina kot ustanovitelja stranke. Vodilna vloga Trockega bi pomenila oblikovanje nove vodilne skupine in postopno odstranjevanje »stare garde«, o kateri so menili, da so sami njeno jedro.

Trojka je kontroverzo s Trockim gradila na moči svoje organizacije, njeni strnjivosti in enotnosti v partijskem aparatu. Opozicija ni bila le organizacijsko šibka, naredila je tudi več taktičnih napak. Ker vse do novembra ni javno nastopila, članstvo ni bilo pravočasno seznanjeno z njenim reformnim programom. Trojka je kaj kmalu žigosala opozicijo kot »protileninski odklon«, ki nasprotuje reformnim prizadevanjem partije.

Dejstvo, da je pohod proti opoziciji v drugi polovici decembra naenkrat dobil tako ostre oblike, je zgovoren dokaz, da so se sovražnosti med voditelji že dolgo kopičile. Nesoglasja, rivalstvo in strah so rodili besno sovraštvo, ki ni izbiralo sredstev. Ko je izbruhnil viharni frakcijski boj, se ni bilo več mogoče vrniti k relativno svobodni diskusiji, ki naj bi navzven pričala o enotnosti vodilne skupine.

Trockà je odločno napadel monopol oblasti, ki si ga je prek partijskega aparata prilastila stara garda. Vodstvu je očital, da vodi partijo v nevarnost, da bo izgubila svoj proletarsko-socialistični obraz. Trdil je, da preti partiji nevarnost, da se bo izrodila, ne glede na to ali bo zaupala svojo bodočnost partijskim množicam ali stari gardi.

Decembar leta 1923 predstavlja pomemben obrat v zgodovini RKP(b). Politično življenje se je v vrhovih partije povsem spremenilo. Dotlej je v partiji obstajala relativno številčna vodilna skupina, v okviru katere so svobodno razpravljali o nesoglasjih. Leta 1923 pa so se v partiji oblikovale fronte in začel se je boj brez prizanašanja. Ena stran je bila kritizirana in heterogena v svojih stališčih, druga pa se je strnila v disciplinirano falango pod poveljstvom enega poveljnika. Aparat partije s hierarhično disciplino je posebej Stalin. Partijski voditelji so si iz partijske zgodovine v frakcijskem boju kovali polemično orožje. S tem so začeli uvajati škodljivo prakso prilaganja preteklosti trenutnim potrebam.

Partijska kriza je dosegla vrelišče v zadnjih tednih Leninovega življenja. Njegova dolgotrajna bolezen je netila negotovost in zaskrbljenost. Opozicija je izkoristila nezadovoljstvo množic in jih poskušala zbrati okoli sebe.

Zdravstveno stanje Trockega je bilo slabo; mučila ga je stalna vročina. Ko je bila kampanja na višku, je bilo 31. januarja 1924 izdano uradno zdravstveno poročilo. Zdravniki so Trockemu priporočili, naj zapusti Moskvo in vsaj za dva meseca odide na klimatsko zdravljenje. Ko se je pripravljaj, da odpotuje na Kavkaz, se je 16. januarja 1924 začela 13. konferenca RKP(b).

Sklepe, ki naj bi jih konferenca sprejela, so pripravili že na plenumu CK; delegati so jih le mehanično potrjevali. Eno svojih prvih glavnih vlog pa je na konferenci odigral Stalin. V svojem nastopu je ostro napadel odsotnega Trockega, kateremu je očital šest temeljnih napak. Partijska konferenca je sprejela Stalinovo oznako opozicije.

S 13. partijsko konferenco se je končala diskusija, ki je pretresala partijo polne tri mesece. Avtoriteta trojke se je utrdila. Že pred Leninovo smrtjo je bila utrta pot za njegovega naslednika. Opozicija pa je še vedno upala, da bo Lenin ozdravel. Čeprav Lenin ni več sodeloval pri vodenju partije in države, je še s svojo fizično prisotnostjo brzdal dediče, ki so že pripravljali, da žrtvujejo načela interesom oblasti. 21. januarja 1924 je Lenin umrl. Stalin si je kot

glavni organizator pogrebnih svečanosti prizadeval, da umetno ustvari Leninov kult in tako razvrednoti zgodovinsko vlogo Trockega. Spretno je preprečil udeležbo Trockega na pogrebu.¹⁷ V okviru posmrtnih slovesnosti je Stalin nastopil tudi kot govornik na zasedanju drugega kongresa sovjetov. Nekdanji gojenec semenišča v Tiflisu je v svojem govoru posnel izrazoslovje liturgičnega speva v obliki nekakšnega creda leninistične religije.

V času, ko je partijo in še posebej aparat partije že resno načela rja birokratizma, je Stalin leninizem dvignil na piedestal nove religije. Spomin na velikega revolucionarja so izkoristili za neskončne spektakularne ceremonije. Lenina so prikazovali kot junaka, genija, nadčloveka. Trojka je iz njega naredila nekakšnega boga, da bi lahko sami postali njegovi preroki in pripravili pot za svojo lastno bodočo beatifikacijo. Začeli so slikati Leninove portrete, en face in v profilu, izdelovati njegove biste, kipce, njegov lik je bilo najti na medaljah, značkah, robcih, rutah, posodah, pepelnikih, škatlah za cigarete, na zidovih, na postajah, na pročeljih predavalnic. Mestom, ulicam, podjetjem, klubom in stadionom so dajali njegovo ime. V prozi in stihih ga je slavila neprevajljiva bombastična literatura.

V tem deliriju je bilo slišati kot glas vpijočega v puščavi trezno razmišljanje Krupske: »Imam veliko prošnjo do vas. Ni treba izkazovati žalovanja za Iljičem z izražanjem zunanjih časti njegovi osebi. Ne postavljajte mu spomenikov, ne imenujte palač po njem, ne prirejte velikih slavnosti v komemoracijo itd. Vse to je pomenilo v njegovem življenju tako malo, bilo mu je tako nadežno. Spomnite se, koliko revščine in zanemarjenosti je še v naši deželi. Namesto vsega tega, naj tisti, ki želijo izkazati čast imenu Vladimirja Iljiča, zgradijo otroške vrtnice, šole, biblioteke, bolnišnice, domove za onemogle itd., predvsem pa naj v praksi izvajajo njegova načela.«¹⁸

Trocki Lenina ni obojeval, vsekakor pa ga je globoko spoštoval kot največjega človeka revolucionarne epohe. Nasprotoval je oblikovanju Leninovega kulta, ki je bil živemu Leninu povsem tuj. Leta 1924 je nasprotoval postavitvi mavzoleja na Rdečem trgu in balzamiranjju Leninovih posmrtnih ostankov. Zavezal se je, da bi Leninovo truplo sežgali. Med zdravljenjem v Sohumu je začel Trocki skicirati zgodovinsko podobo Lenina in pojasnjevati svoja stališča v frakcijskih bojih. Dejstvo, da je Trocki nastopal kot najožji Leninov sodelavec, je vznemirjalo njegove oponente, ki so ga obdolžili maloburžoaznega odklona od leninizma. Iz zavesti ljudskih množic so hoteli izbrisati podobo Trockega kot Leninovega sodelavca. Živi, dinamični leninizem so začeli balzimirati že pred Leninovo smrtjo. Trocki se je proti koncu leta 1923 pritoževal: »Leninovega nauka ni mogoče s škarjami razrezati na citate, ki bi bili primerni za vse okoliščine.«¹⁹ S citati iz Lenina je poskušal razpršiti dvome v svojo verodostojnost. Smešni so se mu zdeli poskusi, da hipnotizirajo veliko, revolucionarno partijo s ponavljanjem vedno istih formul, ki naj pravilno odgovorijo na vsa vprašanja, ne glede na njihovo bistvo.²⁰

Po Leninovi smrti so formalno rešili vprašanje nasledstva v vladi in partiji. Enotnost partije in zvestobo vodstvu so proklamirali za najvišji ideal. S tako imenovanim Leninskim vpoklicom v partijo so jo hoteli okrepiti po številu članov in strukturi. Poziv je pozdravil celo Trocki kot transfuzijo proletarskih elementov v telo birokratsko okostenele partije. Leninski poziv v partijo pa ni upravičil upov Trockega; dejansko je postal učinkovito orožje proti Trockemu.

¹⁷ Stalin je Trockega obvestil, da je Lenin umrl s šifriranim telegramom, ki ga je Trocki prejel na železniški postaji v Tiflisu (Tbilisi). Nameraval se je takoj vrniti v Moskvo, toda ker je bil pogreb najprej najavljen za 24. januar, se ne bi mogel vrniti pravočasno. Na Stalinovo priporočilo je nadaljeval pot na zdravljenje v Sohum, kjer pa je izvedel, da so pogrebne svečanosti preložili za en dan.

¹⁸ Pravda z dne 30. januar 1924.

¹⁹ Trocki 1., *Novi kurs*, Moskva 1924, str. 46.

²⁰ *Ibidem*, str. 48.

Da bi okrepila ideološki boj s Trockim in njegovimi privrženci, je trojka v aprilu 1924 ustanovila novo partijsko glasilo z naslovom Boljševik. Časopis si je zastavil nalogo, da varuje »čistost principov leninizma« in vodi boj proti poskusom potvarjanja in spodkopavanja njegovih temeljev.²¹

Po prihodu na čelo sekretariata je Stalin vodil premišljeno kadrovske selekcije. Gonilo poslušnosti partijskega aparata je postal karizem. Vse dotodanje resolucije o delavski demokraciji so postale »kos papirja v zaprašenem fasciklu«. Obljubljeni novi kurz je dobival podobo nevarne pošasti in postajal skoro najtežji zločin proti boljševizmu.

Ko se je v maju 1924 zbral XIII. kongres RKP(b), je aparat sekretariata delal tako dobro, da kot delegat z odločujočim glasom ni bil izvoljen noben privrženec opozicije. Trocki in Preobraženski sta imela na kongresu samo posvetovalni glas. Morala sta poslušati očitke in ostre napade, ker sta med decembrsko kontroverzno branila stališča opozicije. Trocki ni priznal, da je bila njegova kritika napačna.²² Priznal je le, da je v svojih ocenah včasih pretiraval. Poskusi Trockega, da bi prepričal Stalinu poslušni avditorij, so pomenili izgubo časa, pa tudi priznanje veljavnosti »dirigirane diskusije« in sankcioniranje te birokratske prevare.

XIII. kongres je pomenil konec obdobja omahovanja in zmede, značilne za partijsko življenje od decembra 1922 dalje, ko je Lenin zbolel. V tem času so se člani vodilne skupine tesno povezali, trdno odločeni da bodo Trockega izrinili od oblasti. Zavedali so se, da so odvisni drug od drugega. Pripravljeni so bili sklepati kompromise med seboj in z drugimi elementi v partiji, da bi utrdili svojo avtoriteto. Za opozicijo je pomenil XIII. partijski kongres poraz. Kongres so zato ocenjevali kot »mejnik na poti duhovnega osiromašenja boljševizma«. Simptomatično za spremembo duhovne klime v Sovjetski zvezi je postalo nekritično hvaljenje samega sebe in zahteve po absolutni enotnosti.

Po XIII. partijskem kongresu so prišli vsi vzvodi oblasti v Stalinove roke. Poraz opozicije je treba pripisati prvenstveno iluzijam njenih voditeljev. Od vsega začetka so se vrteli v začaranem krogu, ko so frontalno napadali pozicije birokratskega aparata, namesto da bi ga obšli ali kadrovske izpodkopali. Verbalni agresivnosti ni sledil učinkovit napad. Glede na to, da se je birokratska država zrasla z birokratizirano partijo, komunistični monopol oblasti pa je bil nedotakljiv, bi bila reforma režima mogoča ali na osnovi počasnega evolucionarnega procesa ali s hitro revolucionarno akcijo. V odločilnem času Trocki ni upošteval položaja in nasprotnikov. Kot borec za demokracijo je bil Trocki ranljiv, ker je v preteklosti večkrat sam podpiral represivne ukrepe, ko je bil v opoziciji, pa je zavračal policijske metode in zahteval zdravljenje partije z uvedbo novega kurza.

Zusammenfassung

DIE PROBLEME DES »NEUEN KURSES« VON LEV DAVIDOVIČ TROCKY ANLÄSSLICH SEINER POLITISCHEN REHABILITATION

Marjan Britovšek

Der Autor behandelt in seinem Aufsatz den scharfen Fraktionskampf des Triumvirats (Zinowjew, Kamenew, Stalin) mit Trotzki in den Jahren 1923/24, während Lenins Krankheit und unmittelbar nach seinem Tode. Er analysiert im Detail die Plattform der »46« Oppositionellen und Trotzki's Schriften über den Bürokratismus in der Partei und im sowjetischen System.

Das Triumvirat war zuerst bereit einen Kompromiss in den wichtigsten Streitfragen zu schliessen. Das Resultat dieser Bestrebungen war die Resolution, welche Stalin, Kamenew und Trotzki abgefasst hatten. Diese Papierresolution vom 5. Dezember 1923 gewährte nur anscheinend den Wünschen Trotzki's. Sie bestätigte die Bedeutung der NEP und erklärte als richtig die Beschlüsse Trotzki's auf dem XII. Kongress der RKP(b) über den Gosplan, sie verurteilte die »extreme materielle Ungleichheit«

²¹ Boljševik št. 1, april 1924, Naši zadači, str. 3.

²² Trinadcatij sjezd RKP(b), Moskva 1924, str. 154—155.

unter den Kommunisten, den Luxus der einen und die bürokratische Entartung der anderen, die Demoralisierung der verbürgerlichten Aktivisten, die Bürokratisierung des Parteiapparates, usw. Man versprach den Kommunisten die Demokratie, die Freiheit der Informationen, die Wahl der Parteifunktionäre und der Komitees. Das war im wesentlichen der »Neue Kurs« für welchen sich Trotzki und die sechshundvierzig Oppositionellen eingesetzt hatten.

Trotzki war sich bewusst, dass mit der Resolution vom 5. Dezember die Unstimmigkeiten nur zeitweilig und anscheinend verdeckt waren. In seinen kürzeren Aufsätzen, die in der Prawda veröffentlicht wurden, erweiterte und vertiefte er seine Theorie vom sowjetischen Bürokratismus und von der Notwendigkeit gründlicher Veränderungen. Diese Aufsätze, die seine fundamentalen Gedanken enthielten, sind dann in der polemischen Broschüre unter dem Titel »Der neue Kurs« erschienen.

Die Ursache für die definitive Spaltung war der offene Brief welchen Trotzki an die erweiterte Sitzung des ZK der RKP(b) sandte. Dieser Brief hatte die Form eines Kommentars der Resolution vom 5. Dezember. Trotzki interpretierte diese Resolution in seinem Sinne, als den Sieg seiner Ansichten. Trotzki erkannte die Gefahr des Bürokratismus in der Partei und machte die entsprechenden Schlüsse.

In der Zeit, als Trotzki's Brief unter den Parteimitgliedern zirkulierte, verdoppelte die Opposition ihre Bemühungen auf den Parteiversammlungen. Das Heilmittel, welches Trotzki vorschrieb, stand im Einklang mit seiner Diagnose der Krankheit. Nach gründlichen Beratungen übergang das Triumvirat in Gegenangriff um so die Kritik der Opposition zurückzuweisen. Der Kampf gegen sie intensivierte sich unbarmerzlich und erhielt enorme Proportionen.

Nach und nach gelang es der Parteileitung die Opposition mit Hilfe des Druckes der Organisation, mit Informationsmitteln und mit der Parteidisziplin zu beherrschen. Trotzki griff entschlossen das Monopol der Macht an, welche sich die alte Garde mit der Hilfe des Parteiapparates angeeignet hatte. Er warf der Führung vor, dass sie die Partei in die Gefahr führe, welche mit Entartung enden könnte, und dass sie ihren proletarisch-sozialistischen Charakter verlieren werde.

Die Krise der Partei erreichte ihren Siedepunkt während der letzten Wochen von Lenins Leben. Die Aerzte rieten Trotzki Moskau zu verlassen und für wenigstens zwei Monate in eine klimatische Kur zu fahren. Als er sich vorbereitete auf den Kaukasus zu reisen begann am 16. Januar 1924 die XIII. Konferenz der RKP(b). Die Beschlüsse, welche diese Konferenz annehmen sollte, wurden schon vorher auf dem Plenum des ZK vorbereitet. Stalin spielte auf dieser Konferenz eine von seinen ersten Hauptrollen. In seiner Rede griff er den abwesenden Trotzki an. Mit der XIII. Parteikonferenz endete die Diskussion welche die Partei durch ganze drei Monate erschüttert hatte. So wurde schon vor Lenins Tod der Weg für seinen Nachfolger gebahnt. Lenin starb am 21. Januar 1924.

Im Rahmen der Zeremonien nach dem Tode Lenins erschien Stalin als der Hauptorganisator der Bestattungsfeierlichkeiten. Er bemühte sich einen Kult Lenins künstlich zu schaffen um so die historische Rolle Trotzki's zu entwerten. In der Zeit als die Partei, und noch besonders der Parteiapparat schon stark vom Rost des Bürokratismus angegriffen waren, erhob Stalin den Leninkult auf das Piedestal einer neuen Religion. Das Andenken an den grossen Revolutionär wurde für endlose spektakuläre Zeremonien ausgenutzt. In diesem Delirium konnte man die nüchternen Gedanken Krupskajas als die Stimme eines Rufenden in der Wüste hören, welche sich dieser Idolatrie Lenins widersetzte.

Trotzki vergötterte Lenin nicht, jedenfalls aber verehrte er ihn sehr als den grössten Menschen der revolutionären Epoche. Er widersetzte sich einer Bildung von Lenins Kult, welcher dem lebendigen Lenin völlig fremd war. Das Triumvirat versuchte so das Bild Trotzki's als des Mitarbeiters Lenins aus dem Bewusstsein der Volksmassen auszutilgen. Die leninsche Einberufung in die Partei rechtfertigte nicht die Hoffnungen Trotzki's; sie wurde zu einer wirksamen Waffe gegen Trotzki.

Als im Mai 1924 der XIII. Kongress der RKP(b) zusammenkam, arbeitete der Parteiapparat so gut, dass kein einziger Anhänger der Opposition mit entscheidender Stimme gewählt wurde. Auf dem Kongress wollte Trotzki nicht anerkennen, dass seine Kritik falsch war. Für die Opposition bedeutete der XIII. Parteikongress, welchen organisatorisch Stalin vorbereitet hatte, eine Niederlage. Sie bewertete deswegen den Kongress als einen »Meilenstein auf dem Wege zur geistigen Verarmung des Bolschewismus«. Symptomatisch für die Veränderung des geistigen Klimas in der Sowjetunion wurde das unkritische Loben von sich selbst und die Forderungen zu einer absoluten Einheit.

Nach dem XIII. Kongress kamen alle Hebel der Macht in die Hände Stalins. Die Niederlage der Opposition muss vor allem den Illusionen ihrer Führer zugeschrieben werden. Von allem Anfang bewegten sie sich in einem verzauberten Kreise, sie griffen frontal die Positionen des bürokratischen Apparates an, anstatt diesen umzugehen und ihn mit den Kadern zu untergraben. Kein wirksamer Angriff folgte ihrer verbalen Aggressivität.

Miroslav Stiplovšek

VOLITVE V DELAVSKO ZBORNICO ZA SLOVENIJO
LETA 1926

Volitve članov skupščine Delavske zbornice za Slovenijo (DZ) februarja 1926 so bile sklepni akt v procesu ustvarjanja pogojev za normalno delovanje te pomembne ustanove za varstvo delavcev in zasebnih nameščencev. Z njimi so končno namesto dotlej imenovanih prevzeli upravljanje izvoljeni predstavniki delavskih in nameščenskih strokovnih — sindikalnih organizacij. Te so si prizadevale dobiti v skupščini DZ čimveč predstavnikov, kajti njihovo število ni pogojevalo le vpliva pri vodenju, temveč tudi obseg gmotnih pridobitev iz proračuna te ustanove. Volitve so bile za strokovne organizacije različnih idejnopoličnih usmeritev še posebej prilika, da pokažejo svoj vpliv med delavci in zasebnimi nameščenci ter s tem svojo vlogo v delavskem gibanju na Slovenskem. Po parlamentarnih volitvah februarja 1925 in po prihodu na oblast R-R režima (Radikali-Radić) so volitve nudile tudi delavskim in meščanskim političnim strankam novo možnost za medsebojno merjenje moči, pri čemer seveda niso mogle zaradi omejitve volitev na delavce in zasebne nameščence pričakovati takih rezultatov kot na splošnih volitvah. Politične stranke so prek svojih organizacij in časopisja razvile veliko agitacijo za pridobitev čimvečjega števila delavskih in nameščenskih volivcev, vsaka za kandidatno listo tiste strokovne organizacije, s katero je bila povezana. Tako se ob volitvah z nalogami in delovanjem DZ niso podrobno seznanili le delavci in nameščenci, temveč tudi širša javnost.

Ob tem naj poudarimo, da je potekal predvolilni boj za DZ v času pomembnih procesov v strokovnem gibanju na Slovenskem, ki so jih označevali zlasti sklepna etapa združevanja socialističnih in prepovedanih neodvisnih (komunističnih) strokovnih organizacij ter nova cepitev v socialističnih vrstah, soupadale pa so tudi s prizadevanji za okrepitev in idejno dozorevanje krščanskosocialistične Jugoslovanske strokovne zveze. Volitve so povzročile zблиžanje narodnosocialističnih in liberalnih delavskih strokovnih organizacij ter sprožile skupno akcijo Slovenske republikanske stranke in Samostojne kmetijske stranke za ustanovitev nove strokovne organizacije Slovenske delavske zveze. Tako so bile volitve v DZ od jeseni 1925 do februarja 1926 poglavitna oblika aktivnosti strokovnih organizacij na Slovenskem.

Že v začetku sedemdesetih let 19. stoletja je tudi slovensko delavstvo prek ljubljanskega Delavskega izobraževalnega društva zahtevalo uvedbo posebnih samoupravnih ustanov za svojo zaščito — delavskih zbornic, ki naj bi imele pooblastila pri reševanju nekaterih delavskih zadev in vpliv na socialno zakonodajo. Socialnodemokratske strokovne in politične organizacije so nato stalno ponavljale zahtevo za uvedbo delavskih zbornic.¹ Sredi devetdesetih let je ob razpravi o delavskih zbornicah v dunajskem državnem zboru ustanovitelj krščanskosocialnih delavskih organizacij dr. Janez Evangelist Krek poudaril, da morajo imeti s splošno volilno pravico izvoljene štanovske zbornice pravico dokončnega sklepanja o zakonodaji za posamezne stanove.² Delavstvo v Avstro-Ogrski do konca prve svetovne vojne ni uspelo izbojevati delavskih zbornic. Zato je članstvo vseh strokovnih organizacij po ustanovitvi jugoslovanske

¹ O dolgoletnih prizadevanjih za uvedbo delavskih zbornic glej zlasti monografijo M. Stiplovšek, *Razmah strokovnega — sindikalnega gibanja na Slovenskem 1918—1922*, Ljubljana 1979, str. 461—471 (cit. Stiplovšek, *Razmah strokovnega gibanja*).

² *Veteranus, Stanovske zbornice in reforma parlamentarizma po Krekovem zamislu, Socialna misel*, 1924, str. 124—127.

države med svojimi pglavitnimi zahtevami poudarjalo tudi ustanovitev delavskih zbornic. Nasprotja med različnimi strokovnimi organizacijami glede pristojnosti delavskih zbornic oziroma o njihovi centralistični ali avtonomiistični organiziranosti je vlada izrabila za zavlačevanje uvedbe teh delavskih ustanov.³

Šele maja 1921 je izdala uredbo o delavskih zbornicah kot interesnih predstavniških delavcev in nameščencev. Te so dobile nalogo, da varujejo ekonomske, socialne in kulturne interese delavcev in nameščencev. Med njihovimi nalogami naj posebej poudarimo posredovanje poročil, mnenj in predlogov oblastnim organom o ureditvi delovnih odnosov, delavske zaščite, socialnega zavarovanja in delovnega trga, o delavskih stanovanjskih, zdravstvenih, prehrambenih in prosvetnih vprašanjih ter o vprašanjih narodnega gospodarstva. O vsej tej problematiki so imele delavske zbornice pravico dajanja mnenj o predlogih zakonov in uredb, pa tudi o ustanavljanju javnih ustanov za posamezne gospodarske panoge z vidika delavskih interesov. Imele so pravico, na željo prizadetih, posredovati pri sklepanju kolektivnih pogodb in sprih med zaposlenimi in delodajalci ter pri državnih organih in delodajalcih, kadar bi to terjale koristi delavcev in nameščencev. Hraniti so morale delovne pogodbe ter voditi statistiko o položaju delavstva in o strokovnih organizacijah na območju svojega delovanja, lahko pa so snovale tudi ustanove za izboljšanje socialnoekonomskega in kulturnega položaja delavcev in nameščencev. Dokler delavci in nameščenci ne bodo izvolili članov skupščin delavskih zbornic, bodo delovalečasne delavske zbornice, člane skupščin pa bo imenoval minister za socialno politiko na predlog delavskih in nameščenskih strokovnih organizacij. Začasne delavske zbornice so imele najprej nalogo, da izdelajo statute in druge pravne akte ter izvedejo volitve, časno pa so izvajale tudi naloge, ki jih je določala uredba. Ta je dajala pravico pobiranja posebnih doklad od socialnih zavarovancev le izvoljenim delavskim zbornicam, časnim ustanovam pa je subvencijo dajalo ministrstvo za socialno politiko, ki je tudi izvajalo nadzor nad njenim delovanjem.⁴

Poleti 1921 je poverjeništvo za socialno skrbstvo pokrajinske uprave za Slovenijo začelo s strokovnimi organizacijami posvetovanja o sestavi skupščine Začasne delavske zbornice za Slovenijo v Ljubljani (ZDZ). Te se niso mogle sporazumeti o razdelitvi petdesetih mest v njej in vsaka je poskušala zlasti s previsokimi podatki o številu članstva dobiti čimveč predstavnikov v skupščini. Minister za socialno politiko, slovenski liberalec dr. Vekoslav Kukevec, je 5. 12. 1921 imenoval 39 delavcev in 11 nameščencev za člane skupščine ZDZ. Medtem ko razporeditev mandatov po strokah oziroma panogah ni bila sporna, pa je pravi val polemik sprožila njihova razdelitev med strokovne organizacije. Socialnodemokratska Strokovna komisija za Slovenijo (SK) je dobila s 26 predstavniki v skupščini absolutno večino, krščanskosocialna Jugoslovanska strokovna zveza (JSZ) je dobila le pet mest, prav toliko kot narodno-socialistična Narodno socialna zveza (NSZ), enako usmerjena Zveza jugoslovanskih železničarjev pa je dobila enega predstavnika. Trije delavski člani skupščine naj bi bili formalno neopredeljeni, dejansko pa so bili liberalni privrženci, ki so pripravljali ustanovitev nove strokovne organizacije z imenom Samostojna strokovna delavska Unija (Unija). Še bolj je Jugoslovanska demokratska stranka izrabila svoj vladni položaj pri imenovanju zasebnih nameščencev, saj je bilo med njimi osem njenih privržencev, le dva sta postala člana skupščine na predlog osrednje nameščenske organizacije Društva zasebnih

³ Na posvetovanju predstavnikov strokovnih organizacij in delodajalcev maja 1920 v Zagrebu, ki ga je organiziralo ministrstvo za socialno politiko, so zastopniki socialnodemokratske Strokovne komisije in Jugoslovanske strokovne zveze predlagali ustanovitev pokrajinskih delavskih zbornic s široko samoupravo (Naprej, št. 120, 27. 5. do št. 125, 2. 6. 1920).

⁴ Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, št. 157, 18. 7. 1921; Uradni list pokrajinske uprave za Slovenijo, št. 99, 20. 8. 1921; ta uredba je urejala ustanavljanje delavskih zbornic v pokrajinah zunaj Srbije, kjer je ostal v veljavi obrtni zakon iz leta 1910.

nameščencev, en nameščenski delegat pa je bil član SK.⁵ Krščanskosocialni Novi čas je krivično zapostavljanje JSZ v ZDZ ogorčeno komentiral z ugotovitvijo, da »tako kričeč način« podpore liberalne stranke socialistom jasno kaže; »da socialisti tega kova niso prav nič nevarni kapitalizmu«. Po zaslugi liberalcev in socialistov se »ustvarja iz te socialne institucije pozorišče političnih bojev...«⁶

Začetek delovanja ZDZ je zaradi socialističnega ravnanja pri izvolitvi izvrševalnega odbora izzval novo nezadovoljstvo. Na prvi seji skupščine 6. 1. 1922 so vanj izvolili deset članov SK in enega člana NSZ, za predsednika pa socialista Melhiorja Čobala.⁷ Dejstvo, da so kot zastopnika zasebnih nameščencev izvolili kandidata SK, je bilo pri njihovi oceni »najprimitivnejše nespoštovanje parlamentarnih običajev«. Novi čas je zapisal, da je potek prve seje skupščine pokazal, da je ZDZ »privilegij ene same organizacije«. Posebno oster komentar je objavil tedanji legalni partijski list Delavske novice, ki so poudarile, da so te ustanove velika pozitivna pridobitev delavskih bojev, toda z imenovanjem članov je delavska zbornica »izgubila svoj značaj«. Delavstvo so pozvale, naj zahteva svobodne in demokratične volitve v DZ.¹⁰

Imenovanje članov skupščine ZDZ je sledilo hudim zakulisnim bojem strokovnih organizacij in političnih strank z vpliv v njej. Posvetovanja o njeni sestavi na pokrajinskem poverjeništvu za socialno skrbstvo so potekala v času, ko so bile po zakonu o zaščiti države številčno najmočnejše strokovne organizacije komunističnega Centralnega delavskega sindikalnega sveta Jugoslavije prepovedane, njihovo obnavljanje pod imenom neodvisnih strokovnih organizacij pa v Sloveniji še ni steklo. Toda tudi kasneje, ko je Zveza neodvisnih strokovnih organizacij Slovenije spomladi 1923 postala vodilna v slovenskem strokovnem gibanju,¹¹ ni dobila zastopstva v ZDZ. Največjo krivico so pri imenovanju predstavnikov v ZDZ in pri izvolitvi izvrševalnega odbora glede na člansko stanje prizadejali JSZ¹² in Društvu zasebnih nameščencev, vladna Jugoslovanska demokratska stranka pa je z imenovanjem 11 svojih privrženecv,¹³ torej dobre petine članov skupščine, izrabila svojo oblastno moč. Primerjava številčnega stanja JSZ in NSZ¹⁴ kaže, da je bila ta narodnosocialistična organizacija pri imenovanju članov skupščine ZDZ privilegirana.

Vlada je delovanje ZDZ prizadejala v dveh pogledih: prvič s takim imenovanjem članov skupščine, ki ni ustrezalo moči posameznih strokovnih organizacij, kar je ustvarjalo nasprotja v zborničnih telesih, drugič pa ga je skoraj povsem ohrnila s skopo odmerjenimi finančnimi dotacijami. Za normalno funkcioniranje delavskih zbornic so bile volitve nujne iz dveh razlogov. Prvega je poudaril kasnejši dolgoletni tajnik DZ Filip Uratnik, ki je leta 1939 ob imenovanju pripadnikov režimskih sindikatov v skupščine delavskih zbornic v vsej Jugoslaviji izjavil: »Delavska zbornica je v resnici delavska samo tedaj,

⁵ Seznam članov je objavljen v Poročilu »Začasne delavske zbornice za Slovenijo« za leta 1922 do 1925, Ljubljana 1925, str. 75, kjer so tudi podatki o njihovih poklicih in zaposlitvi (cit. Poročilo ZDZ 1922—1925); Stiplovšek, Razmah strokovnega gibanja, str. 464—465.

⁶ Novi čas, št. 268, 26. 11. in št. 272, 2. 12. 1921; poverjeništvu za socialno skrbstvo pokrajinske uprave je izdelalo dokončni predlog članov skupščine ZDZ novembra 1921.

⁷ Zapisnik 1. seje skupščine ZDZ 6. 1. 1922 v fondu DZ v arhivu Inštituta za novejšo zgodovino (INZ); zapiski so vezani v posebno knjigo.

⁸ Odvetniška zbornica, št. 3, marec 1922.

⁹ Novi čas, št. 6, 29. 1. 1922.

¹⁰ Delavske novice, št. 2, 12. 1. 1922.

¹¹ Po podatkih v publikaciji Strokovne organizacije GRSJ v Sloveniji, Ljubljana 1927, str. 20—22, je bilo leta 1921 v organizacijah SK 10.608 članov, leta 1922 pa 8722 članov, medtem ko jih je bilo po podatkih v Glasu svobode (št. 11, 28. 6. 1923) v neodvisnih strokovnih organizacijah tedaj vpisanih 12.611 članov.

¹² JSZ je imela leta 1922 okoli 5000 članov (Stiplovšek, Razmah strokovnega gibanja, str. 315—317).

¹³ Društvo zasebnih nameščencev je imelo konec 1921. leta 1360 članov, liberalno Društvo bančnega uradništva pa je imelo v začetku naslednjega leta 426 članov (Stiplovšek, n. d., str. 400 in 414); liberalna delavska strokovna organizacija Unija je imela novembra 1921 šele potrjena pravila (društveni spis št. 3616 v Arhivu Slovenije — AS), ustanovni občni zbor pa je imela 7. 6. 1923 (Delavski list, št. 2, 19. 1. 1923).

¹⁴ Po oceni je sredi 1921. leta redno plačevalo članarino le okoli 1000 članov NSZ, vpisanih pa je bilo v njej največ do 2000 članov (Stiplovšek, n. d., str. 336).

kadar morejo vse organizacije po volitvah vplivati na njeno delo. Ako njeno vodstvo imenuje država — potem je to logično državni urad.«¹⁵ Drugi razlog pa je bilo določilo uredbe o delavskih zbornicah, da smejo šele po izvolitvi skupščin pobirati doklade, kar bi šele omogočilo solidno gmotno osnovo za njihovo delovanje.

To določilo je vseboval tudi zakon o zaščiti delavcev, ki je bil sprejet 28. 2. 1922.¹⁶ V tretjem oddelku je povzel glavna določila navedene uredbe o delavskih zbornicah in jo zlasti glede njihove organiziranosti dopolnil. Zakon je določal, da se na ozemlju Kraljevine SHS ustanovi osem delavskih zbornic (za Slovenijo v Ljubljani) kot »razrednih predstavništev delavcev in nameščencev«, ki lahko v Beogradu ustanovijo skupno tajništvo za uspešnejše izvajanje nalog pri osrednjih oblasteh. Člane delavskih zbornic volijo s tajnim glasovanjem po proporcionalnem načelu delavci in nameščenci, ki so bolniško in nezgodno zavarovani, po izpolnjenem 18. letu brez razlike spola. Izvzeti so zaposleni v službah javnopravnega značaja. Kot glavna organa delavskih zbornic je določal zakon skupščino — plenum (od 30 do 60 članov) in upravni odbor, administrativno vodenje pa naj bi prevzeli plačani tajniki. Med zbornične naloge je zakon dodal tudi prizadevanja, da državne in samoupravne oblasti pravilno izvajajo delavsko zaščitno zakonodajo, dolžne pa so bile tudi vzdrževati stalne zveze s strokovnimi organizacijami in vplivati na njihovo aktivnost.¹⁷ Tako so delavske zbornice dobile določene pravice pri izvajanju delovnega prava, toda pristojnosti ministrstva za socialno politiko, da potrjuje njihove proračune in vse pomembne pravne akte ter nadzira njihovo delovanje prek komisarjev, so krnile njihov samoupravni značaj.¹⁸ To dejstvo je privedlo do ocene, da »one nikakor niso samostojna stanovska zastopstva delavstva, kakršna bi morala biti, temveč le nekaki pomožni organi ministrstva za socialno politiko, od katerega dobre in slabe volje so popolnoma odvisne.«¹⁹

Ne glede na to, da pri pristojnostih delavskih zbornic ni bila upoštevana prav pglavitna delavska zahteva, da bi bila njihova mnenja o pravnih aktih s področja socialne zakonodaje za parlament in vlado obvezna,²⁰ so jim tudi v zakonu določene naloge omogočale, da so lahko, ob tesnem sodelovanju s strokovnimi organizacijami, izvajale pomembne akcije za izboljšanje položaja delavcev in nameščencev ter za njihovo zaščito. Eden prvih predpogojev za opravljanje tega poslanstva je bilo njihovo preoblikovanje iz začasnih v definitivne delavske zbornice, povezano z izvedbo volitev in ureditvijo ustrezne gmotne osnove s stalnimi viri. Toda tudi zakonski predpisi o delavskih zbornicah so delili usodo vrste drugih določil socialne zakonodaje, katerih izvajanje so oblasti odlagale ali pa le delno uveljavile. Enotna delavska zaščitna zakonodaja v Kraljevini SHS je bila v Narodni skupščini sprejeta šele 1921 in 1922. leta, torej že v času, ko je vlada z obznano in zakonom o zaščiti države končala defenzivno obdobje popuščanja delavskim zahtevam. Nekatera za delavstvo zelo ugodna določila v njej so bila oblika taktiziranja, da jugoslovanska država uveljavlja mednarodne konvencije, ni jih pa nato tudi dejansko izvajala. Upravni odbor ZDZ je v svojem štiriletnem poročilu poudaril, da so se pripravljala dela za definitivno DZ zavlekla zaradi notranjepolitičnih razmer

¹⁵ INZ, fond DZ, fasc. 27, poročilo s seje centralnega sekretariata delavskih zbornic 24. in 25. 5. 1939.

¹⁶ Zakon je bil objavljen šele sredi leta 1922: Službene novine Kraljevine SHS, št. 128, 14. 6. 1922; Uradni list pokrajinske uprave za Slovenijo, št. 74, 13. 7. 1922.

¹⁷ Oddelek o delavskih zbornicah (členi od 36 do 69 a) je objavljen tudi v poročilu ZDZ 1922—1925, str. 117—126; pglavitne naloge s komentarjem sta objavila France Kresal, Pregled razvoja delavske zaščitne zakonodaje in ustanov delavske zaščite med vojnama, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, VIII—IX, 1968—1969, št. 1-2, str. 149—152 in Marjeta Adamič, Fond Delavske zbornice za Slovenijo v Ljubljani, prav tam, XIII, 1973, št. 1-2, str. 257—260.

¹⁸ Sergij Vilfan, Pravna zgodovina Slovencev, Ljubljana 1961, str. 498.

¹⁹ Fran Erjavec, Delavska zbornica. Socialna misel, št. 2, 1. 2. 1926, str. 26.

²⁰ Člen 39 je določal: »Državna oblastva morajo vse zakonske načrte, uredbe in naredbe, ki se direktno ali indirektno dotikajo interesov delavcev in nameščencev, pošiljati delavskim zbornicam v izjavo, preden se sankcionirajo.«

in dejstva, da je obdobju »socialnopolitičnega ustvarjanja«, sledila »doba socialnopolitične reakcije, ki se ni ustavila pri nobenem odstavku« zakona o zaščiti delavcev. Tako je ministrstvo za socialno politiko šele leta 1925 z odobritvijo prvega rednega proračuna na temelju doklad in s potrditvijo osnovnih pravnih aktov omogočilo oblikovanje definitivne DZ v Ljubljani.²¹ Vse dotlej pa je ZDZ le v skromni meri lahko izvajala del zakonsko določenih nalog, za kar je večina nerazrednih strokovnih organizacij v svojem časopisju in prek predstavnikov v njeni skupščini krivila ne le vlado, temveč tudi socialistično večino, posebej njene voditelje. Tem so očitali, da so iz koristoljubja omogočili demokratom, da so »ustvarili vrsto karikatur, mesto socialnih ustanov«.²²

Normalizacija delavske zbornice je bila prva in pglavitna naloga ZDZ. Zato je izvrševalni odbor že na prvi seji 18. 1. 1922 na predlog predstavnika SK Rada Čelešnika sklenil predlagati skupščini, da izvoli statutarni odsek, začasnemu tajniku Stanku Likarju pa je dal nalogo, da v enem mesecu izdelava osnutek statuta in službenega reda za zbornične nameščenice.²³ Na drugi seji skupščine ZDZ 19. 3. 1922 je predsednik Melhior Čobal poročal, da so bila neuspešna vsa njegova prizadevanja za povečanje državne subvencije in pridobitev kreditov. Zaradi nezadostnih finančnih sredstev »je dana zbornici edina možnost, da izvede čimprej volitve in omeji delovanje le na izdelavo statuta in na pripravo volilnega materijala. Vse druge posle pa bo morala opustiti«. Skupščina je izvolila petčlanski statutarni in pragmatični odsek iz predstavnikov SK, JSZ, NSZ in zasebnih nameščenecv. Klub JSZ v ZDZ je še predlagal, da izvrševalni odbor izdelava tudi osnutek volilnega reda, »da pridemo do definitivne delavske zbornice, ki bi bila res delavska...«²⁴

Izdelava osnutka zborničnega statuta se je nato nekoliko zavlekla tudi zaradi tega, ker je ZDZ šele po daljših prizadevanjih uspeła dobiti zasilne pisarniške prostore. Izvrševalni odbor je 16. 9. 1922 sprejel osnutek statuta, o katerem je na več sejah razpravljaj tudi statutarni odsek, in ga sklenil predložiti v odobritev skupščini, ki je imela sejo naslednji dan.²⁵ V podrobni razpravi so člani skupščine ZDZ predlagali več dopolnil in sprememb posameznih členov, do spora pa je prišlo glede sestave upravnega odbora. Sprejet je bil predlog, da mora biti med desetimi člani najmanj petina zasebnih nameščenecv. Klub zasebnih nameščenecv s formulacijo tega člana ni bil zadovoljen in njegovi člani so sejo zapustili.²⁶ Skupščina je z večino glasov sprejela statut, nato pa še proračun, ki je temeljil na pričakovanju, da bo ZDZ lahko začela pobirati doklade. Finančni zakon za leto 1922/23 je namreč pooblastil ministra za socialno politiko, da lahko že tudi začasne delavske zbornice še pred volitvami začnejo pobirati doklade. Optimistično pričakovanje predsednika Čobala, da bo minister za socialno politiko potrdil sprejeti statut in proračun ter da bo ZDZ nato »že v prihodnjih mesecih izvedla volitve in prešla v redne razmere«,²⁷ pa se še dolgo ni uresničilo.

Zaradi pomanjkanja finančnih sredstev ZDZ²⁸ nato eno leto niti sej ni mogla sklicevati. Na seji upravnega odbora in nato 4. seji skupščine 16. 8. 1923 je

²¹ Poročilo ZDZ 1922—1925, str. 3.

²² Pravica, št. 5, 31. 1. 1924.

²³ INZ, fond DZ, zapisnik 1. seje izvrševalnega odbora ZDZ 18. 1. 1922; zapisniki sej izvrševalnega odbora oziroma upravnega odbora 1922—1925 so vezani v posebno knjigo.

²⁴ INZ, fond DZ, zapisnik 2. seje izvrševalnega odbora 19. 3. 1922.

²⁵ INZ, fond DZ, zapisnik 3. seje izvrševalnega odbora ZDZ 16. 9. 1922 in zapisnik 3. seje skupščine ZDZ 17. 9. 1922.

²⁶ Spor je nastal zaradi tega, ker statut ni natančno določal, da mora biti v upravnem odboru petina nameščenecv, izvoljenih na nameščenški listi. Tako je bilo možno, da so postali člani upravnega odbora nameščenči, izvoljeni na delavski listi. Takšen primer je bil tudi v tedanjem izvrševalnem odboru, v katerem je bil zastopnik nameščenecv član SK Rado Čelešnik. Ne pa predstavnik strokovnih organizacij zasebnih nameščenecv. Omenjeno določilo je Klub privatnih nameščenecv v ZDZ smatral kot majorizacijo delavskih predstavnikov nad nameščenškimi. Zveza privatnih nameščenecv je zato zahtevala uvedbo posebne nameščenške zbornice (Organizator št. 2, 5. 8. 1922 in št. 5, 6, 7, 1924).

²⁷ INZ fond DZ, zapisnik 3. seje skupščine ZDZ 17. 9. 1922.

²⁸ Leta 1923 je zbornica prenehala uporabljati naziv začasna, čeprav je dejansko imela tak značaj do potrditve statuta in volitev, ter začela uporabljati naziv Delavska zbornica za Slovenijo, izvrševalni odbor pa se je preimenoval v upravni odbor.

predsednik obvestil člane, da so bila njegova posredovanja, tudi osebno pri ministru za socialno politiko dr. Gregorju Žerjavu, za potrditev statuta in proračuna neuspešna. Oba organa sta v upanju, da bo ustanovitev centralnega tajništva delavskih zbornic v Beogradu pospešila tudi normalizacijo delovanja slovenske ZDZ, podprla oblikovanje tega skupnega foruma.²⁹ Centralno tajništvo je takoj po začetku delovanja januarja 1924 posredovalo pri ministru za socialno politiko za pobiranje doklad in izvedbo volitev.³⁰ Upravni odbor pa je sklenil zaprositi za posojilo, da bo lahko še leta 1924 izvedel volitve na Slovenskem.³¹ Tudi ta napoved se ni uresničila. Šele s 1. 9. 1924 je bilo končno dovoljeno pobiranje doklad v višini 0,5 % mezd, ki so bile osnova za obračunavanje bolniških prispevkov pri zavodih za socialno zavarovanje. Toda zbrana sredstva je lahko dobila ZDZ na svoj račun šele v prvih mesecih naslednjega leta.³² Poseben problem je bilo vprašanje plačevanja prispevkov rudarjev in železničarjev prek njihovih ustanov za bolniško zavarovanje, ki ga ministrski odlok ni določal. To je zmanjševalo gmotno osnovo delavskih zbornic, hkrati pa je odprlo vprašanje, ali bodo lahko tudi rudarji in železničarji volili svoje predstavnike vanje.

Pogoj za izvedbo volitev je bila tudi potrditev zborničnih statotov. Centralno tajništvo je doseglo potrditev statuta beograjske DZ. Glede na to je predlagalo vsem pokrajinskim delavskim zbornicam, da izdelajo svoje statute po beograjskem vzorcu, da bodo lažje dosegle ministrsko potrditev. Upravni odbor je ta predlog sprejel in sklenil, naj bo v statutu tudi določilo, da morajo biti izvedene volitve najkasneje šest mesecev po njegovi potrditvi. Novi zbornični tajnik Filip Uratnik je v razpravi poudaril, da je za čimhitrejšo izvedbo volitev, toda po predhodni ureditvi vseh finančnih in pravnih problemov.³³ Skupščina je 30. 11. 1924 sprejela statut po beograjskem vzorcu in proračun za leto 1925,³⁴ ki je pomenil ureditev gmotne osnove za normalno delovanje zbornice. V ilustracijo naj navedemo le podatek, da je bila subvencija ministrstva za socialno politiko za leto 1924 skupaj 33.333,24 din, z dokladami pa je zbornica leta 1925 dobila 2.843.150,29 din.³⁵ Skupščinski seji so sledila številna posredovanja na ministrstvu za socialno politiko za potrditev proračuna in statuta, še posebej tudi glede pripadnosti rudarjev in železničarjev k delavskim zbornicam.³⁶ Končno je upravni odbor na seji 21. 8. 1925 ugotovil, da je ministrstvo za socialno politiko poleg močno skrčenega proračuna za leto 1925 potrdilo »z malimi izmenami«³⁷ Pravila Delavske zbornice za Slovenijo.³⁷

V pravilih je DZ posebej poudarila, da se pri izpolnjevanju svojih nalog obrača neposredno na vse državne in samoupravne oblasti in da tesno sodeluje z vsemi ustanovami, ki se ukvarjajo z urejanjem odnosov med delavci in delodajalci oziroma z reševanjem vprašanj delavskega zavarovanja, delovnega trga, delavskih stanovanj, socialne higiene, delavske prehrane in prosvete. Posebej je opredelila svoje odnose z borzami dela ter uradi za socialno zavarovanje, ki so ji bili dolžni dati na voljo statistično gradivo. Predstavniki DZ so imeli pravico prisostvovati sejam upravnih organov borz dela, ki so se bile dolžne posvetovati z zbornico o ukrepih za reguliranje delovnega trga in glede dajanja

²⁹ INZ, fond DZ, zapisnik 4. seje upravnega odbora DZ 16. 8. 1923 in Poročilo ZDZ 1922–1925, str. 76–77.

³⁰ INZ, fond DZ, zapisnik 7. seje upravnega odbora DZ 6. 2. 1924.

³¹ INZ, fond DZ, zapisnik 8. seje upravnega odbora DZ 11. 3. 1924.

³² INZ, fond DZ, zapisnik 12. seje upravnega odbora DZ 25. 9. 1924; ministrstvo za socialno politiko je kasneje s 1. 8. 1926 znižalo prispevek za DZ na 0,3 % zavarovane mezde. Poročilo Delavske zbornice za Slovenijo za leti 1925 in 1926, Ljubljana 1927, str. 17 (cit. Poročilo DZ 1925–1926).

³³ INZ, fond DZ, zapisnika 13. seje upravnega odbora DZ 29. 10. in 14. seje 29. 11. 1924; Poročilo ZDZ 1922–1925, str. 78–79.

³⁴ Poročilo ZDZ 1922–1925, str. 87.

³⁵ Poročilo DZ 1925–1926, str. 23.

³⁶ INZ, fond DZ, zapisnika 16. seje upravnega odbora DZ 18. 2. in 17. seje 26. 3. 1925; Delavec, št. 15, 15. 8. in št. 17, 15. 9. 1925.

³⁷ INZ, fond DZ, zapisnik 19. seje upravnega odbora DZ, 21. 8. 1925; pravila so bila objavljena v Poročilu ZDZ 1922–1925, str. 91–104.

pomoči brezposelnim. Državne oblasti so bile dolžne posredovati pred sankcioniranjem vse zakonske načrte uredbe in naredbe DZ za Slovenijo prek osrednjega tajništva delavskih zbornic, pri lokalnih naredbah pa neposredno.

Vse delavske in nameščenske strokovne, prosvetne in športne organizacije so se bile dolžne registrirati pri DZ in ji poročati o delovanju. Strokovne organizacije so ji bile dolžne pošiljati podatke o mezdnih sporih, sklenjenih delovnih pogodbah, humanitarnih podporah, stanju na delovnem trgu in o drugih zadevah, obvezno pa so morale sodelovati tudi pri poslovanju zbornice. Pošiljati so ji morale kopije pogodb z delodajalci, prijaviti vsako stavko ali kolektivni odpust — izpor ter zahtevati posredovanje zbornice. Predstavniki uprave zbornice so smeli tudi prisostvovati vsem skupščinam delavskih organizacij s posvetovalno pravico. V primeru neizpolnjevanja teh dolžnosti, jih je DZ lahko izključila.

Pravila so tudi podrobneje opredeljevala dolžnosti in pravice delavcev in zasebnih nameščencev, ki so lahko zahtevali od zbornice posredovanje v lastnih zadevah ali zadevah svojih sodelavcev, če so bile v skladu z zborničnimi nalogami. Pravila so podrobneje razčlenjevala tudi pravice in dolžnosti skupščine, upravnega odbora, predsedstva, finančne kontrole in tajnika ter predvidela, da lahko DZ za uspešnejše izpolnjevanje nalog ustanavlja po industrijskih središčih svoja poverjenišтва ali imenuje posebne poročevalce.

Upravni odbor je do seje 3. 10. 1925 dobil odlok ministrstva za gozdove in rude, da se tudi rudarji udeležijo volitev v DZ.³⁸ To je smatral tudi kot načelno odločitev, da še bratovske skladnice pobirajo doklade za DZ, za železničarje pa prizadevanja za vključitev vanjo niso bila uspešna. Kljub temu je zaradi čimprejšnje normalizacije delovanja DZ skupščina 4. 10. 1925 sklenila prositi ministra za socialno politiko za razpis volitev. Imenovala je tudi zborničnega predstavnika v glavni volilni odbor. Razširila je upravni odbor s še po enim predstavnikom zasebnih nameščencev in JSZ, ki je tako prvič dobila svojega zastopnika v izvršilnem organu zbornice. Razdelila je tudi precejšnja sredstva strokovnim organizacijam za podpore brezposelnim članom ter subvencije delavskim kulturnim in izobraževalnim organizacijam in ustanovam.³⁹ Minister za socialno politiko je z odlokom 12. 11. 1925 dovolil razpis volitev, po večkratnih posredovanjih pa je imenoval še predsednika glavnega volilnega odbora dr. Antona Mraka, višjega komisarja pri oddelku za socialno politiko v Ljubljani. Glavni volilni odbor je končno 4. 12. 1925 razpisal volitve, določil rok za vlaganje kandidatnih list od 6. do 10. 1. 1926 in za volitve od 2. do 7. 2. 1926. V skladu z volilnim redom⁴⁰ je dal ustanovam za socialno zavarovanje tudi nalogo izdelati volilne imenike. Imenoval je tudi krajevne volilne odbore za 26 volilnih enot.⁴¹

Tako so bili šele po štirih letih po imenovanju članov skupščine ZDZ izpolnjeni vsi gmotni in pravni pogoji za izvedbo prvih volitev. Podrobnejši prikaz poteka boja za normalizacijo delovanja DZ kaže, s kakšnimi ukrepi so oblasti preprečevale oziroma zavlačevale izvedbo socialne zakonodaje. Tako dobimo precej drugačno sliko socialne politike v Kraljevini SHS, če na eni strani analiziramo zakonodajo, na drugi strani pa njeno izvajanje. Vlada je izrabila vsa polnomočja, da je oblikovanje definitivnih delavskih zbornic, ki so jih nekateri pretirano imenovali tudi »neke vrste delavski parlament«,⁴² zavleklo do srede dvajsetih let, ker je hotela čimdlje onemogočiti uspešno izva-

³⁸ Upravni odbor je menil, da volitev ni mogoče izvesti, dokler ne bi bilo urejeno vprašanje pripadnosti rudarjev k DZ. Ob tem je večkrat poudaril, da je DZ prav za rudarje in tudi železničarje opravila pomembno delo za njihovo varstvo (INZ, fond DZ, zapisnik 17. seje upravnega odbora DZ 26. 3. 1925).

³⁹ INZ, fond DZ, zapisnik 20. seje upravnega odbora DZ 3. 10. 1925; Poročilo DZ 1925–1926, str. 26; Delavec, št. 19, 10. 10. 1925.

⁴⁰ Volilni red je bil sestavni del Pravil Delavske zbornice za Slovenijo (členi 25 do 59).

⁴¹ INZ, fond DZ, zapisnik 12. seje upravnega odbora DZ 20. 11. 1925; Poročilo DZ 1925–1926, str. 11; Delavec, št. 23, 10. 12. 1925 in št. 1, 1. 1. 1926.

⁴² Rudolf Golouh, Pol stoletja spominov, Ljubljana 1966, str. 320.

janje njihovih zakonsko določenih nalog. Ministrstvo za socialno politiko pa je nato zlasti ob potrjevanju letnih proračunov delavskih zbornic omejevalo obseg njihovega delovanja.

Strokovne organizacije so s pripravami na volitve v DZ začele že v začetku jeseni 1925, pred njihovim uradnim razpisom, predvolilni boji pa so dosegli višek na prelomu leta 1925/26, ko so morale predložiti kandidatne liste in opraviti obsežno organizacijsko delo pri izvedbi volitev. Kandidatne liste so smele predlagati le strokovne organizacije, ki so bile registrirane pri DZ na dan razpisa volitev.⁴³ Glede na to določilo so v delavski skupini (50 članov skupščine) lahko postavile svoje kandidate socialistična Strokovna komisija za Slovenijo, pokrajinska organizacija Združene delavske strokovne (sindikalne) zveze Jugoslavije, krščanskosocialistična Jugoslovanska strokovna zveza, narodnosocialistična Narodno socijalna strokovna zveza (NSSZ) in liberalna Samostojna strokovna delavska Unija,⁴⁴ socialnodemokratska Kmetško-delavska zveza, socialnodemokratska Unija stavbinskih delavcev za Slovenijo in radičevska Slovenska delavska zveza, pri čemer so zadnje tri dosegle svojo registracijo neposredno pred razpisom volitev.⁴⁵ V nameščenski volilni skupini (10 članov skupščine) so lahko postavile kandidate Zveza privatnih nameščencev, Društvo bančnega uradništva ter strokovni zvezi privatnih nameščencev iz SK in JSZ.⁴⁶

Prav ob začetku predvolilnih bojev je izšlo Poročilo Začasne delavske zbornice za Slovenijo za obdobje 1922—1925. V komentarju tej publikaciji je SK poudarila, da neizpodbitno dokazuje, da se je morala zbornica od vsega začetka »boriti z največjimi težkočami« in da je socialistična večina v njej »v najneugodnejših razmerah« uspešno delovala, posebej pa je zavrnila kot klevete očitke, da si ni prizadevala za izvedbo volitev in da je s pomočjo vlade vzdrževala v njej svojo oblast.⁴⁷ Kritično ocenjevanje prvega obdobja zborničnega delovanja, obtoževanje socialistov, da si prek nedemokratskega volilnega reda poskušajo ohraniti vodilni položaj v DZ tudi v prihodnje, program bodočega delovanja DZ, vprašanja samostojnih ali skupnih kandidatnih list strokovnih organizacij ter močno angažiranje političnih strank so bile glavne značilnosti štirimesečnih predvolilnih bojev. Volilni red za DZ je omogočal v primeru, da se strokovne organizacije dogovorijo za eno samo kandidatno listo v delavski oziroma nameščenski skupini, razglasitev vseh kandidatov in njihovih namestnikov za izvoljene brez volitev.

V razrednem strokovnem gibanju je predvolilna aktivnost sovpadala s sklepnimi pripravami na združevalni kongres socialističnih in neodvisnih (komunističnih) strokovnih organizacij, v katerih je imela problematika DZ pomembno mesto. Strokovna komisija je konec septembra 1925 na pobudo neodvisnih strokovnih organizacij osnovala paritetni akcijski odbor za dokončno združitev »na vrhu«, v začetku naslednjega meseca pa je ustanovila še glavni volilni odbor iz predstavnikov obeh organizacij z nalogo, da vodi priprave na volitve v DZ. Združevanje socialističnih in neodvisnih strokovnih organizacij »od spodaj« se je po posameznih panogah začelo že v prvih mesecih leta 1925, potem ko so v Sloveniji propadle vse akcije za obnovev delovanja neodvisnih strokovnih organizacij po njihovi prepovedi s t. i. malo obznano julija 1924. Zlasti dejstvo, da je bila SK legalna organizacija, članstvo prepovedanih ne-

⁴³ Glej op. 40, str. 99.

⁴⁴ V Seznamu strokovnih organizacij, registriranih pri Delavski zbornici (Poročilo ZDZ 1922—1925, str. 127—128), je navedena tudi komunistična Zveza neodvisnih strokovnih organizacij, s pripombo, da njene podružnice na območju zbornice ne delujejo.

⁴⁵ O registraciji obeh socialnodemokratskih strokovnih organizacij je sklepal upravni odbor DZ na svoji seji 20. 11. 1925 (zapisnik 22. seje v fondu DZ v INZ), o registraciji Slovenske delavske zveze pa ni podatkov, toda navedena je v seznamu registriranih organizacij v Poročilu DZ 1925—1926, str. 206.

⁴⁶ V Poročilu ZDZ 1922—1925, str. 128, je strokovna organizacija bančnega uradništva navedena še pod starim imenom Društvo uradništva denarnih zavodov za Slovenijo.

⁴⁷ Delavec, št. 21, 10. 10. 1925.

odvisnih strokovnih organizacij pa je lahko vodilo akcije za izboljšanje socialnoekonomskega položaja le prek legalnih sindikatov, so socialisti izrabili za uveljavljanje svojih pogojev združitve.

Pri združevanju posameznih strokovnih zvez predstavniki neodvisnih strokovnih organizacij niso uspeli uveljaviti vseh temeljnih zahtev (odločen razredni boj, demokracija v skupnih organizacijah in proporcionalno zastopstvo v odborih, svoboda kritike), kar je povzročilo v pokrajinski organizaciji Komunistične partije Jugoslavije za Slovenijo notranja nasprotja med desnico in levico, ki so se vidno pokazala jeseni 1925. Tedaj so partijski levičarji očitali desničarskim funkcionarjem, ki so bili člani akcijskega in glavnega volilnega odbora, da vodijo kapitulantski način združitve. Napadali so jih tudi zaradi ravnanja na kongresu združitve socialističnih sindikatov Glavne delavske zveze Jugoslavije in neodvisnih (komunističnih) sindikatov Centralnega delavskega sindikalnega odbora Jugoslavije oktobra 1925 v Beogradu, ko niso prečeli zahtev socialistične centrale, da neodvisni sindikati dejansko kapitulirajo, zaradi česar tudi ni prišlo do združitve in so se v Združeno delavsko strokovno (sindikarno) zvezo (Ujedinjeni radnički sindikalni savez — Urovoe sindikate) Jugoslavije vključili le posamezni bivši funkcionarji neodvisnih sindikatov. V številnih člankih v Delavsko-kmetskem listu je partijska levica poudarila, da ne želi razbijati že združenih strokovnih zvez, pozvala je svoje privrženca, naj se vključijo v organizacije SK ter se v njih borijo za izpolnjevanje dogovorjenih načel združitve. Ostro je kritizirala socialistično vodstvo ZDZ. To naj bi bilo krivo, da ta ustanova »niti malo ni izkoristila pravic«, ki jih ji daje zakon o zaščiti delavcev, ker se ni hotelo zameriti vladi. Levičarji so mu tudi očitali odlaganje volitev, medtem ko so jih neodvisne strokovne organizacije stalno zahtevale. Socialisti so z nedemokratskim volilnim redom tudi pokazali, da hočejo še naprej gospodariti v DZ.

Ta onemogoča članstvu prepovedanih neodvisnih strokovnih organizacij, da bi sestavilo lastno kandidatno listo in da je prisiljeno na skupno listo z SK. Volitve so prilika, da bo delavstvo v zbornično skupščino izvolilo zastopnike, ki bodo iz DZ napravili močan branik njegovih interesov. Zato je levica pozvala svoje privrženca, naj takoj vstopijo v organizacije SK, če hočejo, da se bo njihova »volja vsaj malo upoštevala«. Dotlej se namreč še velika večina članov neodvisnih strokovnih organizacij ni vključila v združene organizacije in je stala »pasivno ob strani«. Posebej jih je pozvala, naj prek podružnic izvedejo »močan pritisk« na vodstvo SK, da bo pri sestavljanju kandidatne liste upoštevalo tudi nove člane iz neodvisnih strokovnih organizacij. Pri njih pa je bil aktualen tudi boj za število kandidatov, ki so privrženca partijske desnice oziroma levice, med katerima je prišlo novembra 1925 do odkritega razkola.

Levica je prevzela izdajanje Delavsko-kmetskega lista (od tod zanjo naziv dekalisti). Skupina okrog tega lista je zahtevala, da desničarji Ciril Štukelj, Alojz Sedej in Ivan Makuc odstopijo kot člani akcijskega odbora za združitev in glavnega volilnega odbora za DZ. Tem trem vodilnim funkcionarjem neodvisnih strokovnih organizacij so dekalisti očitali krivdo za kapitulantsko združevanje in napake pri delu v glavnem volilnem odboru, kjer bi morali pred začetkom agitacije za skupno listo kritično oceniti dotedanje delo socialistične večine v ŽDZ in izdelati lastni program bodočega zborničnega delovanja. Na shodih naj dekalistični privrženca zato obsodijo njihovo ravnanje, zahtevajo takojšnjo spremembo nedemokratskih določil volilnega reda in preprečijo sklepanje volilne koalicije tudi z »buržoaznimi« strokovnimi organizacijami.⁴⁶

⁴⁶ Delavsko-kmetški list, št. 38, 22. 10. do št. 44, 3. 12. 1925; M. Stiplovšek, Prispevki za zgodovino sindikalnega gibanja na Slovenskem. Od začetkov strokovnega gibanja do Enotnih sindikatov Slovenije (1868—1945), Maribor 1989, str. 46—47 (cit. Stiplovšek, Prispevki). Predstavniki neodvisnih strokovnih organizacij v akcijskem in glavnem volilnem odboru so bili hkrati vodilni funkcionarji PK KPJ za Slovenijo. Ciril Štukelj njegov sekretar, Ivan Makuc in Alojz Sedej pa člana. Njihovo dejavnost je CK KPJ ocenil kot nevarno za likvidacijo partije v Sloveniji in jih je zato iz nje izključil ter postavil nov začasni sekretariat PK KPJ za Slovenijo. V

Glavni volilni odbor SK na čelu s Francetom Svetkom in Cirilom Štukljem je namreč oktobra prek tajnika DZ Filipa Uratnika predlagal nerazrednim delavskim strokovnim organizacijam, da bi sporazumno sestavile skupno kandidatno listo⁴⁹ in si tako brez volitev razdelile mesta v skupščini DZ, kar je utemeljeval tudi s prihrankom finančnih sredstev za izvedbo volitev. Po nekajtedenskih prizadevanjih je morala SK priznati, da pogajanja ne potekajo ugodno, pri čemer se je pritoževala, da poskušajo nekatere politične stranke volitve v DZ izrabiti za svoje koristi.

V Delavcu je izšel obsežen članek, v katerem je uvodoma prikaz poteka prizadevanj za volitve v DZ in oblastnih ovir, zaradi katerih je ZDZ lahko »rešila le nekaj nalog« in se je morala v glavnem omejevati na to, da se tej ustanovi sploh prizna pravica do obstoja, kar je zaslug večinske delegacije SK v njej. S tem je ustvarila temelje DZ, da se bo po izvolitvi skupščine lahko posvetila reševanju vseh perečih nalog. Ob tem je Delavec poudaril, da bo socialistična kandidatna lista nastopila na volitvah s parolo Delavsko zbornico — delavcem!, kar pomeni prizadevanje, da ostane ta ustanova »vsedelavska« in da ne bo postala prizorišče strankarskih političnih spopadov.⁵⁰ Glavni volilni odbor SK je pozval tudi svoje krajevne volilne odbore, da takoj začnejo na sestankih z volilno agitacijo in pojasnjevanjem načina izvedbe volitev, pregledati pa morajo tudi volilne imenike.⁵¹

Dekalistična skupina je glavnemu volilnemu odboru očitala, da poskuša doseči uspeh s tehničnimi volilnimi mahinacijami in da ne vodi boja z jasnimi načelnimi zahtevami. Poudarila je, da bo morala bližnja pokrajinska sindikalna konferenca izdelati podroben program za bodoče zbornično delo in tudi spremeniti predlagano kandidatno listo, pri kateri se ni strinjala zlasti s kandidati, ki naj bi v DZ predstavljali rudarje iz Revirjev.⁵²

Na pokrajinski konferenci oziroma kongresu, ki ga je sklicala SK v sporazumu z akcijskim odborom, 26. in 27. 12. 1925, so delegati SK in bivših neodvisnih strokovnih organizacij sklenili t. i. zedinjenje, in so tako izoblikovali sindikate Združene delavske strokovne zveze Jugoslavije za Slovenijo (ZDSZ), pokrajinska centrala pa je ohranila staro ime Strokovna komisija za Slovenijo. Tedaj je bilo v njenih podružnicah okoli 10.000 članov. Nastanek Ursovih sindikatov v Sloveniji je bil drugačen kot v drugih jugoslovanskih pokrajinah, ker so nastali po združevanju strokovnih zvez »od spodaj«. Imeli pa so tudi drugačen značaj kot v večini jugoslovanskih pokrajin, kjer so neodvisni sindikati lahko delovali še do kraljeve diktature 1929. leta. Vanje pa se je vključil le del članstva bivših neodvisnih strokovnih organizacij, večina pa je ostala neorganizirana.⁵³

Na konferenci je bila po sklepanju o zedinjenju najpomembnejša točka dnevnega reda problematika volitev v DZ. Po referatu Filipa Uratnika je sprejela program za bodoče zbornično delo. Na predlog Cirila Štuklja je konferenca sprejela tudi samostojno kandidatno listo Združene delavske strokovne zveze, ker so se pogajanja za skupno listo zaradi socialističnega vztrajanja na absolutni večini v DZ in nezadovoljstva nerazrednih strokovnih organizacij zaradi ponujanege števila mandatov, ki ni ustrezalo njihovim zahtevam in moči, dokončno razbila. Nosilec socialistične liste je bil France Svetek, na

posebnem pismu članom je podrobno kritično analiziral partijsko sindikalno politiko ter posebej kritiziral tudi način nastanka glavnega volilnega odbora za DZ, ker zaradi tajnega značaja onemogoča delavstvu nadzorstvo nad njegovim delovanjem (Pismo CK članovima Partije u Sloveniji v AS, zgodovinski arhiv CK ZKS, fond kominterne 1924—1926, B-4; pod naslovom O spornih vprašanjih med našimi slovenskimi sodrugji je bilo pismo, zaradi cenzure brez omembe partije, objavljeno v Delavsko-kmetškem listu št. 42. 19. 11. 1925).

⁴⁹ INZ, fond JSZ, zapisnik I. skupne seje JSZ in Delavske zveze 2. 10. 1925.

⁵⁰ Delavec, št. 22, 25. 11. 1925.

⁵¹ Delavec, št. 24, 18. 12. 1925.

⁵² Delavsko-kmetški list, št. 47, 24. 12. 1925.

⁵³ Stiplovšek, Prispevki, str. 47.

njej pa sta bila na prvih mestih še funkcionarja bivših neodvisnih strokovnih organizacij Ivan Makuc in Alojz Sedej.⁵⁴

V volilnem razglasu delavcem in delavkam je pokrajinska konferenca poudarila, da odločajo o nadaljnji usodi DZ. V volilnem boju nastopajo prave delavske, t. j. socialistične organizacije, medtem ko je na drugi strani močna fronta dveh list: JSZ, ki je povezana s klerikalno stranko in kapitalom, ter Neodvisna delavska lista združenih NSSZ in Unije, ki je povezana s Samostojno demokratsko stranko, izrazito predstavnico slovenskega kapitala. Socialisti se bodo borili za popolno samoupravo delavskih zbornic: »Varuštvo političnih oblasti in vlade nad našimi zbornicami bomo najodločneje pobijali.« Še odločneje pa se bodo borili, »da bi skušale dobiti zbornico pod svoj vpliv kapitalistične organizacije«. V bodočem delovanju mora DZ s proučevanjem socialnih in gospodarskih razmer postati izvedenec in zaslomba delavskim zaupnikom, zlasti pa mora podpreti njihova prizadevanja in boj strokovnih organizacij proti kršitvam zakona o zaščiti delavcev, za osemurni delavnik, nedeljski počitek, zaščito ženske in mladoletne delovne sile, za izvedbo bolniškega, starostnega in brezposelnega zavarovanja ter v mezdnih sporih. DZ mora tudi v prihodnje opravljati neposredne socialne naloge z dajanjem pomoči brezposelnim in potujočim delavcem, ki iščejo delo. Vzdrževati mora zveze z ekonomskimi izseljenci, skrbeti za izobraževanje delavstva in podpirati kulturna društva. SK bo v DZ tudi podprla reševanje problematike zasebnih nameščenec. Ob sklepu je še pozvala svoje volilce, naj oddajo glasove prek zaupnikov in organizacij SK.⁵⁵

Ta program je kritizirala dekalistična opozicija v združenih strokovnih organizacijah, pri čemer pa je poudarila, naj njeni privrženci glasujejo za listo Ursovih sindikatov, čeprav je na njej le nekaj levičarskih kandidatov, medtem ko je »ogromna večina delavstva v Sloveniji revolucionarno usmerjena«. Opozicija je med številnimi nalogami DZ postavila na prvo mesto čimvečjo osvoboditev »od vpliva in pritiska državnih oblasti«. V bodoče mora dajati tudi pobude za socialnoekonomske boje, uvesti učinkovit nadzor nad delovanjem inšpekcij dela, začeti z akcijo za združitev zavodov za socialno zavarovanje in za njegovo celovito izvajanje ter izvesti še vrsto drugih nalog.⁵⁶

Upanje SK, da se socialistično delavstvo ne bo cepilo na več list, pa se ni izpolnilo.⁵⁷ Razcep v Socialistični stranki Jugoslavije za Slovenijo je imel posledice tudi v sindikalnem gibanju. Socialni demokrati okrog Zvonimirja Bernota in lista Naprej so leta 1925 začeli ustanavljati strokovne sekcije,⁵⁸ v katere so pridobili člane zlasti iz rudarskih vrst in tako oslabili SK. Novembra 1925, torej v času priprav na volitve v DZ, so Kmetško-delavsko zvezo registrirali kot strokovno organizacijo in jo povezali z Unijo stavbinskih delavcev s sedežem v Celju, ki je izstopila iz SK.⁵⁹

Socialnodemokratski politični list Naprej se je intenzivno vključil v volilni boj za DZ, za katero je poudaril, da je edina samoupravna delavska ustanova, medtem ko druge socialne ustanove upravljajo paritetni odbori delavskih in delodajalskih predstavnikov.⁶⁰ Hudo je napadal socialistično upravljanje DZ, za katero je zahteval, naj bo v prihodnje »v vseh svojih sklepih suverena in avtonomna«, opravljala naj bi nadzor nad vsemi socialnopolitičnimi ustanovami in se borila za moderno socialno zakonodajo. Zahteval je tudi, naj bi imeli volilno pravico tudi kmečki delavci in posli.⁶¹ Naprej je vodil ostro polemiko s socialističnim dnevnikom Delavsko politiko, ki je začela izhajati

⁵⁴ Delavec, št. 1, 1. 1. 1926; Delavsko-kmetški list, št. 48, 31. 12. 1925; Ciril Stukelj ni kandidiral, ker ga je SK predvidevala za stalno zaposlitev v DZ.

⁵⁵ Delavec, št. 26, 1. 1. 1926; Delavska politika št. 3, 4. 1. 1926.

⁵⁶ Delavsko-kmetški list, št. 2, 14. 1. 1926.

⁵⁷ Delavec, št. 24, 18. 12. 1925.

⁵⁸ Naprej, št. 20, 23. 5. 1925.

⁵⁹ Naprej, št. 48, 28. 11. 1925.

⁶⁰ Naprej, št. 43, 24. 10. 1925.

⁶¹ Naprej, št. 49, 5. 12. 1925.

v začetku 1926. leta in si za prvo nalogo zastavila podporo kandidatni listi ZDSZ.⁶² Naprej je njenega nosilca Svetka napadel kot »kristanovca« (privrženca Antona Kristana),⁶³ Delavska politika pa je »bernotovce« obsojala kot razkolnike.⁶⁴ Naprej je ostro napadel tudi volilni red, ker da volitve niso obče (volilne pravice nimajo sezonski in trenutno brezposelni delavci), ne enake (zasebni nameščenci imajo privilegirano »kurijo«), ne tajne (po naslovih na volilnih kuvertah je mogoče ugotoviti voljo volilcev), ne proporcionalne (nekateri skupine ne smejo postaviti kandidatne liste) in ne neposredne (predaja glasovnic tudi prek zaupnikov).⁶⁵ Naprej je z vso ostrino napadal tudi vse druge strokovne organizacije, ki so nastopale na volitvah v DZ, posebej pa tudi politične stranke, ki si prizadevajo z njimi okrepiti politično moč. Kmetско-delavska zveza in Unija stavbinskih delavcev sta sestavili za volitve Socialno-demokratsko listo z nosilcem Miroslavom Pevcem, rudarjem iz Velenja, na drugem mestu pa je bil tajnik stavbinske zveze Alojz Leskošek.⁶⁶

Posebno pozornost je volitvam v DZ posvetila Jugoslovanska strokovna zveza, ki je hotela dokazati, da je bila v ZDZ neupravičeno zapostavljena, poseben interes za njen uspeh pa je imela tudi Slovenska ljudska stranka (SLS), ki je hotela z njimi pokazati svoj vpliv tudi med delavstvom in ponovno manifestirati režimu R-R svojo moč na Slovenskem. Viden izraz okrepljene dejavnosti in idejnega napredka krščanskih socialcev oziroma (kot so se sredi dvajsetih let začeli sami imenovati) krščanskih socialistov je bil zlasti njihov prvi kongres 7. 6. 1925, na katerem so v resoluciji o JSZ poudarili »Prvi kongres krščanskih socialistov poudarja, da so le ideje krščanskega socializma sposobne preosnovati obstoječi krivični družabni red ter uveljaviti socialno pravičnost, ker so edino te zares nasprotne kapitalističnemu materializmu, iz katerega je nastal materialistični socializem in komunizem.«⁶⁷ Na kongresu so imeli pomembno vlogo zlasti predstavniki mlajše krščanskosocialistične generacije in JSZ »je leta 1925 zaradi novih ljudi v vodstvu postala dejavnejša«. Ti so se tudi zavedali, da se je za vodenje samostojne politike treba otrestiti finančne odvisnosti od SLS.⁶⁸

Krščanskosocialistične poglede na vsa pereča vprašanja so odsevali zlasti članki v reviji Socialna misel (1922—1927). V njej je Fran Erjavec tudi najbolj celovito prikazal stališča krščanskih socialistov do vloge DZ, njenega dotodanjega delovanja in pomen volitev za uspešno izpolnjevanje njenih bodočih nalog. Pri tem so zanimiva njegova uvodna razmišljanja o krizi parlamentarizma, ki je pokazala, da so poleg »političnih parlamentov« potrebni še »stanovsko-gospodarski parlamenti«, kar je SLS predlagala tudi v ustavodajni skupščini; »živa potreba po njih« pa je »dobila izraza v različnih stanovskih zbornicah«. Erjavec je posebej poudaril vso odgovornost slovenskega dela Samostojne demokratske stranke in osebno njenega voditelja dr. Gregorja Žerjava kot ministra za socialno politiko, tako za dejstvo, da DZ niso samostojna stanovska zastopstva delavstva, temveč glede vseh pomembnih zadev odvisna od ministrskih odločitev, kot tudi za onemogočanje njihovega normalnega delovanja. Za samo delo v ZDZ pa je polno odgovorna socialistična absolutna večina v njej, ki je vlogo te ustanove omejila le na zahtevana posredovanja in dajanje mnenj, »dočim o kakem iniciativnem in ustvarjajočem delu skoro ni sledu«. Na vse slabši položaj delavstva, ki ga povzroča »gospodarsko izžemanje« Slovenije »od strani osrednje vlade« in slabšanje socialne zakonodaje je odgovorila le s par »vodenimi« resolucijami in nobeni upravičeni delavski akciji ni

⁶² Delavska politika, št. 1, 1. 1. 1926.

⁶³ Naprej, št. 3, 16. 1. 1926.

⁶⁴ Delavska politika, št. 18, 22. 1. 1926.

⁶⁵ Naprej, št. 5, 30. 1. 1926.

⁶⁶ Naprej, št. 3, 16. 1. 1926.

⁶⁷ Pravica, št. 24, 11. 6. 1925.

⁶⁸ Janko Prunk, Pot krščanskih socialistov v Osvobodilno fronto slovenskega naroda, Ljubljana 1977, str. 73.

dala »primernege poudarka«. Takšno delo pa bi morala opraviti vsaka povprečna delavska strokovna organizacija, dočim bi bila dolžna zbornica opraviti glede na razpoložljiva sredstva »vse kaj drugega«. Socialisti, razcepljeni na različne frakcije, so zaradi nenačelnega delovanja izgubili veliko oporo med delavstvom, kakršno so imeli po prevratu, in svoj položaj želijo ohraniti tudi s takim volilnim redom, ki omogoča najrazličnejše zlorabe v njihovo korist. Glede na negativne rezultate dosedanjega delovanja bi bilo v interesu DZ, da se njihovo zastopstvo čimbolj zmanjša. Izvoljena skupščina DZ bo imela kot prvo dolžnost, da ubrani delavstvu vsaj dosedanje socialnopolitične pridobitve, nato pa bo morala »pripraviti revizijo vse dosedanje centralistične socialne zakonodaje in sodelovati pri zgradbi naših socialnopolitičnih zavodov, ki jih je spravil nesposobni centralizem v prav derutno stanje« ter v vseh velikih akcijah za sanacijo »žalostnega gospodarskega položaja« Slovenije.⁶⁹ Ob tem, ko so krščanski socialisti v predvolilni agitaciji poudarjali krivdo samostojnih demokratov in socialistov za neuspešno delovanje DZ, pa so opozarjali na zasluge Davidović-Koroščeve vlade, da je z dovoljenjem za pobiranje doklad ZDZ ustvarila »predpogoj za delovno življenje« teh ustanov.⁷⁰

Z navedenimi kritikami svojih nasprotnikov in programskimi izhodišči je JSZ ob podpori organizacij SLS in njenega časopisja vodila predvolilni boj. Ta se je začel že pet tednov pred uradnim razpisom volitev. Skupne seje načelstev JSZ in krščanskosocialistične politične organizacije Delavske zveze 2. 10. 1925 so se udeležili tudi trije predstavniki vodstva SLS.⁷¹ Predsednik načelstva JSZ Jože Gostinčar je v uvodnem nagovoru posebej poudaril, da te volitve »tangirajo« tudi stranko. Vsi razpravljalci so soglašali, da so socialisti volilni red prikrojili svojim koristim in da je za JSZ škodljiv. Sprejeli so predlog, da posebna komisija tajno pripravi njegove popravke in da se poskuša doseči potrditev spremenjenega volilnega reda pri ministru za socialno politiko. Strankini delegati so zato tudi predlagali, naj bi skušali izvedbo volitev zavleči, kar so predstavniki JSZ zavrnilo z utemeljitvijo, da so potrebne. Na seji so govorili tudi o socialističnem predlogu za enotno delavsko kandidatno listo in o možnih volilnih blokih. Končno so sklenili, da se s pripravami na volitve začne takoj, in sicer prek zaupnikov in organizacij po farah in občinah ter prek vsega časopisja. Za vodenje priprav so izvolili štiričlanski volilni odbor, ki naj bi imel seje na strankinem sedežu.⁷²

O zadevah v zvezi z volitvami je nato redno razpravljalo načelstvo JSZ.⁷³ To se je izreklo zoper socialistični predlog o skupni listi in za nosilca samostojne liste JSZ predlagalo J. Gostinčarja. Toda hkrati je izvolilo tudi delegacijo za pogajanja o morebitnem skupnem nastopu.⁷⁴ Sklenilo je tudi, naj se Strokovna zveza javnih in zasebnih nameščencev JSZ zaradi volitev preimenuje v Strokovno zvezo privatnih nameščencev. Na sestanku strokovnih organizacij 20. novembra, ki ga je sklicala SK, so krščanskosocialistični predstavniki postavili kot minimalni pogoj za pristanek na skupno listo, da dobi JSZ tretjino članov skupščine, upravnega odbora, zaupnikov in uradništva DZ.⁷⁵ SK tudi v podaljšanem roku ni odgovorila na predlog JSZ, ki je nato začela

⁶⁹ Fran Erjavec, *Delavska zbornica, Socialna misel*, V, št. 2, 1. 1. 1926, str. 25–28; Slovenec, št. 19–24. 1. do št. 21, 27. 1. 1926.

⁷⁰ Slovenec, št. 268, 25. 11. 1925; Pravica, št. 49, 3. 12. 1925.

⁷¹ Na seji so bili poslanci SLS Franc Smodéj, dr. Miha Krek in France Kremžar ter strankin tajnik Franc Gabrovšek.

⁷² INZ, fond JSZ, fasc. 1, zapisnik 1. skupne seje načelstva JSZ in Delavske zveze 2. 10. 1925; v volilni odbor sta bila kot predstavnika JSZ izvoljena Jože Gostinčar in Nande Zužek, kot predstavnika SLS pa dr. Miha Krek in Franc Gabrovšek.

⁷³ Na vseh rednih sejah načelstva JSZ od 10. (7. 10. 1925) do 22. (26. 1. 1926) so obširno razpravljali o volitvah v DZ, posebej o enotni kandidatni listi oziroma o volilnih blokih. Ti zapisniki so najpomembnejši arhivski vir za to problematiko (INZ, fond JSZ, fasc. 1).

⁷⁴ INZ, fond JSZ, fasc. 1, zapisnika 10. in 11. seje načelstva JSZ (7. 10. in 13. 10. 1925); ker je bil pogoj za kandidiranje plačevanje bolniškega zavarovanja, J. Gostinčar pa tedaj ni bil zaposlen, so se dogovorili, da bi ga zavarovala Jugoslovanska tiskarna.

⁷⁵ INZ, fond JSZ, fasc. 1, zapisnika 14. in 15. seje načelstva JSZ (17. 11. in 25. 11. 1925).

s pospešenimi pripravami, »da izidemo krščanski socialisti častno iz prvih volitev« v DZ.⁷⁶

Izredni občni zbor 13. 12. 1925, ki je bil sicer sklican zaradi hudega gmotnega položaja JSZ po odtegnitvi strankine subvencije zaradi spora z vodstvom SLS,⁷⁷ je posebno pozornost posvetil volitvam v DZ. Delegati so poročali o uspešnih pripravah nanje.⁷⁸ Načelstvo JSZ je na več sejah razpravljalo o sestavi kandidatne liste, njen nosilec je namesto J. Gostinčarja postal France Terseglav, urednik Slovenca. Listo je potrdil zaupniški zbor JSZ 3. 1. 1926.⁷⁹ Konec decembra 1925 je glavni tajnik JSZ Ivan Gajšek po sklepu načelstva zaradi uspešnejšega vodenja predvolilne agitacije začasno prenesel poslovanje na sedež SLS. To je povzročilo zastoj pri izvajanju drugih nalog, kar je izzvalo protest nekaterih članov načelstva. Franc Burkeljc se je pritožil, ker se vodijo vse priprave za volitve v tajništvu SLS. Sicer pa se je posebej okrepila časopisna agitacija in načelstvo je sklenilo do volitev povečati naklado Pravice za 2000 izvodov, ki naj bi jih razpečevali brezplačno.⁸⁰ Ta list je svoje privržence seznanjal s krščanskosocialističnim programom za delo v DZ, pri čemer je poudaril, da se bo JSZ odločno zavzela »za enotno fronto delavstva« v tem »parlamentu« v boju za obrambo delavskih pravic, izboljšanje socialne zakonodaje in »za socialno preureditev človeške družbe«, ne glede na delavsko razcepljenost v predvolilnem boju.⁸¹ V decembrskih in januarskih številkah je Pravica kritično ocenjevala nasprotne strokovne organizacije oziroma njihovo povezovanje v koalicijske kandidatne liste, največ pozornosti pa je posvetila posredovanju podrobnih tehničnih navodil za izvedbo volitev (ta sta krajevnim volilnim odborom in zaupnikom skupaj pošiljali JSZ in SLS tudi v posebnih krožnicah) ter razkrinkavanju zlasti socialističnih zlorab.

JSZ je bila zaradi sestave svojih članov (precej jih je imela tudi med obrtniškim delavstvom in služkinjami) prizadeta zaradi načina razdeljevanja kuvert z glasovnicami, ki so jih uradi za socialno zavarovanje pošiljali le v obrate z nad 20 zaposlenimi, drugim delavcem pa le v primeru, če so bili oddaljeni več kot pet km od uradov oziroma krajevnih volilnih odborov. Tako je moralo precej delavcev in delavk osebno dvigniti glasovnice. Dejstvo, da so po obratih glasovnice razdeljevali uradniki socialnega zavarovanja, člani krajevnih volilnih odborov in delavski zaupniki, med katerimi je bila večina socialistov, je omogočalo tudi pritiske in zlorabe. Na socialistično izrabljanje volilnega reda sta z interpelacijami oziroma protesti opozorila tudi poslanca SLS Franc Smodej in France Kremžar ter zahtevala spremembo volilnega postopka.⁸² Dosegla sta, da je minister za socialno politiko poslal v Ljubljano svojega zastopnika, ki so mu na sestanku predstavniki kandidatnih list posredovali svoje pritožbe. Pravica je za preprečitev zlorab pozvala volilce krščanskosocialistične liste, naj ne oddajo kuvert z glasovnicami krajevnim volilnim odborom 2. februarja, niti naj jih ne pošiljajo glavnemu volilnemu odboru v Ljubljani do 7. februarja, temveč naj jih izročijo svojim zaupnikom, ki jih bodo poslali centrali JSZ, ta pa dalje glavnemu volilnemu odboru.⁸³

⁷⁶ Pravica, št. 50, 10. 12. 1925.

⁷⁷ Med člani in članicami (4201 ob izrednem občnem zboru) jih določeno število ni moglo plačevati ustreznih prispevkov (kmečki delavci, služkinje). Zato JSZ brez gmotne podpore SLS ni mogla plačevati svojih zaposlenih in izdajati Pravice. Gmotno stisko je SLS večkrat izrabila za discipliniranje JSZ. Po kritičnih pripombah na svoj račun ali po akcijah, ki jih ni odobraval, je SLS prenehala finančno podpirati JSZ. Tako tudi sredi 1925. leta zaradi poročila glavnega tajnika JSZ Ivana Gajška na sestanku SLS v Ljubljani, za katerega je strankin izvršilni odbor terjal, da ga vodstvo JSZ obsodi. Spor je bil likvidiran šele konec novembra 1925, ko je načelstvo JSZ že sklicalo izredni občni zbor, da bi na njem seznanilo članstvo s konfliktom. Pravica (št. 50, 10. 12. 1925) je glede na take probleme poudarila nalogo, da »v doglednem času gospodarsko osamosvojimo našo strokovno organizacijo«.

⁷⁸ INZ, fond JSZ, fasc. 1, zapisnik izrednega občnega zbora JSZ 13. 12. 1925; Pravica, št. 51, 17. 12. 1925.

⁷⁹ INZ, fond JSZ, fasc. 1, zapisnik zaupnega zbora JSZ 3. 1. 1926.

⁸⁰ INZ, fond JSZ, fasc. 1, zapisnika izredne 20. seje 30. 12. 1925 in 21. seje 14. 1. 1926.

⁸¹ Pravica, št. 2, 14. 1. 1926.

⁸² Pravica, št. 3, 21. 1. 1926; Slovenec, št. 15, 20. 1. 1926.

⁸³ Pravica, št. 4, 28. 1. 1926.

V predvolilni kampanji je zelo intenzivno sodelovalo poleg Slovenca tudi drugo strankarsko časopisje. Slovenec je glede DZ poudaril, da bi se v avtonomni Sloveniji mogla razviti v »velevažno ustanovo« in bi v »demokratskih razmerah utegnila postati odločilen činitelj v celotni zakonodaji, tičeči se delavskega stanu«, njeno funkcijo pa je primerjal z Zbornico za trgovino, obrt in industrijo. Odklanjal je njeno centralizacijo prek beograjskega osrednjega tajništva delavskih zbornic ter dodal, da so bili pri imenovanju članov ZDZ krščanski socialci prezrti zaradi avtonomističnega prepričanja. Medtem ko so centralistični demokrati zbornico »ustanovili in jo pustili stradati«, pa je v času, ko je bila na vladi SLS, dobila tudi gmotno osnovo za delovanje.⁸⁴ Slovenec je polemiziral zlasti s pisanjem Delavske politike in Jutra, ki je posebno budno spremljalo volilne priprave v katoliškem taboru. SLS je očitalo, da »je prevzela ves agitacijski aparat v svoje roke, ker se boji, da bi jim zrastle gosarjevci (po tedanjem članu vodstva JSZ dr. Andreju Gosarju, op. p.) preko glave«. Potem ko je »finančno izstradala« JSZ z ukinitvijo denarne podpore, je strankino tajništvo »naravnost diktiralo« sestavo kandidatne liste, da bi imelo nadzor nad delavsko politiko.⁸⁵ Slovenec pa je okrepil napade na Samostojno demokratsko stranko (SDS) zlasti potem, ko je tudi liberalni delavski tabor sestavil skupno kandidatno listo in jo je strankino vodstvo javno podprlo.⁸⁶ Volitve v DZ so bile torej tudi prilika za novo obračunavanje med glavnima meščanskima političnima strankama.

Narodno socijalna strokovna zveza (NSSZ) je dolgo pristajala na skupen nastop s socialističnimi in bivšimi neodvisnimi strokovnimi organizacijami, pri čemer je JSZ obtoževala, da s samostojno listo razbija enotnost delavstva. Nova pravda je poudarila, da so hotele registrirane strokovne organizacije volitve »depolitizirati« in ubraniti DZ pred političnimi boji. Toda dr. Anton Korošec hoče utrditi svoj politični pogled in po zmagi na parlamentarnih volitvah v Ljubljani in absolutni prevladi med kmečkim prebivalstvom doseči uveljavitev še med delavstvom, kar »je politični moment klerikalnega interesa« za DZ.⁸⁷ Na drugi strani pa je Pravica vztrajanje NSSZ pri skupni listi komentirala z ugotovitvijo, da nima veliko članstva in da je posebej šibka zato, ker ne smejo glasovati tudi železničarji, med katerimi so imeli narodni socialisti velik vpliv, tako da je zadovoljna z majhnim številom mandatov.⁸⁸ Predsednik NSSZ Rudolf Juvan je na seji izvršilnega odbora Narodno socijalistične stranke 13. decembra poročal o poteku predvolilne dejavnosti in zdi se, da je na njej padla odločitev o prekinitvi sodelovanja z SK. V isti številki Nove pravde, ki je poročala o tej seji, je izšel tudi razglas o samostojni Neodvisni delavski listi NSSZ za volitve v DZ. Narodni socialisti so utemeljevali svoj odstop od načrtovane liste Združenih delavskih strokovnih organizacij z dejstvom, da so socialisti zahtevali za »pet⁸⁹ dvomljivo sigurnih mandatov, naj bi NSSZ izdala svoja načela«. Že prej so zahtevali in dosegli, da je NSSZ pozdravila ustanovitev Ursovih sindikatov v Beogradu, na kongresu slovenske pokrajinske organizacije pa bi morala pristati na svojo vključitev v SK. To je tudi napadla, da je hotela s skupno listo uveljaviti svojo absolutno večino v DZ.⁹⁰

Do srede decembra 1925 demokratski Samostojni strokovni delavski Uniji ni uspelo dobiti partnerja za skupen nastop na volitvah v DZ in kazalo je, da bo prisiljena sestaviti samostojno kandidatno listo, kar je sporočila v zaupni

⁸⁴ Slovenec, od št. 268, 25. 11. do št. 270, 27. 11. 1925.

⁸⁵ Jutro, št. 301, 30. 12. 1925 in št. 7, 10. 1. 1926; Jutro je kot ilustracijo razmerja med SLS in JSZ navedel, da je moral agitacijski oziroma volilni odbor delovati na strankinem sedežu. Mesto nosilca liste naj bi po njegovem pisanju F. Terseglav sprejel šele po posredovanju strankinega voditelja dr. Antona Korošca.

⁸⁶ Slovenec, št. 4, 6. 1. in št. 10, 14. 1. 1926.

⁸⁷ Nova pravda, št. 49, 5. 12. in št. 50, 15. 12. 1925.

⁸⁸ Pravica, št. 50, 10. 12. 1925.

⁸⁹ Po pisanju Delavske politike (št. 7, 9. 1. 1926) naj bi voditelj NSSZ Juvan zahteval deset mandatov.

⁹⁰ Nova pravda, št. 51, 24. 12. 1925.

okrožnici svojim organizacijam in zaupnikom. Tem je dala podrobna navodila za pridobivanje volilcev, naročila pa jim je tudi, naj stopijo v stik »tudi z delodajalci (liberalne usmeritve, op. p.), ki naj med svojim delavstvom bodisi z vplivom, bodisi potom zanesljivih in uglednih zaupnikov agitirajo za našo listo.«⁹¹ S prekinitvijo nenaravne povezave NSSZ z SK so se odprle možnosti za izoblikovanje volilnega bloka obeh strokovnih organizacij liberalnega tabora, v katerega ju je silila številčna šibkost v primerjavi z SK in JSZ, skupen nastop pa jima je povečal možnosti za uspeh. Sestavili sta glavni volilni odbor »Združenih neodvisnih delavskih strokovnih organizacij« in »Neodvisno delavsko listo« z nosilcem predsednikom NSSZ Rudolfom Juvanom in predsednikom Unije dr. Jožo Bohinjcem, ravnateljem okrožnega urada za zavarovanje delavcev, na drugem mestu. Kandidatno listo je potrdilo skupno zborovanje zaupnikov, na katerem so sprejeli tudi program bodočega dela DZ, ki mora biti »strogo strokovna in popolnoma nepolitična« ustanova z nalogo, da izbojuje zlasti izvajanje in izboljšanje socialne zakonodaje za delavce in nameščence.⁹² Voditelj SDS dr. Gregor Žerjav je pozval delavstvo, naj voli Neodvisno delavsko listo,⁹³ pri velikem županu pa je v imenu liberalnih organizacij protestiral proti socialističnim volilnim zlorabam.⁹⁴

Peta lista za volitve v DZ — lista Slovenske delavske zveze z nosilcem ing. Milutinom Debelakom je viden izraz prizadevanj, da bi se vse tedanje politične stranke prek strokovnih organizacij zasidrle tudi med delavstvom. Kmetijski list je pozval vse privrženca Slovenske republikanske stranke Albina Prepeluha in Samostojne kmetijske stranke Ivana Puclja, naj volijo to listo slovenskega kmečkega in delavskega ljudstva.⁹⁵ Tudi Narodna radikalna stranka je priporočila delavcem, naj glasujejo za Slovensko delavsko zvezo.⁹⁶ Ta »komaj ustanovljena« organizacija si je prizadevala pridobiti oziroma organizirati zlasti podeželsko delavstvo.⁹⁷ Ker je bila konkurent zlasti Neodvisni delavski listi, jo je najbolj napadala Nova pravda. Ta je zapisala, da gre za »tipično strankarsko politično listo«, za katero poleg Prepeluha in Puclja stoji tudi Stjepan Radić⁹⁸ in je imela tedaj tudi režimski značaj. Kmetijski list pa je v agitaciji za to listo posebej napadel narodne socialiste, da »so zlezli pod frak« demokratom.⁹⁹ Vsi nasprotniki Slovenske delavske zveze so enotno napovedovali, da njeni kandidati na volitvah za DZ ne bodo uspeli.

Tako je za 50 delavskih mandatov v skupščini DZ kandidiralo pet list, za deset članov iz vrst privatnih nameščencev pa so se »vse pri zbornici registrirane organizacije« sporazumele za skupno kandidatno listo in tako volitve niso bile potrebne.¹⁰⁰

Volilno pravico so imeli vsi delavci in delavke ter privatni nameščenci in nameščenke, ki so bili bolniško zavarovani na dan razpisa volitev in je bila njihova zavarovana mezda višja od 5,26 din, oziroma so plačevali najmanj 7,02 din mesečnega prispevka.¹⁰¹ Pravica je posebej poudarila, da imajo na teh volitvah ženske prvič svojo volilno pravico, ki jo za parlamentarne in občinske volitve še niso uspele izbojevati.¹⁰² Volilna pravica ni bila omejena po starostni, ampak le po višini zavarovane mezde, in torej niso smeli voliti tisti, ki

⁹¹ Okrožnico je objavil Delavec (št. 24, 18. 12. 1925) s komentarjem, da bodo tako izvoljeni delegati v DZ služili interesom kapitala.

⁹² Nova pravda, št. 52, 31. 12. 1925 in št. 1, 9. 1. 1926.

⁹³ Jutro, št. 9, 13. 1. 1926.

⁹⁴ Jutro, št. 13, 16. 1. 1926; Nova pravda, št. 3, 23. 1. 1926.

⁹⁵ Kmetijski list, št. 2, 13. 1. 1926.

⁹⁶ Narodni dnevnik (št. 13, 19. 1. 1926) je svojim privrženecem kot drugo ustrezno organizacijo priporočil Kmetijsko-delavsko zvezo.

⁹⁷ Kmetijski list, št. 3, 20. 1. 1926.

⁹⁸ Nova pravda, št. 3, 23. 1. 1926.

⁹⁹ Kmetijski list, št. 2, 13. 1. 1926.

¹⁰⁰ Poročilo DZ 1925–1926, str. 14; v seznamu registriranih organizacij (str. 205–206 so bile navedene naslednje: Zveza privatnih nameščencev Jugoslavije SK, Strokovna skupina privatnih nameščencev JSZ, Zveza privatnih nameščencev, v katero je bilo vključenih šest nameščenskih društev, Organizacija zasebnih nameščencev v Ljubljani ter društvo bančnega uradništva).

¹⁰¹ Delavec, št. 23, 10. 12. 1925 in št. 1, 1. 1. 1926.

¹⁰² Pravica, št. 2, 14. 1. 1926.

so bili razvrščeni pri socialnem zavarovanju do petega meznega razreda od sedemnajstih. Volilne pravice niso imeli zlasti vajenci in najslabše plačano pomožno osebje. Tako je bilo v delavski skupini 75.102 volilnih upravičencev, v nameščenski skupini 9780 volilnih upravičencev.¹⁰³

V delavski skupini je bilo oddanih 56.217 veljavnih glasov ali 74,85 % vseh volilnih upravičencev, posamezne liste pa so dobile naslednje število glasov:

1. *Lista Združene delavske strokovne zveze Jugoslavije — Strokovne komisije* 29.344 glasov — 52,2 % (27 mandatov).

2. *Lista krščanskosocialističnega delavstva* 15.017 glasov — 26,7 % (14 mandatov).

3. *Neodvisna delavska lista* 8359 glasov — 14,9 % (7 mandatov).

4. *Socialnodemokratska lista* 2495 glasov — 4,4 % (2 mandata).

5. *Lista Slovenske delavske zveze* 1020 glasov — 1,8 % (brez mandata).¹⁰⁴

Glavni volilni odbor je 11. 1. 1926 razglasil vseh deset kandidatov in njihovih namestnikov na listi Združeni privatni nameščenci za izvoljene, in sicer štiri člane Zveze privatnih nameščencev, tri člane Strokovne zveze privatnih nameščencev JSZ, dva člana Zveze privatnih nameščencev SK in enega člana Društva bančnega uradništva.¹⁰⁵

Volitvam so sledili komentarji izidov, začelo se je oblikovanje klubov, v katere so se povezovali delavski in nameščenski člani skupščine posameznih idejnih smeri, za prvo sejo skupščine DZ pa je vsaka skupina pripravljala svojo programsko deklaracijo.

Delavec je že v prvi fazi volitev na sedežih krajevnih volilnih odborov vzneseno zapisal, da je DZ rdeča.¹⁰⁶ Potem ko so bili znani dokončni izidi, je poudaril, da je lista Združene delavske strokovne zveze dosegla absolutno ve-

¹⁰³ Poročilo DZ 1925—1926, str. 11; nameščenec DZ Anton Marinček je v tej publikaciji objavil Statistiko članstva Delavske zbornice za Slovenijo (str. 129—153), ki je zanimiva silka številčnega stanja delavcev in zasebnih nameščencev na Slovenskem leta 1925, s podatki o zavarovanih mezdah pa je ilustriral tudi njihov ekonomski položaj. Navedemo naj le podatek, da je bilo oktobra 1926 pri Okrožnem uradu za zavarovanje delavcev v Ljubljani 78.041 zavarovancev, pri Združenih bratovskih skladiščah je bilo zavarovanih 15.545 rudarjev in nameščencev, pri Trgovskem in bolniškem podpornem društvu 4417 zavarovancev, na območju ljubljanskega ravnateljstva državnih železnic pa je bilo zaposlenih 12.740 delavcev in nameščencev (železničarji niso spadali v sestavo članstva DZ).

¹⁰⁴ Poročilo DZ 1925—1926, str. 11—13; Delavsko-kmetški list (št. 7, 18. 2. 1926) je objavil tudi zanimiv podatek, da so bile glasovalne kuverte dostavljene 64.555 volilnim upravičencem, kar je vplivalo na volilno udeležbo. Delavska politika (št. 31, 8. 2. 1926) pa je navedla podatek, da je bilo na krajevnih volilnih odborih oddanih le 10.495 glasov, večina pa je bila oddanih prek central strokovnih organizacij glavnemu volilnemu odboru.

Za člane skupščine DZ so bili v delavski skupini izvoljeni s socialistične liste: France Svetek, tajnik, Ljubljana; Ivan Makuc, upravnik, Ljubljana; Josip Ošlak, tipograf, Maribor; Franc Pliberšek, rudar, Trbovlje; Franc Ravnik, žebjar, Jesenice; Aleksander Trškan, železničar, Ljubljana; Alojz Sedej, uradnik, Ljubljana; Rado Čelesnik, uradnik, Ljubljana; Martin Plančkar, strojnik, Celje; Franc Dolinar, rudar, Črna pri Prevaljah; Ulrik Vospernik, natakar, Ljubljana; Jurij Arh, strokovni tajnik, Zagorje; Joža Golmajer, strokovni tajnik, Ljubljana; Ivan Krušič, strugar, Trbovlje; Andrej Bradeško, strokovni tajnik, Ljubljana; Karol Podbršček, delavec pivovarne, Ljubljana; Lovro Jakomin, čevljarški pomočnik, Ljubljana; Ignac Milnar, predilniški delavec, Tržič; Stefan Matjašič, mizarški pomočnik, Maribor; Franc Kuder, rudar, Trbovlje; Emanuel Janežič, klepar, Celje; Franc Vrhovec, zidar, Ljubljana; Mici Ajdišek, delavka, Trbovlje; Franc Bučar, delavec v tobačni tovarni, Ljubljana; Edo Hirsli, strojnik, Litija; Vincenc Zajc, usnarj, Soštanj; s krščanskosocialistične liste: Franc Terseglav, urednik Slovenca, Ljubljana; Stanko Keše, rudar, Trbovlje; Jurij Kugovnik, kovač v rudniku, Prevalje; Alojzij Pukšič, pečarski zidar, Jesenice; Srečko Zumer, stavec, Ljubljana; Franc Kukovica, papirničar, Ljubljana-Polje; Ivan Gajšek, strokovni tajnik, Ljubljana; Andrej Semenič, strojnik, Maribor; Ivana Godeša, kuharica, Ljubljana; France Žužek, pisarniški dnevničar, Ljubljana; Ivan Majeršič, usnarj, Tržič; dr. Anton Milavec, zasebni uradnik, Ljubljana; Franc Kordin, ključavničar na državni železnici, Ljubljana; Martin Kores, ključavničar na državni železnici, Maribor; z liste liberalnih organizacij: Rudolf Juvan, skladiščnik, Ljubljana; dr. Joža Bohinjec, ravnatelj, Ljubljana; Vinko Sedlar, rudar, Zagorje; Luka Bizjak, skladiščnik, Litija; Franc Duh, delovodja, Ruše; Albin Tomc, zidar, Ljubljana; Marija Kisovec, tobačna delavka, Ljubljana; s socialnodemokratske liste: Miroslav Pevec, rudar, Velenje in Alojz Leskošek, strokovni tajnik, Celje.

Iz navedenih podatkov naj glede na poklicno sestavo opozorimo zlasti na dejstvo, da je bilo na delavski listi izvoljenih tudi nekaj zasebnih nameščencev in trije železničarji, ki sicer niso imeli volilne pravice za volitve v DZ. V skupščini je bila zastopana večina industrijskih središč, daleč največ predstavnikov pa je imelo ljubljansko območje.

¹⁰⁵ Slovenec, št. 9, 13. 1. 1926; poročilo DZ 1925—1926, str. 14; za člane skupščine DZ z nameščenske liste so bili izvoljeni Melhior Cobač, Valentin Urbančič, Franc Orehek, Niko Gogala, Ivan Silvester, Franjo Volčanšek, Ivan Setine, Joško Malešič, Dragotin Gličvert in Hubert Pelikan.

¹⁰⁶ Delavec, št. 3, 25. 1. 1926.

čino, da je lista bernotovcev propadla ter da so klerikalci in demokrati izšli iz volitev osramočeni. Primerjal je tudi izide volitev v DZ in parlamentarnih volitev februarja 1925 ter poudaril, da je socialistično in komunistično delavstvo na teh, razcepljeno na tri liste, dobilo le okoli 11.000 glasov,¹⁰⁷ sedaj pa skoraj 30.000. Poudarimo naj dve njegovi glavni ugotovitvi: prvič, da bo delegacija SK »tvorila vodilno jedro zbornice«, in drugič, da je nujno njeno enotno nastopanje.¹⁰⁸ SK je sicer dobila absolutno večino oddanih glasov, ne pa tudi nad polovico izvoljenih članov skupščine. Za absolutno večino v njej je morala SK pridobiti oba socialnodemokratska delegata, kar ji je v pripravah na prvo sejo skupščine DZ tudi uspelo.¹⁰⁹ SK pa je imela v svoji delegaciji tudi posamezne privrženke dekalistične levice. Ta si je celo prizadevala osnovati poseben zbornični klub strokovne opozicije v slovenskih Ursovih sindikatih, ki naj bi po pričakovanju štel pet njenih privrženecv. Toda odkrito sta ostala zvesta leviči le dva člana delegacije SK.¹¹⁰ *Delavsko kmetski list* je še zapisal, da je potek volitev pokazal potrebo po spremembi volilnega reda, ki »nima nobene socialistične lastnosti«. Omogočal je veliko prednost tistim, ki so volitve vodili, t. j. socialističnim »kristanovcem«. Omogočal je tudi nasilje delodajalcev, da so pri teh volitvah »v celih tovarnah« glasovali za delavce. Poudaril je tudi, da so med 31 izvoljenimi socialističnimi predstavniki »kristanovci, bernotovci in pristaši opozicije (DKL)«. Skupen nastop vseh treh skupin pa je nujno potreben, ker delavstvo ne sme dopustiti, da mu v njegovih ustanovah »gospodari buržoazija«.¹¹¹

Delavska politika je »sijajno zmago« prikazovala zlasti kot rezultat enotnega nastopa socialističnih in neodvisnih strokovnih organizacij po štirih letih usodne razcepljenosti.¹¹² Po oceni njenega urednika Rudolfa Golouha je uspeh na volitvah v DZ utrdil zavest socialističnega delavstva po velikem neuspehu, ki ga je doživelo na zadnjih parlamentarnih volitvah.¹¹³ Predvsem pa je omogočil SK, da je obdržala odločilno vlogo pri vodenju te delavske ustanove. Toda le en glas absolutne večine, pa še ta pridobljen s koncesijo socialdemokratom, je v primerjavi z ZDZ občutno povečal vlogo tudi drugih strokovnih organizacij, posebej JSZ.

Pravica je v komentarju o volitvah poudarila, da so združeni socialisti in komunisti »na tisoče glasov« pridobili z zlorabami volilnega reda. Medtem ko JSZ lahko ugotovi, da je 15.000 zanj oddanih glasov od delavcev in delavk, ki so zvesti krščanskemu socializmu, marksistični socialisti tega zaradi volilnih manipulacij ne morejo trditi in je njihov volilni rezultat v resnici mnogo skromnejši. Na drugi strani pa je število glasov za Neodvisno delavsko listo »za tri četrtine previsoko«, ne pa presenetljivo. Liberalni delodajalci so izkoristili zlasti strah neorganiziranega delavstva pred brezposelnostjo in ga prisilili, da je glasovalo po njihovi volji. Ob tem je *Pravica* še ugotovila, da se je NSSZ s povezavo z Unijo, »podružnico same veleburžoazije« kompromitirala.¹¹⁴ Načelstvo JSZ je sklenilo, da se zahvali vsem svojim zaupnikom in skupinam »s pozivom na delo za širjenje organizacije«, pisno zahvalo pa je poslalo tudi vodstvu SLS. Sklenilo je tudi poslati DZ pritožbo zoper zlorabe pri izvedbi volitev.¹¹⁵

¹⁰⁷ Na parlamentarnih volitvah leta 1925 je padlo število socialističnih in komunističnih glasov na najnižjo točko, natančno na 12.562 glasov (dr. Vasilij Melik, *Delavske stranke na volitvah 1920—1927, Revolucionarno delavsko gibanje v Sloveniji v letih 1921—1924*, Ljubljana 1975, str. 113—114). Ob tem naj poudarimo, da je primerjava glede na različno sestavo volilcev problematična.

¹⁰⁸ Delavec, št. 4, 10. 2. 1926.

¹⁰⁹ Delegaciji SK in Kmetško-delavske zveze sta se 6. 3. 1926 sporazumeli o skupnem nastopu v skupščini DZ, ne pa tudi o oblikovanju skupnega kluba. SK je to podporo dobila za ceno izvolitve socialdemokrata A. Leskoška v finančno kontrolo DZ (Naprej, št. 11, 13. 3. in št. 12, 18. 3. 1926).

¹¹⁰ Delavsko-kmetski list, št. 11, 18. 3. 1926.

¹¹¹ Delavsko-kmetski list, št. 7, 18. 2. 1926.

¹¹² Delavska politika, št. 31, 8. 2. 1926.

¹¹³ Rudolf Golouh, *Pol stoletja spominov*, cit. izd., str. 322.

¹¹⁴ *Pravica*, št. 7, 18. 2. 1926.

¹¹⁵ INZ, fond JSZ, fasc. 1, zapisnik 23. seje načelstva JSZ 13. 2. 1926.

¹¹⁶ INZ, fond JSZ, fasc. 1, zapisnik 2. seje vodstva JSZ 28. 2. 1926; *Pravica*, št. 9, 4. 3. 1926.

Na več sejah načelstva JSZ so nato razpravljali o programu dela krščansko-socialističnega kluba v DZ in njegovem poslovniku, ki ga je potrdila seja vodstva JSZ 28. 2. 1926. Po njej so ustanovili krščanskosocialistični klub, ki je štel 17 članov, poleg delavskih predstavnikov še tri nameščenske, za njegovega načelnika pa je bil izvoljen France Terseglav.¹¹⁶ Toda kmalu je prišlo med načelstvom JSZ in zborničnim klubom do hudega spora zaradi predloga za člane upravnega odbora. Zlasti ostro je proti dejstvu, da se vanj ni kandidiralo nobenega »ročnega delavca«, protestiral podpredsednik Srečko Žumer, ki je ob tem ponudil tudi svoj odstop. Očitki so bili uperjeni zoper kandidaturo Ivana Gajška, glavnega tajnika JSZ, ker da je »desničarsko« usmerjen. Po ostrih razpravah, ko kandidatura Jožeta Rutarja (bil je le namestnik člana skupščine), ni bila mogoča, je načelstvo JSZ popustilo pri sestavi upravnega odbora, toda doseglo, da je bil za stalnega nameščenca DZ imenovan »levičar« Anton Marinček. Te razprave kažejo na nesoglasja, o katerih je pisalo *Jutro*, a jih je Pravica zavrnila.¹¹⁷ Iz pisanja *Slovenca* se vidi, da se je zdel SLS volilni rezultat preskromen, za kar je krivila volilni red.¹¹⁸ *Jutro* in *Delavska politika* sta pisala celo o klerikalnem »katastrofalnem porazu«, kar je bilo glede na različno sestavo volilnega telesa za parlamentarne volitve in volitve v DZ neobjektivno in izraz strankarskega obračunavanja. Dejstvo je, da je bilo izbojevanje močnega zastopstva v DZ »neodvomno velik uspeh za JSZ«.¹¹⁹ Volitve v DZ so bile skupaj z idejnim dozorevanjem in prizadevanji za gmotno osamosvojitve pomembna prelomnica pri uveljavljanju JSZ kot samostojnega in drugega najmočnejšega dejavnika v strokovnem gibanju na Slovenskem.

Liberalni tabor je bil z volilnimi rezultati zadovoljen. Volitve so pokazale, »kako časten uspeh lahko doseže narodno delavstvo, če nastopa složno«. Po udaril je, da so volilci s svojim glasovanjem za enotno listo zahtevali tudi »absolutno solidarnost vseh narodnih strokovnih organizacij«. *Nova pravda* je poskušala zmanjšati volilni uspeh liste JSZ z očitkom, da so zanjo agitirali vsi klerikalni časniki, duhovniki in poslanci.¹²⁰ Narodni klub v DZ je imel sedem delavskih in štiri nameščenske člane. Volitve v DZ so bile spodbuda za začetek združevanja NSSZ in Unije, ki sta marca 1926 ustanovili Narodno strokovno zvezo kot njun vrhovni organ.¹²¹ *Delavsko-kmetški list* je to povezavo komentiral z ugotovitvijo, da so se z njo narodni socialisti »tudi organizacijsko vrnili med demokrate«, ki so jih pred leti zapustili.¹²² Tako so volitve v DZ pomenile v liberalnem oziroma narodnem strokovnem gibanju pomembno prelomnico.

Kmetški list je ugotovil, da lista Slovenske delavske zveze ni dosegla količnika za mandat, kar je opravičeval z dejstvom, da se ta strokovna organizacija šele ustanavlja.¹²³ Slovenska delavska zveza je bila nato dokončno ustanovljena sredi 1926. leta, ko se je povezala z radičevskim Hrvatskim radničkim savezom,¹²⁴ toda tudi po konstituiranju se ni uspela uveljaviti v strokovnem gibanju na Slovenskem.

Glede zastopanosti zasebnih nameščencev v DZ naj omenimo, da z razdelitvijo mest na kandidatni listi Združenih zasebnih nameščencev ni bila zadovoljna liberalno usmerjena Zveza privatnih nameščencev, ker da »ni v skladu z našo močjo in našo voljo«,¹²⁵ toda ni upala s samostojno listo povzročiti izvedbo volitev tudi v nameščenski skupini.

¹¹⁷ INZ, fond JSZ, fasc. 1, zapiski od 26. seje (16. 3.) do 28. seje 9. 4. 1926 načelstva JSZ; Pravica, št. 7, 18. 2. 1926.

¹¹⁸ Slovenec, št. 32, 9. 2. 1926.

¹¹⁹ Janko Prunk, Pot krščanskih socialistov v OF, cit. izd., str. 75.

¹²⁰ Nova pravda, št. 6, 13. 2. 1926.

¹²¹ Nova pravda, št. 13, 3. 4. 1926.

¹²² Delavsko-kmetški list, št. 15, 15. 4. 1926.

¹²³ Kmetški list, št. 6, 10. 2. 1926.

¹²⁴ Kmetški list, št. 24, 16. 6. 1926.

¹²⁵ Organizator, št. 1, 1926; Slovenec (št. 9, 13. 1. 1926) je pisal tudi o strankarski pripadnosti članov skupščine DZ iz nameščenske skupine, in sicer so bili trije pripadniki SLS, dva pripadnika Socialistične stranke Jugoslavije in štirje pripadniki Samostojne demokratske stranke, predstavnik bančnega uradništva pa je bil nadstrankarski, narodni klub pa je sprva upal, da ga bo pridobil zase.

Nova skupščina Delavske zbornice za Slovenijo se je konstituirala na 1. seji 7. 3. 1926. Na njej je sicer večina pri verifikaciji mandatov ugotovila, »da so pritožbe proti volitvam deloma neutemeljene, deloma utemeljene, vendar ne takega značaja, da bi moglo to bistveno vplivati na končni izid volitev.« Glede na to je verifikacijski odbor predlagal potrditev mandatov vseh 60 članov in namestnikov članov skupščine, kar je bilo sprejeto proti glasovom članov krščanskosocialističnega kluba. Nato so predstavniki socialističnega, krščansko-socialističnega in narodnega kluba ter socialnodemokratske in dekalistične skupine podali načelne izjave o bodočem delu DZ, ki so bile podrobneje razdelani predvolilni programi.¹²⁶ Vse izjave so poudarjale, »da mora Delavska zbornica služiti energično interesom delavstva, poudariti velikopotezno in smoterno delovanje za socialno politično zaščito« delavcev in nameščencev.¹²⁷

Do zapleta je prišlo pri volitvah upravnega odbora, kjer so različno razlagali poslovnik. Socialistični klub je predlagal uporabo D'Hontovega proporcionalnega načela, krščanskosocialistični in narodni klub pa sta vztrajala na »čistem proporciju«, kar je praktično pomenilo, da bi SK dobila v 12 članskem upravnem odboru le polovico mest. Socialistični klub pa je uspel poleg obeh socialnodemokratskih delegatov pridobiti za svoj predlog še predstavnika bančnega uradništva. Pri volitvah članov upravnega odbora in finančne kontrole so dobile posamezne liste naslednje število glasov: socialistična lista 32 glasov, krščanskosocialistična lista 17 glasov in narodna lista 11 glasov. S prve liste je bilo izvoljenih sedem članov, z druge trije in s tretje dva člana upravnega odbora.¹²⁸ Tako so socialisti lahko dosegli tudi izvolitev vseh članov predsedstva DZ iz svojih vrst, kljub zahtevam obeh drugih klubov, naj bi bili vanj izvoljeni tudi njihovi predstavniki. Upravni odbor je na prvi seji 8. marca z večino glasov izvolil za predsednika Melhiorja Čobala, za podpredsednika Alojza Sedeja in za blagajnika Rada Čelešnika. Ostre proteste krščanskih socialistov je pomiril predsednik Čobal z izjavo, »da so v upravnem odboru vsi člani enakovpravni«.¹²⁹ Skupščina je na svoji prvi seji izvolila za člane finančne kontrole po enega socialista, socialnega demokrata in krščanskega socialista. Za zborničnega tajnika je bil za petletno obdobje izvoljen Filip Uratnik. Ob sklepu skupščine sta predstavnika krščanskosocialističnega in narodnega kluba izrazila obžalovanje, da se je ni udeležil vladni predstavnik.¹³⁰ Upravni odbor je na svoji drugi seji z imenovanjem članov prosvetnega odseka sklenil konstituiranje pglavilnih zborničnih organov.¹³¹

Skupščina DZ, izvoljena februarja 1926, je opravljala svoje funkcije do novih volitev oktobra 1933, ker je iztek njenega triletnega mandata sovpadal z začetkom kraljeve diktature, ko so bile odpravljene tudi vse vrste volitev v samoupravne in druge ustanove.¹³² Druge volitve v DZ so potekale pod hudim pritiskom režimske Jugoslovanske nacionalne stranke, ki je v Sloveniji odločno podprla režimske sindikate Narodne strokovne zveze. Zato izid teh volitev ni bil realen odsev vpliva posameznih strokovnih organizacij med delavci in zasebnimi nameščenci. Ker po izteku mandata druge izvoljene skupščine vlada Jugoslovanske radikalne zajednice ni razpisala novih volitev, temveč je leta

¹²⁶ INZ, fond DZ, knjiga zapisnikov skupščine DZ 1926—1933 (druge samouprave), zapisnik 1. seje skupščine DZ 7. 3. 1926; o prvi seji je obširno pisalo tudi vse sindikalno in tudi strankarsko časopisje.

¹²⁷ Delavska politika, št. 55, 8. 3. 1926.

¹²⁸ Glej op. 128; v upravni odbor so bili izvoljeni Rado Čelešnik, Melhior Čobal, Alojz Sedej, France Svetek, Joža Golmajer, Ivan Makuc in Ulih Vospernik s prve liste, dr. Anton Milavec, Ivan Silvester in Ivan Gajšek z druge liste ter Rudolf Juvan in Valentin Urbančič s tretje liste.

¹²⁹ INZ, fond DZ, knjiga zapisnikov seje upravnega odbora 1926—1933 (druge samouprave), zapisnik 1. seje upravnega odbora DZ 8. 3. 1926.

¹³⁰ Glej opombo 126.

¹³¹ INZ, fond DZ, zapisnik 2. seje upravnega odbora DZ, 17. 3. 1926; v prosvetni odsek sta bila izvoljena po dva predstavnika socialističnega, krščanskosocialističnega in narodnega kluba (predsednik predstavnik JSZ dr. Anton Milavec, profesionalni tajnik Ciril Štukelj).

¹³² Filip Uratnik, Delavska in nameščenska zbornica, Spominski zbornik Slovenije, Ljubljana 1939, str. 164.

1939 imenovala nove člane skupščin DZ iz vrst režimskega sindikata — Jugoslovanskega radniškega saveza, v Sloveniji iz Zveze združenih delavcev,¹³³ so bile tako volitve leta 1926 ne glede na slabosti volilnega reda, odvzem volilne pravice železničarjem, strankarske in podjetniške pritiske, še najbolj realna slika vpliva posameznih strokovnih organizacij. Število glasov na volitvah v DZ je pri večini strokovnih organizacij približno trikrat do štirikrat presehalo člansko stanje.

Upravni odbor DZ je v svojem poročilu za leti 1925 in 1926 poudaril, da so volitve »prinesle zbornici ožji stik z organizacijskimi silami, ki se uveljavljajo med delavci in nameščenci njenega področja«. Z zadovoljstvom je ugotovil, da »je imela zbornica od tega samo korist in da je to njeno zaslonbo v javnosti zelo okrepilo«. Ob nekaterih kritičnih očitkih in pripombah o premajhni učinkovitosti delovanja je opozoril na zakonske omejitve pri svojih prizadevanjih, posebej pa poudaril pomembnost svojega zasledovanja zakonodajnega dela v korist svojega članstva.¹³⁴ Iz naslednjega poslovnega poročila naj poudarimo še pomembno vlogo delavskih zbornic glede na veliko politično in sindikalno razcepljenost, ob kateri ima sindikalno gibanje v njih »institucijo, ki zbira pri skupnih akcijah sile delavstva za enoten nastop. Pri vsej različnosti daljnih ciljev, načel in programov, gleda delavstvo na aktualna dnevna vprašanja navadno enotno. V vprašanjih delavske zaščite, delavskega zavarovanja, tarifnih pogodb se delavstvo ne loči po svoji principijelni in politični opredelitvi. Tu morajo poseči delavske zbornice vmes, in morajo biti vez, ki združuje ločeno korakajoče sile.« Ob prisilnih delodajalskih organizacijah, kakršna je bila Zbornica za trgovino, obrt in industrijo, je bila za urejanje odnosov med delom in kapitalom upravičena zahteva strokovnih organizacij tudi po oblikovanju prisilnih delojemalskih organizacij — delavskih zbornic. Ker je v strokovnih organizacijah vseh smeri organizirana komaj dobra desetina delavstva, je upravičena zahteva, »da sodelujejo pri naporih za boljšo socialno zaščito vsi delavci, tudi onih indiferentnih devet desetih, ki so pač pripravljeni vzeti sadove naporov nekaterih za zboljšanje socialnega položaja vseh, ki pa odklanjajo sami vsako žrtev.«¹³⁵ Te misli o pomembnosti delovanja in vloge delavske zbornice smo navedli tudi zato, ker menimo, da so v nekaterih vidikih po obnovi sindikalnega pluralizma in predvideni novi parlamentarni ureditvi aktualne tudi danes pri oblikovanju nove socialne politike.

Sreda dvajsetih let je z ureditvijo gmotnih in pravnih temeljev ter s prvimi volitvami članov skupščine najpomembnejša prelomnica v delovanju Delavske zbornice za Slovenijo. Šele tedaj je začela celovito izvajati svoje naloge. Z načrtnim zbiranjem statističnih podatkov in z izdelavo študij o socialnoekonomski problematiki je na eni strani dokumentirano utemeljevala svoje predloge osrednjim in pokrajinskim oblastem in ustanovam za ureditev položaja delavcev in nameščencev ter mnenja k zakonom in uredbam parlamenta in resornih ministrstev z vidika delavske zaščite, na drugi strani pa je bilo tudi temelj za njeno posredovalno delo. Zbornica je posredovala v vseh večjih mezdnih gibanjih, sporih med delavci in delodajalci ter pri sklepanju kolektivnih pogodb, prav tako tudi pri reševanju problematike brezposelnih in kršitvah socialne zakonodaje. Šele po izboljšanju materialnega položaja je lahko začela izvajati kulturno-doprosvetne naloge. Po dotoku stalnih finančnih virov se je lotila tudi gradnje palače v Ljubljani ter zgradb ekspozitur DZ v Celju in Mariboru, s čemer je uspešno reševala tudi prostorske pogoje za delovanje strokovnih organizacij,

¹³³ Delavec, št. 20, 1. 11. 1933; Prispevki, str. 55; glej op. 132; lista Ursovih sindikatov (rdeči) je dobila 23 mandatov, lista NSZ (plavi) 15 mandatov, lista JSZ (beli) 12 mandatov, v nameščenski skupini pa lista liberalnih organizacij (plavi) 6 mandatov, socialistična lista 2 mandata, lista JSZ in klerikalna lista (zeleni) po en mandat. V pogojih JNS režima in velike gospodarske krize je bila tudi volilna udeležba občutno slabša kot na prvih volitvah, saj je glasovalo le 61,7 volilnih upravičencev.

¹³⁴ Poročilo DZ 1925–1926, str. 5–6.

¹³⁵ Poročilo Delavske zbornice za Slovenijo za leti 1927 in 1928, Ljubljana 1928, str. 67–68.

delavskih kulturnih društev in različnih socialnih ustanov. Na normalizacijo in okrepitev dejavnosti DZ ter njeno večjo iniciativnost so pomembno vplivali demokratično izvoljeni zbornični organi, v katerih so predstavniki strokovnih organizacij uspešno oblikovali skupne predloge ter načrtovali konkretne akcije za reševanje perečih socialnoekonomskih problemov.

Delavska zbornica za Slovenijo, ki si jo je pred sedemdesetimi leti izbojevalo delavstvo, je v dvajsetih letih svojega obstoja,¹³⁶ kljub zakonskim omejitvam ter različnim političnim in gospodarskim razmeram imela skupaj s strokovnimi organizacijami pomembno vlogo v prizadevanjih za urejanje in izboljšanje socialnoekonomskega položaja delavcev in nameščencev.

Zusammenfassung

DIE WAHLEN ZUR ARBEITERKAMMER FÜR SLOWENIEN 1926

Miroslav Stiplovšek

Den Fachgewerkschaften gelang es erst 1921 nach langjährigen Bemühungen, die Einrichtung von Arbeiterkammern im Königreich SHS durchzusetzen. Diese Selbstverwaltungseinrichtungen der Arbeiterschaft hatten die Aufgabe, die ökonomischen, sozialen und kulturellen Interessen der Arbeiter und Angestellten zu wahren. Ihr Hauptanliegen war die Erkundung aller Aspekte der sozialökonomischen Lage der Arbeiter und Angestellten, zu deren Regelung sie Vorschläge an die Staats- und Selbstverwaltungsinstitutionen richteten. Ferner begutachteten sie alle die Arbeiterinteressen betreffenden Gesetzentwürfe, sorgten für die Durchführung der sozialen Gesetzgebung, vermittelten bei Lohn- und Arbeitskämpfen zwischen Arbeitern und Arbeitgebern beziehungsweise beim Abschluß von Kollektivverträgen. Ihr Betätigungsfeld erstreckte sich auch auf Kultur und Bildung. Alle diese Aufgaben führte die Kammer in enger Zusammenarbeit mit den Fachgewerkschaften aus.

Im Dezember 1921 ernannte der Minister für Sozialpolitik die Versammlungsmitglieder der vorläufigen Arbeiterkammer für Slowenien, deren Aufgabe vor allem darin bestand, ein Statut auszuarbeiten und die Wahlen für die endgültige Kammer durchzuführen, wovon auch ihr Recht auf ständige Finanzierungsquellen abgeleitet wurde. Die Regierung verhinderte durch bescheidene Geldzuwendungen und durch Verschleppen der Bestätigungen der Rechtsakte die normale Arbeit der Kammer bis zur Mitte der zwanziger Jahre. Erst 1925 bestätigte der Minister für Sozialpolitik den ersten Haushaltsvoranschlag der Kammer, womit deren materielle Lage angemessen geregelt wurde, ferner ein Reglement der Arbeiterkammer für Slowenien und genehmigte die Ausschreibung von Wahlen für die Versammlungsmitglieder. Die Wahlen vom Februar 1926 zeigten den Einfluß der einzelnen Fachgewerkschaften unter den Arbeitern und Angestellten. In der Arbeitergruppe erzielte die sozialistische Gewerkschaftskommission mit 27 Mandaten den größten Erfolg, auch setzte sich der christlichsozialistische Jugoslawische Gewerkschaftsbund mit 14 Mandaten erfolgreich durch, die gemeinsame Liste der liberal orientierten Organisationen erhielt sieben, von der sozialdemokratischen Liste wurden zwei Abgeordnete in die Kammerversammlung gewählt. In der Angestelltengruppe teilten sich die zehn Mandate die liberalen, christlichsozialistischen und sozialistischen Gewerkschaften Absprache und ohne Wahlen. Nach den Wahlen übernahmen die gewählten Gewerkschaftsvertreter die Verwaltung der Arbeiterkammer für Slowenien, was zusammen mit der Regelung der materiellen und rechtlichen Lage eine positive Wende in der Entwicklung ihrer Tätigkeit herbeiführte und sich erfolgreich auf die Ausführung der grundlegenden Aufgaben auswirkte.

¹³⁶ Za osvetlitev delovanja DZ za Slovenijo je na voljo bogato arhivsko gradivo (69 fasci- klov in 65 knjig) v fondu DZ v arhivu INZ. DZ je do leta 1930 izdajala tudi tiskana poročila, o njenem delovanju pa je obširno pisalo tudi zlasti sindikalno časopisje. Nekaj zanimivih akcij DZ v tridesetih letih, posebej gradnjo njene palače, je opisal Jože Jurančič v prispevku Sestde- setletnik na Miklošičevi cesti v Ljubljani, Borec, 42, št. 10-11, oktober—november 1990.

France Kresal

KONCENTRACIJA DELAVSTVA V REVIRJIH IN INDUSTRIJSKIH CENTRIH V SLOVENIJI MED OBEMA VOJNAMA

Referat na 25. zborovanju slovenskih zgodovinarjev v Murski Soboti, 1.—3. oktobra 1990.

Po nastanku stare Jugoslavije je začelo število zaposlenih delavcev v Sloveniji hitro naraščati v vseh gospodarskih panogah. To naraščanje je bilo zelo intenzivno do leta 1923, ko se je ustavilo in dve leti stagniralo. Leta 1925 je začelo zopet naraščati, vendar nekoliko manj intenzivno kot prej, in je leta 1930 doseglo svoj vrh. Nato je začelo zaradi gospodarske krize število zaposlenih delavcev padati in je do leta 1932 padalo z istim tempom, kakor je prej naraščalo. Od leta 1932 do 1935 je število zaposlenih delavcev v glavnem stagniralo. Leta 1935 je začelo zopet naraščati in je do leta 1938 naraščalo z enakim tempom kot prej od leta 1926 do 1929. Šele v drugi polovici leta 1937 je število zaposlenih doseglo nivo iz leta 1930. Leta 1938 pa se je intenzivnost pri naraščanju števila delavcev že močno zmanjšala.¹

Takšna je splošna slika naraščanja in upadanja števila zaposlenih delavcev. Podrobnejši študij posameznih gospodarskih panog in strukture zaposlenih nam pokaže nekatere odklone. Najprej moramo opozoriti na specifičnost v zaposlovanju ženske delovne sile. Med obema gospodarskima krizama v dobi stare Jugoslavije (stagnacijska gospodarska kriza 1923—1925 in velika gospodarska kriza od leta 1931—1934) se je število zaposlenih žensk povečalo, prav tako njihov procentualni delež med vsemi zaposlenimi. V prvih letih obstoja stare Jugoslavije so v Sloveniji ženske predstavljale približno eno četrtnino vseh zaposlenih, od leta 1923 do 1926 se je ta delež povečal na 32,14 %. V letih najhujše gospodarske krize se je ta procent zvišal na 39,04 %. Druga posebnost je ta, da je v letih gospodarske krize najbolj padlo število kvalificiranih delavcev. Iz obeh primerov sledi, da je med gospodarsko krizo najbolj padlo število zaposlenih delavcev z višjimi mezdami.²

Po posameznih gospodarskih panogah so precejšnje razlike tako po intenzivnosti napredovanja kot po ostrini krize. Najprej pogledajmo število zaposlenih delavcev, ki so bili zavarovani pri Glavni bratovski skladnici v Ljubljani; to so bili delavci, zaposleni v rudarstvu in metalurgiji. Večino v tej skupini (92—95 %) so predstavljali rudarji v premogovnikih. Ta panoga se najbolj razlikuje od splošne slike o razvoju zaposlenosti v Sloveniji. Rudarstvo je po vojni hitro napredovalo in je doseglo svoj vrh že leta 1924, torej sredi stagnacijske oziroma deflacijske gospodarske krize, ko jih je bilo 12.700. Nato je število zaposlenih rudarjev ves čas padalo in se skoraj prepolovilo. V letih gospodarske krize je padalo število zaposlenih celo nekoliko počasneje kot prej. Pač pa se je v letih gospodarske krize pojavil nov, brezposelnosti vzporeden moment — redukcija delovnega časa. Medtem ko so rudarji delali od leta 1927 do 1929 povprečno po 28 dni na mesec (torej poleg vseh delavnikov še vsako drugo nedeljo), so delali leta 1933 le še 20,3 dni na mesec. To se pravi, da so v najhujši krizi delali le po

¹ F. Kresal, Delavstvo med gospodarsko krizo na Slovenskem. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, X, 1970, št. 1-2, str. 81—99.

² F. Kresal, Struktura delavstva v Sloveniji od 1918 do 1941. Jugoslovanski istorijski časopis, XIX, 1980, št. 1-4, str. 381—393.

5 dni na teden. To pa je imelo za posledico občutno zmanjšanje rudarskih mesečnih zaslužkov, ker so se istočasno znižale tudi njihove dnevne mezde.³

Tolikšna in tako zgodnja kriza v zaposlenosti rudarjev je bila samo v Sloveniji. Na področju Glavne bratovske skladnice v Beogradu je število zaposlenih rudarjev naraščalo. Na področju Glavne bratovske skladnice v Zagrebu je število zaposlenih rudarjev do leta 1929 v glavnem stagniralo, nato je počasi nazadovalo ves čas in jih je bilo leta 1936 le še 4588. Na področju Glavne bratovske skladnice v Splitu je bilo zaposlenih manjše število rudarjev.⁴

Število železničarjev vsebuje vse delavce in uslužbence, ki so bili zavarovani pri Bolniškem fondu za državno prometno osebje oblastne uprave v Ljubljani (vsa Slovenija). To so delavci in uslužbenci, ki so bili zaposleni v prometni in postajni službi, pri gradnji in vzdrževanju prog in v mariborskih železniških delavnicah. Število železničarjev je bilo zelo konstantno. Leta 1939 jih je bilo 14.679. V letih gospodarske krize se je njihovo število zelo malo znižalo.⁵

Podobno je bilo s številom zaposlenih javnih in privatnih nameščencev. Njihovo število je počasi, a konstantno naraščalo do 12.968 leta 1939. Gospodarska kriza se pri njihovi zaposlenosti ni poznala. Malenkostno znižanje zaposlenih leta 1932 se je takoj popravilo.⁶

Poglejmo še, kako je napredovala oziroma nazadovala zaposlenost tistih gospodarskih panog, katerih delavci so bili zavarovani pri Okrožnem uradu za zavarovanje delavcev v Ljubljani. Pred krizo je bila po številu zaposlenih delavcev na prvem mestu gradbena industrija, sledila ji je lesna in lesnopredelovalna industrija, nato trgovina, gostinstvo in storitvene dejavnosti, kovinska industrija in tako naprej. Po gospodarski krizi pa se je ta vrstni red zamenjal. Na prvo mesto se je po številu zaposlenih delavcev povzpela tekstilna industrija.⁷

Gradbena industrija se je hitro razvijala do leta 1931, ko je imela 20.100 zaposlenih. Nato jo je hudo prizadela gospodarska kriza; v dveh letih je število zaposlenih padlo na 9375. Huda kriza zaposlenosti je trajala dve leti, nato je začelo število zaposlenih zopet naraščati in jih je bilo leta 1939 15.441.

Lesna in lesnopredelovalna industrija je prva doživela krizo. Zaposlenost je naraščala samo do leta 1929, ko je dosegla 17.500. Nato je število hitro padlo do 9663 leta 1933; najhujša kriza je trajala do leta 1936, šele potem se je število zaposlenih dvignilo na 12.547. Kriza je pri tej gospodarski panogi trajala eno leto dalj zaradi gospodarskih sankcij, ki jih je morala tudi Jugoslavija izvajati proti Italiji zaradi etiopske vojne; Italija pa je bila naš najpomembnejši kupec lesa.

³ Drago Potočnik, Rudarska in topilniška proizvodnja, Spominski zbornik Slovenije, Ljubljana 1939, str. 547. Podatki o številu zaposlenih delavcev v rudarstvu in metalurgiji izvirajo iz uradne statistike ministrstva gozdov in rudnikov (Statistični godišnjak 1929—1937). Število zaposlenih ni isto kot število zavarovancev pri bratovskih skladnicah. Te podatke sem primerjal še z naslednjimi viri: Godišnjak — Almanah privrede kraljevine Jugoslavije, God. I. 1937, I. knjiga Godišnjak rudarstva i topilničarstva, Beograd 1937, str. 50; Socijalni arhiv, Beograd 1937, str. 132.

⁴ Godišnjak rudarstva i topilničarstva, Beograd 1937, str. 60—66.

⁵ Podatki o številu zaposlenih delavcev pri Jugoslovanskih državnih železnicah v Sloveniji so zbrani iz letnih poročil bolniškega fonda, in sicer: Bolniški fond za državno prometno osebje Kraljevine Jugoslavije, Oblastna uprava Ljubljana, Poročilo o poslovanju oblastnega upravnega odbora bolniškega fonda v letih 1929/30—1939/40.

⁶ Podatki o številu javnih in privatnih nameščencev v Sloveniji so zbrani iz letnih poročil Pokojninskega zavoda za nameščence v Ljubljani 1926—1939.

⁷ Podatki so zbrani iz letnih poročil Okrožnega urada za zavarovanje delavcev v Ljubljani, in sicer: Okrožni urad za zavarovanje delavcev v Ljubljani, letno poročilo za leto 1927, Zagreb 1928, str. 11 sl.; Važna vprašanja našega delavskega zavarovanja po podatkih o poslovanju Okrožnega urada za zavarovanje delavcev v Ljubljani leta 1928, Letno poročilo urada za leto 1928, Ljubljana 1929, str. 70 sl.; Delavsko zavarovanje v letih gospodarskega zastoja, Letno poročilo za leto 1934, uredil dr. Joža Bohinjec, ravnatelj, Ljubljana 1935, str. 31 sl.; Poročilo o poslovanju OUZD v letu 1935, cikl., str. 20 sl.; Poročilo o poslovanju OUZD v letu 1936, cikl., str. 43 sl.; Spominski zbornik okrožnega urada za zavarovanje delavcev, Letno poročilo za leto 1937, Ljubljana 1938, str. 33; Letno poročilo o poslovanju OUZD v Ljubljani v letu 1938, cikl., str. 29 sl.; Letno poročilo o poslovanju za leto 1939, cikl., str. 33 sl.; za leta 1926—1933 prim. diagrami Okrožnega urada za zavarovanje delavcev v Ljubljani o razvoju posameznih industrij v dravski banovini, Arhiv IZDG v Ljubljani, arhiv Delavske zbornice, fasc. 16; prim. Ivo Lah, Razvoj zaposlenosti v Sloveniji po svetovni vojni, Spominski zbornik Slovenije, Ljubljana 1939, str. 396—404; isti, Statistika radničkovega osiguranja, Socijalni arhiv, Beograd 1937, str. 140—155; Joža Bohinjec, Pol stoletja delavskega zavarovanja, Spominski zbornik Okrožnega urada za zavarovanje delavcev, Ljubljana 1938, str.

Kovinska industrija je počasi napredovala samo do leta 1929, ko je narasla na 8950, nato je dve leti stagnirala, leta 1932 jo je prizadela kriza, ki je trajala do leta 1935. Med krizo je zaposlovala okrog 6500 delavcev. Po letu 1935 je število zaposlenih počasi naraščalo in leta 1939 z 8629 delavci še ni doseglo nivoja izpred krize.

Tekstilna industrija je bila edina gospodarska panoga v Sloveniji, ki je ves čas, tudi med gospodarsko krizo, naraščala po številu zaposlenega delavstva in je narasla na 17.057 leta 1939. Med gospodarsko krizo je opazen samo malenkosten zastoj v letih 1931—1932. Ta industrija je zaposlovala predvsem nekvalificirano žensko delovno silo. Tekstilna industrija se je v Sloveniji med obema vojnama najbolj razvila.

Oblačilna industrija je stagnirala. V letih gospodarske krize je nazadovala in padla na 5369 leta 1939.

Industrija usnja, gume in obutve je imela podoben razvoj kot oblačilna industrija. Je sicer nekoliko bolj naraščala do leta 1930 in tudi kriza jo je bolj prizadela. Od 7000 je padla na skoraj 5000.

Kemična in papirniška industrija je ves čas nihala brez izrazitih konjunktur in depresij in imela 3500 do 4500 delavcev.

Prehrambena in tobačna industrija je do leta 1930 stagnirala, nato je število zaposlenih delavcev padalo do leta 1932 in je na tem nivoju ostalo do leta 1939, ko jih je bilo okrog 4500.

Število zaposlenih delavcev v trgovini, gostinstvu in storitvenih dejavnostih je počasi naraščalo do leta 1929. Kriza se je le počasi popravljala brez izrazitega prehoda in leta 1939 število zaposlenih ni doseglo nivoja izpred krize. Je pa ta gospodarska panoga zaposlovala od 10.000 do 11.000 delavcev.

Veliko je bilo zaposlenih tudi v gospodinjstvu. To so bile predvsem gospodinjske pomočnice. Njihovo število je ves čas počasi naraščalo, gospodarska kriza se pri njem ni poznala; bilo jih je od 7000 do 9000.

Kako je bilo zaposleno delavstvo teritorialno razporejeno, vidimo iz statistik ustanov za socialno zavarovanje delavcev. Pri bratovski skladnici zavarovani so bili predvsem rudarji premogovnikov v revirjih, delavci rudnika svinca in svinčarne v Mežici, metalurgi železarn na Jesenicah, v Ravnah, Štorah in cinkarne v Celju. Drugi metalurški obrati, pa tudi premogovniki izven revirjev so bili po številu delavcev manj pomembni. Državni rudnik Velenje se je na primer uspešno razvijal šele po letu 1928, ko je bila zgrajena termoelektrarna in nato 1934 še druga. Rudnik Kočevje, ki je v dvajsetih letih zaposloval okrog 1200 rudarjev, jih je po letu 1930 le še nekaj čez sto.

Železničarji so bili skoncentrirani okrog Maribora, Ljubljane, železniških križišč in vzdolž železniških prog. Javni in privatni nameščenci so bili v mestih in upravnih središčih v premem sorazmerju z njihovo velikostjo in pomembnostjo.

Industrijsko delavstvo in drugi zaposleni delavci, ki so bili zavarovani pri Okrožnem uradu za zavarovanje delavcev, so bili takole teritorialno razporejeni: Okrožni urad je bil razdeljen na 11 ekspozitur. Njihovi okoliši so si po številčni velikosti sledili takole: Ljubljana (26.100), Maribor (16.620), Celje (14.190), Kranj (9930), Zagorje (3360), Tržič (2600), Slovenj gradec (2940), Murska Sobota (3200), Ptuj (2400), Novo mesto (2760), Kočevje (1790).⁸ Velika večina delavstva je bila na področju ekspozitur Ljubljane, Maribora in Celja. Zelo značilen pa je razvoj do gospodarske krize in po njej. Medtem ko je do leta 1928 naraščalo število delavcev povsod, je po gospodarski krizi samo še v industrijskih centrih, drugod pa je stagniralo ali nazadovalo. Medtem ko so pred krizo štiri najpomembnejše ekspoziture Okrožnega urada za zavarovanje delavcev (Ljubljana, Maribor, Celje, Kranj) imele le 57 % vseh članov, če pa

⁸ Letno poročilo Okrožnega urada za zavarovanje delavcev v Ljubljani.

pristejemo še Zagorje z rudarji v revirjih, je to število obsegalo 63 % vseh zaposlenih delavcev, v letih po krizi pa že 82 % vseh zaposlenih. Med krizo in po njej se je delavstvo koncentriralo okrog večjih gospodarskih središč. Najbolj je napredovala Ljubljana, kjer je bilo v letih 1936 do 1939 skoraj 30 % vsega delavstva v Sloveniji, čeprav ni imela pomena industrijskega mesta; sledil je Maribor, ki je zaposloval okrog petine vsega delavstva. Celje in Kranj sta se zelo razvila in sta imela 16 % oziroma 10 % vsega delavstva (prej 10 % oziroma 5,5 %). Najbolj je napredoval Kranj, ki je v desetih letih več kot podvojil število zaposlenih delavcev. To je bil rezultat razvoja tekstilne industrije. Nasprotno pa je ekspozitura Zagorje, ki razen steklarne v Hrastniku ni imela večjega nerudarskega obrata, stagnirala. Glede na to, da se je število zaposlenih rudarjev na tem območju skoraj prepolovilo in da je bilo med rudarji izredno veliko vzdrževanih družinskih članov (34 % aktivnih, 66 % pasivnih),⁹ je to pomenilo izredno težke življenjske razmere, ki jih zaradi velikosti tega sloja prebivalstva skromno kmečko in drugo okolje ni moglo omiliti.

Prej sem omenil posebnost ekspoziture Ljubljana, ki je imela največji delež slovenskega delavstva, pa ni imela pomena industrijskega mesta. To zadeva na drugačno obliko koncentracije delavstva, na koncentracijo po velikosti tovarniških obratov. Po številu tovarn, ki so zaposlovale po več kot 500 delavcev, kar je bilo v letih stare Jugoslavije veliko, je bil Maribor na prvem mestu, saj je imel 6 takih tovarn; razen železniških delavnic z 2200 delavci, je bilo ostalih 5 tekstilnih tovarn (Doctor 1600, Hutter 1500, Rosner 1000, Ehrlich 800), sledil je Kranj s tremi tekstilnimi tovarnami (Jugobruna 1600, Jugočeška 1000, Inteks 700) in eno gumarsko (Semperit 608), potem so sledile Jesenice z obrati KID s 3500 delavci, Celje s tovarno emajlirane posode Westen (1250 delavcev), Tržič s tekstilno tovarno s 1170 delavci, Litija s predilnico (s 600 delavci), Jarše Induplati (s 520 delavci), Ljubljana s tobačno tovarno (s 650 delavci), Hrastnik s steklaro (1100 delavcev), pa tudi revirje z okrog 5600 rudarji in Mežico z 800 do 1000 delavci v rudniku svinca, lahko štejemo v kategorijo obratov z nad 500 delavci.

Tudi tovarne z 250 do 500 delavci so predstavljale še veliko industrijo, in tudi tu je prevladoval Maribor; imel je 9 takih tovarn, 7 je bilo tekstilnih, 1 kovinska in kemična v Rušah, Kranj je imel 2, Ljubljana 2, pomemben je bil Kamnik z Duplico s po enim večjim kovinskim, kemičnim in lesnim podjetjem, železarni Ravne, Štore in cinkarna Celje, papirnici Vevče in Sladki vrh, usnjarna Šoštanj in tovarna čevljev v Tržiču, tekstilne tovarne v Grosupljem, Preboldu in Polzeli ter steklarne v Rogaški Slatini.

Število obratov z manj kot 250 delavci se veča, seli in širi pa se tudi njihova lokacija. Težišče ni več v Mariboru, pač pa okrog Ljubljane in v širšem pasu proti Gorenjski in okrog Celja. Pri majhnih (20—50 delavcev) in najmanjših podjetjih (5—20 delavcev), ki mejijo že na obrtno proizvodnjo, Celje skoraj ni več udeleženo, Maribor manj kot pri večjih, Ljubljana in Gorenjska proti Kranju, Tržiču in Jesenicam pa povsem prevlada. Širše območje Ljubljane je z velikim številom srednjih in zlasti majhnih in najmanjših industrijskoobrtnih podjetij dosegla daleč največji delež zaposlenih delavcev v Sloveniji.

Na koncu bi rad opozoril še na vire, ki jih zgodovinarji navadno manj uporabljamo pri raziskovanju gospodarske in socialne zgodovine. To so statistike, poročila in študije ustanov delavske zaščite in delavskega zavarovanja, ki so delovale v Sloveniji v dobi stare Jugoslavije, in sicer: Okrožni urad za zavarovanje delavcev v Ljubljani, Bolniški fond državnega prometnega osebja v Ljubljani, Pokojninski zavod za nameščence v Ljubljani, Inšpekcija dela v Ljubljani, Javna borza dela v Ljubljani in Delavska zbornica v Ljubljani. Predvsem sem uporabljal podatke iz tiskanih in ciklostiranih poročil, ki so jih vse te usta-

⁹ Gospodarska struktura Slovenije v luči poklicne statistike in delavskega zavarovanja. Izdelal geografski inštitut na Univerzi kralja Aleksandra v Ljubljani, Ljubljana 1939, str. 33.

nove izdajale za vsako leto posebej ali pa za več let skupaj. Arhivski fondi nekaterih teh ustanov so le deloma ohranjeni. Arhiv Delavske zbornice in Borze dela hrani arhiv Inštituta za novejšo zgodovino v Ljubljani, ki hrani tudi del arhiva inšpekcije dela, večji del tega arhivskega fonda pa hrani Arhiv R Slovenije v Ljubljani.

Glede števila zaposlenih delavcev in njihovih mezd so zelo dober vir statistike delavskih zavarovalnih zavodov, ker je bilo to zavarovanje splošno in obvezno in so zato vsebovale podatke velikega števila delavcev. Te ustanove so vodile kontinuirano statistiko svojih članov, zato sezonska in občasna nihanja v posameznih podjetjih niso v toliki meri vplivala na sliko o splošni zaposlenosti.

Okrožni urad za zavarovanje delavcev v Ljubljani, ki je bil ustanovljen 1. julija 1922 z združitvijo prejšnjih okrajnih in obratnih bolniških blagajn v Sloveniji, je bil kot krajevni organ osrednjega urada za zavarovanje delavcev (SUZOR) univerzalna ustanova, ki je v Sloveniji izvajala socialno zavarovanje delavcev na podlagi zakona o zavarovanju delavcev z dne 14. maja 1922. Zato njegove statistike zajemajo vse zaposlene delavce na področju Slovenije v okviru stare Jugoslavije razen rudarjev, topilničarjev, železničarjev, državnih in javnih nameščencev, ki so imeli svoje posebno zavarovanje, in poljedelskih delavcev ter dninarjev, ki niso bili zavarovani. Okrožni urad za zavarovanje delavcev v Ljubljani je o svojem poslovanju izdajal letna poročila. Prvo je izšlo šele leta 1928, drugo leta 1929, leta 1935 je izšlo pod naslovom Delavsko zavarovanje v letih gospodarskega zastoja za več let skupaj, za leta 1935, 1936, 1938, 1939 in 1940 so izšla ciklostirana letna poročila, letno poročilo za leto 1937 je izšlo leta 1938 v Spominskem zborniku Okrožnega urada za zavarovanje delavcev, ki je bil izdan ob polstoletnici delavskega zavarovanja v Sloveniji. Ta poročila vsebujejo poleg administrativnih, poslovnih in finančnih poročil tudi statistike članov, njihovo strukturo, mezde, zdravstveno stanje, obseg zdravstvenih uslug in bolniških podpor.

Rudarji in topilničarji so bili zavarovani pri bratovskih skladnicah, ki so bile organizirane pri rudarskih in montanističnih podjetjih in jih je v vsej Sloveniji združevala Glavna bratovska skladnica v Ljubljani na sedežu rudarske oblasti. Za rudarje je bilo obvezno zavarovanje uvedeno že leta 1854. Glede uporabljanja podatkov o številu članov zavarovancev iz poročil glavne bratovske skladnice moramo predvsem upoštevati, da število članov ni isto kot število zaposlenih delavcev. Člani bratovskih skladnic so namreč bili poleg zaposlenih in zavarovanih delavcev še upokojeni rudarji in začasno brezposelni delavci, dokler so imeli pravico do brezposelne podpore.

Tudi železničarji so imeli svoje socialno zavarovanje že v Avstriji (od 1869) in so ga ohranili tudi v stari Jugoslaviji. Ustanova za socialno zavarovanje železničarjev v Sloveniji je bil Humanitarni in bolniški fond državnega prometnega osebja pri direkciji državnih železnic v Ljubljani. Ta ustanova je sama izvajala vse zavarovanje, zbirala obvezne prispevke, izplačevala bolniške podpore, rente in v svojih zdravstvenih ustanovah dajala svojim zavarovancem vso zdravstveno zaščito in pomoč, zato so v njenih letnih poročilih vsi tovrstni podatki.

Glede ugotavljanja števila zaposlenih javnih in privatnih nameščencev in njihovih plač nam služijo podatki iz letnih poročil Pokojninskega zavoda za nameščence v Ljubljani. Pokojninsko zavarovanje nameščencev v Sloveniji je bilo kot v vsej Avstriji obvezno uvedeno že leta 1906. V stari Jugoslaviji pa je bilo do leta 1938 obvezno le v Sloveniji in Dalmaciji. Dne 13. januarja 1919 je bil ustanovljen Začasni občni pokojninski zavod za nameščence v Ljubljani, ki se je 27. junija 1921 preimenoval v Pokojninski zavod za nameščence v Ljubljani. Leta 1924 je prvič izdal letno poročilo, ki je obsegalo podatke za vsa leta

od 1919 dalje. Nato je redno izdajal tiskana letna poročila do leta 1939. Za leta 1940, 1941 in 1942 je izšlo ciklostirano poročilo.¹⁰

Inšpekcije dela so bile ustanove za zaščito delavcev v podjetjih. V Sloveniji je bila ta ustanova uvedena leta 1883 in je delovala tudi v dobi stare Jugoslavije. Letna poročila inšpekcije dela vsebujejo podatke o delovnih pogojih v tovarniških obratih, o delovnem času, o izplačevanju delavskih zaslužkov, o stavkah in mezdnih gibanjih. Prvo poročilo je izšlo leta 1920 kot Letno poročilo obrtnega nadzorništva v Ljubljani o poslovanju v letu 1919. Od leta 1920 do 1935 so izhajala letna poročila inšpekcije dela v Ljubljani skupaj s poročili vseh inšpekcij v vsej državi pod naslovom Izveštaj inšpekcije rada. Od leta 1935 do 1940 so njena poročila izhajala v reviji Socijalni arhiv.¹¹

Javna borza dela v Ljubljani je bila ustanova za posredovanje dela in podpiranje brezposelnih delavcev. Že 5. decembra 1918 je bil osnovan oddelek za brezposelnost pri socialnem skrbstvu narodne vlade SHS v Ljubljani, 20. decembra 1918 pa je bila ustanovljena Državna posredovalnica za delo. Leta 1927 se je preimenovala v javno borzo dela. Letnih poročil javna borza dela v Ljubljani ni izdajala. Izhajala pa so v reviji Socijalni arhiv in v letnih poročilih ministrstva socialne politike. Glede ugotavljanja števila brezposelnih delavcev na osnovi poročil javne borze dela moramo biti zelo previdni. Število brezposelnih delavcev, ki jih je evidentirala javna borza dela, ni enako številu dejansko brezposelnih delavcev, pač pa le številu tistih brezposelnih delavcev, ki so imeli pravico do brezposelne podpore ali pa so se sami prijavili pri borzi dela. Pač pa nam podatki borze dela dajejo točne podatke o številu delavcev, ki so izgubili delo, ker so morali podjetniki to sami javljati borzi dela; točne podatke nam daje tudi glede brezposelnih podpor.¹²

Delavske zbornice so bile kot interesna predstavništva delavcev in nameščencev ustanove za zaščito njihovih ekonomskih, socialnih in kulturnih interesov. Začasna delavska zbornica v Ljubljani je bila ustanovljena leta 1921 in se je preimenovala leta 1925 v Delavsko zbornico v Ljubljani. Delavska zbornica je zbirala podatke o materialnem položaju delavstva, o njihovih mezdah, prehrani, o višini življenjskih stroškov, o stanovanjih, delavski zaščiti. Sodelovala in posredovala je pri sklepanju kolektivnih pogodb. Zbirala je podatke o mezdnih gibanjih in stavkah. Vodila je register vseh delavskih strokovnih organizacij. Podatke je zbirala predvsem z anketnimi popisi, zato njeni podatki niso uradni in popolni, morejo nam pa služiti za boljše razumevanje materialnega položaja delavstva. Letna poročila o svojem poslovanju je izdala za leta 1922 do 1937.¹³

Socijalni arhiv, ki ga je od leta 1935 izdajala Središnja uprava za posredovanje rada v Beogradu, je bila deloma socialna revija, deloma pa uradno glasilo. V prvem delu je prinašala razprave in študije s področja socialne politike doma in v tujini, v drugem delu pa uradna poročila osrednje uprave za posredovanje dela, zakone, pravilnike, uredbe in statistike o zaposlenosti in delovnih mestih. Izhajala je dvanajstkrat letno; do konca leta 1940 je izšlo 6 letnikov.

Zelo pomembne so razprave in statistični podatki, ki jih je prinašala socialnostatistična revija Indeks. Revijo je leta 1929 začela izdajati delavska zbornica v Zagrebu. Odgovorni urednik je bil Arthur Benko Grado, ki je napisal tudi večino razprav in statističnih študij ter s 1. januarjem 1936 postal tudi lastnik revije. Izhajala je štirikrat letno; do konca leta 1939 je izšlo 11 letnikov.

¹⁰ Podatki o ustanovah delavskega zavarovanja so iz razprave F. Kresal, Začetki in razvoj delavskega zavarovanja v Sloveniji. Zgodovinski časopis, XXIV, 1970, zv. 3-4, str. 209-245. Ponatis 1988.

¹¹ F. Kresal, Pregled razvoja delavskozaščitne zakonodaje in ustanov delavske zaščite v Sloveniji. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, VIII-IX, 1968-1969, str. 103-190.

¹² Ibidem; Enciklopedija Slovenije I, Ljubljana 1987, str. 334-335.

¹³ Ibidem; Enciklopedija Slovenije II, Ljubljana 1988, str. 195-196.

Zusammenfassung

**KONZENTRATION DER ARBEITERSCHAFT IN DEN REVIEREN
UND INDUSTRIEZENTREN IN SLOWENIEN**

France Kresal

Nach dem Ersten Weltkrieg nahm in Slowenien im Rahmen des neuentstandenen Staates Jugoslawien die Zahl der beschäftigten Arbeiter in allen Wirtschaftszweigen schnell zu, und zwar besonders intensiv bis 1923, wo sie sich bei rund hunderttausend Erwerbstätigen konsolidierte. Neueinstellungen stagnierten darauf zwei Jahre lang und erst 1925 begann die Zahl der Arbeiter wiederum anzuwachsen, jedoch etwas weniger intensiv als vorher, und erreichte 1930 einen Gipfel mit rund 135.000 Beschäftigten. Während der Wirtschaftskrise ging die Zahl der Beschäftigten bis zum Jahr 1933 zurück auf rund 105.000. Dann blieb die Zahl der Erwerbstätigen bis 1933 im wesentlichen gleich; im Jahr 1935 begann sie wiederum anzuwachsen und wuchs bis 1938 im gleiche Tempo wie vorher zwischen 1926 und 1929. Im Jahre 1938 minderte sich die Intensität des Anwachsens der Beschäftigten bereits sehr stark; in diesem Jahr gab es rund 134.000 Erwerbstätige. Eine Folge der Wirtschaftskrise war auch die größere Konzentration der Arbeiterschaft in den Industriezentren. Es änderte sich auch die Qualifikationsstruktur, vor allem erhöhte sich der Anteil der weiblichen Arbeitskräfte. Frauen stellten in Slowenien in den ersten Jahren des neuentstandenen Staates ein Viertel aller Beschäftigten, 1931 bereits 33,49 %, in den Jahren der schwersten Wirtschaftskrise 39,04 %, dann aber sank der Anteil der weiblichen Arbeitskräfte bis zum Jahr 1938 auf 36,27 % aller Erwerbstätigen Sloweniens.

PRISPEVKI ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

Izšla je tematska številka revije Inštituta za novejšo zgodovino, v kateri so objavljeni referati z znanstvenega posvetovanja, na katerem so sodelovali zgodovinarji in teologi F. J. Bister, W. Lukan, J. Prunk, M. Zečevič, F. Filipič, A. Vidovič — Miklavčič, S. Ojnik, J. Juhant, I. Štuhec

o življenju in delu dr. Antona Korošca

Objavljamo tudi diplomatske dokumente s sodbami o tem slovenskem politiku.

Tematsko številko Prispevkov za novejšo zgodovino lahko naročite na Inštitutu za novejšo zgodovino, Trg osvoboditve 1, 61000 Ljubljana.

SLOVENSKA MATICA, Ljubljana, Trg osvoboditve 7, (061) 214 190

in Zveza zgodovinskih društev Slovenije imata sklenjen dogovor o sodelovanju, po katerem lahko člani slovenskih zgodovinskih in muzejskih društev ob predložitvi potrjene članske izkaznice v prostorih Slovenske matice nabavljajo vse Matične publikacije po ugodnejši ceni, ki sicer velja le za redne Matične člane.

Iz bogatega izbora leposlovnih in različnih strokovnih del opozarjamo zlasti na nekaj knjig z zgodovinsko tematiko (zaloga nekaterih med njimi bo v kratkem času pošla):

Slovenska matica 1864—1964 (zbornik razprav in člankov)

Jože Munda: Bibliografija Slovenske matice 1864—1964

Jože Munda: Bibliografija Slovenske matice 1964—1983

Koroški plebiscit (zbornik razprav in člankov)

Vasilij Melik: Volitve na Slovenskem

Vojeslav Molè: Iz knjige spominov

Lavo Čermelj: Spomini na moja tržaška leta

Lavo Čermelj: Med prvim in drugim tržaškim procesom

Francè Koblar: Moj obračun

Franc Petek - Janko Pleterski: Spomini koroškega politika

Edvard Kocbek: Peščena ura. Pisma Borisu Pahorju 1940—1980

Primož Simoniti: Humanizem na Slovenskem in slovenski humanisti do srede XVI. stoletja

Alojz Rebula: Zeleno izgnanstvo (roman o tržaških letih Eneja Silvija Piccolominija)

Anton Linhart: Poskus zgodovine Kranjske in ostalih dežel južnih Slovanov Avstrije (komentiran prevod knjig iz let 1788 in 1791)

Karel Clarici: Knjiga moje mladosti (spominski opis grajskega in meščanskega življenja na Slovenskem v drugi polovici 19. stoletja)

Josip Vošnjak: Spomini (uredil in opombe napisal Vasilij Melik)

Franc Kos: Izbrano delo (izbral, uredil in opombe napisal Bogo Grafenauer)

Ivan Hribar: Moji spomini II. (izbral in uredil Vasilij Melik)

Boris Pahor: V labirintu (avtobiografski roman iz časa 1946—1949)

Milko Kos: Srednjeveška kulturna, družbena in politična zgodovina Slovencev (izbral, uredil in opombe napisal Bogo Grafenauer)

Anton Novačan: Jeruzalem—Kairo. Spomini 1942—1945 (uredil Bruno Hartman)

Peter Mohar: Med nebom in peklom. Pričevanje iz plebiscitnega leta

Bogo Grafenauer: Slovensko narodno vprašanje in slovenski zgodovinski položaj (uredil, spremno besedo in opombe napisal Janko Prunk)

Irena Gantar Godina: Masaryk in masarykovstvo pri Slovencih

Fran Šuklje: Iz mojih spominov I. (izbral in uredil Vasilij Melik)

Božo Otorepec: Srednjeveški pečati in grbi mest in trgov na Slovenskem

Boris Pahor: Ta ocean strašno odprt (korespondenca z E. Kocbekom)

James C. Davis: Vzpon z dna. Slovenska kmečka družina v dobi strojev (o Žužkovih iz Slivnega oz. Vižovelj pri Devinu)

Janez Strnad: Zgodbe iz fizike (o zgodovini velikih odkritij)

Niccolò Machiavelli: Politika in morala (prevedel in z opombami opremil Niko Košir; knjiga vsebuje tudi znamenito besedilo »Vladar«)

Fran Zwitter: O slovenskem narodnem vprašanju

Ferdo Gestrin: Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem

Vasko Simoniti: Vojaška organizacija na Slovenskem v 16. stoletju

Dragotin Cvetko: Slovenska glasba v evropskem prostoru

Janez Malačič

ZUNANJE MIGRACIJE SLOVENIJE
PO DRUGI SVETOVNI VOJNI

Referat na 25. zborovanju slovenskih zgodovinarjev v Murski Soboti, 1.—3. oktobra 1990.

I. UVOD

V strokovnih krogih različnih znanstvenih disciplin vse do današnjega časa, kljub vse hitrejšemu razvoju znanosti, prevladuje prepričanje, da je študij migracijskih gibanj razmeroma nerazvito področje. Ta trditev velja tako za proučevanje sodobnih kakor tudi za proučevanje preteklih migracij. Študij migracij se le s težavo prebija iz obdobja deskriptivnosti v obdobje teoretično poglobljenih analiz in dognanih razlag vzročno posledičnih odvisnosti. Ob vsem tem je posebej presenetljivo dejstvo, da bistvenega kvalitativnega premika ni prineslo niti modeliranje migracijskih procesov. Večina migracijskih modelov ostaja deskriptivna in preveč poenostavljena, kar je v največji meri posledica nerazvitosti teorije migracij.

Proučevanje migracij je tipično interdisciplinarno znanstveno področje. Kljub temu pa po mnenju večine demografov sodi med temeljne sestavine predmeta demografije. Redke izjeme med demografiji, ki študija migracij ne uvrščajo v predmet demografije, prej potrjujejo pravilo kakor pa resneje ogrožajo splošno opredeljenost.¹ Navidezno protislovje popolnoma izgine, če pomislimo na dejstvo, da je demografija izrazito interdisciplinarna znanstvena disciplina.

Med najpomembnejšimi razlogi za slabšo razvitost proučevanja migracij je nedvomno pomanjkanje in dostikrat slaba kvaliteta statističnih podatkov o migracijah. Tekoča in s tem neposredna in popolna statistika migracij je raziskovalcem le redko na voljo. Obstaja le tam, kjer imajo uveden register prebivalstva. To pa je le redkokje, npr. v skandinavskih državah. Pri nas imamo register prebivalstva v Sloveniji in nekaterih mestih drugod po državi. Načeloma imamo torej v Sloveniji tekoče podatke o migracijah, vendar se pri tem pojavljata vsaj dva resnejša problema. Prvi je v pomanjkljivi kvaliteti podatkov, zaradi nepopolne kontrole selitev, ki je posledica dejstva, da je register uveden samo na delu jugoslovanskega ozemlja. Drugi pa izvira iz izjemno skromne in nepopolne obdelave podatkov o tekočih migracijah, ki jih nudi naša uradna statistična služba. V Sloveniji je bil register prebivalstva uveden leta 1954. Od takrat naprej imamo na voljo osnovne podatke o tekočih migracijah. Za obdobje pred letom 1954 pa takšnih podatkov nimamo.

Drugi vir statističnih podatkov o selitvah so popisi prebivalstva. Ta vir je najbolj razširjen, daje pa le največkrat nepopolne in posredne podatke o selitvah. Sloni na posebnih vprašanjih o selitvah v popisu, ali pa omogoča posredno ocenjevanje neto selitev iz rezultatov popisa in tekoče vitalne statistike. Ocenjeni podatki se praviloma nanašajo na celotno medpopisno obdobje, podatki neposrednih vprašanj pa so praviloma nepopolni, saj nanje največkrat vpliva smrtnost in ponovne selitve med dogodkom in časom popisa. Velika prednost popisnih statističnih podatkov o selitvah pa je v tem, da so zelo podrobno razčlenjeni in povezani z večino drugih znakov, vključenih v popis.

¹ Z. Pavlík, J. Rychtaříková, A. Šubrtová: *Základy demografie*, Academia, Praha 1986.

Tretji statistični vir podatkov o selitvah so posebne ankete o migracijah in migrantski zgodovini posameznih prebivalcev. Tukaj ga samo omenjamo, saj pri nas takšnih anket še ni bilo.

V našem tekstu o zunanjih migracijah Slovenije po drugi svetovni vojni bomo uporabljali podatke statistične službe o tekočih migracijah na osnovi registra in podatke popisne statistike. Kvantitativni statistični podatki o zunanjih migracijah Slovenije so na voljo šele za obdobje od uvedbe registra prebivalstva (1954) naprej. Za skoraj celo desetletje od leta 1945 do leta 1953 pa nimamo na voljo skoraj nobenih podatkov. Da bo težava še večja, se je v tem času spremenila tudi državna meja, kar še dodatno oteži ocenjevanje obsega migracij.

S pomočjo omenjenih statističnih podatkov o zunanjih migracijah v Sloveniji bomo v nadaljevanju prikazali in analizirali razvoj tega pojava pri nas v obdobju po drugi svetovni vojni. Najprej si bomo ogledali obdobje 1945—1953, za katerega imamo zelo skromne podatke. Zato je razumljivo, da se bomo morali nasloniti v večji meri na splošne značilnosti migracij v tem obdobju, manj pa na neposredno analizo kvantitativnih podatkov. Naslednji in hkrati centralni del teksta bo posvečen slovenskim zunanjim migracijam od leta 1954 naprej. Posebej bomo obravnavali migracije med Slovenijo in drugimi jugoslovanskimi republikami in posebej migracije s tujino. V okviru posamezne skupine pa še stalne in začasne migracije. Prikaz migracijskih gibanj bomo poskušali združiti z analizo poglavitnih vzrokov in okoliščin zunanjih migracij. Vendar bo takšna analiza nujno le bolj okvirna, saj nam razpoložljivi prostor več niti ne dovoljuje. Tekst bomo sklenili s kratkim sklepnim delom.

II. ZUNANJE MIGRACIJE SLOVENIJE V OBDOBJU 1945—1953

V strokovni literaturi o demografskem razvoju in migracijskih gibanjih v Sloveniji praktično ni mogoče najti ničesar o zunanjih migracijah Slovenije v obdobju 1945—1953.² Na nek način bi lahko govorili celo o nekakšni beli lisi ali črni luknji proučevanja naših migracij, ki jo bo potrebno v prihodnje odpraviti. Pri tem pa se moramo zavedati, da ni mogoče uporabljati nobenih običajnih statističnih virov podatkov o migracijah. Registra prebivalstva v tem obdobju še nismo imeli, popisi prebivalstva pa tudi ne pomagajo veliko. Popis iz leta 1931 je preveč oddaljen, leta 1941 popisa ni bilo, popis iz leta 1948 pa ni dovolj kvaliteten in ne vključuje ustreznih vprašanj o migracijah. K dodatnim težavam veliko prispeva vojna v vmesnem obdobju med predvojnimi in povojnimi popisi, pomanjkljiva ali nikakršna tekoča vitalna statistika, pa tudi različna spreminjanja državnih meja v času okupacije in po drugi svetovni vojni. Očitno je, da bo praznino lahko zapolnila le metodologija zgodovinske demografije, ki bo morala zbrati podatke o migracijah v tem obdobju na osnovi različnih ohranjenih arhivov, od arhivov okupacijskih oblasti v času vojne, do arhivov policije, obveščevalnih služb, pravosodnih organov ipd. v času po vojni. Vendar nam niti te raziskave ne bodo mogle sestaviti celotnega mozaika, saj je bilo mnogo dokumentacije in arhivov uničenih.

Zaradi vsega kar smo povedali bo naša obravnava zunanjih migracij Slovenije v obdobju 1945—1953 fragmentarna in posplošena. Na nek način bo bolj podobna skici dogajanja v tem času kakor pa dokončni posplošitvi. Kompleksno in zaokroženo sliko o zunanjih migracijah Slovenije v obravnavanem obdobju

² Za ilustracijo lahko navedemo nekaj pomembnejših del, npr. D. Vogelink: Razvoj prebivalstva Slovenije zadnjih dvesto let z jugoslovanske in evropske perspektive, Ekonomski zbornik, VII. letnik, Ekonomska fakulteta, Ljubljana 1965, str. 217—348. Z. Šifrer: Razvitak stanovništva Slovenije u poslednjih sto godina, Stanovništvo, 3/1963, Beograd, str. 339—366. Z. Šifrer: Izeljevanje iz slovenskega ozemlja, Prikazi in študije, let. VIII, št. 2, Ljubljana 1962, str. 1—24. Z. Šifrer: Statistički problemi migracionog kretanja stanovništva, Jugoslovensko statističko društvo, III. godišnji sastanak, Zagreb 1955, 18 str.

bo možno dati šele takrat, ko bo množica raziskovalcev obdelala možne vire in ugotovila, kaj je možno raziskati in česa ne bo mogoče nikoli ugotoviti. Zavedati se moramo tudi, da šele v najnovejšem času nastajajo razmere, ki bodo omogočile strokovno in kolikor je le mogoče nepristransko raziskovanje migracijskih procesov v tem obdobju. Zaradi politične narave velikega dela zunanjih migracij ob koncu vojne in neposredno po njej je to povsem razumljivo. Dodajmo še, da raziskovalci teh migracij ne bodo smeli pozabiti niti na tuje vire podatkov, ki se nahajajo v državah imigracije naših emigrantov in so še mnogo bolj nepopolni in težko dostopni kakor naši domači viri.

Obdobje po končani drugi svetovni vojni vključuje le del leta 1945. Vendar tega dela ni mogoče natančno definirati, ker je vojna pri nas trajala kak teden dalj kot drugod po Evropi. Za študij zunanjih migracijskih gibanj je to zelo pomembno, saj je ravno leto 1945 in še bolj obdobje nekaj tednov ali celo nekaj dni pred in po končanju vojne najbolj delikatno. V tistih majskih dneh leta 1945 se je z umikom okupatorske vojske umikalo v emigracijo tudi veliko število slovenskega prebivalstva, sodelavcev okupatorjev najrazličnejše vrste, pripadnikov kvislinskih vojaških enot, pripadnikov nekaterih manjšin (npr. nemške in italijanske, ki sta pretežno sodelovali z okupatorji), bogatih podjetnikov in drugih političnih nasprotnikov zmagovalne strani v vojni. Nekateri so bežali z družinami in premoženjem, drugi brez vsega. Za vse pa je značilno, da jih lahko uvrstimo v politično emigracijo. Natančnih in znanstveno preverjenih podatkov o tej politični emigraciji najbrž ne bomo imeli nikoli. Zadovoljiti se bomo morali s fragmentarnimi podatki. Delikatnost in težavnost raziskovanja te problematike zapleta tudi vračanje dela ubežnikov s strani zavezniške vojske. Ravno v zadnjem času je zelo aktualno dejstvo, da so zmagovalci precejšen del povratnikov preprosto postrelili. Za mnoge od teh ne bo mogoče nikoli ugotoviti, ali so bili iz Slovenije ali iz drugih delov Jugoslavije.

Politične emigracije v Sloveniji so se nadaljevale tudi po uradnem koncu druge svetovne vojne, kakorkoli ga že definiramo. V nekaj mesecih ali celo letih po maju 1945 je del slovenskih emigrantov ilegalno pobegnil čez mejo. Vzroki teh emigracij so bili praviloma politični, ekonomskih emigracij v tem času še ni bilo, saj je bila Zahodna Evropa še zmeraj razrušena, ponekod se je spopadala celo z lakoto, tako da ekonomsko še ni bila atraktivna. V tem času so bile v Sloveniji še zmeraj prisotne razne polvojaške skupine političnih nasprotnikov nove oblasti, ki so računale na politične spremembe, za katere so se bojevale. Za takšne ljudi je zelo težko ugotoviti, kdaj so v resnici emigrirali. Na koncu obravnave politične emigracije dodajmo še, da je zanjo značilno postopno usihanje, čimbolj se je oddaljevala vojna in čimbolj se je organizirala in ustalila nova oblast. V nekaj letih je nova oblast uspela takorekoč hermetično zapreti državno mejo in s tem uveljaviti propagandno in ideološko geslo vseh socialističnih držav, da v socializmu zunanjih migracij ne bo več. Vladajoča ideologija je trdila, da v socializmu kot naprednejšem družbenem sistemu zunanjih migracij ne bo več, ker se nihče ne bo hotel preseliti v propadajoči kapitalizem. Danes poznamo usodo te ideologije, na srečo pa je bila ravno Jugoslavija tista, ki je med socialističnimi državami relativno zelo zgodaj opustila takšno ideologijo.

Proučevanje zunanjih migracij Slovenije v obravnavanem obdobju otežkoča tudi dejstvo, da se je Slovenija po vojni povečala s priključitvijo primorske Slovenije. To samo po sebi razveseljujoče dejstvo povzroča izredno veliko statističnih problemov, saj je bila primorska Slovenija pred vojno v pristojnosti italijanske statistike, ki se metodološko razlikuje od jugoslovanske. Za študij zunanjih migracij v tem delu Slovenije po vojni pa so pomembne tudi migracije v obdobju med obema vojnama. Primorski Slovenci so se v tem času v precejšnji meri odseljevali iz tega dela Slovenije, tudi v Slovenijo in druge dele

Jugoslavije, na njihovo mesto in tudi sicer pa so se doseljevali Italijani. Po vojni se je proces obrnil. Mnogi primorski Slovenci so se vrnili, mnogi Italijani pa so se že ob kapitulaciji Italije med vojno ali pa po vojni odselili iz teh krajev. Velik del teh migracij je bil politične narave. Na delu tega prostora so politične migracije trajale dalj časa, vse do sredine petdesetih let, dokler se ni dokončno izoblikovala sedanja slovensko-italijanska meja. Nastanek in nekajletni obstoj Svobodnega tržaškega ozemlja ravno tako prispeva k zapletenosti zunanjih migracij na tem območju.

Jugoslavija in z njo Slovenija sta po drugi svetovni vojni uvedli centralno-planski socialistični sistem, za katerega je značilen tudi administrativen sistem planiranja delovne sile. Ta sistem se pri nas ni nikoli docela razvil in utrdil, kljub temu pa je v precejšnji meri vplival na notranje in medrepubliške migracije, v drugi polovici štiridesetih let. Zanj je značilno, da najbolj striktno administrativno razdeljuje šolano delovno silo, s tem pa neposredno povzroča migracijska gibanja znotraj posamezne republike in med republikami. Jugoslavija je uporabljala tak sistem administrativnega razporejanja šolane delovne sile, pri čemer je šlo za vse vrste izobraževanja po končani osnovni šoli, v drugi polovici štiridesetih let ali nekoliko širše v času prve petletke. Kasneje, z uvajanjem samoupravljanja, je bil ta sistem opuščen. Na ta način je bil del slovenskega prebivalstva administrativno razporejen na delo v druge jugoslovanske republike, žal pa statističnih podatkov o tem ni na voljo. Kot smo že povedali, ta sistem pri nas ni bil nikoli docela uveljavljen. Relativno hitra opustitev pa je preprečila popolno birokratsko kontrolo migracijskih gibanj znotraj posameznih republik in med republikami, kar se je zgodilo npr. v Sovjetski Zvezi, od koder je bil sistem prenešen k nam.

Zunanje migracije Slovenije s tujino so po zaprtju državne meje skoraj v celoti usahnile. Popolnoma usahnile nikoli niso, saj so posamezniki bežali ilegalno čez državno mejo ne glede na to, da je bilo to zelo nevarno početje. Za te ilegalne migracije, ki so bile v različni meri prisotne tekom celega obdobja 1945—1953, lahko rečemo, da je začetne politične motive že proti koncu štiridesetih in še posebej v začetku petdesetih let vse bolj nadomeščala ekonomska motivacija. Kasneje bomo videli, da je ekonomska motivacija v celoti prevladala že nekje sredi petdesetih let, kar je bilo združeno s postopno liberalizacijo in odprtjem državne meje.

V okviru obdobja 1945—1953 moramo omeniti še en vidik naših zunanjih migracij. Kmalu po utrditvi nove oblasti je Jugoslavija in z njo Slovenija zelo glasno poskušala s posebno propagandno akcijo pritegniti del naših starejših emigrantov iz vseh koncev sveta, naj se vrnejo v osvobojeno domovino. Ta akcija je imela zelo skromen uspeh. Natančnih statističnih podatkov o tem nimamo. Razumljivo pa je, da razrušena domovina po zmagi socialistične revolucije ni bila preveč atraktivna za povratek emigrantov iz industrijsko razvitih in bogatih držav, ki v dosti primerih niti niso neposredno sodelovale v svetovni vojni.

Že večkrat smo v tem tekstu omenili, da objavljeni statistični podatki ne dovoljujejo niti ocenjevanja neto zunanjih migracij v obdobju, ki ga proučujemo. Na osnovi teh podatkov smo uspeli za Slovenijo brez priključene cone B Svobodnega tržaškega ozemlja oceniti, da je znašala neto zunanja migracija med popisoma prebivalstva 1948 in 1953. —9473 ljudi.³ To pomeni, da smo pri izračunu ocene upoštevali ozemlje ob popisih prebivalstva. Po teh podatkih so bile neto zunanje selitve Slovenije v medpopisnem obdobju 1948—1953 negativne in so znašale poprečno —1148 letno, kar znese —0,8 odseljencev na 1000 prebivalcev na leto. Teh podatkov pa ne moremo nadalje razčleniti na medrepubliške in tuje selitve.

³ Ocena je bila izračunana na osnovi bilančne metode in podatkov, objavljenih v SL-53, SL-64 in SGJ-56.

III. ZUNANJE MIGRACIJE SLOVENIJE OD LETA 1954 NAPREJ

Leto 1954 smo izbrali za razmejitev dveh obdobjev v prikazu in analizi zunanjih migracij v Sloveniji iz preprostega razloga, saj nam od tega leta naprej register prebivalstva Slovenije daje osnovne tekoče podatke o naših selitvah. Slovenija se je s tem uvrstila med tiste države in regije, ki imajo najbogatejše statistične podatke o migracijskih gibanjih. To dejstvo pa nekoliko zbledi zaradi zelo skromne obdelave podatkov o notranjih in zunanjih migracijah na osnovi registra prebivalstva v naši uradni statistični službi. Ravno zaradi skromne ali takorekoč nikakršne pozornosti, ki so jo v preteklosti v statistični službi posvečali migracijam, so nam na voljo le najelementarnejši podatki o priselitvah, odselitvah in neto selitvah. Statistična služba pa ni opravila skoraj nobenih nadaljnjih obdelav teh podatkov, ki bi nam osvetlile strukturne značilnosti migrantov. Migracije, še posebej zunanje, so bile v preteklosti ves čas izredno občutljivo politično vprašanje, ki se mu je izogibala republiška politika, kakor tudi republiški upravni organi. Zato Slovenija vse do sedaj ni izoblikovala lastnim potrebam ustrezne migracijske politike. Danes, na začetku devetdesetih let, je že povsem jasno, da bo račune stihije v preteklosti Slovenija morala plačati v prihodnje. Začetek plačevanja pa je že tako ali tako nastopil.

Register prebivalstva daje podatke o stalnih migracijah. To pomeni, da upošteva le tiste prostorske premike oseb, pri katerih pride do spremembe stalnega prebivališča. Jasno je, da nam register daje s tem le informacije o migracijah iz enega zornega kota. Register ne daje nobenih podatkov o začasnih migracijah, kakor tudi ne upošteva dejstva, da migracije praviloma niso dogodkovni pojavi, kar je predpostavka, na kateri sloni register. V sodobnih razmerah čas odselitve iz izvornega kraja in čas priselitve v namembni kraj praviloma ne sovpadata, ampak je med njima krajše ali daljše obdobje. Najpogosteje je to obdobje povezano s procesom šolanja. Vendar register prebivalstva takšnih podrobnosti ne more upoštevati zaradi metodoloških razlogov. Na vsak način pa mora to dejstvo upoštevati raziskovalec migracijskih gibanj. Ravno dolžina obdobja med odselitvijo in priselitvijo, ki je pogosto združena z začasnostjo neke preselitve, pa kaže na relativnost izraza in pojava stalnih migracij. Zavedati se moramo, da gre samo za spremembo stalnega prebivališča, ne pa za stalnost, ki bi pomenila, da se oseba ne bo več selila.

Objavljeni podatki o zunanjih migracijah Slovenije na osnovi registra prebivalstva omogočajo razdelitev teh migracij na medrepubliške in tuje migracije. Prve so migracije med republiko Slovenijo in drugimi jugoslovanskimi republikami. Za celotno obdobje od leta 1954 naprej je upoštevano sedanje ozemlje Slovenije. Druge pa so migracije med Slovenijo in drugimi državami. Načeloma bomo obravnavali stalne migracije, vendar bomo morali, predvsem zaradi narave migracij s tujino od šestdesetih let naprej, posvetiti potrebno pozornost tudi začasnim migracijam. Že sedaj pa lahko povemo, da imamo o začasnih zunanjih migracijah Slovenije mnogo manj kvalitetnih podatkov. To velja tako za medrepubliške, kakor tudi za tuje migracije.

Za obdobje od leta 1954 naprej lahko rečemo, da se je stanje na področju migracij na nek način normaliziralo. Migracije so predvsem posledica delovanja ekonomskih dejavnikov. Politični dejavniki so se v tem času povsem umaknili v ozadje. Morda so bili prisotni le toliko, da delu politične emigracije iz preteklega obdobja niso omogočali vrnitve v domovino. Vsi, morda pa tudi večina, se ne bi vrnili, tudi če bi se lahko, saj so v mnogih državah kmalu začeli uživati prednosti večje gospodarske razvitosti držav, v katere so se priselili. Na ta način se je del naših političnih emigrantov spremenil v ekonomske emigrante. Del političnih emigrantov pa bi se nedvomno vrnil v Slovenijo, če ne bi bil nezahelen ali če se ne bi bal sodnega ali kakšnega drugega pregona. Del emi-

grantov bi se nedvomno vrnil že zaradi tiste zakonitosti, ki pravi, da ima vsak selitveni tok svoj protitok.⁴

1. Medrepubliške migracije

D. Vogelnik je za leto 1953 ocenil, da je bilo število priseljenih v Slovenijo iz drugih republik enako številu odseljenih iz Slovenije v te republike.⁵ V svojem delu ne navaja nikakršne osnove, po kateri bi bilo mogoče videti, kako je prišel do svoje ocene. Izgleda, da je preprosto malo navzgor in malo navzdol zaokrožil podatke o priselitvah in odselitvah iz leta 1954 in predpostavil, da so neto selitve v letu 1953 bile enake nič. Težava te ocene je tudi v tem, da se Vogelnikovi podatki za leto 1954 razlikujejo od tistih, ki so objavljeni v Statističnih letopisih Slovenije za leti 1964 in 1965.⁶ D. Vogelnik očitno predpostavlja, da je prišlo pri objavljenih podatkih do napake, in da so priselitve in odselitve med Slovenijo in drugimi republikami preprosto zamenjane. Vsebinsko gledano, se zdi Vogelnikova predpostavka verjetna. Zato bomo v tabeli 1, ki prikazuje priselitve, odselitve in neto selitve Slovenije z drugimi republikami od leta 1954 do leta 1989 za leto 1954 uporabili Vogelnikove podatke. V tabeli prikazujemo letna poprečja za petletja od 1955 do 1974 in letne podatke za ostala leta omenjenega obdobja. Razen absolutnih podatkov prikazujemo v tabeli 1 tudi selitvene stopnje.

Podatki iz tabele 1 nam kažejo, da so neto migracije Slovenije z drugimi jugoslovanskimi republikami postale pozitivne že sredi petdesetih let. Edino leto z negativnimi neto selitvami je leto 1954, za katero pa smo že ugotovili, da se v literaturi in virih pojavljajo določeni dvomi, ne le o kvaliteti, pač pa tudi o podatkih kot takih. To nas ne sme preveč presenetiti, saj na kvaliteto podatkov vpliva tudi dejstvo, da je register prebivalstva tega leta šele zaživel.

Tabela 1: Priselitve, odselitve in neto selitve Slovenije z drugimi jugoslovanskimi republikami v obdobju 1954—1989

Leto	Priselitve		Odselitve		Neto selitve	
	št.	‰	št.	‰	št.	‰
1954	5.851	3,8	6.462	4,2	-611	-0,4
1955—1959	6.842	4,4	5.251	3,4	1.591	1,0
1960—1964	7.410	4,6	4.225	2,6	3.185	2,0
1965—1969	8.348	4,9	4.374	2,6	3.974	2,3
1970—1974	7.387	4,2	3.932	2,2	3.455	2,0
1975	10.592	5,9	3.780	2,1	6.812	3,8
1976	12.050	6,6	3.935	2,2	8.115	4,5
1977	12.535	6,8	4.419	2,4	8.116	4,4
1978	12.226	6,6	4.771	2,6	7.495	4,0
1979	13.426	7,1	5.262	2,8	8.164	4,3
1980	11.623	6,1	6.066	3,2	5.557	2,9
1981	11.095	5,8	6.661	3,5	4.434	2,3
1982	10.310	5,4	5.780	3,0	4.530	2,4
1983	9.452	4,9	5.528	2,9	3.924	2,0
1984	8.972	4,6	5.489	2,8	3.483	1,8
1985	8.602	4,4	4.719	2,4	3.883	2,0
1986	8.803	4,4	4.654	2,3	4.149	2,1
1987	8.358	4,2	3.921	2,0	4.437	2,2
1988	7.302	3,7	3.819	1,9	3.483	1,7
1989*	6.584	3,3	4.283	2,1	2.301	1,2

* Podatki za leto 1989 so predhodni podatki.

Vir: D. Vogelnik: Razvoj prebivalstva Slovenije . . . , op. cit., str. 276. SL-65, str. 62 in 84. SL-74, str. 88. SL-80, str. 98. SL-86, str. 97 in Mesečni statistični pregled, 6/1990, str. 8—9, Zavod Republike Slovenije za statistiko, Ljubljana.

⁴ E. G. Ravenstein: The Laws of Migration. Journal of the Statistical Society, 48, VI, London 1895. Str. 167—227.

⁵ D. Vogelnik: Razvoj prebivalstva Slovenije zadnjih dvesto let . . . , op. cit., str. 276.

⁶ Glej SL-64, str. 82 in SL-65, str. 84 in že citirano Vogelnikovo delo.

Priselitve iz drugih republik v Slovenijo in odselitve iz Slovenije v druge republike so v celotnem obravnavanem obdobju znatne. To kaže na to, da so migracije med Slovenijo in ostalo Jugoslavijo, ki so zaživele že med obema vojnama, prišle do polnega izraza v obdobju po drugi svetovni vojni. Podatki tudi kažejo, da so tokovi obojestranski, kar še enkrat potrjuje že citirano zakonitost, da ima vsak migracijski tok svoj protitok. Vendar ta obojestranskost ni v tem, da bi se tudi slovensko prebivalstvo v večji meri preseljevalo v druge predele Jugoslavije. Protitok priselitvam tvorijo v največji meri tisti priseljenci, ki se na življenje v Sloveniji niso mogli prilagoditi.

Časovna vrsta podatkov o priselitvah, odselitvah in neto selitvah nam kaže, da so priselitve rahlo naraščale do prve polovice sedemdesetih let, ko so zaradi ekonomskega zastoja nekoliko zastale. Kratkotrajni zastoj pa je bil le uvod v najbolj intenzivno priseljevanje v Slovenijo v drugi polovici sedemdesetih let. Preseneča dejstvo, da se je to dogajalo v obdobju, ko se je svet srečeval z ekonomsko recesijo zaradi naftnega šoka in so razvite države zaprle svoje meje za nove priseljence. Jugoslavija in Slovenija se svetu nista pravočasno prilagajali, kar kažejo tudi analizirani podatki. Naša država se je v drugi polovici sedemdesetih let izredno močno zadolževala v tujini in na ta način kupovala socialni mir ter odlagala nujno reševanje gospodarskih problemov v prihodnost. Računi za takšno politiko so začeli prihajati v osemdesetih letih v obliki dolgotrajne stagflacije, ki je do neke mere zmanjšala priseljevanje v našo republiko, ni ga pa ukinila, niti popolnoma marginalizirala. Odselitve in neto selitve so se v vsem obdobju gibale podobno kot priselitve, s tem da so bile neto selitve največje v drugi polovici sedemdesetih let. Šele v zadnjih dveh letih analiziranega obdobja pa je prišlo do izrazitejšega zmanjšanja pozitivnih neto selitev.

Prikazana selitvena gibanja med Slovenijo in drugimi jugoslovanskimi republikami so predvsem posledica delovanja ekonomskih dejavnikov. Na najbolj splošni ravni deluje višja gospodarska razvitost Slovenije, ki povzroča, da neto selitveni tokovi potekajo od jugovzhoda proti severozahodu. Na nekoliko bolj konkretni ravni pa so bila takšna selitvena gibanja posledica nezaposlenosti v ostali Jugoslaviji in zaposlitvenih možnosti v Sloveniji, kjer je praktično v vsem tem obdobju vladala polna zaposlenost. Kot bomo videli kasneje, je del delovnih mest v Sloveniji sprostilo tudi trajno in začasno odseljevanje v tujino.

Med vsemi vzroki tako močnega priseljevanja v Slovenijo pa je potrebno posebej omeniti delovanje ekonomskega sistema in odsotnost omejitvene imigracijske politike. Ekonomski sistem Jugoslavije je bil praktično v celotnem analiziranem obdobju tak, da ni spodbujal selitve kapitala, ampak je spodbujal selitev delovne sile. Ta osnovna značilnost je prišla najbolj do izraza prav v zadnjih dveh desetletjih. Socialistični samoupravni sistem z družbeno lastnino kapitala je povzročal, da se je čez republiške meje pretakal le tisti del kapitala, ki je bil k temu prisiljen. Slovenija je praktično izgubila nadzor nad kapitalom, ki je zapustil našo republiko. To dejstvo je bilo podkrepljeno še s politiko negativnih obrestnih mer, ki so dodatno onemogočale pretok kapitala. Zato ne preseneča, da se je kapital pretakal čez republiške meje le po fiskalnih poteh. Poudarjen fiskalni značaj je bil značilen tudi za sistem hitrejšega razvoja manj razvitih republik in Kosova v Jugoslaviji. Delna transformacija k direktnemu združevanju sredstev med podjetji iz razvitih in iz nerazvitih krajev ni ničesar spremenila, ker je bila prisilna in ker ni ohranjala lastnine kapitala s strani subjektov iz razvitih delov države. Na področju medrepubliških migracij je takšno stanje preprosto pomenilo, da se kapital čez republiške meje ni selil, ampak se je selila delovna sila. Negativnosti takšnega stanja ni potrebno posebej poudarjati. Prizadete so tako Slovenija kot druge republike. O vsem tem tukaj ne moremo dovolj podrobno razpravljati, ker je bilo to opravljeno na

drugem mestu⁷ in ker ni dovolj prostora. Povejmo le, da je obilje nekvalificirane in slabo kvalificirane delovne sile ob vseh drugih razlogih še dodatno oteževalo in preprečevalo uvajanje kapitalno intenzivne tehnologije v Sloveniji in nujno potrebno prestrukturiranje slovenskega gospodarstva.

Drugi pomemben dejavnik, ki je vplival na pretirano priseljevanje iz drugih republik v Slovenijo, je odsotnost omejitvene imigracijske politike v Sloveniji. Slovenija vse do danes ni uspela izgraditi in sprejeti lastnim potrebam ustrezno priselitveno ali širše migracijsko politiko nasploh. Takšna politika je bila dolgo časa tabu tema, migracijski procesi pa so potekali stihijno. Oblast se je migracijski politiki izogibala in jo odpravila na obrobje, v praksi pa so ostajala vprašanja nerešena in so se kopičila nasprotja med domačim prebivalstvom in priseljenci. Do hujših zaostritev je prišlo v regijah z izrazito koncentracijo priseljencev. Slovenija bo morala takšno politiko nujno izoblikovati in sprejeti, čeprav danes izgleda, da bodo ekonomska kriza, velika nezaposlenost v Sloveniji in medrepubliška nasprotja zaustavila pretirano priseljevanje v Slovenijo.

Naši statistični podatki in analiza so se nanašali predvsem na stalne medrepubliške selitve. Med Slovenijo in drugimi republikami pa potekajo tudičasne selitve, ki so največkrat sezonskega značaja in se prilagajajo sezoni v posameznih gospodarskih dejavnostih, kot npr. v gradbeništvu, turizmu ipd. Teh začasnih medrepubliških migracij ne moremo podrobneje obravnavati, ker preprosto nimamo na voljo nikakršnih statističnih podatkov. Tudi to dejstvo kaže, da je slovenska družba dosedaj področje migracij preveč zanemarjala. Z vsebinskega vidika pa lahko rečemo, da vidik začasnega zaposlovanja delovne sile iz drugih jugoslovanskih republik samo dodatno osvetli splošne značilnosti priseljevanja in ekonomskih prilik v Sloveniji v analiziranem obdobju.

2. Migracije s tujino

Pri migracijah s tujino sredina petdesetih let ne pomeni prelomnega obdobja kot pri medrepubliških selitvah. Zato se na tem področju ne pojavlja poseben problem ob uvajanju registra prebivalstva. Na nek način nam register le kvantitativno prikaže znano dejstvo, da so bile v tem času neto selitve med Slovenijo in tujino negativne.

Podatki tabele 2 nam prikazujejo število prebivalcev Slovenije, ki so se za stalno odselili v tujino, priselili iz tujine, in neto migracijo s tujino, kot razliko med omenjenima kategorijama. V tabeli 2 so razen absolutnih podatkov prikazane tudi selitvene stopnje na 1000 prebivalcev Slovenije. Podatki o priselitvah v Slovenijo so povsem zanesljivi, ker je prijava stalnega bivališča za vsakogar, ki se priseli v Slovenijo, obvezna. Od takšne prijave je odvden posameznikov legalni položaj, zato s prijavi ni problemov. Podatki o odselitvah pa niso povsem zanesljivi, saj se nekateri odseljenci pred stalno emigracijo ne odjavijo. Točnega pregleda ali ocene o neodjavljenih nimamo, verjetno pa jih je več v večjih mestih kakor na podeželju. Na splošno lahko rečemo, da vpliv neprijavljenih odhodov še zdaleč ni tako pomemben kot zamegljujoč vpliv začasnih migracij s tujino in postopnega prehajanja začasnih emigrantov v stalne, o čemer bomo več povedali v nadaljevanju.

Na osnovi podatkov tabele 2 bi lahko ocenili, da se stanje na področju migracij Slovenije s tujino v vsem proučevanem razdobju ni bistveno spremenilo. Razen nekaj izjem so neto selitve v vseh letih negativne, kar pomeni, da se več ljudi iz Slovenije odseljuje v tujino, kakor pa se jih iz tujine priseljuje v Slovenijo. Trend neto selitev kaže opazno zniževanje od sredine petdesetih do sredine sedemdesetih let, nakar beležimo v zadnjih petnajstih letih nihanje na zelo nizki ravni. Podobno sliko kažejo tudi bruto selitve, zniževanje do sredine

⁷ Glej J. Malačić: Medurepubliške i vanjske migracije u Sloveniji od sredine 1950-ih godina — ekonomski uzroci i posljedice, *Migracijske teme*, 5 (1989) 4: 325—339.

Tabela 2: Priselitve, odselitve in neto selitve Slovenije s tujino v obdobju 1954—1989

Leto	Priselitve		Odselitve		Neto selitve	
	št.	‰	št.	‰	št.	‰
1954	668	0,4	2795	1,8	-2127	-1,4
1955—1959	332	0,2	2916	1,9	-2584	-1,7
1960—1964	373	0,2	1425	0,9	-1052	-0,7
1965—1969	477	0,3	1586	0,9	-1109	-0,6
1970—1974	685	0,4	1126	0,6	-442	-0,2
1975	733	0,4	699	0,4	34	0,0
1976	632	0,3	635	0,3	-3	-0,0
1977	597	0,3	694	0,4	-97	-0,1
1978	504	0,3	661	0,4	-157	-0,1
1979	451	0,2	518	0,3	-67	-0,0
1980	360	0,2	646	0,3	-286	-0,1
1981	387	0,2	559	0,3	-172	-0,1
1982	334	0,2	432	0,2	-98	-0,0
1983	329	0,2	453	0,2	-124	-0,0
1984	252	0,1	424	0,2	-172	-0,1
1985	310	0,2	668	0,3	-358	-0,2
1986	380	0,2	633	0,3	-253	-0,1
1987	222	0,1	203	0,1	19	0,0
1988	216	0,1	134	0,1	82	0,0
1989*	200	0,1	179	0,1	21	0,0

* Podatki za leto 1989 so predhodni podatki.

Vir: D. Vogelnik: Razvoj prebivalstva Slovenije ..., op. cit., str. 276. SL-65, str. 62 in 84. SL-74, str. 88. SL-80, str. 98. SL-86, str. 97 in Mesečni statistični pregled, 6/1990, str. 8—9, Zavod Republike Slovenije za statistiko, Ljubljana.

sedemdesetih let in ustalitev kasneje. Omeniti velja tudi rahel porast priselitev iz tujine v sedemdesetih letih, kar je nedvomno posledica ekonomske krize, povzročene z naftnim šokom in zaostitve imigracijskih politik razvitih držav. Če zanemarimo pozitivno vrednost neto selitev v letu 1975, kar je bila posledica že omenjenega naftnega šoka, beležimo pozitivne neto selitve v zadnjih treh letih proučevanega obdobja. Pozitivne vrednosti so simbolične, nikakor pa nas ne bi smele zavesti, da gre za kakršenkoli pomembnejši preobrat pri naših selitvah s tujino. Na osnovi teh podatkov ne smemo pričakovati, niti napovedovati, da bodo neto selitve med Slovenijo in tujino v prihodnje pozitivne. Takšna pričakovanja in napovedi bi bile za Slovenijo usodna napaka.

Neto selitve Slovenije s tujino bodo tudi v prihodnje negativne. Ta naša napoved in pričakovanje sloni na primerjalnem ovrednotenju ekonomskih in demografskih razmer v Sloveniji in industrijsko razvitih državah, kamor je usmerjen največji del naših emigracij. Razlike v ekonomski razvitosti med Slovenijo in temi državami se ne zmanjšujejo, prej bi lahko rekli, da se še zmeraj povečujejo. Po drugi strani pa demografske razmere v industrijsko razvitih državah napovedujejo skorajšnjo sprostitev restriktivne imigracijske politike. Prenizka rodnost in pretirano staranje prebivalstva v teh državah vodita postopoma do ponovnega pomanjkanja delovne sile, ki ga bodo te države pokrile z imigracijo. Pomembna razlika med pomanjkanjem delovne sile v šestdesetih in devetdesetih letih ali morda na začetku prihodnjega stoletja bo v tem, da bo v prihodnje primanjkovalo kvalificirane in visoko izobražene delovne sile. To dejstvo bo za Slovenijo še bolj usodno, kakor je bilo tisto v šestdesetih letih. Slovenija je geografsko v sosesčini demografsko najbolj ogroženih regij Evrope, zato bo tudi v največji nevarnosti, da izgubi velik del svoje visoko izobražene delovne sile. Izgubi se lahko izogne le s hitrejšim gospodarskim razvojem ter odpravo večjega dela razlik v razvitosti. Pomembno pa je še nekaj, Slovenija mora kar najhitreje sprejeti svojim potrebam ustrezno migracijsko politiko.

Analitična vrednost podatkov v tabeli 2 je bistveno zmanjšana zaradi procesa začasnih ekonomskih emigracij, ki so bile najintenzivnejše v drugi polovici šestdesetih in na začetku sedemdesetih let, vse do krize naftnih cen leta 1973. Že v petdesetih, še bolj pa v šestdesetih letih so se mnogi prebivalci Slovenije zaposlovali v razvitejših evropskih državah, kjer je v tem času primanjkovalo delovne sile. Na začetku je prevladovalo prepričanje, da bo ta ekonomska emigracija začasna. Kasneje, zlasti od srede sedemdesetih let naprej, pa je postalo jasno, da se vse večji del teh »začnih« emigrantov spreminja v trajno emigracijo. S tem pa postaja statistika, ki smo jo prikazali v tabeli 2, ne le nepopolna, ampak izrazito pomanjkljiva. Ta statistika namreč ne vključuje stalnih emigrantov, ki prehajajo v to kategorijo iz kategorije začasnih emigrantov. Obeh statistik tudi ni mogoče združiti na časovni osnovi, ali, drugače rečeno, začasnih emigrantov, ki so se spremenili v trajne, ni mogoče razporediti po letih emigracije. O tem nimamo nikakršnih podatkov, ampak lahko proces le ocenjujemo.

Težava z začasnimi emigranti pa je še večja zaradi tega, ker nimamo o njih popolnih statističnih podatkov. O tej kategoriji emigrantov imamo tekoče letne podatke le za tisti del, ki je odhajal na delo v tujino s posredovanjem slovenske službe za zaposlovanje. To pa je le del vseh emigrantov, ker so mnogi odhajali v tujino mimo tega posredovanja. Na tem mestu podatkov službe za zaposlovanje ne bomo navajali in analizirali, ker so nepopolni. Prostor nam tudi ne dovoljuje, da bi podrobneje obravnavali problematiko začasnih ekonomskih emigracij iz Slovenije v tujino.⁸

Drugi domači vir statističnih podatkov o tej kategoriji sta zadnja dva popisa prebivalstva. Obstajajo še tuji viri, ki pa za nas niso uporabni, ker praviloma ne omogočajo izdvojiti imigrantov iz Slovenije med vsemi imigranti iz Jugoslavije. Pri uporabi popisnih podatkov pa je potrebno povedati nekaj besed o definiciji začasnih ekonomskih emigrantov. Naša popisna metodologija uporablja zelo široko definicijo začasnega ekonomskega emigranta ali osebe na začasnem delu v tujini, kar je uradni izraz. Popisa prebivalstva iz 1971. in 1981. leta uvrščata med takšne osebe vse tiste državljane Jugoslavije in s tem tudi Slovenije v tujini, ki so bodisi sami izrazili začasnost svojega bivanja v tujini ali pa imajo jugoslovanski potni list. To zadnje je bilo uporabljeno v vseh tistih primerih, ko prvega ni bilo mogoče ugotoviti. Očitno gre za zelo široko definicijo, ki je bolj utemeljena s političnimi interesi Jugoslavije, kakor pa z vsebinskimi argumenti. Težava s popisnimi podatki je tudi v tem, da se opredelivni kategorije in s tem podatki razlikujejo med obema popisoma. Za leto 1971 se podatki nanašajo le na osebe, ki delajo v tujini, za leto 1981 pa so posebej objavljeni podatki o osebah, ki delajo, in članih njihovih družin. Takšna razlika povzroča probleme s primerljivostjo, po drugi strani pa je bila uvedena zaradi vse izrazitejšega procesa združevanja družin, do katerega je prišlo v zadnjih dveh desetletjih. Združevanje družin pa je prav gotovo pomembna stopnja v procesu transformacije začasnih emigracij v trajne.

Na tem mestu bomo prikazali najelementarnejše podatke o tej kategoriji emigrantov na osnovi zadnjih dveh popisov prebivalstva. Pri tem pa moramo upoštevati, da je tudi pri teh podatkih prisotna rahla podcenjenost. Popisa ni sta zajela čisto vseh oseb, ki so odšle na delo v tujino. Leta 1971 bi naj znašala podcenjenost na ravni Jugoslavije okrog 15 odstotkov.⁹

Leta 1971 je bilo na začasnem delu v tujini 48.086 oseb iz Slovenije ali 7,2 odstotka vseh jugoslovanskih delavcev na začasnem delu v tujini. Deset let ka-

⁸ Problematiko začasnih ekonomskih emigracij iz Jugoslavije smo prikazali in analizirali v delu J. Malačić: Yugoslav International Economic Migration since 1960. Seminario Internazionale di studi Strutture dei flussi migratori internazionali nell'area Mediterranea, Istituto di ricerche sull'economia Mediterranea (Napoli), Capri, 26-28 novembre 1987. 20 str.

⁹ I. Baučić: Radnici u inozemstvu prema popisu stanovništva Jugoslavije 1971. godine, Migracije radnika, knjiga 4, Radovi instituta za geografiju sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 1973.

sneje se je delež Slovenije med vsemi jugoslovanskimi emigranti zmanjšal na 6,1 odstotka, kar je bilo 53.483 oseb (41.826 delavcev in 11.657 družinskih članov). Navedli bomo tudi nekaj strukturnih podatkov, čeprav tega pri drugih kategorijah nismo storili, predvsem zaradi pomanjkanja podatkov in prostorskih omejitev. Starostna struktura emigrantov leta 1971 kaže, da je bilo 84 % oseb v starostnem razredu 20 do 49 let ter 16 % mlajših in starejših. Popis 1981 kaže, da se je del skupine 20 do 49 let zmanjšal na 69,7 %, del mlajših od 20 let in starejših od 49 let pa povečal na 30,3 %. Struktura po spolu kaže za leto 1971 59,9 % moških in 40,1 % žensk, za leto 1981 pa 56 % moških in 44 % žensk. Spremembe med popisoma so predvsem posledica združevanja družin in postopnega staranja populacije migrantov zaradi izredno restriktivne imigracijske politike razvitih držav, ki preprečuje nove migracije mladih ljudi. Zanimivo sliko nam kaže izobrazbena struktura teh oseb. Če razdelimo emigrante na dve skupini in v prvo uvrstimo osebe z največ osnovno šolo in v drugo osebe z več kot osnovnošolsko izobrazbo, vidimo, da je bilo leta 1971 v prvi skupini 64,7 % oseb in v drugi skupini 33,1 % emigrantov (razlika do 100 je posledica razreda neznan). Deset let kasneje pa je bilo v prvi skupini le 49,1 %, v drugi pa že 50,9 % oseb na začasnem delu v tujini. Slovenija očitno izgublja kvalificirano in izobrazbeno delovno silo. To zadnjo ugotovitev bi nam lepo ilustrirali podatki, ki prikazujejo selektivnost slovenske začasne ekonomske emigracije, vendar jih tukaj zaradi pomanjkanja prostora ne moremo navajati.¹⁰

Navedeni podatki, posebej tisti, ki kažejo izobrazbeno strukturo oseb, ki so iz Slovenije odhajale najprej na začasno delo v tujino, nato pa vse bolj prehajale med stalne emigrante, kažejo za Slovenijo zelo neugodno sliko. Procesi zunanje migracije v naši republiki so se namreč odvijali tako, da je iz Slovenije odhajala kvalificirana in izobrazbena delovna sila, na njeno mesto pa so prihajali imigranti iz drugih jugoslovanskih republik. Med našimi delavci, ki so odhajali v tujino, so prevladovali kvalificirani industrijski delavci z delovnimi navadami in disciplino, ki je bila prilagojena industrijski produkciji. Med priseljenimi pa so prevladovali nekvalificirani ali delavci tako imenovanih ožjih profilov, ki so izvirali iz agrarnih okolij. Zaradi tega so bili največkrat brez delovnih navad in discipline, ki jo zahteva industrijski način proizvodnje. Rezultat takšnih procesov je bilo počasnejše naraščanje ali celo upad produktivnosti dela v naših industrijskih podjetjih, pa tudi v nekaterih drugih dejavnostih. Negativne posledice takšnih migracij so bile še druge, mnoge so izvirale iz težavnega kulturnega prilagajanja priseljencev na življenje v Sloveniji, vendar vsega tega tukaj ne moremo obravnavati.

Na koncu te točke povejmo še nekaj besed o vračanju naših delavcev na začasnem delu v tujini. Tekočih podatkov o vračanju nimamo, niti jih ni mogoče dobiti. Popis prebivalstva iz leta 1981 je vseboval tudi podatek o vračanju naših delavcev na začasnem delu v tujini. Do leta 1981 se je v Slovenijo vrnilo 26.190 delavcev, ki so bili krajši ali daljši čas na začasnem delu v tujini od sredine šestdesetih let naprej.¹¹ Ta podatek navajamo le informativno, saj nam nekateri metodološki problemi in nezadostna obdelanost podatkov o povratnikih onemogočajo natančnejšo analizo.

O ekonomskih posledicah odhoda na začasno delo v tujino iz Slovenije smo bistveno že povedali. O ekonomskih vzrokih pa lahko navedemo, da je do tega odhoda prišlo kljub temu, da je v celotnem obravnavanem obdobju v Sloveniji prevladovala praktično polna zaposlenost. Zaradi pomanjkanja zaposlitve je odšel v tujino le manjši del naših delavcev. Ta del je bil pretežno iz agrara in iz manj razvitih predelov Slovenije. Največji del naših delavcev pa je odšel na

¹⁰ Podrobneje glej v članku J. Malačič: Medurepubličke i vanjske migracije u Sloveniji od sredine 1950-ih godina, op. cit., str. 333-337.

¹¹ Prebivalstvo na začasnem delu v tujini, RR-307, Zavod R Slovenije za statistiko, Ljubljana, april 1983, str. 9.

delo v tujino zaradi večjega zaslužka, boljših delovnih razmer, višjega vrednotenja kvalificiranega in visoko strokovnega dela, strokovnega napredovanja in podobnih dejavnikov. Vsi ti dejavniki in višja življenjska raven v tujini pa bosta tudi v prihodnje stalna nevarnost za Slovenijo. Če naša republika zaostanka na teh področjih ne bo odpravila, bo tudi v prihodnje zanesljivo izgubljala kvalificirano in visoko izobraženo delovno silo.

3. Celotne zunanje migracije Slovenije

Medrepubliške migracije Slovenije in migracije s tujino tvorijo kategorijo celotnih zunanjih migracij naše republike. Podatke o vseh priselitvah, odselitvah in neto selitvah med našo republiko in zunanjim svetom bomo prikazali v tabeli 3.

Tabela 3: Celotne zunanje priselitve, odselitve in neto selitve Slovenije v obdobju 1954—1989

Leto	Priselitve		Odselitve		Neto selitve	
	št.	‰	št.	‰	št.	‰
1954	6.519	4,3	9.257	6,1	-2.738	-1,8
1955—1959	7.174	4,6	8.167	5,3	-993	-0,6
1960—1964	7.783	4,8	5.650	3,5	2.133	1,3
1965—1969	8.825	5,2	5.960	3,5	2.865	1,7
1970—1974	8.072	4,6	5.058	2,8	3.014	1,8
1975	11.325	6,3	4.479	2,5	6.846	3,8
1976	12.682	6,9	4.570	2,5	8.112	4,4
1977	13.132	7,1	5.113	2,8	8.019	4,3
1978	12.770	6,9	5.432	3,0	7.338	3,9
1979	13.878	7,3	5.780	3,1	8.097	4,3
1980	11.973	6,3	6.712	3,5	5.261	2,8
1981	11.482	6,0	7.220	3,8	4.262	2,2
1982	10.644	5,5	6.212	3,2	4.432	2,3
1983	9.781	5,1	5.981	3,1	3.800	2,0
1984	9.224	4,7	5.913	3,0	3.311	1,7
1985	8.912	4,5	5.387	2,7	3.525	1,8
1986	9.183	4,6	5.287	2,7	3.896	2,0
1987	8.580	4,3	4.124	2,1	4.456	2,2
1988	7.518	3,8	3.953	2,0	3.565	1,8
1989*	6.784	3,4	4.462	2,2	2.322	1,2

* Podatki za leto 1989 so predhodni podatki.

Vir: D. Vogelnik: Razvoj prebivalstva Slovenije . . . , op. cit., str. 276. SL-65, str. 62 in 84. SL-74, str. 88. SL-80, str. 98. SL-86, str. 97 in Mesečni statistični pregled, 6/1990, str. 8—9, Zavod Republike Slovenije za statistiko, Ljubljana.

Podatki v tabeli 3 prikazujejo vsoto priselitev, odselitev in neto selitev med Slovenijo in drugimi jugoslovanskimi republikami ter med Slovenijo in tujino. Na ta način velja mnogo tistega, kar smo že povedali pri obravnavi medrepubliških in tujih selitev, tudi za celotne zunanje migracije Slovenije v analiziranem obdobju.

V kratkem analitičnem delu te točke se bomo zato nekoliko zadržali le pri obravnavi celotnih neto migracij. Tabela 3 nam kaže negativne neto zunanje migracije Slovenije le za petdeseta leta. Od prvega petletja šestdesetih let pa so neto migracije Slovenije z zunanjim svetom pozitivne. Če to dejstvo primerjamo z značilnostmi zunanjih migracij v preteklosti, vidimo, da je Slovenija doživela na začetku šestdesetih let selitveno revolucijo. Iz tradicionalne emigracijske dežele je postala imigracijsko območje. Po podatkih D. Vogelnika je bila Slovenija emigracijsko področje v vsem obdobju od 1754. do 1961. leta, z izjemo obdobja 1818—1846, ko je zabeležila minimalen pozitiven selitveni

saldo.¹² Ugotovitev o selitveni revoluciji ne spremeni niti upoštevanje prehanja začasnih ekonomskih emigrantov s tujino v stalne emigrante, saj po svojem obsegu ne dosega pozitivnih neto selitev z drugimi jugoslovanskimi republikami. Selitvena revolucija se je očitno dogodila zaradi intenzivnega priseljevanja iz drugih jugoslovanskih republik v Slovenijo.

Obravnavo tekočih statističnih podatkov o slovenskih zunanjih selitvah bomo dopolnili še s kratko obravnavo ocen neto selitev v Sloveniji med popisi prebivalstva 1953, 1961, 1971 in 1981. Za prvo medpopisno obdobje je ocenjevanje neto selitev težavno zaradi tega, ker ozemlje ob popisih 1953 in 1961 ni bilo enako. Razlikuje se za kasneje priključeno ozemlje cone B Svobodnega tržaškega ozemlja. Težavnost ocenjevanja neto selitev je posledica izredno intenzivnih selitev v času spremembe državne meje in zaradi zelo skopih ali celo nikakršnih statističnih podatkov, na katere bi se bilo moč upreti. Zaradi vsega tega se bomo v tem tekstu oprli na oceno D. Vogelnika. Ta ocenjuje, da so bile neto zunanje selitve Slovenije v okviru njenih sedanjih meja med popisoma 1953 in 1961 —19.000 oseb.¹³ Ta negativna številka pomeni okrog 22 % dejanskega prirastka prebivalstva Slovenije med popisoma. Natančna številka je 22,4 %, če upoštevamo Vogelnikovo oceno, in 21,8 %, če upoštevamo uradno objavljene statistične podatke o številu prebivalstva po obeh popisih.

Za medpopisni obdobji 1961—1971 in 1971—1981 pa dobimo drugačno sliko. Popisni podatki kažejo pozitiven migracijski prirastek, ki je znašal v prvem obdobju 8256 oseb in v drugem obdobju 47.851 oseb.¹⁴ Vendar tudi ti podatki niso povsem brez problemov. Odkar imamo v Sloveniji register prebivalstva, lahko naredimo medsebojno kontrolo podatkov popisov prebivalstva in registra prebivalstva. Na tem mestu omenimo, da nam register prebivalstva kaže večje vrednosti selitvenega prirastka. Tega dejstva podrobneje ne bomo analizirali, povejmo le, da so razlike posledica napak pri vodenju registra in pri izvedbi popisov prebivalstva. Podatki registra so precenjeni zaradi podcenjenosti odselitev iz Slovenije v druge republike in tujino. Popisni podatki in podatki vitalne statistike kažejo, da je tvoril migracijski prirastek v Sloveniji v obdobju 1961—1971 6,1 % celotnega prirastka prebivalstva, v obdobju 1971—1981 pa že 29,0 % takšnega prirastka. Očiten porast migracijskega prirastka v celotnem prirastku prebivalstva Slovenije je posledica intenzivnejšega priseljevanja v Slovenijo, deloma pa tudi postopnih sprememb v naravni reprodukciji slovenskega prebivalstva. Vendar slednje v sedemdesetih letih še niso prišle toliko do izraza. Njihov vpliv bo mnogo večji v obdobju 1981—1991.

IV. SKLEP

Naš prikaz in analiza zunanjih migracij Slovenije po drugi svetovni vojni v tem tekstu je zaradi omejenega prostora ter pomanjkljivih in nepopolnih statističnih podatkov ostajala na dokaj splošni ravni. Temu se ni bilo mogoče izogniti tudi zaradi pomanjkanja tovrstnih analiz v naši strokovni literaturi. Svoje pa je prispeval tudi namen pisanja tega teksta. Kot referat na zborovanju slovenskih zgodovinarjev mora tekst iz razumljivih razlogov pokriti del področja, ki so ga organizatorji postavili na dnevni red zborovanja.

Kljub temu, da v tekstu nismo analizirali mnogih strukturnih značilnosti zunanjih migracij Slovenije, smo prišli do vrste pomembnih ugotovitev. Najpomembnejša je nedvomno ugotovitev, da so zunanje migracije v Sloveniji v celotnem povojnem obdobju potekale na neugoden način. Ta sklep ostaja, tudi če sprejmemo stališče, da so bile politične emigracije neposredno po drugi svetovni vojni zaradi odnosa političnih sil neizogibne. Še več, ta sklep dobi polno veljavo šele pri naših ekonomskih zunanjih migracijah. Najpomembnejša po-

¹² D. Vogelnik: Razvoj prebivalstva Slovenije . . . , op. cit., str. 283.

¹³ D. Vogelnik: Razvoj prebivalstva Slovenije . . . , op. cit., str. 277—278.

¹⁴ SL-89, str. 72 in 78—79.

teza teh migracij je v dejstvu, da so Slovenijo zapuščali kvalificirani in strokovno usposobljeni delavci, nosilci industrijske tradicije in delovne discipline, na njihova mesta pa so prihajali priseljenci iz agrarnih področij ostale Jugoslavije, ki so bili pretežno nekvalificirani, brez industrijske tradicije, delovnih navad in potrebne discipline za industrijsko proizvodnjo. Obilje bolj ali manj poceni in nekvalificirane delovne sile je v Sloveniji dodatno oviralo uvajanje kapitalno intenzivne proizvodnje in nujno prestrukturiranje slovenskega gospodarstva. To, seveda, ni bil edini razlog za neugoden gospodarski razvoj v Sloveniji. Pomembno so k njemu prispevali tudi neustrezen ekonomski sistem, neustrezna ekonomska politika in še vrsta drugih. Neustrezna migracijska gibanja pa so bila med zelo pomembnimi dejavniki neustreznega gospodarskega razvoja.

Izkušnje preteklega razvoja na področju zunanjih migracij mora Slovenija ustrežneje uporabiti pri svojem prihodnjem gospodarskem razvoju in pri nujnem koncipiranju, sprejemu in izvajanju migracijske politike. Izguba kvalificirane industrijske delovne sile v šestdesetih in sedemdesetih letih je bila za Slovenijo zelo boleča in je pomenila zaostajanje pri rasti ali celo padec produktivnosti dela. Vendar naša izkušnja s to izgubo ni neposredno uporabna za ravnanje v prihodnosti. V tekstu smo ugotovili, da lahko pričakujemo v bližnji prihodnosti ponovno sprostitev imigracijskih politik razvitih evropskih držav. Takšna sprostitev grozi, da bo enostavno posrkala precejšen del najsposobnejših in strokovno izobraženih prebivalcev Slovenije v ponovni emigracijski val. Tokrat ne bo šlo toliko za industrijske delavce, čeprav bodo tudi ti sodelovali v migracijskih procesih, ampak bodo najbolj na udaru visoko izobraženi strokovnjaki, posebej tisti iz tehničnih strok. Slovenija mora zato nemudoma pripraviti, sprejeti in izvajati ustrezno migracijsko politiko, hkrati pa storiti kar največ za zmanjševanje in postopno odpravo razlik v gospodarski in družbeni razvitosti ter razlik v življenjski ravni. Slovenija mora ujeti vlak najnovejših tehnoloških sprememb v svetu, mora pa se tudi naučiti ceniti in vrednotiti strokovno, ustvarjalno in inovativno delo.

Zusammenfassung

DIE INTERNATIONALE MIGRATION SLOWENIENS NACH DEM ZWEITEN WELTKRIEG

Janez Malačič

Migrationsforschung ist ein noch immer ziemlich wenig entwickeltes Wissenschaftsgebiet. Das ist in erster Linie auf den Mangel und die Unzulänglichkeit der statistischen Daten über Migrationen, sowie auf eine unterentwickelte Migrationstheorie zurückzuführen. In Slowenien liegen uns aufgrund des Bevölkerungsregisters vom Jahre 1954 laufende Daten über Migrationen vor, gleichermaßen stehen auch die Unterlagen von den Volkszählungen zur Verfügung. Jedoch sind diese reichen Datenquellen vom statistischen Amt schlecht bearbeitet worden. Es fehlt vor allem an detaillierteren Informationen über die strukturellen Merkmale unserer Migrationsbewegungen. Aufgrund der Verfügbarkeit der statistischen Daten läßt sich die in dem vorliegenden Text behandelte Nachkriegszeit in zwei Abschnitte aufgliedern. Der erste, für den fast keine Daten vorliegen, umfaßt die Zeit von 1945 bis 1953, für den zweiten, von 1954 bis 1989, können wir die meisten Daten dem Bevölkerungsregister entnehmen.

Die Behandlung der internationalen Migration Sloweniens in der Zeit von 1945 bis 1953 ist infolge des Mangels an elementaren Angaben fragmentarisch und verallgemeinernd. Diese Zeit ist geprägt von der politischen Emigration. Am stärksten war sie unmittelbar bei Kriegsende, sie setzte sich aber auch nach dem Krieg noch fort. Mit dem Konsolidieren der neuen Regierung ging sie allmählich zurück. Gegen Ende dieser Zeit läßt sich bereits das Einsetzen einer Wirtschaftsemigration beobachten. Die Migration unter den Republiken stand damals unter einem System der zentral-gelenkten Verteilung der ausgebildeten Arbeitskräfte.

Zum Glück ging Jugoslawien durch die Aufgabe des zentralen Planungssystems einer totalen bürokratischen Kontrolle der Migration in und unter den Republiken aus dem Wege. Es sei hier noch erwähnt, daß die neue Regierung durch eine besondere Aktion den Versuch unternommen hat, Vorkriegs- und noch frühere Emigranten zurück in die Heimat zu locken, jedoch ohne nennenswerten Erfolg.

Nach 1954 stand die slowenische Emigration vor allem unter dem Einfluß wirtschaftlicher Faktoren. Die politischen Faktoren wurden ganz in den Hintergrund gedrängt. Hierbei ist von Migration ins Ausland sowie zwischen den jugoslawischen Republiken die Rede, wobei es sich zeitlich um eine endgültige oder eine begrenzte Auswanderung handeln konnte. Infolge der Fülle von Daten ist die Analyse der endgültigen Emigration detaillierter.

Seit Mitte der fünfziger Jahre ist die Nettomigration Sloweniens mit anderen jugoslawischen Republiken positiv. Die Intensität der Migrationsbewegungen wuchs im wesentlichen bis zum Ende der siebziger Jahre an und zwar so, daß es bei der Wende zu den siebziger Jahren zu einem leichten Stillstand kam, in der zweiten Hälfte der siebziger Jahre aber zu einer wahren Explosion der Nettoeinwanderung. Die Wirtschaftskrise und Stagnation in den achtziger Jahren verringerten allmählich die Intensität der Migrationsbewegung zwischen den jugoslawischen Republiken. Solche Bewegungen waren vor allem auf das Gefälle in der Wirtschaftsentwicklung, auf ein unzulängliches ökonomisches System und auf das Fehlen einer angemessenen Migrationspolitik in Slowenien zurückzuführen.

Die Nettomigration mit dem Ausland war in Slowenien sozusagen durchweg negativ nach dem Krieg. Die Angaben über die ständige Migration mit dem Ausland zeigen aber von den sechziger Jahren an kein entsprechendes Bild auf diesem Gebiet mehr. Die intensive, zeitlich begrenzte ökonomische Emigration äderte das Bild der Migration mit dem Ausland bei uns völlig. Doch wird der Emigrationscharakter unserer Auswanderungen auf lange Sicht unverändert erhalten bleiben. Von der Mitte der siebziger Jahre an wandeln sich zeitlich begrenzte Emigrationen immer mehr zu Dauerauswanderungen. Die slowenische Emigration war bis jetzt nicht auf Arbeitslosigkeit zurückzuführen, sondern vor allem auf ökonomische Faktoren, die auf einer höheren Entwicklungsstufe der Immigrationsländer beruhen.

Die ganze Auslandsmigration Sloweniens aber zeigt von der ersten Hälfte der sechziger Jahre an einen positiven Saldo. Slowenien hat sich gewandelt, vom traditionellen Emigrations- zum Immigrationsland. Der Verlauf der Migrationsbewegung war jedoch ungünstig für Slowenien. Ins Ausland wanderten vor allem vorwiegend qualifizierte Industriearbeiter ab, zugewandert sind aber überwiegend nichtqualifizierte Arbeitskräfte aus landwirtschaftlichen Gebieten anderer Republiken. Ein derartiger Verlauf der Migration sollte Slowenien zu denken geben. Es besteht nämlich die ständige Gefahr, daß sich dieses Bild in leicht veränderter Form in den neunziger Jahren und am Beginn des nächsten Jahrtausends wiederholt. Darum muß bereits heute alles getan werden, um einen Großteil der Unterschiede in der wirtschaftlichen Entwicklung zwischen Slowenien und den entwickelten Ländern stufenweise abzubauen. Zugleich ist es erforderlich, eine angemessene Migrationspolitik einzuleiten und durchzuführen.

GORIŠKI LETNIK — ZBORNİK GORIŠKEGA MUZEJA

Goriški muzej (Nova Gorica) je začel leta 1974 izdajati svojo redno letno publikacijo z naslovom »Goriški letnik«. Doslej je izšlo šestnajst števil. Zbornik prinaša znanstvene in poljudno-znanstvene prispevke predvsem s področja arheologije, etnologije, zgodovine, zgodovine umetnosti, literarne zgodovine; prispevki so vezani prvenstveno na prostor severne Primorske ter sosednje Furlanije. Tako sodelujejo v zborniku tudi tuji pisci z obmejnih področij. »Goriški letnik« želi biti tudi revija, ki naj ustvari dialog na znanstveni ravni ob naši zahodni meji. K temu naj poleg objav znanstvenih člankov pripomorejo tudi ocene in poročila o različnih periodičnih publikacijah, ki izhajajo v deželi Furlaniji-Juljski krajini.

»Goriški letnik« lahko naročite pri Goriškem muzeju, Grajska 1, YU-65001 Nova Gorica.

Na sedežu Zveze zgodovinskih društev Slovenije (oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, YU-61000 Ljubljana, Aškerčeva 12/I, telefon (061) 332 611, int. 210) lahko naročite še nekaj letnikov predhodnika »Zgodovinskega časopisa« — revije »Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo«. V Glasniku je objavljena vrsta razprav, ki so še danes ohranile svojo znanstveno vrednost. Vsem ljubiteljem zgodovinskega branja, posebej pa še raziskovalcem naše zgodovine zato priporočamo, da si omislijo komplet dostopnih števil »Glasnika Muzejskega društva za Slovenijo« (GMDS).

Cene so razprodajne in so za posamezne številke naslednje:

GMDS 1/1919-20 — 10 din	GMDS 16/1935, št. 3-4 — razprodan
GMDS 2-3/1921-22 — razprodan	GMDS 17/1936 — razprodan
GMDS 4-6/1923-25 — 10 din	GMDS 18/1937, št. 1-2 — razprodan
GMDS 7-8/1926-27 — 12 din	GMDS 18/1937, št. 3-4 — razprodan
GMDS 9/1928 — razprodan	GMDS 19/1938, št. 1-2 — razprodan
GMDS 10/1929 — razprodan	GMDS 19/1938, št. 3-4 — razprodan
GMDS 11/1930 — razprodan	GMDS 20/1939 — razprodan
GMDS 12/1931 — razprodan	GMDS 21/1940 — razprodan
GMDS 13/1932 — razprodan	GMDS 22/1941, št. 1-2 — razprodan
GMDS 14/1933 — razprodan	GMDS 22/1941, št. 3-4 — 12 din
GMDS 15/1934 — razprodan	GMDS 23/1942 — razprodan
GMDS 16/1935, št. 1-2 — razprodan	GMDS 24/1943 — 80 din
	GMDS 25-26/1944-45 — 12 din

Kazalo k zgodovinskim publikacijam Muzejskega društva za Slovenijo velja 4 dinarje.

Člani slovenskih zgodovinskih in muzejskih društev imajo na navedene cene 25-odstotni popust, študentje pa 50-odstotni popust. Za nakup kompleta GMDS odobravamo poseben popust. Za naročila iz tujine zaračunamo 60-odstotni pribitek in dejanske poštno stroške.

CELJSKI ZBORNIK

Najstarejši zbornik za krajevno zgodovino na Slovenskem lahko kupite v knjižnici Edvarda Kardelja v Celju, telefon: (063) 26 731.

Na razpolago so Vam tudi skoraj vsi letniki od leta 1951 naprej po simbolični ceni.

V Celjskem zborniku 1990 so za zgodovinarje posebej zanimive razprave, med drugim:

- Ignacij Voje: Celjski grofi in Dubrovnik
- Božo Otorepec: Srednjeveški pečati in grb mesta Celja
- Marjan Smolik: Dvestoletnica celjskega tiskarja Jenka
- Milko Mikola: Zaplembe premoženja v celjskem okrožju v letih 1945—1948
- Janez Cvirn: Thomas Fürstbauer: Kronika mesta Celja 1892—1907 (I. del)

JUBILEJI

SLAVKO KREMENŠEK — ŠESTDESETLETNIK

Upam, da mi Slavko Kremenšek ne bo zameril majhne — sam bi gotovo hudo-mušno dejal: značilno »zgodovinarske« — prilastitve. Toda bolj kot sem v dneh, ko je praznoval svojo šestdesetletnico, prelistaval njegove članke, razprave in monografije, bolj sem lahko ugotavljal, da je Vekoslav Slavko Kremenšek v svojem več kot tridesetletnem pedagoškem in znanstvenem delu v sebi vztrajno združeval obe stroki, ki si ju je v danes že oddaljenih petdesetih letih izbral za študij in poklic. Ves čas je bil nekoliko poenostavljeno, shematično rečeno: zgodovinar in etnolog. Etnolog seveda: po svojem temeljnem zanimanju in svoji pglavitni raziskovalni in pedagoški usmeritvi, v svoji težnji po jasni in moderni opredelitvi etnoloških raziskovalnih področij in teoretski utemeljitvi etnologije kot znanstvene discipline, hkrati pa po večini svojih objavljenih del in strokovnih nastopov, ne nazadnje v svojem neumornem prizadevanju, da bi etnologiji med družboslovnimi in humanističnimi vedami zagotovil in utrdil mesto, ki ga v letih njegovega etnološkega študija še ni imela, in si ga je morala zato šele poiskati in izboriti.

A vendar je bil ves ta čas tudi zgodovinar: ne le z razpravami o političnem življenju slovenskih študentov med obema vojnama in s knjigo o »Slovenskem študentskem gibanju 1919—1941«, s katero se je vidno zapisal v povojno slovensko zgodovino. Svojo posebno zavezanost zgodovini, v smislu tistega, kar je profesor Fran Zwitter leta 1975 ob svoji sedemdesetletnici imenoval: zgodovina ni le stroka, temveč tudi pogled na svet in družbo, v kateri živimo, je Slavko Kremenšek stalno potrjeval tudi s svojimi članki, razpravami in raziskovanji, ki v prvi vrsti veljajo za etnološka. Že v svojem prvem teoretsko-strokovnem članku, ki stoji na čelu njegove akademske bibliografije, je namreč ugotavljal tesno povezanost »zgodovino-pisja in etnografije« in etnologijo opredelil kot samostojno družbeno vedo, ki s »proučevanjem konkretnega, t. i. zgodovinskega gradiva, sodi v celoti v krog zgodovinskih znanstvenih disciplin«. Zgodovino-pisje in etnologija naj bi imela tako »enotno idejno-metodološko usmeritev« in »enotni končni cilj v proučevanju človeške družbe«, njuno medsebojno razmerje pa naj bi bilo takšno, kot je razmerje med »splošnim zgodovino-pisjem« in posebnimi zgodovinami. In prav tovrstno tesno razmerje, ki nikakor ne pomeni le »obrobnih stikališč«, temveč »medsebojne preseke«, po Kremenškovem mnenju obe vedi obvezuje na medsebojno sodelovanje in upoštevanje.¹ Kremenšek je zgodovinarjem in zgodovino-pisju večkrat poočital, da ne poznajo in ne upoštevaajo dovolj »izsledkov etnologije«, pri tem pa je s svojimi neredko polemično priostrenimi razmišljanji o naravi obeh strok ne le etnologue, temveč tudi zgodovinarje spodbujal k spraševanju o njihovih lastnih konceptualnih usmeritvah in k iskanju novih, širših in odprtejših konceptualnih izhodišč.

Osvežimo si kratko Kremenškov »curriculum vitae«. Slavo Kremenšek je praznoval svojo šestdesetletnico 22. aprila 1991, saj se je na ta dan pred šestdesetimi leti rodil v Kozjem. Gimnazijo je obiskoval v Celju, kjer je leta 1950 maturiral, v letih 1950—1955 je študiral zgodovino in se nato po diplomii zaposlil v kulturnozgodovinskem oddelku Narodnega muzeja v Ljubljani. Že leta 1957 se je vpisal na oddelek za etnologijo, kjer je kot redni slušatelj diplomiral dobri dve leti kasneje. Po diplomii iz etnologije je kratko delal na Inštitutu za sociologijo, leta 1960 pa je postal asistent na Oddelku za etnologijo v Ljubljani. Doktorsko disertacijo »Ljubljansko naselje Zelena jama kot etnološki problem« je obranil 26. februarja 1965 in bil dve leti kasneje izvoljen za docenta, leta 1974 za izrednega in leta 1980 za rednega profesorja na oddelku za etnologijo. Z referati in diskusijskimi prispevki se je udeležil številnih mednarodnih in domačih znanstvenih posvetovanj, ves čas je aktivno sodeloval pri raznih etnoloških akcijah in publikacijah, bil je pobudnik in organizator vrste strokovnih razprav med etnologijo in drugimi družboslovnimi strokami in hkrati eden pobudnikov in utemeljiteljev Etnološke topografije slovenskega etničnega ozemlja, obseznega in ambicioznega raziskovalnega projekta, ki so ga etnologi v zadnjih petnajstih letih uresničevali in uresničili z nemajhnim številom etnoloških krajevnih analiz in publikacij.²

Seznam Kremenškovih objav je dolg in jih tu ne kaže posebej opisovati in naštevati. Njegovo etnološko delo bodo nedvomno ustrezneje — in bolj kompetentno kot

¹ Slavko Kremenšek, *Etnografija in zgodovino-pisje*, Slovenski etnograf, XIII/1960, str. 7—12.

² Univerza v Ljubljani, *Biografije in bibliografije univerzitetnih učiteljev in sodelavcev*. Druga knjiga 1956—1966, Ljubljana 1969, str. 96, Tretja knjiga/I 1966—1976, Ljubljana 1979, str. 68.

podpisani — predstavili etnologi. Vseeno tudi v kratkem priložnostnem zapisu kot je naš, ne kaže spregledati Kremenškove pomembne vloge v razvoju in konceptualni modernizaciji povojne slovenske etnologije. Kremenšek se je — kot rečeno — že s svojimi prvimi etnološkimi članki in razpravami v začetku šestdesetih let vključil v razpravo »o bistvu etnografije in njeni metodi«, ki jo je leta 1956 začel njegov akademski učitelj Vilko Novak in se zavzel za široko opredelitev etnologije kot »specializirane discipline historiogeografskega značaja, ki se posveča raziskovanju vsakokratnih, vsakdanjih, običajnih, tipičnih kulturnih oblik in vsakdanjega življenja tistih družbenih slojev in skupin, ki dajejo neki etnični skupini ali nacionalni enoti njen specifični značaj«. Ena glavnih zahtev in posledic takšne, odprte in kompleksne utemeljitve etnologije sta bili razširitev in poglobitev raziskovalnih področij: pod vplivom novih pogledov in v skladu z modernimi etnološkimi usmeritvami v svetu je tako v šestdesetih letih tudi slovenska etnologija razširila svojo pozornost na vse sloje prebivalstva in posebej na urbana naselja, ki do tedaj večinoma niso bila predmet etnološkega proučevanja.³

»Vključevanje prebivalstva mest in industrijskih središč v etnografsko obravnavo postaja vse bolj splošna značilnost etnografske vede«, je poudaril Kremenšek v obsežnem sestavku o »Težnjah v sodobni etnološki znanstveni teoriji« leta 1962. »Industrijska etnografija, etnografija delavstva, velemestna etnografija se razvijajo v posebna področja enote etnografske znanstvene discipline. Z razširitvijo tematike so seveda močno zbledle dosedanje meje etnografskega delovnega območja...⁴ Socialna razširitev predmeta etnologije pa ni pomenila le »novih meja raziskovalnih področij«, temveč je neizogibno problematizirala tudi dotedanje pojmovanje »ljudskega« in »kulture«: v tej zvezi so začeli etnologi v šestdesetih letih uporabljati — danes tudi med zgodovinarji tako popularen — pojem »načina življenja«, saj naj bi bilo etnologijo — kot je to leta 1967 ugotovil Angelos Baš — »najprikladnejše... opredeliti za vedo o načinu življenja« ali »natančneje: o zgodovini načina življenja posameznih narodov«. Baš je »način življenja« pri tem razumel kot »razmerje vseh družbenih skupin, ki sestavljajo neki narod, do danih kulturnih prvin kakor tudi vplive, ki jih je imelo zadevno razmerje na življenje teh družbenih skupin«. Predmet etnologije naj bi bila torej tako visoka kot »ljudska kultura«, obenem pa ne le njuni »materijalni« in »duhovni rezultati«, marveč tudi njuni nosilci in njihovo razmerje do posameznih kulturnih pojavov.

S stališča modernih zgodovinsopisnih koncepcij, ki se na Slovenskem sicer uveljavljajo z zamudo, a vendar prav tako vse intenzivneje usmerjajo k raziskovanju človekovega »vsakdanjika« in vsakdanjega življenjskega utripa različnih slojev prebivalstva, se zdi opisana razprava med etnologi izpred četrtega stoletja danes posebej zanimiva in poučna. Tembolj zato, ker je prav Slavko Kremenšek s svojo disertacijo o »Zeleni jami« in njenih prebivalcih nove etnološke koncepte leta 1965 tudi že praktično preveril in konkretiziral, in s tem nazorno predstavil njihov domet in možnosti. Zgodovinar, ki danes lista to Kremenškovo monografijo, leta 1970 izdano v knjižni obliki,⁶ lahko (skupaj s Kremenškom) le obžaluje, da ni že ob svojem izidu tudi med zgodovinarji izzvala zasluženega priznanja in pozornosti. V njej so, na primeru podrobnega orisa življenja v ljubljanskem predmestju, načete vse tiste teme, ki naj bi bile v skladu s sodobnimi razmišljanji o funkciji zgodovine in zgodovinskega spomina, sestavni del posameznikovega in družbenega zgodovinskega obzorja in ob tem vsake celovitejše, ne le na dogodkovno površje omejene, zgodovinske slike: od vprašanja »kako so ljudje živeli, kako stanovali in kako so se hranili«, do tega, »kako so porabljali prosti čas, kako oblikovali svoje vrednote, kako vzgajali svoje otroke«.

Etnologi opozarjajo, da je pomenila monografija o »Zeleni jami« pomemben korak v razvoju slovenske etnologije, ki so mu nato — razumljivo — sledili drugi: na eni strani je Kremenšek sam nadaljeval z etnološkim raziskovanjem urbanskih naselij, zlasti Ljubljane, na drugi so njegovim raziskovanjem sledili novi, mlajši raziskovalci,⁷ deloma že njegovi študentje in »učenci«, ki so razširjali izbor tematik in se vprašanju o »načinu življenja« v preteklosti in sedanjosti približevali z različnih zornih kotov. Uveljavljanje novih konceptov v etnologiji sicer ni potekalo brez polemik in kritičnih razhajanj med etnologi samimi, toda s stališča zgodovinsopisja je treba priznati, da je bil razvoj etnologije, ki je bil rezultat novih pobud in novih usmeritev vse od začetka tudi pomemben prispevek k »poglobitvi« pogleda na preteklost in zato svojevrsten izziv zgodovinsopisju. Na žalost se obe vedi druga od druge vse predolgo nista oplajali v zaželjeni meri. Kremenškovo vztrajno opominjanje, da

³ Ingrid Slavec, Težnje v povojni slovenski etnografiji, Zbornik prvega kongresa jugoslovanskih etnologov in folkloristov, Ljubljana 1983, str. 152–156.

⁴ Slavko Kremenšek, Težnje v sodobni etnološki znanstveni teoriji, Slovenski etnograf, XV/1962, Ljubljana 1962, str. 30.

⁵ Cit. po: Slavko Kremenšek, Način življenja — 1, Etnološki razgledi in dileme 2, Ljubljana 1985, str. 104.

⁶ Slavko Kremenšek, Ljubljansko naselje Zelena jama kot etnološki problem, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Razred za zgodovinske in družbene vede 16, Ljubljana 1970.

⁷ Ingrid Slavec, Nav. delo, str. 157 sl.

mora zgodovinopisje v večji meri upoštevati raziskovalne rezultate etnologije, se zdi v tem smislu v marsičem upravičeno.

Kremenšek pa se — kot že omenjeno — v zgodovino slovenskega obravnavanja preteklosti in zgodovine ne zapisuje le kot etnolog. Del njegovega strokovnega opusa je posvečen slovenski narodnopolitični zgodovini med obema vojnama, posebno študentovskemu gibanju na ljubljanski univerzi, o katerem je objavil vrsto razprav, spoznanja svojih dolgoletnih raziskovanj pa leta 1972 nato strnil v obsežni monografiji, ki je bila ob izidu nagrajena z nagrado sklada Borisa Kidriča in Levstikovo nagrado.⁸ Kremenškova knjiga o »Slovenskem študentovskem gibanju 1919—1941«, ki z uvodnim poglavjem sumarno predstavlja tudi študentovsko politično dejavnost in organiziranje pred prvo svetovno vojno, je prvi in do danes edini monografski prikaz zgodovine slovenskih študentov in njihovih organizacij, hkrati pa dinamičen in podroben oris idejnopolitične polarizacije in narodnopolitičnih razprav v študentskih vrstah v dveh desetletjih, ki ločijo en vojni spopad od drugega. Študentovsko življenje na ljubljanski univerzi je bilo tedaj — kot je to imenoval avtor — pravo »politično življenje v malem«, čeprav še zdaleč ne le mehaničen odmev »političnega življenja v velikem«. Kremenšek je tako posamezne študentske skupine in društva na eni strani predstavil z vidika njihovih avtonomnih pobud in dejanj, na drugi pa z vidika njihove vpetosti v širšo slovensko in jugoslovansko politično stvarnost dvajsetih in tridesetih let. Recenzenti in utemeljitelji obeh nagrad so med posebnimi odlikami Kremenškove knjige že ob natisu omenjali njeno širino in njeno dokumentiranost, sodobni bralec, ki bo dvajset let po njenem izidu segel po njej, pa se bo lahko tudi sam prepričal o pravilnosti teh ocen. Čeprav je knjiga izšla v povsem drugačnih okoliščinah kot so današnje, je njen avtor v njej že načel teme (zlasti o odnosih v levici ob koncu tridesetih let), ki so na Slovenskem šele kasneje postale predmet javne (in zgodovinopisne) razprave. Obenem je svoje ocene v prvi vrsti utemeljil v dokumentarnem gradivu, zaradi česar jim čas ni mogel odvzeti njihove prepričljivosti.

Bibliografija Kremenškovih objav iz zadnjih desetih let razkriva pester izbor tem, ki so večinoma povezane z opisano etnološko tematiko: Slavko Kremenšek se je v tem desetletju v svojih člankih in razpravah na eni strani še naprej posvečal vprašanju nastajanja in oblikovanja moderne etnologije na Slovenskem, na drugi pa je poskušal na konkretnih primerih — posebno urbanskih naselij in delavske kulture — predstaviti praktične raziskovalne probleme in rezultate sodobnih etnoloških raziskovanj in metod. Več obširnih razprav je hkrati prav v zadnjih letih posvetil problematizaciji in konceptualizaciji pojma »načina življenja«, ki se dandanašnji pojavlja v različnih strokah in zvezah v različnih pomenih, in ki tudi med etnologi še povzroča razhajanja.

Na posameznih posvetovanjih in v posameznih prispevkih pa se je nato vztrajno vračal tudi k vprašanju o razmerju med etnologijo in drugimi družbenimi vedami, tako tudi zgodovino. Jeseni leta 1984 smo se na njegovo pobudo etnologi in zgodovinarji v Mariboru srečali na dvodnevnem razgovoru, ki je vsaj v očeh podpisane razkril, da ni nikakršnih ovir za tesnejše povezovanje in sodelovanje obeh strok. V razpravi je bilo — nasprotno — večkrat omenjeno tisto, kar je tudi Kremenšek vztrajno dokazoval v svojih razmišljanjih o zgodovini in etnologiji, in je v svojem prvem spisu o »Etnografiji in zgodovinopisju« leta 1960 zelo jasno formuliral takole: »Zgodovina kakor etnografija raziskujeta enoten zgodovinski proces z induktivno metodološkim izhodiščem v proučevanju konkretnega zgodovinskega dogajanja in stanja. Njuno zanimanje priteguje odnosnost v strukturi in razvoju ter proučevanje posameznih pojavov, kolikor je potrebno za razumevanje celote. V okviru tega končnega cilja izpolnjuje etnografija posebne naloge in si na tej osnovi zastavlja tudi svoje posebne cilje. S tem pa se nikakor ne oddaljuje od splošne zgodovinske problematike. Z intenzivnim proučevanjem svojega predmeta doprinaša svoj delež k razumevanju družbenozgodovinskega razvojnega procesa, in to na odseku, ki je prav zaradi dosedanje znanstvene zapostavljenosti velikega pomena.«

Misel, da je Slavko Kremenšek v očeh prijateljskega kolega — zgodovinarja bil in ostal oboje: zgodovinar in etnolog, torej ne meri na nič drugega, kakor na tesno povezanost obeh ved, obenem pa opozarja na — tu lahko le kratko in sumarno — orisani pomen Kremenškovega etnološkega in zgodovinopisnega dela za slovensko zgodovinopisje. Kolegi zgodovinarji mu v tem smislu s priznanjem in hvaležno, obenem pa prijateljsko in toplo stiskamo roko, ko se pridružujemo čestitkam ob njegovem jubileju.

Peter Vodopivec

⁸ Slavko Kremenšek, Slovensko študentovsko gibanje 1919—1941, Mladinska knjiga — Ljubljana 1972.

⁹ Cit. kot v op. 1, str. 11—12.

Slovenska matica
61001 Ljubljana, Trg osvoboditve 7, pp. 458, tel.: (061) 214 190

Sredi decembra 1990 je izšla knjiga

Fran Zwitter

O SLOVENSKEM NARODNEM VPRAŠANJU

Razvoj slovenskega narodnega vprašanja in dozorevanje slovenskega naroda od konca 18. stoletja do druge svetovne vojne je ena izmed pglavitnih, če ne sploh najvažnejša tema znanstvenega dela pokojnega akademika in zaslužnega univerzitetnega profesorja dr. Frana Zwittra.

Izbor Zwitrovih razprav ni pomemben le za spoznavanje naše najnovejše zgodovine in za zgodovinarje, marveč za široko kulturno občinstvo, ki ga zanimajo še danes žgoča slovenska narodna vprašanja in še posebej za vsakogar, ki ga zanima predvojna pot v vstajo 1941. Knjigo je uredil in s komentarjem opremil prof. dr. Vasilij Melik.

Maja 1991 sta izšli še dve zgodovinski deli

Ferdo Gestrin

SLOVENSKE DEŽELE IN ZGODNJI KAPITALIZEM

16. stoletje ni le čas reformacije in kmečkih uporov, temveč tudi čas naglega porasta prehodnega in izvoznega trgovanja ne le z nemškim severom, temveč tudi z Italijo. Ob agrarni dejavnosti so nastajale nove zvrsti obrti, napredovalo je rudarstvo ter fužinarstvo, kjer je idrijski rudnik imel v razvoju kapitalizma evropski pomen. V novih oblikah proizvodnje se kažejo elementi kapitalizma, v povezavi s tem je prihajalo tudi do »komercializacije« zemljiškega gospostva. Gestrinovo delo pojasnjuje tudi sočasne kulturne vplive in stike.

Vasko Simoniti

VOJAŠKA ORGANIZACIJA NA SLOVENSKEM V 16. STOLETJU

Knjiga predstavlja vojaško in obrambno organizacijo slovenskih pokrajin v času najintenzivnejših turških vpadov. Ob plemiški konjenici in »črni« kmečki vojski je predstavljen delež najemnikov, obveščevalna in signalna organizacija, orožarna v Ljubljani, tabori, vojaška preskrba in pomen Vojne krajine. Simonitijeva knjiga je »slovenskemu strahu pred Turki« dala realnejši zgodovinski okvir in obogatila sicer skromno vojaško zgodovino slovenskega ozemlja.

KONGRESI, SIMPOZIJI, DRUŠTVENO ŽIVLJENJE SIMPOZIJ O ŽIVLJENJU IN DELU DR. ANTONA KOROŠČA

Maribor, 13. 12. 1990

Slovenski zgodovinarji so se v zadnjem desetletju in pol že večkrat odločili, da strokovni in širši javnosti predstavijo življenje in delo vidnih slovenskih politikov različnih idejnih in političnih usmeritev, ki so vsak v svojem času pomembno vplivali na slovensko politično misel ali pa odločujoče zaznamovali narodovo zgodovinsko izkušnjo in njegovo razvojno pot. Tako so se maja 1977 zbrali v Trstu in skupaj z italijanskimi zgodovinarji osvetlili delovanje Henrika Tume v letih 1905—1918, svoje referate in diskusijo s tega študijskega srečanja pa predali javnosti v posebni, dvojezični tematski številki Prispევkov za zgodovino delavskega gibanja (PZDG, XVII, 1977, št. 1—2). Slabi dve leti kasneje, marca 1979, so na izrednem občnem zboru Zgodovinskega društva za Slovenijo proslavili štiridesetletnico izida knjige Edvarda Kardelja-Speransa, »Razvoj slovenskega narodnega vprašanja« in se ob tej priložnosti posvetili tako Kardeljevi historični misli in njegovi razčlenitvi slovenskega narodnega problema, kakor tudi ocenili Kardeljev (Speransov) pomen v slovenskem zgodovinske pisju. Referati s tega zbora, ki je imel delovni značaj, so bili objavljeni v Zgodovinskem časopisu (ZČ, 33, 1979, št. 4), izšli pa so tudi v posebnem separatnem odtisu omenjenega glasila, in sicer pod naslovom »Edvard Kardelj-Sperans in slovensko zgodovinske pisje« (Ljubljana 1980).

Ugledni predstavniki slovenske zgodovinske stroke so nato v prvi polovici osemdesetih let (marca 1982), na skupnem posvetovanju, ki so ga pripravili s prirodoslovci, ponovno preudarili vlogo in pomen dr. Janeza Bleiweisa v slovenskem političnem življenju 19. stoletja, svoje prispevke pa poleg razprav, ki osvetljujejo še Bleiweisovo zdravniško in veterinarsko dejavnost ter njegovo vlogo v organizaciji slovenskega kmetijstva, objavili v posebnem Zborniku za zgodovino naravoslovja in tehnike (ZZNT, zvezek 7, Ljubljana 1983). Njihovo naslednje, eni sami politični osebi namenjeno strokovno srečanje, je bilo aprila 1983, ko so ob tridesetletnici smrti Borisa Kidriča prikazali njegovo življenje in delo, prispevke s tega simpozija pa objavili v posebni, dvojni številki Borca (Borec, XXXVI, 1984, št. 3-4). Leta 1987 so se zopet spomnili slovenskih političnih mož, najprej oktobra, ko so se ob sedemdesetletnici smrti Janeza Evangelista Kreka na posebni okrogli mizi celovito posvetili njegovi osebnosti ter njegovemu življenju in političnemu delu (gradivo s te okrogle mize je objavljeno v reviji 2000, 1988, št. 40/41; o obeležitvi sedemdesetletnice Krekove smrti glej tudi Bogoslovni vestnik, 48, 1988, št. 1), nato pa so se novembra 1987 — prav tako na posebni okrogli mizi — na enak način oddolžili tudi Albinu Prepeluhu-Abditusu ob petdesetletnici njegove smrti (gradivo s te okrogle mize je objavila Nova revija, VIII, 1989, št. 81/82; o obeležitvi petdesetletnice smrti A. Prepeluha glej tudi Borec, XLI, 1989, št. 1).

Znanstvena srečanja zgodovinarjev, namenjena osvetlitvi življenja in dela znanih ter v kolektivni nacionalni spomin bolj, včasih pa tudi manj vpetih pomembnih slovenskih politikov tako danes več ne predstavljajo nobene posebne novosti, pač pa se kažejo kot že uveljavljena praksa in eden izmed načinov celostnega razkrivanja naše novejšje preteklosti. Ta praksa je že pripomogla k vsebinsko polnejšemu razumevanju sodobne slovenske zgodovine in je zato nujno, da se z njo nadaljuje ter s tem pogloblja slovenski zgodovinski spomin. Tega se zgodovinarji seveda zavedajo, njihovo zadnje dejanje pa je v tem smislu predstavljal simpozij o življenju in delu dr. Antona Korošča, ki je bil 13. decembra 1990, t. j. dan pred petdesetletnico njegove smrti, pripravljen v Mariboru.

Simpozij o življenju in delu dr. Antona Korošča so priredili Inštitut za novejšjo zgodovino v Ljubljani, mariborski oddelek Teološke fakultete v Ljubljani, Pedagoška fakulteta Univerze v Mariboru in Univerzitetna knjižnica Maribor. Na simpoziju, ki je potekal v lepi in moderni dvorani mariborske univerzitetne knjižnice, so se zbrali slovenski zgodovinarji iz Republike Avstrije in Republike Slovenije ter se skupaj z znanim srbskim zgodovinarjem dr. Momčilom Zečevićem in profesorji ljubljanske Teološke fakultete in njenega oddelka v Mariboru posvetili eni od najvidnejših političnih osebnosti, ki so v prvi polovici tega stoletja ustvarjale moderno slovensko zgodovino.

Simpoziju o tem, nedvomno vodilnem slovenskem politiku v prvi jugoslovanski državi, sta v otvoritvenem delu dala tudi posebno težo še Koroščev rojak iz njegovega rojstnega kraja, Vidma ob Ščavnici, mariborski naslovni škof prof. dr. Vekoslav Grmič in eden redkih še živečih Koroščevih sodobnikov, akademik prof. dr. Anton Trstenjak.

Opozorila sta na nekatere poteze, ki osvetljujejo Korošček antropološkopolitični profil in pomagajo razumevati njegovo gledanje na vprašanje politike in udejstvovanja v njej, kot tudi opredeliti pomen in vlogo A. Korošča v zgodovinskem dogajanju, ki se veže na njegovo politično delo in življenjski čas. V. Grmič je v svojem nastopu predvsem poudaril Koroščevo trdno privrženost ideji slovenske avtonomije, ob tem pa izrekel še misel, s katero se je gotovo srečal že marsikak zgodovinar — da je namreč bil A. Korošček velika slovenska politična karizmatična osebnost. A. Trstenjak, ki je dr. Antona Korošča tudi osebno poznal, pa je zbranim zgodovinarjem podal svojo zelo zanimivo oceno o značaju Koroščkovega političnega dela. Poudaril je, da A. Korošček ni bil nikakršen strankar, marveč predvsem državnik, morda edini resnični, katerega so Slovenci imeli, ter da tudi ni bil klerikalec, čeprav je bil načelnik stranke, ki je v političnem življenju imela tako ime. V tej zvezi je spomnil na dogodek, ki mu je bil priča, ko je A. Korošček v nekem razgovoru v mariborskem dijaškem semenišču zavrnil posamezne duhovnike, ki so izražali želje po visokih političnih funkcijah. »Gospodje, pustite politiko pri miru, politika ni za duhovnika«, je tedaj po Trstenjakovem spominu dejal A. Korošček. A. Trstenjak se je poleg tega ustavil še pri drugi svetovni vojni in zatrdil, da bi Korošček — če bi bil v tistih letih še živ — odločno nasprotoval vsakemu paktiranju z Nemci.

Po otvoritvenem delu je na simpoziju prvi nastopil **Feliks J. Bister**, slovenski zgodovinar iz avstrijske Koroške, kurator Knafljeve ustanove na Dunaju in vodja izpostave Avstrijskega Inštituta za vzhodno in jugovzhodno Evropo v Ljubljani. F. J. Bister, ki sodi med najboljše poznavalce Koroščkovega življenja in dela v času obstoja habsburške monarhije, je v svojem referatu »Življenje in delo dr. Antona Korošča do I. svetovne vojne« najprej natančno opisal Koroščkova srednješolska leta na Ptujju (od 1884 do 1885) in nato v Mariboru (od 1885 do 1892), v katerih se je A. Korošček že zelo zgodaj aktivno narodnostno opredelil. A. Korošček, ki je bil ponosen na svoje kmečko poreklo in ki je prav v njem utrdil svojo narodnostno zavest, se je v Mariboru (kot četrtošolec) vključil v tajno slovensko dijaško društvo, pričel pa je tudi sodelovati pri literarnem listu dijaškega semenišča ter objavljati članke v Slovenskem gospodarju. Po maturi (1892), ko se je odločil za duhovniški poklic, je študiral v semenišču lavantinske škofije, v letih bogoslovnega študija pa je kot publicist sodeloval pri reviji *Lipica* in pri tem zelo jasno pokazal svoje zanimanje za socialna, gospodarska in narodnopolitična vprašanja. Leta 1894 je v Lipici objavil tudi svoj prvi teološkopolitični spis, v katerem se je zavzel za spremembo obstoječih razmer v kapitalistični družbi in poudaril, da je le-to mogoče doseči zgolj po krščanski poti, saj je prava edinole krščanska vera in je zato mogoče videti rešitev edinole v njej. A. Korošček je končal študij teologije leta 1896, tega leta pa se je tudi prvič srečal z J. E. Krekom. F. J. Bister je nato predstavil Koroščkovo življenjsko pot po tem letu — kaplanovanje na Sladki gori pri Ponikvi in v Marenbergu, službovanje v dijaškem semenišču v Mariboru, kjer je bil učni prefekt, in njegovo delovanje po vključitvi v politično življenje, ko je bil leta 1906 izvoljen za poslanca v avstrijski državni zbor. Svoj referat je F. J. Bister končal z ugotovitvijo, da sta mladega A. Korošča odlikovala govorniški dar ter pripadnost in zvestoba slovenskemu rodu, obe ti lastnosti pa je kazal tudi v odnosu do habsburškega vladarja.

Naslednji je na simpoziju nastopil drugi slovenski zgodovinar iz avstrijske Koroške — **dr. Walter Lukan**, sodelavec Avstrijskega Inštituta za vzhodno in jugovzhodno Evropo na Dunaju in vodja biblioteke na tem inštitutu. V svojem referatu, »Politično delovanje dr. Antona Korošča med prvo svetovno vojno«, je orisal glavne poteze Koroščkovega političnega dela v tem času. Opozoril je, da se za leta 1914—1916 še malo vé o Koroščevih politično-programskih stališčih in da je iz tistega časa v glavnem znano predvsem njegovo poudarjanje zvestobe cesarju in državi. Koroščkova politična usmeritev je postala vidnejša šele po avgustu 1916, ko je pričel tesneje sodelovati z J. E. Krekom, s katerim sta nato leta 1917 tudi bila pobudnika zgodovinske Majniške deklaracije. V tej zvezi je W. Lukan omenil, da habsburški državni okvir tako za J. E. Kreka kakor za A. Korošča ni bil sporen. Nato je obravnaval delovanje Jugoslovanskega kluba v dunajskem parlamentu in ugotavljal, da je imel Korošček kot klubov predsednik pomembno vlogo v avstrijski politiki. W. Lukan je opredelil tudi tisti trenutek, ko je A. Korošček postal popularen med vsem slovenskim ljudstvom in ko je začel veljati za vodilno slovensko politično osebnost. To obdobje je nastopilo po Krekovi smrti in znamenitem Koroščkovem govoru na Krekovem pogrebu ter nato s kasnejšim znanim razpletom spora v vodstvu SLS, v katerem je struja (Krek)-Koroščevih »mladinov« prevzela strankino vodstvo. A. Korošček pa je postal strankin načelnik. W. Lukan je svoj referat sklenil s razčlenitvijo Koroščkove dejavnosti po ustanovitvi Narodnega sveta za slovenske dežele in Istro avgusta 1918 v Ljubljani in opozoril, da bi Korošček v tem času boljše ravnal, če bi svoje energije posvetil predvsem vprašanju ureditve bodoče jugoslovanske države. Kritično je ocenil tudi Koroščkovo odločitev, da je sodeloval na konferenci o jugoslovanskem zedinjenju novembra 1918 v Ženevi, saj je menil, da bi moral Korošček tedaj biti v mestu velikih odločitev, v Zagrebu (tu je

delovalo Narodno Vijeće SHS), namesto da je s svojim bivanjem v tujini prepustil odločanje o zedinjenju s Kraljevino Srbijo prvaku Hrvaško-srbske koalicije in podpredsedniku Narodnega Vijeća, S. Pribičeviću. Po Lukanovi oceni so namreč s tem Slovenci izgubili priložnost, da bi lahko kakorkoli vplivali na dogajanja, ki so vodila v jugoslovanski prvodecembrski združitveni akt.

Tretji referent, ki bi po programu moral na simpoziju nastopiti, **dr. Andrej Mitrović**, redni profesor na Filozofski fakulteti v Beogradu, je žal bil odsoten, tako, da se udeleženci simpozija niso mogli seznaniti s predavanjem, ki ga je najavil — »Dva prispevka k biografiji dr. Antona Korošca — bivanje v Ženevi jeseni 1918 in misija v Berlinu konec 20-ih let«. Da tega predavanja nismo slišali, je velika škoda, saj bi A. Mitrović, odlični poznavalec evropske in jugoslovanske zgodovinske problematike v času med obema vojnama, zagotovo obogatil naše znanje in vedenje o življenju in delu dr. A. Korošca.

Tej nalogi Koroščevega simpozija se je tehtno posvetil naslednji referent, **dr. Jan-ko Prunk**, redni profesor na FSPN in znanstveni svetnik na Inštitutu za novejšo zgodovino v Ljubljani. J. Prunk je namreč v svojem referatu, »Politično delovanje dr. Antona Korošca med vojnama«, opredelil vse ključne premise, ki vodijo k celostnemu spoznavanju Koroščeve osebnosti in njegovega političnega dela. Te temeljijo v Koroščevem odnosu do nacionalnega vprašanja in avtonomije, njegovem ocenjevanju idejnih in političnih tokov v slovenski, jugoslovanski in evropski družbi, stališčih, ki jih je zastopal do vprašanja političnega, socialnega in kulturnega organiziranja slovenskih katoličanov, Koroščevem odnosu do sodelavcev, sami Koroščevi politični strategiji in taktiki ter njegovem ocenjevanju političnih razmer in tendenc v mednarodnih evropskih odnosih. J. Prunk je obravnaval večino teh vprašanj, ob tem pa tudi zelo natančno predstavil vso Koroščevo politično pot in njegovo vlogo v jugoslovanski politiki v letih 1918—1940. Ocenil je, da je bil A. Korošec izjemen političen mislec in strateg, hkrati pa tudi zelo sposoben političen taktik, ki je vedno ostal dosleden osnovnim izhodiščem svojega gledanja na temeljna politična vprašanja. J. Prunk se je pri tem osredotočil na Koroščevo stališče do slovenskega nacionalnega vprašanja v prvi jugoslovanski državi in opozoril, da je A. Korošec že leta 1923 oblikoval radikalni avtonomistični koncept SLS, da je bil leta 1932 tvorec znanih Slovenskih punktacij (pomembnega narodnopolitičnega programa, ki je terjal Zedinjeno Slovenijo preko vseh obstoječih državnih mej) in da je v letu 1940 zopet namenil močan poudarek prizadevanjem za avtonomijo Slovenije.

Referent je poleg tega orisal tudi lastnosti, ki jih je A. Korošec imel kot politični voditelj ter ga udeležencem simpozija približal kot inteligentnega in svetovljanskega politika, ki ni hlepel po osebni razkošju. Poudaril je tudi, da je imel A. Korošec v SLS nesporno avtoriteto, ne pa tudi sreče pri izbiri svojih sodelavcev, kar se je pokazalo v vplivu, ki ga je v stranki dobil t. i. ljubljanski krog v vodstvu SLS (dr. Marko Natačen), ki je iz ožje strankine eksekutive odrinil ljudske tribune — T. Terseglava in E. Besednjaka. J. Prunk je v svojem nastopu opozoril še na eno, načelno vprašanje, povezano z življenjem in delom A. Korošca. Menil je, da slovensko zgodovinsko še čaka pomembna naloga, t. j. napisati politično in osebno biografijo A. Korošca, saj je njegovo delovanje bistveno označevalo tedanjo slovensko politiko ter neposredno razkrivalo takratni slovenski narodni položaj.

Za J. Prunkom je — prvi v popoldanskem delu simpozija — nastopil **dr. Momčilo Zečević**, eden najboljših poznavalcev slovenske zgodovine med obema vojnama in SLS, vodilne slovenske politične stranke v tem času. M. Zečević, znanstveni svetnik na Inštitutu za sodobno zgodovino v Beogradu in redni profesor na Filozofski fakulteti v Novem Sadu, je v svojem referatu, »Gledanje srbskih strank na politiko dr. Antona Korošca«, najprej opozoril, da Korošču njegove izkušnje, ki jih je imel s srbskimi politiki v avstroogrski monarhiji, niso v ničemer pomagale, ko se je srečal s srbijskimi politiki, t. j. politiki iz Kraljevine Srbije. Nje je moral spoznati na novo, prvo izkušnjo v tej smeri pa je zanj predstavljal polom znane ženevske deklaracije iz novembra 1918. M. Zečević je nato zelo natančno opredelil Koroščevo politično ravnanje nasproti centralističnim ter unitarističnim težnjam in stvarnosti v jugoslovanski državi. Mnenja je bil, da se je Korošec večje prilagajal politiki izvršenih dejstev ter da je bilo njegovo popuščanje srbskemu unitarizmu in centralizmu zgolj politična taktika, ki je temeljila v povsem konkretnem političnem interesu (plebiscit leta 1920, mejno vprašanje, nevarnost socialne revolucije).

Zečević je tudi opozoril, da se je Koroščevo mojstrstvo v politični taktiki kazalo predvsem v vzpostavljanju različnega odnosa, ki ga je imel do državnega centra v Beogradu, v menjajoči se politiki **toplo-hladno, črno-belo**. V tem smislu je pojasnjeval tudi Blejski pakt (1927) in Koroščev vstop v vlado, in to utemeljil v oceni, da je Korošec dojel, da se iz opozicije ne more boriti za avtonomijo Slovenije. Pri tem je M. Zečević poudaril, da je bil Korošec velik Jugoslovan, ki je vedel, da lahko samo s sodelovanjem v osrednji oblasti doseže svoje politične cilje. Spregovoril pa je še o vprašanju, ki je neposredno zadevalo naslov njegovega referata — gledanju srbske politike

na A. Korošca — in opozoril, da je bil A. Korošec ob zedinjenju leta 1918 v Srbiji najpopularnejši nersrbski politik, da pa se je ob začetku političnih zapletov v Kraljevini SHS (ob vprašanju agrarne reforme, položaju katoliške cerkve in zlasti ob vprašanju oblike državne ureditve), odnos srbske politike do A. Korošca spremenil. M. Zečević je ob koncu svojega referata navedel — po svojem mnenju najboljšo politično oceno A. Korošca, ki jo je dal znani srbski politik in prvak Zemljoradniške stranke, Dragoljub Jovanović. D. Jovanović je zapisal, da je bil A. Korošec za Jugoslavijo, a ni nikoli poudarjal le jugoslovanstva, da je bil politik velikega formata, ki je bil po svojih sposobnostih ustvarjen za večjo deželo kakor je bila Slovenija in pomembnejšo državo kakor je bila Jugoslavija ter da mu je bilo v jugoslovanski kraljevini dovoljeno vse — kot človeku, katerega se pač ne more pogrešati.

Zadnji med zgodovinarji, ki je nastopil na Koroščevem simpoziju, je bil **France Filipič**, pisatelj in zgodovinar iz Maribora. F. Filipič je v svojem zanimivem referatu, »Dr. Anton Korošec in marksisti«, razčlenil medsebojno razmerje in vrednotenje med A. Koroščem in marksističnim taborom v letih 1918—1941. Poudaril je, da je potrebno na to medsebojno razmerje gledati skozi tri različna časovna razdobja; posebej skozi razdobje v letih 1918—1929, ko je A. Korošec sooblikoval jugoslovansko državno politiko, nato posebej skozi razdobje v letih 1929—1935, ko Korošec ni sodeloval pri vodenju jugoslovanske politike, in nato posebej še skozi razdobje v letih 1935—1940, ko je bil A. Korošec zopet eden izmed odločujočih predstavnikov jugoslovanske državne oblasti. F. Filipič je pri tem opozoril, da so bile vse bistvene prvine, ki so označevale odnos med A. Koroščem in marksističnim taborom, opredeljene že v začetku prvega izmed navedenih razdobj, v aprilu 1920, ko je A. Korošec na zboru zaupnikov SLS povsem točno napovedal, da odločujoči boj prihodnosti v Sloveniji izključno zadeva samo politični spopad med krščansko demokracijo in komunizmom. Komunistična stranka v Sloveniji je to Koroščevo izjavo razumela kot poziv na ta boj in se je nanjo tudi hitro odzvala, ko je ocenila vlogo, ki jo je A. Korošec imel kot minister za promet v razpletu železničarske in splošne stavke aprila 1920 ter ga v tej zvezi tudi krivila za znani poboj na Zaloški cesti.

F. Filipič je za to obdobje še opozoril, da je Korošec v tem času vodil boj proti komunizmom najprej kot politik, ki je zagovarjal krščanskosocialni idejnopolični koncept, od leta 1924 dalje, ko je vstopil v vlado, pa je ta boj vodil kot načelnik klerikalne stranke na oblasti, kar je bilo vidno zlasti neposredno pred uvedbo kraljevske diktature, ko je bil (1928) predsednik jugoslovanske vlade in notranji minister. Po uvedbi diktature, t. j. v drugem razdobju, ki je opredeljevalo medsebojno razmerje med A. Koroščem in marksističnim taborom, Korošec ni mogel dejavno nastopati proti KPJ, za ta čas pa je značilno, da so ga komunisti poudarjeno označevali kot krvavega politika in ideološkega nazadnjaka, ostro pa so ga napadali tudi v drugi polovici tridesetih let, t. j. v letih 1935—1940, ko je A. Korošec ponovno sodeloval pri vodenju jugoslovanske državne politike. V tistem času se je (že 1935, ko je A. Korošec vstopil v Stojadinovičevno vlado) na njegovo zahtevo pričela voditi sistematična evidenca vseh komunistov v Sloveniji, pri čemer je Korošec terjal, da se morajo v službo boja proti komunizmu postaviti tako cerkev kot tudi šola in posamezna društva. Svoj referat je F. Filipič sklenil s mnenjem, da je v razčlenjevanju razmerja med A. Koroščem in marksističnim taborom potrebno upoštevati značilnosti zgodovinskega procesa, v katerega je bilo to razmerje vpeto ter da se v taki razčlembi pokaže A. Korošec kot pragmatični politik, ki se je ravnal v skladu s svojimi ideološkimi in političnimi vodili.

Po referatu F. Filipiča je obravnavna življenja in dela dr. Antona Korošca prešla iz političnozgodovinskega okvira v nov vsebinski sklop — v predstavitev Koroščeve teološkosocialne misli, njegovega prispevka pri opredeljevanju pravnega položaja katoliških izobraževalnih ustanov v Sloveniji in odnosu, ki so ga do A. Korošca imeli vodilni predstavniki slovenske katoliške cerkve. O slednjem je najprej poročal **dr. Janez Juhant**, izredni profesor za filozofijo na Teološki fakulteti v Ljubljani. V svojem referatu, »Odnos med dr. Antonom Koroščem in dr. Antonom Bonaventuro Jegličem«, je predstavil poglede in mnenje, ki ga je imel najuglednejši predstavnik slovenskega katoliškega tabora, ljubljanski knezoškof A. B. Jeglič o dr. A. Korošču kot o duhovniku in politiku. J. Juhant je opozoril, da je v času pred I. svetovno vojno Jeglič ocenjeval, da je A. Korošec sicer zelo talentiran, »a kot duhoven jako slab« in ga je imel za duhovnika-revolucionarja. (Obe oceni je referent navedel iz Jegličevega dnevnika za leto 1912 in leto 1914.) J. Juhant je pojasnil, da je k določenim negativnim predstavim, ki jo je A. B. Jeglič imel o Korošču v času pred I. svetovno vojno, s svojimi intervencijami pri ljubljanskem knezoškofu pripomogel dolgoletni načelnik SLS, dr. Ivan Šušteršič, da pa je nato — ko je ob razmahu deklaracijskega gibanja pričel rasti Koroščev ugled — A. B. Jeglič sprejel to dejstvo na znanje in svoje gledanje na A. Korošca omilil. Po I. svetovni vojni, ko je A. Korošec postal vodilni politični predstavnik slovenskega katoliškega gibanja, je bil A. B. Jeglič Korošču naklonjen, ocenjeval pa je, da na Slovenskem izgublja ugled zaradi svojih zvez z vodilnimi srbskimi krogi in da je avtokrat, ki po svoje vlada znotraj SLS. Kljub temu pa je zaupal Koroščevim po-

litičnim sposobnostim in ga je imel za pomembnega politika, ki udejanja katoliško poslanstvo v novi jugoslovanski državi. Tako se je po Juhantovi sklepni ugotovitvi sodelovanje med A. B. Jegličem in A. Koroščem z leti poglobljalo in medsebojno spoštovanje krepilo.

Za J. Juhantom je nastopil **dr. Ivan Štuhec**, višji predavatelj za moralko na mariborskem oddelku ljubljanske Teološke fakultete. V svojem referatu, »Odgovor dr. Antona Korošca na socialne okrožnice«, je razčlenil Koroščevo teološkosocialno misel, obenem pa tudi opozoril na vpliv, ki sta ga imeli na Korošček socialnopolitični koncept znani papeški okrožnici *Rerum novarum* (1891) in *Quadragesimo anno* (1931). I. Štuhec je na začetku poudaril, da je A. Korošec pričel oblikovati svojo teološkosocialno misel že v študijskih letih, ko je s svojimi prispevki sodeloval v glasilu mariborskih bogoslovcev *Lipica*. V času bogoslovnega študija, ki ga je pričel leto dni po objavi okrožnice papeža *Leona XIII.*, *Rerum novarum*, je za *Lipico* napisal različne prispevke, tako literarne kot seveda tudi moralnoteološke in socialnopolitične. A. Korošec je v svojih takratnih moralnoteoloških in socialnopolitičnih spisih obravnaval socialni položaj ubožanega prekmurskega kmeta (tu je sledil liniji okrožnice *Rerum novarum*), narodnostno problematiko ter temeljna idejnopolitična vprašanja svojega časa. Pri tem se je postavil na stran socialno ogroženih slojev in na primeru kmečkega zadolževanja kritično obravnaval gospodarske razmere v habsburški monarhiji, jasno izpovedal svojo slovensko nacionalno identiteto nasproti tedanjemu germanizacijskemu pritisku, v zvezi z obravnavo bistvenih idejnih in političnih vprašanj pa ostro odklonil Francosko revolucijo in njene, kot je zapisal, »hčere« — kapitalizem, materialistični svobodomiselni liberalizem in kolektivistični komunizem. Opozarjal je, da je bila prva žrtev Francoske revolucije katoliška cerkev, kar je imelo za posledico, da je v Evropi prišlo do opuščanja krščanskih vrednot. Zato je menil, da predstavlja edino alternativo tedanjemu stanju krščanski idejni in družbeni koncept.

Referent je nato osvetlil še socialno misel, ki jo je A. Korošec razvil v letih 1922—1927, ko je sodeloval v znani reviji z istim naslovom — *Socialna misel*. A. Korošec, ki je že v svojih študijskih letih pokazal zanimanje za družbena vprašanja, posluh za socialni problem, jasno narodno zavest in čvrsto pripadnost katoliški cerkvi, se je v reviji *Socialna misel* posvetil predvsem vprašanju družine kot temelju krščanske obnove sveta, vzgoji mladine in ekumenskemu vprašanju. V svojih tedanjih spisih se je zavzemal za krščansko vzgojo v šoli in izven nje in poudarjal potrebo, da mladi rod zgradi ljudsko občestvo žive vere, kajti brez moralnih in verskih osnov ni možna celostna družbena in etična obnova. Kar zadeva ekumensko vprašanje, je zagovarjal dobrodelnost kot temelj zblizevanja s pravoslavci. I. Štuhec je spregovoril tudi o družbenopolitičnem konceptu, ki ga je zagovarjal A. Korošec v tridesetih letih, t. j. po objavi okrožnice papeža *Pija XI.*, *Quadragesimo anno*. Ugotavljal je, da je ta koncept temeljil v navedeni okrožnici (čeprav je Korošec nikoli ni navajal), uveljavljal pa je korporativni družbeni red, v zvezi s katerim je A. Korošec uporabljal tudi pojem, ki ga je sam oblikoval, t. j. pojem »potrebne socializacije«. Cilj družbenega in gospodarskega reda, za katerega se je zavzemal A. Korošec v tridesetih letih, sta po referentovi ugotovitvi bila socialna pravičnost in ljubezen. Svoj referat je I. Štuhec sklenil s pripombo, da se A. Korošec kljub svojemu zanimanju za družbena in socialnoteološka vprašanja, ni posebej posvečal teoretičnemu delu, saj je bil predvsem izrazit politik in pragmatik.

Zaključni referat na simpoziju o živiljenju in delu dr. Antona Korošca je imel **dr. Stanko Ojnik**, predstojnik mariborskega oddelka Teološke fakultete v Ljubljani in redni profesor prava na tem oddelku. S. Ojnik je v svojem referatu, »Dr. Anton Korošec in status visoke bogoslovne šole v Mariboru«, orisal okoliščine in ravnanje cerkvenih in državnih oblasti, povezano z vprašanjem, ki je zadevalo imenovanje mariborskega bogoslovnega učiteljišča za visoko bogoslovno šolo. S. Ojnik je dobro in slikovito predstavil zaplete, ki so v Beogradu nastajali v zvezi s tem imenovanjem, ter poudaril, da se je A. Korošec — ko je bil v drugi polovici leta 1940 prosvetni minister — odločno zavzemal in nato tudi dosegel, da je mariborsko bogoslovje dobilo status visoke bogoslovne šole. Referent je ob tem še opozoril, da se je v tedanjem Koroščevem prizadevanju na pozitiven način pokazal tudi njegov odnos do svojih privržencev in kolegov, katerim je ves čas stal ob strani v njihovih naporih, da bi mariborsko bogoslovje kot katoliška izobraževalna ustanova dobilo sebi ustrežnejši položaj.

Po nastopu S. Ojnika se je razvila razprava o referatih, predstavljenih v popoldanskem delu simpozija. Podobna razprava je bila tudi po dopoldanskem delu (zadnji referent v tem delu je bil J. Prunk), obe razpravi, pa sta simpozij v marsičem še poživili in omogočili, da so udeleženci na njem slišali še marsikatero zanimivo oceno ali podatek. Če na tem mestu na kratko strnemo vsebino razprave po dopoldanskem in popoldanskem delu simpozija, potem lahko omenimo predvsem oceno **J. Prunka**, ki je — nasprotno kot v svojem referatu W. Lukan — menil, da A. Korošec, četudi bi se novembra 1918 nahajal v Zagrebu in ne v tujini (v Ženevi in nato v Parizu), ne bi mogel vplivati na potek jugoslovanskega zedinjenja leta 1918. J. Prunk je namreč po-

udarjal, da je prvdecembrska Jugoslavija nastala zaradi italijanske nevarnosti (Londonski sporazum iz leta 1915) in pa zato, ker je Država SHS šla v zedinjenje s Kraljevino Srbijo na osnovi izsiljenega pritiska hrvaških in bosanskih Srbov, ki so se takoj želeli združiti z zmagovito srbsko kraljevino.

V dopoldanski razpravi sta poleg J. Prunka med drugimi sodelovala tudi **F. J. Bister**, ki je opozoril, da je A. Korošec v nacistični Nemčiji veljal za vrhunškega sovražnika nemštva, in **F. Filipič**, ki je k svoji predstavitvi medsebojnega odnosa med A. Korošcem in marksisti dodal še zanimivo razlago. Dejal je, da si ljubezen in sovraštvo nista daleč narazen, in če je v začetku dvajsetih let Korošec mogoče še imel določene simpatije do delavskomarksistične družbene opcije (znano je, da je tedaj sodil, da je potrebno slediti dogajanju v Sovjetski Rusiji, da bi se tisto, kar naj bi tam bilo dobrega, preneslo k nam), potem ni kasneje od tega ostalo nič. A. Korošec je v tridesetih letih do komunizma kazal samo še sovraštvo, to sovraštvo pa je že preraslo v obsedenost. Poleg tega je **F. Filipič** v zvezi z razpravo **F. J. Bistra** še opozoril, da Korošec ni bil naklonjen nemški manjšini v Jugoslaviji in ji kot jugoslovanski politik ni dajal koncesij. Ostali razpravljalci v dopoldanski razpravi (**W. Lukan**, **S. Ojnik** in prof. dr. **Franc Rozman**) so v glavnem obravnavali vprašanje jugoslovanskega koncepta pri A. Korošču, pri čemer je **W. Lukan** menil, da slovensko in jugoslovansko zgodovinopisje (**J. Prunk**, **J. Pleterski**, **M. Zečević**) preveč poudarja Krek-Koroščevo jugoslovansko usmeritev, **S. Ojnik** opozoril, da bi kazalo razčistiti vprašanje, ali je A. Korošec bil za Jugoslavijo ali ne, **dr. Franc Rozman**, redni profesor na Pedagoški fakulteti Univerzi v Mariboru in na Filozofski fakulteti v Ljubljani ter znanstveni svetnik na Inštitutu za novejšo zgodovino v Ljubljani, pa pojasnil, da je iz analize deklaracijskega gibanja razvidno, da je bila tedaj na Slovenskem uveljavljena misel na Jugoslavijo do Drine.

Popoldanska razprava je bila v primerjavi z dopoldansko krajša, v njej pa sta s tehtnimi prispevki nastopila **Anka Vidovič-Miklavčič**, strokovni svetnik na Inštitutu za novejšo zgodovino v Ljubljani in **dr. France Kresal**, znanstveni svetnik na istem inštitutu. A. Vidovič-Miklavčič je osvetlila Koroščevo odnos do katoliške mladine (organizirane v Slovenski dijaški zvezi, Akademski zvezi in v klubu Straža), **F. Kresal** pa se je med drugim vrnil tudi k vprašanju Koroščevega jugoslovanskega koncepta in v tej zvezi k vprašanju jugoslovanske usmeritve v slovenski politiki leta 1918. Opozoril je, da tedaj slovenska politika ni predvidevala zedinjenja s Kraljevino Srbijo, temveč je pričakovala, da bo bodoča jugoslovanska država obsegala le ozemlje do Drine. Dokaz, ki ga je v prid taki trditvi navedel, predstavlja dejstvo, da so tedaj vodilni slovenski gospodarski strokovnjaki (dr. **Milko Brezigar**) in slovenski politiki priznavali nizko vrednost avstrijske krone, česar pa zagotovo ne bi storili, če bi pričakovali zedinjenje s Srbijo. V tem primeru bi namreč gotovo vztrajali pri višji vrednosti avstrijske valute, saj bi potem lahko na taki osnovi za Slovenijo izposlovali boljši gospodarski položaj, kakor ga je nato imela v Kraljevini SHS.

Z razpravo **F. Kresala** je bil simpozij zaključen, vendar pa s tem osvetlitev življenja in dela dr. Antona Korošca tisti dan še ni bila končana. Zvečer je namreč bila v Slomškovi dvorani Teološke fakultete v Mariboru še **Okrogla miza o dr. Antonu Korošču**, na kateri so sodelovali referenti in drugi povabljeni razpravljalci. Okroglo mizo je vodil prof. dr. **Janko Prunk**, ki je najprej povzel vsebino simpozija in opozoril, da je bilo do sedaj delo A. Korošca preveč zamolčevano. V razpravi, ki se je razvila po uvodni besedi J. Prunka, je nato najprej spregovoril **dr. Bruno Hartman**, direktor Študijske in univerzitetne knjižnice Maribor v pokoju in opozoril na vlogo, ki jo je imel A. Korošec pri oblikovanju slovenske narodne in kulturne zavesti na spodnjem Štajerskem v času pred I. svetovno vojno. Opomnil je, da je A. Korošec na spodnjem Štajerskem vzpodbudil rast vrste katoliških kulturnih društev in v letih pred prvo vojno na tem območju botroval velikemu zagonu slovenske nacionalne misli. Za B. Hartmanom je v razpravi sodeloval **Viktor Vrbnjak**, arhivski svetovalec v Pokrajinskem arhivu Maribor, ki je razmišljal o tem, kako je zgodovinopisje po II. svetovni vojni pisalo o A. Korošču. Menil je, da bi v tej zvezi bila potrebna revizija zgodovine. Na to je odgovoril **M. Zečević** in pojasnil, da je zgodovinopisje znanost, ki se nenehno razvija ter da je pomembna značilnost preučevanja zgodovine prav proces nepretrganega spoznavanja ter novega poglobljanja in širjenja vedenja o njej. V primer je navedel, da je ob dvestoletnici Francoske revolucije izšlo o Francoski revoluciji kar štirideset novih knjig. **M. Zečević** se je nato vrnil k vsebinskemu izhodišču Okrogle mize — delu A. Korošca — in opozoril še na eno svojo oceno, da se je namreč prav na osnovi Krekove in Koroščeve politične akcije iz konca 19. in v začetku 20. stoletja, oblikovalo prvo organizirano moderno politično gibanje na Slovenskem. Ustavil pa se je še pri vprašanju zgodovinskega vrednotenja jugoslovanske države in opozarjal, da je Jugoslavija v vseh 72 letih svojega dosedanjega obstoja le 10 let živela demokratično življenje, medtem ko je ves preostali čas vsebino družbenih in političnih odnosov v njej označevala diktatura, in menil, da se Jugoslavije kot zgodovinskega in političnega vprašanja ne more ocenjevati zgolj po njenem diktatorskem času.

V razpravi sta nato sodelovali še **A. Vidovič-Miklavčič**, ki je na kratko osvetlila Koroščekv odnos do Kmečke zveze (t. i. agrarnega dela SLS) v zadnjem desetletju pred II. svetovno vojno, in **dr. Milica Kacin-Wohinz**, znanstvena svetnica na Inštitutu za novejšo zgodovino v Ljubljani, ki je ob koncu celodnevnega delovnega srečanja o življenju in delu dr. Antona Koroščka postavila gotovo eno izmed ključnih vprašanj, ki zadevajo Koroščekv politični napor v prvi jugoslovanski državi. Ugotavljala je, da je simpozij pokazal na dvopolarnost v gledanju na Koroščekvo politično delo. Po enem gledanju (M. Zečević) je bil A. Korošček uspešen in realen politik, ki je uvidel koristi, katere njegovemu političnemu konceptu prinaša sodelovanje z beograjsko državno oblastjo, po drugem (J. Prunk) pa je bil vedno dosleden v svojih političnih stališčih, čeprav je — po opozorilu M. Kacin-Wohinz — sodeloval v različnih jugoslovanskih vladah. Vprašanje, ki ga je v tej zvezi postavila, je zadevalo predvsem politične pridobitve, ki naj bi jih s svojim ravnanjem za Slovence dosegel A. Korošček, pri čemer je bila M. Kacin-Wohinz mnenja, da A. Korošček — glede na svoje koncepte — ni v ničemer otipljivo uspel. V odgovoru na to vprašanje je **M. Zečević** pojasnjeval, da gre Koroščekvo sodelovanje v jugoslovanskih vladah razumeti kot obliko in način, s katerima je A. Korošček uspel protežirati Slovenijo v politiki jugoslovanske države. Slovenci s tem sicer niso dobili banovine, ki so jo dosegli Hrvati, toda priprave zanjo so se že pričele, le da jih je pretrgala II. svetovna vojna. M. Zečević je še ocenil, da so v bistvu imeli Slovenci precejšnjo samostojnost, neke vrste — kot je dejal — »tihu banovino«. V nadaljevanju razprave so nato bila obravnavana še mnoga zanimiva vprašanja, vodja Okrogle mize J. Prunk pa je ob koncu ocenil, da se bo še potrebno vračati k osvetljevanju Koroščekvega življenja in dela ter razpravljati o njegovi politični dejavnosti tako v avstrijski dobi, kakor tudi v jugoslovanski državi.

Simpozij in Okrogla miza o življenju in delu dr. Antona Koroščka sta uspešno in izčrpno predstavila miselni in idejni prerez Koroščekve osebnosti ter njegovo politično delo in pot, in ob petdesetletnici njegove smrti potrdila njegovo mesto v novejši slovenski zgodovini. S tem je bil A. Korošček celovito vrnjen v zgodovinski spomin, čeprav moramo reči, da — kar se zgodovinarjev tiče — tudi doslej ni živel zgolj na obrobju njihovega znanja in védenja. Dr. Anton Korošček je bil na mariborskem simpoziju ovrednoten na izrazito strokoven način (zgodovinopisno in teološko), kakršnihkoli drugih načinov v ocenjevanju njegovega življenja in dela pa simpozij ni pokazal. Povezmo naj še, da bodo vsi referati, predstavljeni na Koroščekvem simpoziju v Mariboru, v letu 1991 objavljeni v posebni tematski številki Prispjevkov za novejšo zgodovino, znanstveni reviji, ki jo izdaja Inštitut za novejšo zgodovino v Ljubljani. Ob takem podatku bi kazalo tudi razmisliti, ali se morda slovenska zgodovinska stroka v prihodnjih letih ne bi odločila še za en, sicer zahtevnejši projekt, povezan z življenjem in delom A. Koroščka — za znanstveno objavo njegovih govorov, pisem in člankov. Ta objava bi bila med raziskovalci novejše zgodovine in širšo javnostjo gotovo dobro sprejeta.

Glede na misel, zapisano na začetku tega poročila, t. j. da znanstvena srečanja slovenskih zgodovinarjev, namenjena osvetlitvi življenja in dela vidnih slovenskih politikov, danes predstavljajo že uveljavljeno prakso znotraj slovenskega zgodovinopisja, pa bi si na koncu dovolili spomniti še na en izziv, ki zgodovinarje zagotovo čaka v prihodnjih letih. Priložnost namreč imajo, da se — bodisi na posebnem simpoziju, bodisi ob posebni okrogli mizi — spomnijo in vsestransko ocenijo idejno in politično misel ter delo pomembnih predstavnikov vseh treh tradicionalnih slovenskih idejno-političnih taborov — katoliškega, liberalnega in socialnodemokratskega. Tako bi lahko februarja 1993 delovno obeležili sedemdesetletnico smrti dolgoletnega načelnika Narodno-napredne stranke (in kasneje Jugoslovanske demokratske stranke), dr. Ivana Tavčarja, se novembra istega leta zbrali ob štiridesetletnici smrti Etbina Kristana, dolgoletne vodilne osebnosti slovenske socialne demokracije, oktobra 1995 pa se setali ob sedemdesetletnici smrti dolgoletnega načelnika SLS (VLS) in kranjskega deželnega glavarja, dr. Ivana Sušteršiča.

Jurij Perovšek

SEMINAR O PRVI SVETOVNI VOJNI

SCAMPARE LA GUERRA. RENITENZA, AUTOLESIONISMO,
COMPORAMENTI INDIVIDUALI E COLLETIVI DI FUGA
E LA GIUSTIZIA MILITARE NELLA GRANDE GUERRA

Fogliano Redipuglia, 13.—15. december 1990

V zadnjih desetletjih se je italijanska historiografska analiza skušala oddolžiti dogodkom 1. svetovne vojne predvsem tako, da je izpostavila teme, ki so bile nekoč nezaželjene, kot npr. dezertiranje, samouničevanje in beg iz vojske in pred njo.

Seminar »Scampare la guerra« (Uiti vojni) si je zadal nalogo, poglobiti se v zapletene tematike, ki so neločljivo povezane z različnimi odzivi na vojno, posameznimi in kolektivnimi, v nasprotju z vojaško disciplino bojujočih se vojska. Zahvaljujoč posebnemu vidiku analize pronicajo na dan »mejni« načini obnašanja v strelskih jarkih, pri čemer gre najpogosteje za tragične pripovedi tedanjega časa. Tako na Krasu kot na drugih bojiščih tako srečamo vojake, ki se spogledujejo z vsem skupnim strahom pred smrtjo; spet drugačen vidik predstavlja boj med instinktom preživetja in pokornostjo vojaški disciplini; spoznavamo dramatične in ironične strani neštetih (to je pokazal seminar) neuspešnih begov. Poleg tega prihaja na dan podoba različnih in zelo izpopolnjenih disciplinskih ukrepov obeh nasprotujočih si vojska, ki so temeljili na represiji, in če je bilo le mogoče, na preprečitvi teh poskusov. Seminar je bil tako posvečen razmišljanju o celostnem pomenu, ki ga vsebujeta izraza »dezertter« in »upornik«, in mestu, ki ga zavzemata v vojaško-sodni izkušnji 1. svetovne vojne.

Namen tridnevnega seminarja, predstavil ga je tržaški zgodovinar 1. svetovne vojne Lucio Fabi, je bil spoznati mišljenje, obnašanje, vsakdanost vojaka na fronti in v zaledju, razčistiti problem nastalih skrajnosti, analizirati metode bega, predstaviti zgodovinske poglobitve ter razširiti spoznanja sodobnega italijanskega zgodovino-pisja o 1. svetovni vojni. Profesor sodobne zgodovine na genovski univerzi Antonio Gibelli je predstavil možnosti, ki so se jih posluževali vojaki, da bi se izognili vojni: upornost (to je izogibanje vpoklicu), dezertiranje, mentalna bolezen ter fizična poškodba (to je samouničevanje). Bruna Bianchi z univerze v Benetkah je s temo o vojaškem psihiatričnem sistemu razkrila posebno tehniko odtegotovanja od fronte, to je histerijo, tudi simulacijo le-te. Histerija je bila rezultat notranjega konflikta med čutom dolžnosti in dogajanjem na fronti. Način zdravljenja je bila hipnoza; tako je 1. svetovna vojna predstavljala tudi ogromen laboratorij, saj je dajala možnost reagirati na še »sveže« primere.

Drugi dan je bil posvečen predvsem avstrijski strani. Pierpaolo Dorsi iz Državnega arhiva v Trstu je predstavil do nedavnega neurejen fond o avstrijskem vojaškem sodstvu med 1. svetovno vojno, ki ga hrani ta arhiv. Vojaško sodstvo se je raztezalo na vojaške osebe, civilne osebe v vojaški službi ter na vojaške zapornike, za določene prekrške pa je bilo vojaškemu sodstvu podvrženo celotno prebivalstvo Avstro-ogrske monarhije. Zgodbo o ustrelitvi avstrijskega vojaka — Italijana iz Rovereta na Tridentinskem je povedal Fabrizio Ramera iz Državnega arhiva v Trentu, ki je zgodbo sestavil iz pripovedovanj prič tega dogodka ter odmevov v tisku. Tržaška zgodovinarica Marta Verginella je govorila o odnosu slovenskih vojakov do vojne. Analizirala je njihove dnevnik, predvsem dnevnik vojakov kmečkega porekla ter poudarila razlike v odnosu do vojne, ki so temeljile tudi v vojakovem socialnem izvoru. Dnevnik vojakov iz višjih socialnih slojev (npr. Cirila Prestorja, objavljen v Kroniki 34/1986, št. 1-2) odlikuje lahkotnost, ki pogosto zapade v cinizem, medtem ko so dnevnik kmečkih fantov »okorni«, slogovno in tematsko preprostejši — izražajo željo po vrnitvi domov in obujajo spomine na dom. Vsi zapisovalci pa so si edini, da je vojna kruta umetnost. Goriški zgodovinar Paolo Malni je svoj prispevek posvetil vplivu vojne na življenje v zaledju, dotaknil se je vprašanja begunstva in s tem povezane izbire prebivalstva med možnostjo, da ostanejo doma oziroma da odidejo. Odhode prebivalstva je razdelil v tri skupine: kratkotrajne izselitve v bližnje kraje, odhode posameznikov in skupinske odhode; omejil se je na izselitve prebivalstva z levega brega soške fronte v notranjost monarhije. Tudi odhode prebivalstva bi lahko razumeli kot način bega pred vojno, toda begunci so vojno »živeli« in mnogi so v pisnih izražali misel, da bi bilo boljše umreti doma kot oditi.

Zadnji dan seminarja je obravnaval predvsem italijansko stran vojevanja. Aldo Duri iz Vidma je z referatom o italijanskem vojaškem sodstvu v Karniji in Furlaniji odkril doslej zastrt pogled na odzive italijanskih vojakov do vojne; opozoril je na nezadovoljstvo, dezerterstvo, neposlušnost, nedisciplino, alkoholizem, napade na karabinerje, upore in samouničevanje. Vse navedene oblike nezadovoljstva je morala cenzura/propaganda skrbno prikriti, in tako so nastale legende, ki jih je seminar sku-

šal (morda tudi uspel) »razgaliti«. Tudi prispevek genovskih zgodovinarjev Irene Guerrini in Marca Pluviana je govoril o podobni temi — o decimacijah in hitrih obsodbah v italijanski vojski. Šlo je za hitre obsodbe brez procesa, izvedba (smrtne) obsodbe je bila takojšnja, sledila pa je manjšim prekrškom (skrivanje, odtegotvanje dolžnosti). Analiza je temeljila na spominih odvetnika, generala Tommasija (1919), ki se je po vojni čutil dolžnega obelodaniti tovrstne postopke. Seminar je zaključil vojaški zgodovinar Angelo Visintin, katerega prispevek o zmedbi, zavračanju vojne, uporih vojakov v italijanski vojski na vzhodnih italijanskih področjih je segel že v leto 1920, vendar ugotavlja zelo podobne odzive italijanskih vojakov med in neposredno po vojni. Najbolj nevarni za vojaški vrh so bili levi, revolucionarni vojaški protesti; nezadovoljstvo, ekonomska kriza, socialni in etnični spopadi so se nagibali k politizaciji nezadovoljstva in radikalizaciji. Takšno stanje so izkoristili socialisti in spodbujali proteste proti nadrejenim, ki so dosegli višek v uporih v Trstu, Anconi in Cervignanu v poletju 1920. Vsi upori so bili brez organiziranega vodstva in so se iztrošili brez intervencije vojske. Konec uporov je bil povezan z zatonom socialističnih sil, demobilizacijo, vojaško represijo, okrepitevijo varnostnega aparata v vojski ter z disciplino in vzgojo vojakov.

Seminar gotovo ni dal dokončnega odgovora na zastavljena vprašanja; L. Fabi je nenazadnje celo sklenil tridnevne pogovore z novim vprašanjem — Kako to, da pojavov dezertiranja, odpora do vojne v italijanski vojski v 2. svetovni vojni ni najti (vsaj ne v tako številni obliki)? Morda zato, ker so 1. svetovno vojno vojevali naivni in preprosti vojaki, ki so stežka spremenili svoj vsakdanjik in se vključili v vojaški stroj, red in disciplino, ki so iz vojske odhajali (največkrat so se tudi vrnili), da bi postorili vsakodnevna opravila (setev, žetev, ...).

Petra Svolfšak

ZNANSTVENI SIMPOZIJ IL MUSEO CIVICO

Gorica, 23. februarja 1991

Februarja letošnjega leta je bil v Attemsovi palači v Gorici izredno zanimiv kolokvij, ki si je kot naslov izbral dosti razvejano področje muzejstva. Ze kraj dogajanja ter dogovorjena tematika nas uvajata v misel, da je bil idejni propagator tega srečanja Goriški muzej oziroma gospa dr. Maria Massau Dan, ena najbolj agilnih delavk na tem področju. Streho si je muzejstvo v tej deželi poiskalo pri Inštitutu Gramsci, ki je v letih svoje prisotnosti dokazal določeno tenkočutnost pri obravnavanju tem, ki jih institucije civilne družbe tudi drugje v Italiji redno obravnavajo.

Že pred leti nas je kulturni utrip v Gorici presenetil z nekaterimi eminentnimi razstavami o beneškem slikarstvu kot s poglobljenim obravnavanjem vloge muzejstva v deželi Furlaniji-Juljski krajini. Poglobljene analize o zdravju muzejstva v tej severovzhodni italijanski deželi sta se torej lotili najbolj kvalificirani inštituciji tega upravnega prostora, ki sta za izhodišče vzeli na eni strani izredno uspešno razstavo I Langobardi, na drugi pa nezavidljivo stanje muzejev v velikih pokrajinskih centrih Trstu, Gorici, Vidmu in Pordenonu. Pri celotni problematiki je treba torej definirati, kot je dejal Giuseppe Petronio, interakcijo med kulturo in politiko, v smislu, da je politika le servis kulturi, ali drugače povedano, država oziroma lokalne uprave morajo na čimbolj neboleč način skrbeti za pravilno delovanje javnih ustanov, ki na strokoven način posredujejo svoje usluge prebivalstvu, šolam, posameznikom. V teh skromnih trditvah, ki so povsem jasne na ravni izrečenega, se skriva srž uspešnosti ali neuspešnosti neke države na področjih šolstva, kulture, zdravstva, znanosti, sodstva itd. V tem konkretnem primeru je Italija, kot je dejal profesor Petronio, predsednik deželne Gramscija in dolgoletni dekan tržaške Filozofske fakultete, slab primer delovanja teh služnosti. Čeprav pobere država na nivoju javnih davkov ogromno sredstev, so prav na področju javnih služnosti sredstva izredno omejena. Tudi če bi upoštevali latinsko tradicijo neurejene javne porabe, nam sosedje kot Francija in Nemčija dokazujejo, da je Italija na teh področjih zaostala država. Deželni Gramsci je v zadnjem petletnem obdobju pripravil nekaj tematskih razprav, npr. v Ogleju o arheologiji ter v Gorici o založništvu, ki so imele velik vpliv na obravnavano tematiko. Upati je, je zaključil Petronio, da bodo nekateri rezultati tega sestanka koristni tudi za pravičen razvoj muzejstva v deželi Furlaniji-Juljski krajini.

Dokaj prizadeto se je v otvoritvenem nastopu oglašil pokrajinski odbornik za kulturo iz Gorice Crisci, ki je izpostavil vse traume, ki jih doživlja lokalna uprava v odnosu na državo. Le-ta pusti lokalnim oblastem 33 % davkov, kar nominalno seveda drži, realno pa ta odstotek pade. »V teh sredstvih iskati rezerve za delovanje

muzejev kot punktov izžarevanja kulture je prava utopija,« je dejal Crisci. Manjša občina ter omejena pokrajinska jurisdikcija nam ob močno subvencionirani deželi puščata omejen prostor, ki ga zapolnjujemo z veliko abnegacijo zaposlenih sodelavcev muzeja v Gorici ter politične garniture na občini in pokrajini. Institucije javnega interesa, kot arhive, knjižnice in muzeje, je pri nas postavila Avstroogrska z zelo visokimi standardi, ko so se na jugu polotoka še ukvarjali z banditizmom, je uvodoma dejal Vecchiet, tajnik inštituta Gramsci. V skopih besedah je opisal rakovo pot javnih inštitucij v Furlaniji-Juljski krajini. Gre za sindrom političnega uveljavljanja preko velikih razstavnih projektov, ki se je začel v Trstu, ko so ob organiziranju Troveur Trieste, dobesedno poginile vse javne inštitucije, do Langobardov v Passarianu, ki so terjali veliko sredstev. Če je Pompidujev center zabojnik, v katerem lahko delaš kulturo, a je tudi osnova za javno knjižnico, javni katalog, javno službo par excellence, bi tudi na nivoju visoko strukturiranih dežel kot Lombardija, Veneto, Emilia-Romagna itd., tudi naša dežela, ki se ponaša z avstroogrsko tradicijo, morala pristopiti k velikim strukturnim projektom funkcioniranja teh inštitucij. V embriju vse to imamo, je dejal Vecchiet, saj je dežela Furlanija-Juljska krajina že leta 1966 izdala odličnen zakon o muzejih, ki ga je še bolj izpostavila z deželno analizo 1983/84, a tega nočejo izkoristiti. Paradoksalno situacijo so pregreli še Langobardi, ki so kot popularizacijska pobuda bili izredno uspešni, le da so bili stroški pretirani.

Diskusijo je popestrila prof. Bairatijeva z milanske univerze, ki je diagnosticirala porazno stanje javnih služb v Italiji. »Bolj se spuščamo s severa proti jugu,« je dejala, »bolj se kažejo posledice burbonske države«. Mestni muzej, ki je v Italiji sinonim za muzej sploh, je v velikem vzponu in pri predlagalcih novih reformah muzejev v velikih čisljih. Čeprav Unescova definicija muzeja govori o ciljnih muzeja, je preohlapna in presplošna ter ničesar ne pove o organiziranosti muzejev, ki jih v Italiji nihče ne uspe kvantificirati. Muzej postaja vse bolj polivalentna institucija propagatorja kulture in vse manj pozornosti posvečajo stalni zbirki, ki je v bistvu osnova vsakega muzejskega dela. Vodilni kader mora biti pravilno strukturiran, med različnimi kustodiat in direkcijsko morajo potekati aktivni stiki, ki na račun stroke ne poudarjajo muzealistike. Prof. Bairatti je v podporo svojim tezam navedla še nekaj števil. Le 51 % italijanskih muzejev je odprtih javnosti, 69 % italijanskih muzejev so javne inštitucije, od teh je 15 % državnih, 47 % spada k javnim upravam, 42 % muzejev je občinskih. Vse to reflektira zgodovinski izvor inštitucije muzeja v Italiji, kjer prevladuje mestni muzej, kot prikaz lokalne zgodovine, ki je eksplikacija Italije pred združitvijo. Zato prevladujejo v Italiji kolekcionistični muzeji z močnim historicističnim navdihom. Mestni muzeji, ki so v osnovi svoj fond ustvarili na podlagi donacij, so kompleksni muzeji, osnovani v prvi ali drugi polovici 19. stoletja na pozitivističnem načelu rangiranja in urejenosti po strokah. Ustroj italijanskega muzeja je izredno tradicionalen in prevladujejo umetnostne galerije ter splošni muzeji s svojimi specialnostmi. Iz analize, ki jo je pripravila dežela Lombardija, izhaja, da število muzejev narašča z naraščanjem lokalne ozaveščenosti predvsem od leta 1975 dalje, in to v mestih od 10.000 do 50.000 prebivalcev. To so manjši lokalni muzeji, razpršeni na teritoriju, ki so zrasi brez načrtovanja in bogatejšega fonda in ki bodo izginili na isti način kot so nastali, ob pomanjkanju politične podpore. Bairattijeva se je absolutno zavzela za sistem velikih inštitucij, ki naj pokrivajo z izpostavitvami celoten teritorij dežele s kompletno dokumentacijo vse premične dediščine ter s kroženjem razstav in bogastev, ki naj bodo v uporabo, užitek in pouk vsega prebivalstva. Torej valorizacija obstoječega bogastva ter zgodovinskega spomina neke skupnosti.

S povsem drugačnimi tezami se je simpoziju pridružil Arnulf Herbst iz Kultur- und geschichtswissenschaftlichen Fakultät v Frankfurtu, ki je prikazal razcvet te kulturne zvrsti v razvitem okolju. Arhitekt Mayer, ki je bil tudi tvorec Gettyevega muzeja v Malibuju, je arhitektonsko povezal desni breg Maine v pravo eskalacijo muzejskih zgradb. »Naš nemški značaj je dejansko pozitivističen,« je priznal Arnulf Herbst, »vendar je pri nas tako, da se strokovnjak ukvarja le s stroko, ostalo mu nudi država.«

Geopolitično stvarnost deželnih muzejev dežele Furlanije-Juljske krajine, predvsem z aspekta etnoloških muzejev, je podal Gian Paolo Gri, docent na tržaški univerzi. Priznal je, da je v deželnem okviru prav etnologija najbolj deprivilegirana in povsem propadla. Etnografski muzeji, predvsem v obmejnih krajih, bi morali prikazovati to, kar je zgodovinsko vedno hotelo zanikati, prisotnost drugorodnega elementa, precej izven mestnega pomerija. Tudi že omenjena Massau Dan ter Isabella Reale iz Vidma nista olepšali stanja muzejstva v deželi, čeprav se pri Furlanijah tudi na tem področju skuša poravnati stvari drugače. V bistvu sta pomanjkanje sredstev ter apatija oblasti glavni vzrok za propad dediščine. Revoltella docet. Kljub odstopu Montenera se v tem imaginarnem muzeju, ki je pa realen po ogromnih vrednostih, ne dogaja kaj bistvenega. Odstopi so moralen protest, javen opomin, ki se ga je poslužila tudi Anna Paola Zugni Tauro, univerzitetni docent, ki je svojo odpoved pogojevala z ignoranco oblasti v kraju Feltre. Tržaške razmere sta prikazali Rossella Fabiani ter Grazia Bravar.

Celotni sestanek je v bistvu prikazal mednarodno, italijansko ter lokalno stvarnost problematike, ki ji v razvitem svetu posvečajo veliko pozornosti. Od razvitosti državne institucije zavisi, kako lahko kaj zaživi in funkcionira, tudi muzeji, ki jih vsakodnevna politika deprivilegira v odnosu do t. i. žive kulture. Pot, ki vodi k pravnemu delovanju teh institucij, trezorjev kulture in zgoščenega spomina, je pot pravnega razumevanja njihove vloge. Izrazita živahnost, ki je karakterizirala omenjeni sestanek, kaže, da je v deželi nekaj visokokvalificiranih strokovnjakov z mednarodnim priznanjem in vsemi kvalifikacijami, ki se zaradi strukturnih težav ne morejo uveljavljati v taki meri, kot bi od njih lahko pričakovali. Njihova naloga je, da javnost s temi problemi seznanijo, da senzibilizirajo politiko ter nudijo deželni kulturi tisto, kar vsi od njih pričakujejo.

Boris Gombač

RAZSTAVE

800 LET NEMŠKEGA REDA

Ob numizmatični razstavi v dunajskem Kulturnozgodovinskem muzeju

V prostorih Kulturnozgodovinskega muzeja (KHM) na Dunaju je bila v času od avgusta do decembra 1990 pozornosti in ogleda vredna razstava ob 800. obletnici ustanovitve Nemškega reda. Razstavo in skromen, vendar izredno informativen »spremni katalog« je pripravil kustos Numizmatičnega kabineta (Münzkabinett) Karl Schulz. Zgodovina Nemškega reda je bila na razstavi predstavljena ob prikazu številnih srednjeveških in novoveških medalj in novcev, ki jih je koval Red v teku svojega obstoja. Na razstavi so predstavljene »samo« medalje in kovanci iz zbirke dunajskega denarnega kabineta, kar nikakor ne pomeni, da je razstava zbirke dunajskega kabineta skromna po številu ali kvaliteti; prav nasprotno. Ustanovitelj zbirke medalj in kovancev Nemškega reda na Dunaju je bil veliki mojster Maksimilijan Franc (1780—1801). Sprva je zbirka Nemškega reda štela nekaj sto primerkov, njegovi nasledniki pa so zbirko še dopolnjevali. V prvi polovici 19. stoletja so bili narejeni prvi sumarni katalogi zbirke kovancev in medalj Nemškega reda. Nad 300 primerkov je bilo prvič sistematično razdeljenih na šest primarnih skupin, in ta razdelitev je kot osnova ostala skoraj nespremenjena vse do danes. Že prvi katalog zbirke je povzročil veliko zanimanje za kovance in medalje Nemškega reda, in zbirka je že v nekaj letih močno narasla.

Na tehnično sicer skromno opremljeni razstavi so prikazane poglobitve in nikakor ne vse medalje in kovanci, ki jih premore kabinet Kulturnozgodovinskega muzeja. Avtor razstave je z izborom najpomembnejših medalj in kovancev v grobih orisih dejansko prikazal zgodovino Nemškega reda od ustanovitve, bolje rečeno od srede prve polovice 13. stoletja, pa nekako vse do danes, in sicer na način, da tako strokovnjaku kakor tudi laiku govori dejansko samo predstavljeni predmeti. Za aktualno muzeološko znanost je razstava tehnično, pa tudi pedagoško seveda povsem zastarela, ker sta se tako avtor kot postavljalec odločila za klasično formulo predstavitve kovancev in medalj. Prav klasična postavitve razstavljenih predmetov, brez najmodernejših avdio in video sistemov, brez revolucionarnih in ambicioznih arhitektov, se približuje naravi kovancev in medalj in omogoča, da na sebi svojstven način sami spregovorijo.

Nemški ali Tevtonski, pri nas pa tudi Križniški red (Orden des Hospitals Sankt Marien vom Deutschen Hause), je nastal v času tretje križarske vojne (1189—1192), ko so nemški trgovci ob priliki obleganja mesta Akkon v Palestini osnovali poseben Red za nego bolnikov in ranjencev. Ob ustanovitvi Reda, ki se je posvetil predvsem osvoboditvi svetih krajev, borbi proti poganom in nevernikom ter oznanjevanju prave vere, ni nihče slutil razsežnosti tega dogodka. Leta 1198 se je Red iz bolniškega reorganiziral v viteškega, in dobil ime Nemški red tudi zato, ker so bili člani Reda predvsem Nemci. Papež Inocencij III. je leta 1199 Red tudi uradno potrdil. Člani Reda so polagali redovniške zaobljube in kot redovniki živeli v skupnosti. Organizacija reda, na čelu z dosmrtno izvoljenim velikim mojstrom, oziroma generalnim kaptljem, je bila izrazito centralistična. V Red so lahko vstopale tudi redovne sestre, ki so opravljale predvsem gospodinjska dela in seveda tudi laiki in familiarji. Za razliko od reda Ivanovcev so pripadniki Nemškega reda nosili bela ogrinjala s črnim latinskim križem na hrbtu.

Nemški red se je tekom srednjega veka razvil v pomembno cerkveno, politično in vojaško silo. Na eni strani je treba poudariti pomembne civilizacijske in gospodarske zasluge Reda, na drugi strani pa je Nemški red tudi sinonim za bedo in krutost; zgodovina Nemškega reda priča o obojem. Prodiranje islamiziranih Turkov v Sirijo in Palestino je primoralo Red, da se je v začetku 13. stoletja povsem umaknil v Evropo, sprva na jugovzhodno mejno področje rimsko-nemškega cesarstva, kjer si je pridobil precejšnja posestva na Madžarskem in Hrvaškem, kasneje pa predvsem na področju Pribaltika. Po padcu Akkona v muslimanske roke leta 1291 so postale Benetke prehodno središče Nemškega reda. Od leta 1309 do 1457 je za prestolnico Nemškega reda veljal Malbork (Marienburg), od tam pa se je preselil v Königsberg (Kaliningrad). Knez Konrad Mazovski je namreč že leta 1226 povabil Nemški red na Poljsko, da bi se tam borili proti nepokristjanjenim Prusom. Čeprav je bil Red kot država zunaj okvirov rimsko-nemškega cesarstva, ji je cesar Friderik II. leta 1226 z Zlato bulo podelil status samostojne države. V listini je bil med drugim izdan poseben privilegij, na osnovi katerega je smel Nemški red na vseh svojih posestih izkoriščati tudi kovno pravico.

Red je s svojo svetno in posvetno naravo od 13. stoletja dalje odigral pomembno vlogo kolonizacijske sile, še posebej na pribaltskem področju, kjer je predstavljal pomembno gospodarsko in vojaško velesilo. Leta 1237 so pristopili člani Reda mečenoscev (Schwertbrüder), ki so gospodarili na ozemlju vzhodne pribaltske obale, k Nemškemu redu. Konsolidiran in ojačan je začel Nemški red svoj pohod proti nepokristjanjenim sosedom, sprva proti Prusom. Osnovno moč Reda in države so predstavljala gospodarsko močno razvita mesta, med njimi predvsem Torun, Kwidzyn, Klaipeida in Königsberg. Kot svetni gospod je veliki mojster Reda posedoval in koristil med drugim tudi kovno pravico.

Za začetek kovanja Nemškega reda moremo označiti srebrne braktate iz leta 1235. Ker gre za kovance brez vsakega napisa na averzu in reverzu, jih moremo pripisati Nemškemu redu dejansko samo na osnovi lika, na katerem se najpogosteje pojavlja podoba križa ali viteza Nemškega reda. Braktati Nemškega reda so po velikosti majhni (ne dosegajo tolarске velikosti) in med sabo dokaj različni tudi zato, ker so jih kovali v različnih mestnih in škofijskih kovnicah. Na razstavi je moč ločiti braktate s ščitom Reda, s prostostoječim ščitom brez križa, s podobo vrat ali krone in slednjič, s podobo zastav in drugo specifično dekoracijo. Prve kovance Nemškega reda so kovali v kovnicah v Torunu, Königsbergu in Gdanskju ter v škofijski kovnici v Elbnegu.

Srebrni solidi ali šilingi (60-ti del srebrne marke) in četrtak velikega mojstra Winricha Kniprode (1351—1385) nam v zvezi s problematiko določanja posameznih kovancev dajejo veliko boljšo osnovo. Le-ti so namreč nosili njegovo ime ali pa vsaj napis *Generalis magister*. Najpomembnejši kovanec tega obdobja je bil šiling, ki je bil vzor tudi sosednjim svetnim kovnicam. Podobe v pruskih kovnicah izkovanih šilingov se do 15. stoletja niso bistveno spreminjale. Na prednji strani novca je bil v grbu upodobljen križ velikega mojstra, na hrbtni strani pa je bil prikazan navaden križ Nemškega reda. Ob koncu 15. stoletja zasledimo na kovancih tudi upodobitve družinskih grbov posameznih velikih mojstrov, kot npr. na šilingu Martina Truchsesa Wetzhausena (1477—1489) ali na grošu Johanna Tiefena (1489—1497) in vojvode Friedricha Saškega (1498—1510).

V obdobju srednjega veka je Nemški red le izjemoma koval zlatnike. Na razstavi sta prikazana dukata velikega mojstra Heinricha Plauena (1410—1413) ter goldinar zadnjega v Prusiji vladajočega velikega mojstra Albrechta Brandenburškega (1511—1525—1568) iz leta 1520. V numizmatičnem oziru je slednji pomemben prav zaradi dokončne uveljavitve prakse datiranja kovancev. V drugi polovici 16. in v 17. stoletju se je le nekaj velikih mojstrov odločilo kovati zlate goldinarje; med njimi so na razstavi predstavljeni: dukat litovskega mojstra Walterja Plettenburškega (1494—1535) iz leta 1533, dukat nadvojvode Maksimilijana (1590—1618), dvojni dukat velikega mojstra nadvojvode Karla (1619—1624), dukat velikega mojstra Johanna Evstahija Westernacha (1625—1627) iz leta 1626, dvojni dukat velikega mojstra Johanna Kasparja Amprinškega (1664—1684) iz leta 1666 ter dukat velikega mojstra Franca Ludvika Pfalz-Neuberškega (1694—1732) iz leta 1701.

Ko je veliki mojster Albrecht Brandenburški leta 1525 uveljavil reformacijo in Prusijo spremenil v povsem svetno vojvodstvo, se je kovanje denarja Nemškega reda iz Prusije preselilo v pribaltska mesta. »Veliki in nemški mojster« Walter Kronberški (1526—1543), kakor se je odtlej imenoval vrhovni vodja Reda, je preselil upravni center v Malbork, kjer so bili izkovani prvi novci Nemškega reda po izgubi Prusije. Na razstavi je predstavljen s srebrnim tolarjem. Red je koval lastni denar še naprej kljub temu, da je nekdanja realna kovna pravica zdrsnila v povsem častno, ki seveda ni imela kaj dosti opraviti z realnimi gospodarskimi dejavniki. Kljub temu je večina mojstrov Nemškega reda vse do konca suverenosti to pravico tudi uveljavljala. Med

redkimi velikimi mojstri, ki niso koristili kovne pravice, omenjam kot primer Wolf-ganga Schutzperja (1543—1566) in Georga Wenkenheima (1566—1572).

V začetku 17. stoletja je veliki mojster nadvojvoda Maksimilijan I. koval različne tolarske nominalne v Nürnbergu in v Hallu, njegovi nasledniki pa so kovali tudi v drugih kovnicah nemškega cesarstva. Na prehodu iz 17. v 18. stoletje je veliki mojster Franc Ludvik Pfalz-Neuburški kot nekdanji škof v Breslavu koval tolarske nominalne Nemškega reda v škofijski kovnici, veliki mojster in nekdanji kölnski nadškof Klemens Avgust (1732—1761) pa v kölnski kovnici. Po drugi strani pa omenjam primer velikega mojstra nadvojvode Leopolda Wilhelma (1641—1662) in velikega mojstra nadvojvode Karla Jožefa (1662—1664), ki sta kot škofa v Olomovcu z izjemo enega pfeniga iz leta 1652 kovala novce samo za to škofijo. Na razstavi sta predstavljena srebrnika za 15 krajcarjev iz leta 1661 in 1663. Veliki mojster Johann Kaspar Amprinški je za Nemški red koval tudi v kovnici Mainz, veliki mojster Ludvik Anton Pfalški-Neuberški (1685—1694) v Friedburgu in Würzburgu, veliki mojster Karel Aleksander Lotarinski (1761—1780) pa je uporabljal usluge kovnice Wertheim. Med drugimi je moč videti različne srebrne tolarske nominalne in groše, omenjam samo tolar iz leta 1673, dvojni groš iz leta 1688 in kovanec za 20 krajcarjev iz leta 1776.

Posebno etapo v denarni zgodovini Nemškega reda predstavljajo kovanci litvanskega Reda mečenoscev, ki se je leta 1237 združil z Nemškim redom in pod vodstvom deželnega mojstra ostal dokaj avtonomen. V kovnicah Tallin, Cesis in Riga so od 15. stoletja dalje kovali svoj denar. Srebrni šiling je sprva tudi tu predstavljal osnovni kovanec, kasneje pa je kot večji srebrni kovanec prevladala srebrna marka. Zlate goldinarje so kovali skupaj z velikim mojstrom Nemškega reda. Prve kovanice moramo pripisati Cissu Ruttenberškemu (1424—1434), dejansko pa je bil deželni mojster Wolter Plettenberški prvi omenjen na kovancih. Le-ta je v različnih kovnicah koval tako srebrnike kot tudi zlatnike, med drugim omenjam razstavljeno marko iz leta 1516, ki jo je koval skupaj s škofom iz Rige. V isti kovnici je bil izdelan tudi šiling deželnega mojstra Hermanna Bruggenaya (1535—1549) iz leta 1547. Na razstavi je moč videti primerke tolarjev, mark in šilingov, ki so pretežno opremljeni z družinskimi grbi mojstrov. Protestantizem je bil tudi v Litvaniji močan dejavnik zgodovinskega dogajanja, vendar je litvanski mojster za razliko od velikega mojstra ostal zvest katolicizmu. V času mojstra Wilhelma Fürstenberškega (1557—1559) in njegovega naslednika Gottharda Kettlerja (1559—1562) se je Litva zapletla v vojno z Rusijo. V tem obdobju zasledimo tudi prve primerke kovanja zasilnega denarja Nemškega reda. Razstavljena sta raritetna primerka iz leta 1558 in 1559. Kettler je kot svetni vladar nadaljeval s kovanjem denarja, vendar zunaj Nemškega reda, zato npr. razstavljene šilinge iz leta 1576 ne moremo priznavati za denar Nemškega reda, čeprav ima korenine prav v tradiciji kovanja Nemškega reda. Številni poskusi Nemškega reda, da si ponovno pridobi izgubljeno področje v Litvaniji, so bili enako neuspešni, kakor v primeru Prusije.

Med razstavljenimi medaljami, ki slikovito predstavljajo zgodovino Reda, prav tako obstaja več medalj v spomin na vojaške zmage, kot pa onih, ki spominjajo na poraze. Obstaja nemalo znakov, ki so jih izdelali ob obletnicah pomembnih dogodkov in ki jih ne moremo direktno pripisati Redu. Jubilejna spominska medalja, izdelana leta 1910 na Poljskem, spominja na večstoletno nemško-poljsko nasprotovanje in proslavlja 500-letnico zmage poljskega kralja Vladislava nad Nemškim redom pri Tanenbergu (Grünwald). V ponovnih bojih s Poljsko (1453—1466) je Red pretrpel težke ozemeljske izgube ter bil primoran v končno priznanje suverenosti Poljske. Druga spominska medalja slavi začetek upora poljskih mest iz leta 1454, ko so si le-ta v 13-letnem uporu proti Nemškemu redu uspela priboriti neodvisnost, veliki mojster pa je moral potrditi vazalni odnos dežele poljskemu kralju. Stoletnico neodvisnosti je Gdansk ovekovečil z izdelavo spominske medalje leta 1654 in 1754, Torun pa leta 1754.

Med prelomne poraze Nemškega reda štejemo tudi bitko pri Čudskem jezeru leta 1242, ko je Aleksander Nevski za dlje časa zaustavil nadaljnjo prodiranje Nemškega reda na vzhod proti Rusiji. Prelomni dogodek v razvoju Nemškega reda predstavlja leto 1525, ko je del države Nemškega reda na čelu z Albrechtom Brandenburškim postal svetna vojvodina rodbine Hohenzollern. Le-ta je sicer nadaljeval s kovanjem denarja v novi svetni državi, vendar njegovega razstavljenega kovanca za 3 groše ne moremo več pripisati Nemškemu redu. Z bratislavskim mirom 26. 12. 1805 je dobil avstrijski cesar Franc I. pravico suverenosti nad Nemškim redom, kjer je kot duhovno gibanje in cerkvena ustanova še nadalje deloval. Veliki mojster nadvojvoda Anton Viktor je preselil sedež Nemškega reda na Dunaj, kjer mu je zadal milostni udarec cesar Napoleon I. leta 1809. Leta 1839 je avstrijski cesar Ferdinand I. obnovil Nemški red iz preostalih postojank Nemškega reda v avstrijskem cesarstvu. Ze leta 1805 je prejel avstrijski kralj Franc I. pravico postaviti člana habsburške družine za velikega mojstra Nemškega reda. Grb Nemškega reda se je pojavil tudi v pe-

čatnem grbu avstrijskih kovancev v letu 1807 in 1815, kar predstavlja poslednji primer denarništva Nemškega reda sploh.

Vmesno stopnjo med kovanci in medaljami predstavljajo t.i. posmrtni in pogrebni kovanci, ki so jih nasledniki velikega mojstra ali generalni kapitelj kovali v spomin na umrlega velikega mojstra. Prvi taki kovanci nosijo ime umrlega velikega mojstra Johanna Evstahija Westernacha († 1627). Kljub temu, da ti kovanci niso bili namenjeni za denarni obtok in niso imeli karakter pravega denarja, so nosili nominalne oznake, v tem primeru osminko tolarja. Poslednji tak kovanec je bil izdelan v spomin umrlega mojstra nadvojvode Maksimilijana Franca, ki je bil izdelan v kovnici Würzburg leta 1801.

Medalje Nemškega reda je mogoče razvrstiti v dve veliki skupini, in sicer na medalje, ki predstavljajo pomembne osebnosti Nemškega reda, in na medalje, ki so povezane z določenim pomembnim zgodovinskim dogodkom v zvezi z Nemškim redom. Slednje pogosto tudi nosijo podobo (zgodovinske) osebnosti. Na prvi medalji Nemškega reda, ki datira v leto 1523, je upodobljen veliki mojster Albrecht Brandenburgski. Tej kovani medalji so sledile številne, pretežno vlite medalje, ki pa vse datirajo v obdobje, ko je bil Albrecht Brandenburgski že svetni pruski vojvoda. Veliki mojster Walter Kronberški na področju izdelovanja medalj nikakor ni zaostajal za predhodnikom. Že leta 1528 so bile izdelane njegove prve medalje. Na razstavi predstavlja posebnost medalja medaljerja Friedricha Hagenauerja, ki jo strokovnjaki datirajo v leto 1531, čeprav nosi napis na reverzu letnico 1525. V tem specifičnem primeru gre za poudarjanje kontinuitete velikega mojstra Nemškega reda, ki je bila z izstopom Albrehta Brandenburgskega iz Reda precej načeta. Veliki mojstri v Königsbergu vse do nadvojvode Maksimilijana izdelovanju medalj niso posvečali posebne pozornosti.

Iz obdobja 16. stoletja na razstavi izstopata srebrna medalja velikega mojstra Wolfganga Schutzperja in zlata medalja Heinricha Bobenhausenskega (1572—1595), toda šele nadvojvoda Maksimilijan Franc, ki je bil že v času svojega koadjutorstva upodobljen na medalji, je posvetil izdelovanju medalj veliko pozornost. Rariteto predstavlja primer spremembe letnice na že obstoječi medalji ter prvič vpeljana praksa upodabljanja križa Nemškega reda na prsni strani portreta, medtem ko je bila hrbtna stran medalje namenjena Maksimilijanovemu izbranemu motu *MILITEMVS*. Podoba šotorišča na reverzu spominja na turške vojne, prav tako pa simbolizira splošne naloge Nemškega reda. Napis na reverzu medalj so ob koncu 16. in v prvi polovici 17. stoletja pretežno še zelo skromni. Le redke so medalje iz tega obdobja, ki nosijo napis dostojanstva velikega mojstra. Rariteta medalja iz leta 1604 označuje velikega mojstra Maksimilijana kot *MA*(gistri) *PRVS*(siae) *ADMI*(nistrator). Na medaljah velikih mojstrov nadvojvode Karla iz leta 1621 in nadvojvode Leopolda Wilhelma iz sredine 17. stoletja je upodobljen samo križ Nemškega reda, brez častnega naslova. To pa po drugi strani kaže tudi na to, da te medalje v prvi vrsti niso bile izdelane za potrebe Nemškega reda. Oba velika mojstra in nadvojvoda sta bila namreč istočasno tudi (naslovna) škofa več škofij, ki tudi niso bile našteje na medaljah. Tako sta bili obe medalji dejansko vsespolšno uporabni.

Zlata medalja velikega mojstra Johanna Kasparja Stadiona iz leta 1628 pa po drugi strani nosi celoten naslov, enako tudi medalje Johanna Kasparja Amprinskega iz leta 1664. Zlata medalja velikega mojstra Ludvika Antona Pfalz-Neuburškega iz leta 1684, dve srebrni medalji Franca Ludvika Pfalz-Neuburškega iz let 1730 in 1732 ter dve srebrni medalji Klemensa Avgusta, vojvode bavarskega iz leta 1750 uvajajo nov sklop medalj, ki jih moremo zaradi velikega formata in tipičnega stila uvrstiti med baročne. Le-te nosijo v reverzu pretežno kratice uradnega naslova velikega mojstra. Povod izdelave teh odlikovanj pa ni bil vedno (tesno) povezan z Nemškim redom, saj so bili ti veliki mojstri tudi škofje posameznih škofij in je zato težko posamezno medaljo pripisati Nemškemu redu oziroma škofiji.

Vojvoda Karel Aleksander Lotarinški je po smrti žene Marije Ane (sestra cesarice Marije Terezije) nastopil kot eden redkih velikih mojstrov iz vrst svetnih gospodov. Z njegovo izvolitvijo je prišel Nemški red pod vpliv habsburško-lotarinške dinastije. V spomin na njegovo izvolitev je bilo narejenih kar nekaj medalj, med drugim tudi razstavljen vilita medalja dunajskega oblikovalca in medaljerja Antona Domanocka iz leta 1761. Druga njegova medalja z razstave skuša s predstavitvijo jerruzalemskega kralja Gottfrieda (Godefroi) Bouillonskega kot predhodnika lotarinške plemeniče hiše poudariti legitimnost novega velikega mojstra, ki je bil poleg tega tudi državni upravitelj avstrijske Nizozemske v Bruslju. Prav tam so vsakoletno od leta 1761 do 1779 izdelovali t.i. novoletne medalje, na katerih so bile upodobljene najpomembnejše osebnosti in njihovi dosežki leta. Za leto 1761 je bila izbrana upodobitev Karla Aleksandra v spomin na njegovo izvolitev za velikega mojstra Nemškega reda. Od tega časa dalje je bil Karel Aleksander upodobljen ali z zlatim runom ali s križem velikega mojstra na prsih.

Velikega mojstra Maksimilijana Franca, ki je bil med drugim tudi kölnski nadškof in münsterski škof, je leta 1801 nasledil nadvojvoda Karel Ludvik, brat cesarja Franca II. Ker pa ni položil večnih zaobljub, ga je leta 1804 nasledil mlajši brat Anton Viktor. Uspel je doseči poseben spregled, tako da je smel nositi poleg Reda Marije Terezije tudi križ Nemškega reda. Izredno redka nedatirana medalja medaljerja Jožefa Daiserja, izdelana verjetno med leti 1801—1804, predstavlja nadvojvodo Karla z znakoma obeh redov. Veliki mojster Anton Viktor je z novim statutom leta 1833 uspel korenito spremeniti Nemški red ter je nekdanji nemški značaj Reda spremenil v povsem avstrijskega. Njemu v čast je posvečena razstavljena medalja Jožefa Langa iz leta 1833, ki na hrbtni strani v pečatu Reda prikazuje motiv Madone. Na razstavi sta predstavljeni tudi vlita medalja s portretom mojstra nadvojvode Antona Viktorja kot udeleženca Dunajskega kongresa leta 1815, in leta 1835 izkovaná posmrtna medalja v formi spominske medalje. Naslednik nadvojvoda Maksimilijan Jožef (1815—1863), član italijanske veje Habsburžanov, je že leta 1803 prestopil med člane Nemškega reda. V času njegovega vodenja Nemškega reda so stopile v ospredje socialne komponente, čemur je prav gotovo pripomoglo pospeševanje razvoja ženskega dela Nemškega reda in duhovniški konvent. Edino medaljo z njegovim portretom, ki je tudi razstavljena, je po njegovi smrti leta 1868 izdelal priznani medaljer Karl Radnitzky.

Z velikim mojstrom nadvojvodo Wilhelmom (1863—1894) je prišel na čelo Nemškega reda sin nekdanjega velikega mojstra Karla Ludvika. Medaljer Karl Radnitzky, ki je izdeloval medalje že za velikega mojstra Maksimilijana Jožefa, je bil tudi avtor spominske medalje, ki je bila izdelana ob priliki njegovega svečanega ustoličenja. Na razstavi je moč videti tudi medaljo v spomin na njegovo smrt, ki je izdelana v stilu nekdanjih spominskih žetonov. Na njem je upodobljen tudi del grba avstrijskega Andrejevega Reda. Veliki mojstri se proti koncu 19. stoletja namreč niso povsem striktno držali prepovedi nošenja znakov drugih redov. Temu pritrjuje tudi spominska medalja ob ustoličenju velikega mojstra nadvojvode Evgena (1894—1923). Grb je bil namreč obdan z zlatim runom, ki ga poprejšnji habsburški veliki mojstri striktno niso upodabljali. Pač pa na medalji niso upodobljeni znaki drugih avstrijskih Redov, ki sta jih npr. uporabljala njegova predhodnika. Leta 1896 je bila v spomin 200-letnice ustanovitve 4. pehotnega regimenta izdelana spominska medalja, ki nosi uradni naslov »velikega in nemškega mojstra«. Poleg velikega mojstra Evgena je na spominski medalji upodobljen tudi portret ustanovitelja pehotnega regimenta, velikega mojstra Franca Ludvika Pfalz-Neuburškega. Z začetkom 20. stoletja se na medaljah Nemškega reda pojavljajo številne okrajšave, ki se nanašajo na sam regiment ali na npr. pridružena strelska in glasbena društva ter tovarišije. Med prvo svetovno vojno je bilo v seriji medalj, ki so upodabljale avstrijske vojskovodje in ki so bile narejene v dobrodelne namene, izdelanih nekaj medalj generalpolkovnika nadvojvoda Evgena, na katerih je bil v nekaterih primerkih upodobljen tudi znak Nemškega reda. To seveda niso bili uradni znaki Nemškega reda oziroma velikega mojstra.

Medalje, ki predstavljajo zgodovino Nemškega reda, na katerih niso predstavljeni veliki mojstri, so zelo redke. Tu in tam so na medaljah predstavljeni npr. deželni komturji, medtem ko navadni člani-vitezi na medaljah niso upodobljeni. Na razstavi je med drugim predstavljena medalja iz leta 1581, na kateri je upodobljen grb komturja Konrada Knippingga, vendar brez njegovega portreta. Iz serije medalj, ki so bile izdelane ob praznovanju stoletnice westfalskega mirovnega kongresa, je na razstavi medalja s podobo Johanna von Giffena, poslanca Nemškega reda. Končno obstaja še sklop jubilejnih medalj, ki spominjajo predvsem na dobre, pa tudi na manj dobre dogodke iz zgodovine Nemškega reda. Med prvimi se na razstavi pojavljajo medalje, ki spominjajo na 550. (1787) in 600. (1837) obletnico ustanovitve mesta Elblag (Elbing) in 500. (1755) ter 600. (1855) obletnico ustanovitve Königsberga. V večini primerov gre za upodobitve deželnih gospodov in pruskih kraljev v jubilejnih letih, s čimer so jih na svojstven način poveličevali; le medalja iz leta 1837 v svoji podobi prikazuje Hermanna Balka kot ustanovitelja mesta Elbing.

Specifični znaki pripadnikov skupnosti poudarjajo posameznikovo pripadnost Redu. Kakor Red sam so tudi medalje sčasoma dobile dvojni pomen: na eni strani je Red predstavljal cerkveno institucijo, na drugi strani pa posebno skupnost izbranih. Medtem ko je bil znak Reda za zasluge osnovan kot nagrada za že izkazane napore in zasluge, se je znak pripadnosti Redu izročal v smislu spodbujanja posameznika in skupnosti za vestno opravljanje bodočih nalog. Prav iz tega vzroka niso izdelovali, kot sicer drugi Redovi, znake Reda v različnih stopnjah in razredih ter stopnjah zaslužnosti, ampak so znaki le opredeljevali nosilčevo funkcijo. Črni križ in križ velikega mojstra s ščitom sta predstavljala osnovno formo Nemškega reda. Veliki mojster je kot posebno znamenje nosil tudi vratni križ. Tekom nekajstoletnega razvoja so se znotraj Nemškega reda oblikovale različne dejanske in častne stopnje ter

službe, ki so jih navzen poudarjali specifični znaki in častni naslovi. Sanitetna služba, redovne sestre in brati so tudi nosili svoje lastne znake. Šele nekako od srede 19. stoletja so pripadniki Nemškega reda smeli pripadati tudi kakemu drugemu Redu, kar obenem pomeni, da so smeli nositi tudi znamenja in odlikovanja drugega Reda.

Osrednja slovesnost ob 800-letnici Nemškega reda na Slovenskem je potekala v nedeljo, 9. septembra 1990 v ormoški župnijski cerkvi ob prisotnosti visokih cerkvenih dostojanstvenikov in predstavnikov slovenske civilne oblasti. Sodobna slovenska historiografija je skoraj pozabila na zgodovinske in civilizacijske zasluge redovnikov Nemškega (Križniškega) reda, obenem pa se je zdelo, kakor da med Slovenci in Nemškim redom še niso pozabljene temne lise iz naše skupne preteklosti. Nemški red je bil še do nedavnega po krivici tudi na Slovenskem sinonim za nasilno germanizacijo. Prav slednja slovesnost je bila prilika za spravo in dokončno pomiritev obeh strani, ki dejansko nikoli nista bili v kakšnem večjem sporu. S to skromno zahvalno slovesnostjo se je svetna in cerkvena slovenska oblast zahvalila Križniškemu redu, ki je veliko pripomogel k duhovnemu in kulturnemu življenju Cerkve v Sloveniji. Ob tej priliki je bil poudarek na tem, kar nas je stoletja povezovalo in družilo, namreč na dobrodelnosti in specifični duhovni drži viteškega reda Križnikov. Slavnostni govornik mariborski škof dr. Franc Kramberger pa je še posebej poudaril zasluge Križniškega reda pri ohranjanju slovenskega jezika v Beli Krajini in še kje, ter njihovo prizadevanje za enotnost slovenskega naroda. Tudi preko Križniškega reda smo bili Slovenci stoletja povezani z ostalo Evropo.

Križniški red je tudi na Slovenskem oznanjal Evangelij z ognjem in mečem, vendar je mnogo več storil z dobrodelnostjo, kulturno, vzgojno in gospodarsko dejavnostjo. Ko je sredi prejšnjega stoletja Nemški red postal povsem red duhovne naravnosti, in je nehal obstajati kot viteški, je tudi na Slovenskem nekako ponovno zaživel še v večji luči. Tudi na Slovenskem so se Križniki posvetili delu v šolah, bolnišnicah, ostarelim in zapuščenim, na Štajerskem, predvsem v okolici Ormoža in Velike Nedelje in v belokranjskih župnijah. Na Slovenskem so Križniki delovali v župnijah Črnomelj, Metlika, Semič, Podzemelj, Vinica, Velika Nedelja, Runeč, Ormož, Hum, Središče ob Dravi, Sv. Miklavž pri Ormožu in v Jeruzalemu nad Ljutomerom. Redovnikom Križniškega reda je bila v času zadnje vojne in z nacionalizacijo po letu 1945 storjena velika krivica, saj je Red poleg številnih človeških izgub med vojno, utrpel tudi veliko materialno škodo z neupravičeno nacionalizacijo precejšnjega dela nepremične in premične dediščine. Visoka in častitljiva obletnica Nemškega reda, ki smo jo na Slovenskem skoraj prezrli, je na eni strani prilika dokončne sprave s preteklostjo, in na drugi strani ponovnega skupnega dela. Ob praznovanju 800-letnice ustanovitve Reda so slovenski križniki izdali skromno jubilejno knjižico, v kateri so z besedo in sliko predstavili svojo bogato preteklost, delo v župnijah in načrte.

Jože Podpečnik

OCENE IN POROČILA

Dubrovački horizonti. I. letnik, št. 1, 2 — XXII. letnik, št. 30. Zagreb : časopis zagrebačke podružnice Društva prijatelja dubrovačke starine. 1969—1990.

Namen izdavanja posebne revije zagrebških Dubrovčanov je nakazan v uvodnem članku uredništva »Beseda bralcem« v prvi številki. Med drugim je poudarjeno, da izdavanje novega časopisa predstavlja skromen poskus društva, povezati člane, obogatiti kulturno življenje in okrepiti zanimanje za dubrovniško preteklost in sedanjost. Uredništvo je zato odprlo strani sodelavcem s področja različnih strok, kajti namen je popularizirati dubrovniške teme z raznih področij. Dubrovnik in Dubrovčani v preteklosti, sedanjosti in bodočnosti, v dubrovniškem kraju, v Hrvatski, Jugoslaviji in tujini, v znanosti in umetnosti, v sodobnem družbenem razvoju in gospodarstvu naj bi bil strnjen program tega časopisa. V načrtu je bilo izdavanje v priločnem oktav (8°) formatu, letno po dve ali celo tri številke, pozneje pa je zaradi raznih vzrokov (tudi finančnih) izhajal časopis enkrat letno v dvojni številki od letnika XII (1981) pa izhaja enkrat letno v povečanem obsegu. V 22. letih je izšlo 30 števil, ki obsegajo okrog 3830 strani.

Casopis ima stalne ali občasne rubrike in sicer: aktualne teme; iz književnosti; prispevki iz zgodovine, kulture in znanosti; feljtoni; nekrologi; obletnice; razstave; iz umetniškega sveta; ustanove; društvena kronika, obvestila ipd. Čeprav se karakter časopisa v 22. letih ni spremenil, lahko samo ugotovimo, da se kvaliteta prispevkov stalno dviga. V začetku so bili prispevki s področja znanosti brez znanstvenega aparata, od št. 12-13 (V. letnik 1973), pa so nekateri članki opremljeni z opombami in s tem dobivajo znanstven značaj. V poročilu se bom omejil na zgodovinske prispevke, predvsem na tiste, ki predstavljajo tehten prispevek k boljšemu poznavanju preteklosti srednjeveškega Dubrovnika. Med drugim so objavljeni povzetki dizertacij ali knjig oziroma monografij, ki obravnavajo dubrovniško preteklost. Posamezni članki so opremljeni tudi z zanimivimi ilustracijami ali originalnim slikovnim gradivom.

Vsebinsko je časopis zagrebških Dubrovčanov zelo pester in raznolik. Iz posameznih člankov se lahko bralci seznanijo s sodobnimi stremljenji mesta Dubrovnika, s kulturno dediščino mesta in njegovo zgodovino. Informirani so o gospodarskih in turističnih načrtih in rezultatih, z razvojem šolstva, športa in drugimi kulturnimi dejavnostmi mesta (npr. dubrovniškimi letnimi igrami). Izkušnje so pokazale, da raznolikost vsebine prispevkov, ki je predstavljena na razumljiv, popularen način, privlači bralce. Med pisci ne najdemo samo strokovnjake, ampak tudi ljubitelje-amaterje. Ta mozaičnost daje časopisu neko specifičnost, ki pa ni na škodo kvalitete. Dvaindvajset let neprekinjenega izhajanja je odraz vitalnosti sodelavcev in uredniškega odbora. Poudariti je treba, da pisci za svoje prispevke ne dobijo honorarja, in da tudi delo uredniškega odbora ni plačano. Veliko priznanje za delo, ki ga je vložil v oblikovanje vsebine DH, zasluži glavni in odgovorni urednik prof. dr. Josip Lučić, po rodu Dubrovčan. Časopis se vzdržuje s prispevki sponzorjev in prostovoljnimi prispevki ljubiteljev dubrovniške preteklosti in naročnikov časopisa. Od leta 1980 (št. 20) objavlja uredništvo obsežne spiske darovalcev prostovoljnih prispevkov za časopis. Časopis torej odraža privrženost in ljubezen zagrebških Dubrovčanov do rodnega mesta.

V 30. številkah DH je objavljenih okrog 170 prispevkov, ki so v celoti ali delno posvečeni zgodovini ali zgodovini umetnosti Dubrovnika ali okolice. Mnogi prispevki predstavljajo rezultate arhivskih raziskav in so prvič objavljeni v DH, nekateri pa lahko zaradi poljudne obravnave znanih tem zadovoljijo najširši krog bralcev. Razumljivo je, da prevladujejo teme iz časa obstoja dubrovniške republike, manj je zgodovinskih prispevkov iz 19. stoletja in sodobnosti. NOB ni obravnavana v nobenem prispevku.

Programsko izhodišče revije je nakazal glavni urednik Josip Lučić v članku z naslovom »Za nove dimenzije v proučevanju dubrovniške preteklosti« (št. 1, str. 45—48), v katerem poudarja, da je k pisanju dubrovniške zgodovine treba pristopiti z vidika nove koncepcije. Zgodovino dubrovniške republike je treba vključiti v hrvaško zgodovino in pri tem upoštevati njen državno-pravni položaj znotraj »kraljevine Dalmacije in Hrvaške«, katere sestavni del je bil Dubrovnik več stoletij. J. Lučić je v mnogih člankih, objavljenih v DH, upošteval ta vidik in to potrdil s konkretnimi primeri. Ker so **bibliografski pregledi** obravnava dubrovniške zgodovine redki in pomankljivi, je zelo koristen Lučićev historiografski pregled za obdobje od 1965—1975 (št. 14-15, str. 38—53).

Prispevkov z objavo **virov** o dubrovniški preteklosti je izredno malo. Kljub temu so zanimivi odlomki dveh potopisov. Objavljen je odlomek o Dubrovniku izpod pe-

resa Konrada von Grünemberga, ki je leta 1486 romal iz Konstanze v Jeruzalem (št. 22, str. 58—61). Znani italijanski literat in prirodoslovec Alberto Fortis (1741—1803) se je kar trikrat na svojih potovanjih po Dalmaciji zaustavil v Dubrovniku in opisuje življenje v njem (št. 14—15, str. 31—37), **Arheologija** je zastopana le s tremi krajšimi članki (dve arheološki najdbi v Stonu iz IX.—XI. stoletja, št. 5, str. 35—39; mitrej v Močićih, št. 7-8, str. 40; rimska cesta Epidaurum—Risinium, št. 26, str. 36—45).

Prevladujejo prispevki o **političnem razvoju Dubrovnika**, o upravi, družbeni ureditvi, odnosih s tujimi državami, pomorstvu, gospodarskem razvoju, pravu, konzularnih zvezah, zdravstvenih in socialnih razmerah, kulturnem razvoju, družabnem življenju in lokalni zgodovini. Josip Lučić je prispeval dva koristna pregledna članka o razvoju dubrovnške republike. V prvem daje zgodovinsko-kulturno-družbeni pregled dubrovnške republike od 16. do 19. stoletja s pregledom literature (št. 22, str. 20—51), v drugem pa kronološki pregled v obliki letopisa od nastanka Dubrovnika do sodobnosti (št. 28, str. 91—120). Na svojstven način razmišlja o razvoju Dubrovnške republike po letu 1358 Ilija Mitić, pri čemer izpostavlja njen status v odnosu do drugih političnih evropskih sil in poudarja njen izjemen položaj med malimi evropskimi državami (št. 26, str. 81—84). Položaj Dubrovnika v arabsko-normanskih akcijah na Jadranu v IX. in X. stoletju prikazuje J. Lučić (št. 18-19, str. 9—12). Več člankov je posvečenih velikemu potresu v Dubrovniku leta 1667 in odmevom nanj v svetu — npr. v Španiji (P. Savin, št. 22, str. 69—73; Ž. Vekarić, št. 11, str. 6—8). Posebej je obravnavan poskus dubrovnškega plemiča Vlaha Kaboge, ki je nameraval restavrirati dubrovnško republiko po Napoleonovem porazu v Rusiji leta 1812 (M. Lucianović, št. 5, str. 46—50). Položaju Dubrovnika v XIX. stoletju sta posvečena dva prispevka, v katerih je poudarjena dvolična politika Avstrije do Dubrovnika (S. Obad, št. 4, str. 34—35; T. Macan, št. 6, str. 27—32). Izeljeniške problematike XIX. stoletja se dotikajo trije prispevki. Avtorje predvsem zanima usoda dubrovnških izseljencev v tujem svetu, predvsem v Ameriki (B. Ogresta, št. 9-10, str. 31—35; S. Obad, št. 23, str. 121—124; M. Mojaš, št. 23, str. 125—133). Tudi struktura dubrovnškega prebivalstva zanima raziskovalce. Prebivalstvo Stona leta 1673—1674 je raziskal Nenad Vekarić (št. 25, str. 67—69), popis tujcev v Dubrovniku leta 1815 pa je predmet zanimanja N. Kisića (št. 18-19, str. 64—65). Trije krajši prispevki obravnavajo politična dogajanja v XX. stoletju do druge svetovne vojne. Pero Depalo piše o stališču dubrovnškega časopisja do veleizdajniškega procesa v Zagrebu leta 1908—1909 (št. 28, str. 76—90), Trpimir Macan o italijanski vojaški blokadi dubrovnške obale leta 1915 (št. 1, str. 42—44) in Franko Mirošević o sporazumu med Hrvatsko republikansko seljačko stranko in Narodno radikalno stranko leta 1926 v Dubrovniku (št. 28, str. 68—75).

Dubrovnška republika je krepila samostojen položaj z vzpostavljanjem zvez z nekaterimi evropskimi državami in področji. V krajših prispevkih obravnavajo avtorji zveze z vladarji Neaplja (I. Mitić, št. 18-19, str. 20—23), z Genovo (I. Mitić, št. 21, str. 32—38), z Bolgarijo (Josip Jelavić, št. 6, str. 33—34) in Senjem (Branko Krmpotić, št. 2, str. 43—48; št. 13, str. 37—39; št. 16-17, str. 123—127).

O **državni organizaciji dubrovnške republike** piše Nadan Petrović (št. 28, str. 200—205), o državnih uradnikih pa Gregor Čremošnik (št. 30, str. 31—37). Ivo Perić prikazuje položaj uprave po volitvah 1869, ko so prišli na čelo uprave dubrovnške občine predstavniki narodne stranke (št. 30, str. 54—60). **Struktura družbe** v času obstoja dubrovnške republike zanima I. Mitića, pri čemer daje poseben poudarek vlogi »Antuninov« in »Lazarinov« (št. 29, str. 71—74). Isti avtor razpravlja tudi o oboroženih silah dubrovnške republike po potresu (št. 9-10, str. 10—13). J. Kovačević se ukvarja z uvajanjem prve privatne pošte v Dubrovniku leta 1847, vendar seže tudi nazaj v obdobje obstoja republike (št. 30, str. 154—155). Cerkvenim organizacijam na področju dubrovnške republike je namenjen le en prispevek. Stjepan Krašić obravnava delovanje dominikancev v času republike (št. 5, str. 57—60).

Zelo veliko prispevkov se ukvarja z dubrovnškim **pomorstvom**, kar je razumljivo z ozirom na pomen te panoge. Pregledna članka sta prispevala Vjeko Bonačić (št. 21, str. 53—59) in Ilija Mitić (št. 25, str. 59—60). Eden najboljših poznavalcev dubrovnškega pomorstva Josip Luetić obravnava v več člankih posamezna vprašanja kot: začetke dubrovnškega brodarstva (št. 7-9, str. 10—11), razne tipe dubrovnških ladij (fijuga, št. 23, str. 83—84; galjica, št. 24, str. 90—92), domače in tuje mornarje ter kadete (št. 25, str. 70—74; št. 26, str. 85—90; št. 27, str. 60—70; št. 30, str. 50—53). O brodarstvu v Slanem piše Ratko Pasarić (št. 23, str. 144—146). Vpliv Lepantske bitke 1571 na dubrovnško pomorstvo razkriva J. Lučić (št. 7-8, str. 12—18), J. Luetić pa omenja sodelovanje Dubrovčanov v španski Nepremagljivi armadi leta 1588 (št. 29, str. 75—78).

Dubrovnškemu **gospodarstvu** so raziskovalci dubrovnškega arhiva posvetili izredno pozornost, zato ni čudno, da tudi v DH prevladujejo nekatere teme iz te problematike. J. Lučić se ukvarja z agrarno proizvodnimi odnosi v Dubrovniku v srednjem veku (št. 3, str. 48—50) in dubrovnškimi obrtnimi panogami v XIII. stoletju (št. 20, str. 18—24). V Dubrovniku so se zelo zgodaj pojavili gospodarski teoretiki. Med

njimi je bil brez dvoma največji Benko Kotruljević (1416—1469), pisec prve knjige o trgovini in popolnem trgovcu. Poleg njega zaslužijo pozornost Nikola Gučetić (1549—1610) in Stjepo Gradić (1613—1683). V zvezi z obravnavo omenjenih ekonomskih teoretikov razpravlja Ivo Dvornik tudi o razvoju denarništva in kovanja denarja v dubrovniški republiki (št. 25, str. 75—86). Posebej razpravljata o Benu Kotruljeviću še Žarko Muljačić (št. 3, str. 32—33) in Petar Fio (št. 20, str. 25—28). Ignacij Voje daje zgoščen pregled razvoja kreditnega poslovanja v srednjeveškem Dubrovniku (št. 29, str. 60—66), I. Mitić razpravlja o pomenu banke San Giorgio v Genovi za dubrovniško pomorsko trgovino (št. 22, str. 52—57). Iz sodobnosti je zanimiv članek (v nadaljevanjih) o gradnji ozkotirne železnice od Sarajeva do Dubrovnika proti koncu 19. stoletja, o njeni ukinitvi leta 1976 ter o perspektivah ponovne povezave Dubrovnika z železnico (Oto Derner, št. 23—29).

Pomembno področje dejavnosti starih Dubrovčanov je bilo razvijanje **prava**. O pravni instituciji »avarea« (škoda, predvsem brodolom) na podlagi dubrovniškega statuta iz leta 1272 govori Ante Marinović (št. 30, str. 42), I. Mitić piše o pravici do azila na področju dubrovniške republike (št. 20, str. 29—32), o kaznovanju homoseksualcev v renesančnem Dubrovniku pa Bariša Krekić (št. 28, str. 45—52). Ponatisnjen je članek Milana Rešetarja o dubrovniških zaporih in kaznovalni politiki od sprejetja statuta 1272 do 18. stoletja (št. 25, str. 96—101). Trpimir Macan se ukvarja s spomenico I. K. Stratica, ki je bil v času francoske vladavine imenovan za rezidenta Dalmacije v Milanu. Macan poudarja, da o tej spomenici piše Fran Zwitter¹ in ocenjuje, da je v njej zabeležena prva ideja o »ilirski državi« (št. 13, str. 46—48).

Odras dubrovniške suverenosti se kaže med drugim pri ustanavljanju **konzulatov** v mnogih sredozemskih in evropskih državah. Bogdan Krizman navaja podatke o poskusu dubrovniške republike, da ustanovi v 18. stoletju konzulat v Zagrebu, vendar je Dunajski dvor to preprečil (št. 1, str. 28—36). I. Mitić, ki se največ ukvarja z raziskovanjem konzularne službe dubrovniške republike, objavlja prispevke o vlogi konzulov v razvoju trgovine in pomorstva (št. 24, str. 67—73), o konzularnih in pomorskih zvezah z Rusijo konec XVIII. in v začetku XIX. stoletja (št. 27, str. 98—105) in posebej o konzularnih predstavnikih dubrovniške republike v Trstu (št. 23, str. 61—70). Posebej ga zanima vloga tujih konzularnih predstavnikov v Dubrovniku in ceremonial pri predaji akreditivov (št. 28, str. 55—59).

Dubrovniška republika je na področju **zdravstvene službe**, humanitarnih in socialnih ustanov sodila med najnaprednejše evropske države. Na mnogih področjih je bila celo vodilna. Zato ni čudno, da najdemo v DH prispevke številnih sodelavcev, ki razpravljajo o tej problematiki. O higiensko-zdravstveni in socialni zaščiti prebivalstva zelo pregledno piše Tomislav Šoša (št. 25, str. 177—182). Posebej so obravnavane razvojno naslednje medicinske dejavnosti: oftalmologija (T. Šoša, št. 24, str. 93—99), radiologija (P. Kačić, št. 9-10, str. 36—40) in zobozdravstvo (T. Šoša, št. 27, str. 202—204). Jurica Bačić prikazuje portrete posameznih dubrovniških zdravnikov XIV. stoletja (št. 26, str. 46—62; št. 27, str. 60—69). O prostituciji in veneričnih boleznih v času republike piše T. Šoša (št. 26, str. 154—157). Leta 1977 so v Dubrovniku proslavljali 600-letnico prve karantene na svetu, ki je predstavljala pomemben člen v borbi proti epidemijam kuge. O lazaretih, tej pomembni zdravstveni ustanovi v Dubrovniku, pišeta Hrvoje Tartalja (št. 16-17, str. 60—70) in Pero Savin (št. 23, str. 139—142). Z zdravstvom so povezane tudi humanitarne ustanove. Mednje sodi dubrovniška sirotišnica, kjer so skrbeli predvsem za najdenčke in nezakonske otroke plemičev. Delovanje te institucije raziskuje več piscev (P. Savin, št. 21, str. 206—207; Ivan Mustać, št. 25, str. 53—58; Mato Mojaš, št. 27, str. 204—216). V starem Dubrovniku je bila zelo cenjena dobrodelnost. V oporokah so Dubrovčani zapuščali velika sredstva za pomoč revnim slojem prebivalstva (Niko Kisić, št. 23, str. 143). Med humanitarne akcije dubrovniške vlade sodi tudi preskrba s hrano (P. Savin, št. 13, str. 40—41) in preskrba z vodo (T. Šoša, št. 23, str. 134—138). V 13. in 14. stoletju so obstajale zelo tesne medicinske zveze med Dubrovnikom in Bosno, kar je predmet razprave Jurice Bačića (št. 29, str. 67—70).

Kulturno življenje je bilo v starem Dubrovniku zelo razvito. Nekatera vprašanja s tega področja obravnava več piscev. J. Lučić daje pregled delovanja dubrovniških latinistov od 15. do 18. stoletja (št. 9-10, str. 3—7, št. 11, str. 3—5). S staro dubrovniško glasbo se ukvarja Nikša Njirić (št. 3, str. 43—47), z delovanjem mestne godbe (od 1843) pa Josip Kovačević (št. 24, str. 190—193). Izredno pozornost je posvečala dubrovniška vlada šolstvu. Ivan Mustać daje zelo celovit pregled splošnega razvoja dubrovniškega šolstva od humanizma do delovanja »Ilirskega zavoda« v Italiji v 17. stoletju ter vpliva jezuitov na dubrovniško šolstvo (št. 30, str. 43—49). Posebej je prikazan kot izjemna šolska institucija jezuitskega reda »Collegium Rhagusinum« (Blaž Čavec, št. 27, str.

¹ V francoski razpravi *Les origines de l'illyrisme politique et la création des Provinces illyriennes* (1933), ki je zdaj izšla tudi v slovensčini (Zwitter, O slovenskem narodnem vprašanju, Ljubljana 1990) — o spomenici na str. 146—147, spomenica sama pa je objavljena v originalu na str. 173—182.

87—97). O vlogi Dubrovčanov v naravoslovnih in eksatnih znanostih razpravlja Žarko Dadić (št. 16—17, str. 71—83).

Več prispevkov obravnava tudi **družabno življenje** v starem Dubrovniku. Tomislav Jakić podaja sliko družabnega življenja v 15. (št. 4, str. 36—40) in v 16. stoletju (št. 13, str. 33—36). O praznovanju zavetnika mesta sv. Vlaha in običajih, povezanih s tem praznikom, pišeta Marko Herendija (št. 7-8, str. 50—55) in Ante Dračevac (št. 30, str. 114—127). O dubrovniških karnevalih nas seznanja Rado Boglić (št. 21, str. 215—217), o igranju šaha (že v 12. stoletju) pa Ratko Pasarić (št. 21, str. 208).

Ceprav so potresi in druge elementarne nesreče (požari) uničili veliko **kulturne dediščine** starega Dubrovnika, Dubrovnik kot celota in njegovi spomeniki vzbujajo še danes veliko pozornost domačih in tujih obiskovalcev. Dubrovnik je postal del svetovne dediščine, saj je bil sprejet v seznam UNESCO-a, in je pod njegovo zaščito. Odličien in strnjen pregled kulturno-zgodovinskih spomenikov je napisal Josip Lučić. Lahko ugotovimo, da predstavlja nepogrešljiv priročnik za vsakogar, ki obišče Dubrovnik, saj daleč presega običajen turističen vodnik (št. 2, str. 47—68). Dokaj izčrpen pri obravnavi kulturnih znamenitosti je Đino Sukno pri »spreходу« po dubrovniških ulicah (št. 24, str. 183—189; št. 25, str. 153—161; št. 26, str. 129—142). Po črnogorskem potresu leta 1979, ki je zelo prizadel mnoge kulturne spomenike v Dubrovniku, so se po letu 1981 začela temeljita sanacijska dela, v katera so se vključili tudi arheologi. Izkopavanja v katedrali so dala presenetljive in nepričakovane rezultate, ki so nastanek mesta predstavila v drugačni luči. Različne poglede na najnovejše rezultate arheoloških raziskav prikazuje Trpimir Macan (št. 23, str. 3—11). O sledovih oblikovanja sakralnega središča v Dubrovniku na podlagi arheoloških najdb v katedrali in okolici razpravlja Josip Stojić (št. 29, str. 56—59). Ker je tudi knežev dvor doživel ob potresu podobno usodo kot katedrala, je bilo treba tudi dvor sanirati in predhodno opraviti arheološke posege. O obnovi poroča Vlaho Benković (št. 26, str. 72—80). Novo muzejsko predstavitev v dvoru predstavlja Edda Portdan (št. 24, str. 9—12). Patricija Veramente-Paviša razmišlja o rekonstrukciji stare vječnice (št. 23, str. 12—16). Nekateri prispevki so posvečeni posameznim spomenikom — Orlandov steber (I. Mitić, št. 4, str. 44—48) ali posameznim objektom — gradnja nove cerkve sv. Vlaha 1706—1716 (Stjepan Krašić, št. 12-13, str. 9—15), stonska Minčeta (P. Veramente-Paviša, št. 27, str. 81—86). Objavljena so tudi razmišljanja o arhitekturi spomeniške vrednosti in njeni vključitvi v muzejske namene (Vedrana Đukić-Bender, št. 26, str. 63—71) in o zaščiti mestne celote v sodobnem razvoju Dubrovnika (Dubravka Beritić, št. 18-19, str. 3—8). Nekaj prispevkov je posvečenih letnim plemiškim dvorcem v dubrovniški okolici — zgodovinski in spomeniški vrednosti (Nikša Vijolić, št. 24, str. 175—177; št. 26, str. 184—189; št. 27, str. 222—224). Po svoje zanimiv prispevek Vladimirja Muljevića, ki poroča, da je porcelan dubrovniškega kneza iz okrog leta 1728 danes razstavljen v Dresdenskem Zwingerju (št. 23, str. 74—82).

O **folklori** govorita dva prispevka. Mato Mojaš piše o narodnih plesih na dubrovniškem področju (št. 18-19, str. 66—81), Nikša Vijolić pa o nekaterih narodnih običajih v Dubrovački Rijeci (št. 22, str. 151—153).

V DH so predstavljeni **portreti** mnogih uglednih osebnosti dubrovniške preteklosti in sedanosti. Med njimi najdemo zaslužne dubrovniške plemiče, trgovce, pomorščake, znanstvenike, zgodovinarje in politike. Prikazan je lik diplomata pri sv. Stolicy Petra Beneša v 17. stoletju (Maks Pelozo, št. 18-19, str. 13—19), matematika in fizika Marina Getaldića v 16. stoletju (Žarko Dadić, št. 1, str. 37—40), italijanskega humanista in avtorja prve tiskane zgodovine Dubrovnika Serafina Razzija (Stjepan Krašić, št. 7-8, str. 26—30), obnovitelja Dubrovnika po potresu plemiča Stjepana Gradića (S. Krašić, št. 24, str. 60—66) in znamenitega matematika, fizika, astronoma in filozofa Ruđera Josipa Boškovića (Stipe Kutleša, št. 27, str. 52—59). Od uglednih Dubrovčanov, ki so posegali v sodobno politiko, pa sta bila prikazana Miha Klarić, hrvatski prepoditelj (Trpimir Macan, št. 18-19, str. 24—44; št. 20, str. 33—36) in politik Frano Supilo (v št. 5: Mirjana Gross, str. 3—15; Dragovan Šepić, str. 16—24; Nikša Stančić, str. 25—28). Nekrolog (z bibliografijo) je bil posvečen pravniku in zgodovinarju Bernardu Stulliju, ki je večji del znanstvenih raziskav posvetil proučevanju dubrovniške preteklosti (J. Lučić, št. 22, str. 95—104). Znamenite Dubrovčane, ki so delovali v tujem svetu v XVI. in XVII. stoletju, je obdelal Ratko Pesarić (št. 22, str. 69—78), v XIX. stoletju pa Vinko Ivančević (št. 2, str. 36—42).

Izredno veliko je prispevkov iz **lokalne zgodovine** o krajih na področju dubrovniške republike. Na vidnem mestu so številni članki Tomislava Macana. Natresel je vrsto zanimivih podatkov (iz zelo raznovrstnega gradiva) o Župi oziroma posameznih krajih na področju Župe. Bibliografijo in vpogled v zapuščino je objavil ob njegovi smrti sin Trpimir (št. 30, str. 68—72).

Med prispevki v DH so tudi razne **teme**, ki ne sodijo v okvir dubrovniške zgodovine, ali so objavljene kot zanimivost. Sem sodi na primer članek o omembi Dubrovnika na Slavoloku zmage sredi Pariza (Ivo Šišević, št. 13, str. 42—43) ali članek o odmevu drugega obleganja Dunaja (1683) v hrvaški književnosti (Alojz Jembrih, št. 24,

str. 84—89). Kljub temu bi posebej opozoril na spominski dnevnik Ive Lučiča »Ratni doživljaji 1914—1918«, v katerem zelo plastično in doživeto opisuje dogodke iz I. svetovne vojne. Kot avstrijski vojak je preživel kalvarijo na soški fronti, nekaj časa pa je preživel v Ljubljani (št. 18-19, str. 54—63; št. 20, str. 37—44).

Na koncu tega sumarnega, bolj ali manj bibliografskega pregleda bi omenil še članke, v katerih avtorji prikazujejo **delovanje javnih kulturnih in znanstvenih ustanov** v Dubrovniku. Dejavnost Zavoda za povijesne znanosti (JAZU) podrobno osvetli Ivo Perić (št. 29, str. 127—130), Muzeja dubrovniškega pomorstva — po revitalizaciji leta 1986 Anica Kisić (št. 27, str. 190—197) in Naučne biblioteke Mirjana Urban (št. 28, str. 12—21).

Uredništvo DH je v 22 letih opravilo plodno in koristno delo. Zgodovinsko problematiko srednjeveškega in sodobnega Dubrovnika in dubrovniškega področja je predstavilo mnogotero in vzorno. Želeli bi v bodoče še več načrtnega in usmerjenega obravnavanja raznih področij dubrovniške preteklosti, predvsem tistih, ki doslej še niso bili dovolj proučeni.

Ignacij Voje

Vasko Simoniti, Turki so v deželi že. Turški vpadi na slovensko ozemlje v 15. in 16. stoletju. Celje : Mohorjeva družba, 1990. 210 strani.¹

Mohorjeva družba je v redno zbirko spet uvrstila zgodovinsko delo, ki bo prav gotovo pritegnilo številne bralce. Da bo knjiga prišla v mnoge slovenske domove dokazuje naklada 30.000 izvodov. Knjiga Vaska Simonitija »Turki so v deželi že« je izpolnila praznino, ki smo jo že dolgo čutili v slovenskem zgodovinopisju. Obdelal je dobo, ki smo jo bili navajeni označevati kot eno najtežjih obdobij v zgodovini slovenskega naroda.

Turški napadalci so skoraj 200 let uničevali imetje slovenskega človeka, ropali njegove domove, njega samega pa odvajali v sužnost. Slovensko zgodovinopisje se je že zelo zgodaj začelo zanimati za turško obdobje, vendar so se raziskovalci omejevali v glavnem le na posamezne pojave, na posamezne dogodke ali so proučevali ožjo problematiko. Znanstvenega dela, ki bi v celoti zajelo problematiko turških vpadov na celotnem slovenskem ozemlju, še nimamo. Najbolj celovite preglede turških vpadov, povezanih s problematiko obrambe, najdemo doslej v nekaterih splošnih pregledih slovenske zgodovine. Prva dela o turških vpadih so se omejevala le na sistemiziranje podatkov v virih. Do prve večje sinteze je prišel Stanko Jug, ki je obdelal turške vpade na Kranjsko in Primorsko od začetka 15. stoletja do bitke pri Sisku leta 1593. Obdelal je predvsem kronologijo in obseg vpadov ter vpadna pota. Čeprav je Simonitijeva knjiga pisana poljudno in namenjena najširšemu krogu bralcev, bo v nekem smislu zadostila tudi znanstvenim potrebam. Avtor je namreč upošteval tudi rezultate lastnih arhivskih raziskav in prišel do mnogih novih spoznanj. Njegov prikaz je doslej najcelovitejši pregled omenjene problematike in zajema v glavnem celotno slovensko ozemlje.

Originalno in duhovito je V. Simoniti izbral naslove za posamezna poglavja. Celotno snov je obdelal v 14. poglavjih. Prvemu poglavju je dal naslov »Kamor udari turško kopito, nikoli več ne raste trava«, pripominja pa, da se ne ve, kdaj so bile izrečene prvič te besede. V poglavju obdela razvoj osmanske države, katere začetek je treba iskati v majhnem obmejnem bejluku Seldžuške države. Izjava Ivana Kantakuzena »Na tisoče strani razdeljeni, so se začeli med seboj prepirati«, je motiv za drugo poglavje, v katerem obravnava vzroke za uspehe osmanske države pri širjenju v evropski prostor. Pri tem se posebej zaustavi ob posledicah Maričke in Kosovske bitke. V naslednjem poglavju, ki mu je dal naslov »Odslej bo moja prestolnica Carigrad«, se je lotil obravnave širjenja Osmanske države na Balkanskem polotoku v času vladavine Mehmeda II. Osvojitelja. V tej zvezi precej podrobno opisuje razmere v Srbiji in Bosni ter odnos srbskih despotov in bosenskih kraljev do Turkov. Po »Zgodovini Srbov« Silva Kranjca, ki je izšla pri Mohorjevi družbi leta 1927, smo dobili v Simonitijevi knjigi spet nov, čeprav časovno omejen prikaz srbske zgodovine.

Namen »svete vojne«, ki so jo vodili Turki, ni bil uničenje neke dežele, temveč podreditve sveta nevernikov. Ta svet so Turki imenovali daru'l — harb — »prebivališče vojne«. V 15. in 16. stoletju so bile slovenske dežele za Turke »prebivališče vojne«. Sistematično začne V. Simoniti obravnavati turške vpade v slovenske dežele s 5. poglavjem, ki mu da naslov »Turki so v deželi že«! Prvi vpad je ugotovljen leta 1408, vendar o njem govori le Valvasor na dveh mestih. Avtor skuša s pomočjo sočasnega dogajanja v Bosni poiskati dokaz za potrditev vesti, ki jih omenja Valvasor. Za slovenske dežele je bil padec Bosne leta 1463 brez dvoma najusodnejši. Kmalu za tem se začenja obdobje najtežjih in najštevilnejših turških vpadov, ki traja skoraj do

¹ Eno oceno te knjige smo objavili že v prejšnji številki Zgodovinskega časopisa (str. 156—157).

konca 15. stoletja. Ker je obramba povsem zatajila, je za naslov tega poglavja vzel stavek iz sramotilnega spisa neznanega meniha, ki ga je naslovil na vladarja leta 1478. Glasi se »Vstani cesar iz spanja, v katerem tako dolgo ležiš!« Prikaz turških vpadov in njihove posledice prepleta avtor z mnogimi citati iz raznih virov. Med drugim navaja pismo kranjskih deželnih stanov papežu Silvestru IV. leta 1474. V pismu stanovi s pretresljivimi besedami rišejo gorje, ki je zajelo družbo in hkrati obupani prosijo za pomoč. Veliko stisko ljudi ob turškem vpadu na Štajersko opisuje sekovska župnijska kronika iz leta 1480. V zavest krščanskega prebivalstva se je začela počasi, toda vztrajno zajedati tesnoba, ki je dobila ime »turški strah«.

Določene uspehe turških čet pri vpadih na slovensko ozemlje pripisuje V. Simoniti dobro organizirani obveščevalni službi in uporabi vodičev. Temu vprašanju je posvetil posebno poglavje, kjer se dotakne tudi načina zasliševanja turških ujetnikov. Na ta način je avstrijska stran prišla do določenih informacij o dogajanju v osmanski državi in o pripravah za vojaške akcije. Strah pred Turki se je povečal zaradi posledic, ki so jih povzročili turški vpadi. Najvidnejši sledovi so bili v opustelosti slovenske zemlje. V. Simoniti sicer opozarja, da so številke o odpeljanih ljudeh v turško sužnost pretirane. Kljub temu navaja, da bi iz Kranjske odpeljali Turki 10—15 % prebivalstva. Konkretno bi to pomenilo 20.000 do 30.000 ljudi, nikakor pa ne 200.000 ljudi, kot omenjajo kranjski deželni stanovi leta 1525. Posebej se dotakne odkupovanja ljudi iz turškega ujetništva, kar se je večinoma vršilo preko Dubrovnika. To je sprožilo posebno obliko trgovine. Opozoriti moram v tej zvezi na manjši spodrsrljaj, ki ga je zakrivil avtor. Omenja Ivana Pastorja, ki se je v 16. stoletju ukvarjal z odkupovanjem turških ujetnikov. Čeprav je te posle opravljal v Dubrovniku, ni bil dubrovniški trgovec, ampak eden najbolj znanih zagrebških trgovcev, ki so se ukvarjali tudi z obveščevalno službo. Trgovina z ljudmi se je razširila tudi na turške ujetnike. Kranjski deželni stanovi so objavili leta 1593 razglas, v katerem so določili nagrado za vsakega ujetega Turka.

Ogrožene dežele so razmišljale o obrambi pred turškimi vpadmi že leta 1470, vendar o kakšni deželni obrambi v tem času še ni bilo sledu. Prvi, ki je začel resneje razmišljati o obrambi, je bil cesar Maksimilijan I., ki je dobil zaradi tega nadimek »zadnji vitez, prvi landsknecht«. Vprašanjem obrambe je posvetil avtor poglavje, kjer opisuje razmere v avstrijskih deželah v času vladavine Maksimilijana I. Čeprav so v Benetkah ustanovili leta 1495 Sveto ligo za »zaščito krščanstva pred Turki«, se Maksimilijan I. tej zvezi ni pridružil, ker bi ogrožala prav njega. Dolgoletna in težka beneško-habsburška vojna, ki se je začela 1502, je preprečila kasnejše protiturške akcije. Kljub odporu predstavnikov deželnih stanov so bili leta 1518 izdani tako imenovani »innsbruški libeli«, ki so uvajali splošni obrambni red. S tem je bil vzpostavljen nov vojaški koncept in ustvarjena podlaga obrambni organizaciji v avstrijskih deželah v 16. stoletju.

Z razdelitvijo nemškega cesarstva po smrti Maksimilijana I. je postal boj proti Turkom pravzaprav privatna stvar avstrijske veje Habsburžanov in s tem njihovih dednih dežel. V zaledju Hrvaške so predstavljale edino vojaško moč, ki bi lahko turško prodiranje zaustavila. Ferdinand I., ki je postal nadvojvoda v vseh avstrijskih deželah, je vedel, da so nekateri turški vpadi posledica nemarnosti tistih, ki bi morali varovati mejo. Zato se je razširil pregovor, da »Turki ne padejo z neba«. Ta misel predstavlja naslov poglavja, v katerem avtor opisuje tretjo fazo turških vpadov na slovensko ozemlje, ki sovпада s časom vladavine sultana Sulejmana II. Veličastnega. O izboljšanju obveščevalne službe govori uvedba zelo razvejane vojaške poštnе službe. To službo so opravljali hitri sli, ki so prenašali tako imenovane »turške glase«. V. Simoniti objavlja popisa iz 1553 in 1556, ki kažeta, kako je bila ta služba organizirana. Govori tudi o razprostranjenosti signalne organizacije v slovenskih deželah. Brez dvoma so vsi omenjeni turški vpadi po letu 1526, ki večinoma niso bili tako obsežni in primerljivi s tistimi iz druge polovice 15. stoletja, imeli v prvi vrsti namen, del Ferdinandove vojske vezati na Kranjsko in Hrvaško, medtem ko bi jo nadvojvoda nujno potreboval na Madžarskem oziroma pri Dunaju.

Prizadevanja Ferdinanda I., da bi sklenil premirje s sultanom Sulejmanom, niso bila uspešna. Avstrijsko odposlanstvo, ki ga je vodil Nikola Jurišič, ni prispelo na cilj, kajti sultan Sulejman je že začel pohod na Dunaj. Tu je sultan leta 1529 doživel popolen neuspeh. Pri obrambi Dunaja se je proslavila vrsta plemičev iz Štajerske, Koroške in Kranjske, še prav posebej pa Ivan Kacijaner. Po turškem neuspehu pred Dunajem je bilo razumljivo, da Turki ob meji ne bodo mirovali. Med ljudmi v krščanski Evropi se je širila vest, da je poveljnik janičarskega korpusa pozdravljaval sultana z vzklikom »Pri zlatem jabolku se spet vidimo!« S tem je mislil cesarsko mesto Dunaj. Tudi ta vzklik je služil avtorju za naslov poglavja, kjer obdela oba Sulejmanova pohoda na Dunaj in njegov neuspeh pri Sigetu 1566 ter njegovo smrt. S premirjem leta 1533 po neuspelem pohodu na Dunaj je bila zaključena deset let dolga doba pogostih turških napadov, ki so prizadeli veliko škodo Beli krajini, ozemlju okoli Kovečva, na Krasu in v Istri; dolgotrajne posledice je občutila tudi Štajerska.

V preostalih poglavjih je težišče obravnave na vprašanih izpolnjevanja obrambe in naseljevanja Uskokov na slovenskem ozemlju, kar je v končni fazi privedlo do prenehanja turških vpadov. Od pomembnejših dogodkov vzame V. Simoniti v pretres poraz krščanske vojske pri Gorjanu leta 1537. Zanima ga usoda Ivana Kacijanerja, ki je bil eden glavnih krivcev za poraz. Pri tem se sprašuje, zakaj je postal Kacijaner nevaren Ferdinandu? Kljub temu, da je bil skoraj 15 let med najpomembnejšimi kraljevimi vojaškimi osebnostmi, je bil zahrbtno ubit v Kostančiji leta 1539. Pokopan je v cerkvi v Gornjem gradu. Na nagrobni plošči je izklesan njegov lik, ob desni nogi pa je upodobljena zgodba o lisici, ki je žerjava povabila v goste in mu ob tej priložnosti pregrizla vrat. Po smrti Ivana Zapolje je Sulejman zasedel Budim leta 1541 in ukinil madžarsko vazalstvo. Kljub temu turškemu uspehu turški vpadi postopno prenehajo. V kolikor se Turki še pojavljajo na slovenskih tleh, se omejujejo le na mejno področje. Ti vpadi tudi ne sodijo več v okvir sultanove politike, temveč gre za napade navadnih roparskih tolp. Zadnji turški vpad je doživela Kranjska leta 1559.

Velike zasluge pri obrambi naših dežel ima slovenski kmet, zato ni čudno, da se je tudi pri nas uveljavila miselnost humanizma, ki s slavospevi povečuje kmeta: »O ti plemeniti kmet, naj Bog te počasti!« Kmetje so namreč sodelovali v deželni vojski, najširša vojaška organizacija je bila »črna vojska«. Kljub temu so se pojavile zahteve po reorganizaciji kmečke vojske. Spiske v vojsko vključenih kmetov ponazarja V. Simoniti z dvema primeroma iz leta 1582. Prvi je iz Špitaliča pri Kamniku, drugi pa iz gospostva Grmače blizu Šmartnega pri Litiji. Zanimiva je ugotovitev o številu mož, ki so sodelovali pri obrambi Štajerske, Kranjske in Koroške. V drugi polovici 16. stoletja naj bi po oceni V. Simonitija fevdalna konjenica, pešci, ki so jih prispevala mesta (skupaj 2000), in kmečka vojska, zbrana z vpoklicem, štela približno 28.000 mož. Posebno pozornost posveti avtor še taborom, ki so jih za svojo zaščito gradili kmetje.

Ko je leta 1564 umrl Ferdinand I., si je njegov naslednik nadvojvoda Karel prizadeval, da bi slovenske dežele, ki so nosile glavno breme v zvezi z vzdrževanjem »krščanskega protiturškega zidu«, prevzele popolno vojaško oblast na Hrvaškem. Za to pa je bil potreben predvsem denar in še enkrat denar. Štajerska, Koroška in Kranjska so namreč od dvajsetih let 16. stoletja prevzele finančno breme za vzdrževanje kraljeve vojske in trdnjav na Hrvaškem. Zato pritegne pozornost bralca navajanje konkretnih števil, za koliko trdnjav in vojakov v Slavonski in Hrvaški krajini so posamezne dežele namenile denar za vzdrževanje. Naraščanje finančne udeležbe posameznih dežel je razvidno iz tabele, kjer so navedena odobrena sredstva za leta 1536, 1545, 1556 in 1578. Ta sredstva so poleg osnovnega namena omogočila okrepitev trdnjav v Sisku in gradnjo nove trdnjave Karlovac. Medtem ko so turški vpadi na slovensko ozemlje prenehali sredi 16. stoletja, so se številčno izredno okrepili na hrvaškem ozemlju: od 1572 do konca 1575 tridesetkrat, samo v letu 1576 pa kar šestdesetkrat.

Za zadnje poglavje, ki se omejuje na turške vojaške akcije na hrvaškem ozemlju, gre namreč za zasedbo Bihaća 1592 in bitko pri Sisku 1593. leta, si je avtor za naslov izposodil napis pod sliko, ki je prikazovala bitko pri Sisku, v stolnici v Ljubljani. Napis glasi: »Ali ne strmiš nad turškimi zastavami in za boj pripravljenimi četami, ki grozijo Kranjski deželi s krutim poginom?« Pri opisu bitke pri Sisku avtor še posebej poudarja delež kranjskih fevdalcev pri zmagi, Andreja Auersperga, Adama Ravbarja, Kristofa Obračana in Jurija Paradeiserja.

Zgoščen prikaz vsebine Simonitijeve knjige naj zaključim z njegovo mislijo iz uvodnega poglavja, ki je, v današnji situaciji lahko zelo aktualna: »To obdobje se je zaradi dolgotrajnosti in usodnosti močno zarezalo v zavest ljudi. Slovenski narod si je namreč ohranil v tem obdobju položaj, ki mu je naravno zagotavljal stik s kulturo in civilizacijo zahodne Evrope, poleg tega pa je to obdobje pomenilo za Slovence tisto, kar naj bi dajalo nekemu narodu občutek samozaupanja, samozavesti in poguma«.

Zal moram opozoriti na neko pomanjkljivost, zaradi katere je prikaz turških vpadov na slovensko ozemlje okrnjen. Namen avtorja je bil obravnavati turške vpade na vsem slovenskem ozemlju, zato bi pričakovali, da bo v pregled vključil tudi turške vpade v Prekmurje. Res je, da se ti vpadi časovno ne ujemajo povsem s konceptom knjige, vendar bi tudi vpadi v Prekmurje po letu 1600 morali biti zajeti. Zelo dober pregled teh vpadov sta v svojih delih dala Ivan Zelko in Franjo Gumilar.

Knjigo o turških vpadih je V. Simoniti popestril s številnimi ilustracijami in zemljevidi. V treh kartah prikazuje teritorialni razvoj osmanskega cesarstva, v eni pa glavne smeri turških vpadov. 49 slik prikazuje vladarje (Habsburžane, sultane, ogrske vladarje), razne vojaške prizore (bitke, rodove vojske), vedute krajev, tabore, dokumente, predmete ipd. Tekstu je dodan pregled virov in literature, ki pa je nekoliko pomanjkljiv in z več napakami. Predvsem pa pogršam zelo pregleden avtorjev članek »Slovenska historiografija o turških vpadih in obrambi pred njimi« (ZČ 42, 1988, str. 505—516). Zelo uporabna je časovna preglednica, v kateri so s poudarjenim

tiskom označeni vsi turški vpadi na slovensko ozemlje (tudi tisti v Prekmurje v 16. stoletju). Na koncu je še dodan seznam manj znanih (turških) besed.

V sedanjem prelomnem obdobju slovenskega naroda, v času našega osamosvajanja, bi potrebovali več takšnih zgodovinskih orisov iz naše preteklosti.

Ignacij Voje

Lothar Gall, *Europa auf dem Weg in die Moderne 1850—1890*. München—Wien : Oldenbourg, 1984. 254 strani + priloge/zemljevidi 4 strani. (Oldenbourg Grundriss der Geschichte ; 14)

Zbirka »Temeljni zgodovinski oris« založbe Oldenbourg sicer ni posebna novost na knjižnem trgu, saj je v izdaji, na katero opozarjamo tukaj, izšla že v prvi polovici osemdesetih let: toda gre za izjemno zanimiv, zlasti študentu in učitelju zgodovine namenjen pregled zgodovinskega (v veliki večini res na Evropo omejenega) razvoja od grške civilizacije do današnjega dne, ki v dvajsetih zvezkih — napisali so jih nemški, deloma avstrijski avtorji — problemsko opozarja na glavne razvojne faze in odprta vprašanja evropske zgodovine in poglede nanje. Vsi zvezki so v tem smislu razdeljeni v tri dele. Prvega, ki sumarno predstavlja sodobno videnje obravnavanega obdobja, drugega, ki izčrpno poroča o sodobnem stanju zgodovinopisja in nasprotujočih zgodovinopisnih razlagah, zadevajočih obravnavano dobo, in tretjega, ki obsega izbrano, tematsko predstavljeno, relevantno zgodovinopisno literaturo. Zvezki Oldenbourgovskega »Zgodovinskega orisa« so tako pregledni, koristni, uporaben in spodbuden pripomoček, ki problematizira ustaljene in stereotipne predstave o preteklosti in omogoča vpogled v najnovejše raziskovalne dosežke.

Tudi zvezek, o katerem poročam in ki (kot je razvidno iz naslova) obravnava drugo polovico 19. stoletja, je v skladu z opisanim konceptom razdeljen v tri dele, ti pa so nato problemsko in vsebinsko zaokroženo razčlenjeni v posamezna poglavja. Avtor Lothar Gall je v uvodu najprej označil obdobje: pod zbirnim naslovom »Strukture in razvojne težnje« v Evropi po 1850 je predstavil evropske »družbe in gospodarstva«, »organizacijo držav in politične sisteme«, »kulturne razmere in cerkvene ustanove«. Pri tem je bila avtorjeva pozornost usmerjena ne le k dejstvu, k podatku, temveč predvsem k primerjavi in k razlikam med deželami, k prepoznavanju za obdobje (1850—1890) značilnih posebnosti, k oblikovanju ustanov moderne meščanske družbe in politike, a obenem spremenjenem in spreminjujočem se razmerju med državo in družbo, med posvetno in cerkveno oblastjo, med družbeno elito in vse bolj relevantno volilno množico. Uvodnemu razdelku prvega — preglednega dela — sledi opozorilo na politične probleme časa 1850—1871, ki je po avtorjevem mnenju svojska celota. Značilni problemi let 1850—1871 naj bi bili namreč: avtoritarne, vendar tradicionalnemu absolutizmu prve polovice 19. stoletja nič več podobne oblike političnega življenja in politične organizacije (Francija Napoleona III, Nemčija v času pred združitvijo, Avstrija Bachovega absolutizma), italijanska in nemška združevalna prizadevanja, ki dosežejo svoj sklep z državno združitvijo dveh narodov in končno: politična prerazporeditev moči v Srednji Evropi, ki naj bi bila v prvi vrsti posledica vzpona leta 1871 nastalega nemškega cesarstva. Zadnje podpoglavje preglednega prvega dela knjige je namenjeno desetletjema 1871—1890: zmagoslavju in krizi liberalizma v sedemdesetih letih 19. stoletja, odnosu med državo in družbo v času po ekonomski krizi leta 1873 in utrditvi meščanskega kapitalizma v zahodni in srednji Evropi in kot tretje: ekspanzivnim in imperialističnim načrtom evropskih držav. Ves ta pregled obsega v nemščini približno devetdeset drobno tiskanih strani in torej zelo sumarno povzema glavna problemska vprašanja obdobja, ki jih avtor kratko strne še v povzetku.

Drugi del knjige z naslovom: »Glavni problemi in težnje v (zgodovinopisnem) raziskovanju« je namenjen različnim stališčem in razlagam (prve in) druge polovice 19. stoletja v zgodovinopisni literaturi. V njem se avtor (bolj ali manj) obširno dotika številnih odprtih vprašanj, ki zadevajo 19. stoletje kot celoto. Na prvem mestu tako postavlja pod vprašaj različne periodizacije obdobja, ki so tesno povezane z vprašanjem, kdaj se 19. stoletje — vsebinsko in problemsko gledano — sploh začne in kdaj konča (zgodovinskih mejnikov vendar ni mogoče postavljati le z letnicama 1800—1900). Nato obravnava nekatera druga nedorečena ali še vedno različno interpretirana vprašanja dobe kot so narava in potek industrijske revolucije, podoba in organizacija »nove meščansko-kapitalistične družbe«, strukturne spremembe v državno-političnih sistemih, pojav nacionalnih držav in narava nacionalnih gibanj v drugi polovici 19. stoletja, različni pogledi na pomen in vlogo vere in cerkve, vloga znanosti in novo nastali mednarodni sistem po letu 1870. Avtorju je uspelo sugestivno pokazati na poglobitve — včasih še vedno močno protislovne — razlage navedenih vpra-

šanji in problemov, in ob kratki primerjavi raznolikih odgovorov razkriti, da celo nekateri — na videz povsem samoumevni pojmi in periodizacijski mejniki — spodbujajo k premisleku in dodatnim pojasnilom. Je celota doba, ki se začne leta 1789 in traja do prve svetovne vojne? Se 19. stoletje začne šele leta 1815 in konča s koncem prve svetovne vojne leta 1918? Je t. i. druga »industrijska revolucija« po letu 1850 res tako samo po sebi razumljiv pojem kot prva, angleška okoli leta 1780, ali pa je ob procesih, kot so tisti v drugi polovici 19. stoletja, bolj upravičeno govoriti o nagli industrializaciji? V kakšni meri je sploh mogoče uporabljati pojem: industrijska revolucija, kadar imamo pred očmi evropsko celino, zlasti njene počasnejše se spreminjajoče dele, med katere končno ne spadajo le regije v evropskem obrobju, temveč tudi Francija? Itd., itd.

Smisel tovrstnega spraševanja in vzporejanja različnih stališč in pogledov seveda ni le v informiranju bralca, ki naj bi razkrilo, da si zgodovinarji marsikdaj celo ob nekaterih temeljnih, na videz povsem neproblematičnih stvareh niso enotni, temveč predvsem v problematiziranju preshematiziranih gledanj in razlag, ki so bolj kot v zgodovinskih stvarnosti utemeljene v teoretskih in ideoloških interpretacijah zgodovine in zgodovinskega razvoja. Učitelju in raziskovalcu, ki se želi o obdobju problemsko poučiti, bo Oldenbourgova zgodovina v pomembno oporo in pomoč, saj mu bo omogočila vpogled v (pretekla in sodobna) zgodovinska razhajanja in razprave in ga spodbujala k bolj razločujočemu videnju preteklih pojavov in procesov.

Vsak zvezek Oldenbourgeve zgodovine ima — kot rečeno — v tretjem delu še krajše opozorilo na poglobilne vire in strnjen pregled zgodovinske literature o problematiki in obdobju, ki ga zvezek obravnava. Zgodovinska zbirka založbe Oldenbourg pomeni torej pridobitev za vsako strokovno knjižnico.

Peter Vodopivec

Dragutin Pavličević, **Hrvatske kućne zadruge, I. (do 1881)**. Zagreb : Sveučilišna naklada Liber, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu, 1989. 368 strani.

O hišni ali družinski zadrugi premorejo Hrvatje sicer obsežno strokovno literaturo, od povsem folkloristične, prek antropološke, etnološke in sociološke do kulturoloških in pravnozgodovinskih del, zlasti zadnje čase pa se tej patriarhalni ustanovi ljudskega življenja vse bolj posveča tudi zgodovinska. Potem ko je izšel leta 1988 pri Školski knjigi in Stvarnosti izbor iz nemščine prevedenih tekstov Ognjeslava Utješenića Ostrožinskega, je nedavno zagledalo luč sveta, čeprav še z letnico 1989, kompleksno in razmeroma obsežno delo Dragutina Pavličevića. Po avtorjevih številnih krajših razpravah na obravnavano temo je pred nami knjiga, ki na novo in strnjeno vrednoti dosedanje vedenje o tej problematiki, odpira obnem nova, doslej premalo osvetljena vprašanja in zavrača nekatere stare ponavljajoče se zmote.

Analitično-zgodovinski osrednji del Pavličevićeve knjige je časovno omejen na nekaj več kot tri desetletja od 1848 do 1881, ozemeljsko pa na ožjo Hrvaško s Slavonijo (Bansko ali Civilno Hrvaško) pred upravno-politično združitvijo z Vojno krajino. S tako teritorialno omejitvijo in le občasnim posegom na širši prostor avtor tudi utemeljuje naslov Hrvatske kućne zadruge. Ker v svetovni literaturi nastopajo zadruge največkrat z atributom »srbske« ali »južnoslovanske«, skoraj nikoli pa pod hrvaškim imenom, se skoraj ni moč izogniti tudi misli, da gre Pavličeviću za upravičeno reafirmacijo zapostavljenega hrvaškega teritorialnega in nacionalnega imena. Nenazadnje je poimenovanje »hrvatska zadruga« prvič uporabil že hrvaški pravni zgodovinar Ivo Krbek, prav ožja Hrvaška pa je imela razmeroma najpopolnejše združno pravo in si je med vsemi južnoslovanskimi deželami najbolj prizadevala ohraniti stari združni način kmečkega gospodarjenja. Pavličevićeve raziskave so dobrodošle še zategadelj, ker je zgodovinska združnemu življenju Civilne Hrvaške posvečalo precej manj pozornosti kot zadrugam na sosednjih ozemljih, zlasti v Vojni krajini.

Atributi, ki so jih zadrugam dajali različni pisci v zadnjih dveh stoletjih, so med seboj zelo različni. Ob srbski, južnoslovanski in krajiški zadrugi naletimo ob drugih teritorialnih poimenovanjih zlasti na naziva »družinska« (obiteljska, porodična) in »hišna« (kućna). Slednji je po avtorjevem mnenju širši od atributa družinska, mogoče pa ga je tudi historično dokumentirati, saj ga najdemo v prvem zakonu Vojne krajine iz leta 1807 ter v večini zakonskih aktov hrvaškega sabora obravnavanega obdobja.

V uvodu podaja avtor najprej kritičen pregled obsežne domače in tuje literature na obravnavano temo, v prvem in drugem poglavju teče beseda o izvoru, klasifikaciji, velikosti, notranji ureditvi in mestu hrvaške zadruge v širšem evropskem in svetovnem kontekstu, nakar sledijo tri poglavja dognanj avtorjevega lastnega raziskovalnega dela. V zadnjem, šestem poglavju so objavljene priloge, predvsem najrazličnejši

sodobni dokumenti, zapisi, ankete in zanimivosti s smiselnim zaključkom iz narodove kulturne zakladnice — ljudsko pesmijo, pregovori in reki v zvezi z združnim načinom življenja in gospodarjenja. Delo odlikuje še bogato slikovno gradivo, skupno 51 fotografij, faksimilov, risb in zemljevidov.

Bistva hišne zadruga in njene notranje ureditve ni bilo nikoli prav lahko definirati in opisati, saj so se zadruga močno razlikovale glede na številne faktorje, od posebnim geografskih do političnih. Pregled vseh pomembnejših znanstvenih in zakonodajnih definicij pripelje do naslednje ugotovitve: »Hišna zadruga je stara patriarhalna ustanova, v kateri živi več družin in nekaj generacij ljudi v enakopravni skupnosti življenja in dela ter ob avtarkični proizvodnji in porabi na skupnem imetju. Vodi jo demokratično izvoljeni starešina, upravlja pa skupščina vseh odraslih polnopravnih članov.«

Zanimanje za ta pojav se je moglo povečati šele v začetku 19. stoletja, ko so politične in druge spremembe odprle vrata v dotlej malo znani slovanski svet, v turški imperij in naprej na Vzhod. Veliko so se s tem ukvarjali zlasti slovanski znanstveniki, pri čemer se nekateri niso mogli upreti, drugi pa so celo zavestno pretirano idealizirali zadrugo kot zgolj slovansko ustanovo, nasprotno germanskemu individualizmu in razumevanju življenja in prava. Medtem ko so bile teorije o obstoju prastarih zadrug med Zahodnimi in Vzhodnimi Slovani razmeroma zgodaj ovržene, pa je bilo mogoče še dolgo braniti hišno zadrugo kot splošen pojav med Južnimi Slovani, razen pri Slovincih. Neazadnje se je tovrstna življenjska skupnost na tem prostoru ohranila še v 20. stoletje, prav od tod pa so prve vesti o njej tudi odšle v svet. Posebej so se temu pojavu posvečali Kopitar, Vrhovec in Karadžić, ki je celo zagovarjal tezo o zadrugi kot povsem srbski ustanovi.

Teorije o zadrugi kot slovanski oziroma južnoslovanski posebnosti je znanost slednjič ovrгла s poglobljenim študijem življenja evropskih in neevropskih ljudstev, zlasti tistih izven dosega velikih trgovskih in kulturnih poti. Dokazala je, da so skupne oblike življenja obstajale pri domala vseh plemenih in ljudstvih na nižji stopnji razvoja, nato pa izginjale in se znova obnavljale vzporedno z napredovanjem oziroma nazadovanjem proizvodnih, varnostnih in komunikacijskih odnosov. Odločilni dejavnik njihovega nastanka in ohranitve torej ni etnične, temveč bolj geopolitične narave. Temu v prid govori tudi obstoj zadruga med Albanci, Turki in drugimi neslovanskimi ljudstvi na Balkanu, zato je pravilneje govoriti o balkanski in ne o južnoslovanski zadrugi.

Glede na to, da spada združno življenje v tradicijsko, nepisano kulturo običajev in da o njem domala ni neposrednih dokumentov, je bilo vselej težko odgovoriti na vprašanje o starosti zadrug. Danes je presežena tako teorija o zadrugi kot fevdalni oziroma vojnokrajški organizaciji kot tudi razlaga njenega nastanka pod bizantinskim ali turškim vplivom. Povsem nemogoče bi bilo namreč razložiti prisotnost zadruga v Vojni krajini in Civilni Hrvaški, ki nista bili nikoli del bizantinske oziroma turške države. Prav nasprotno je bilo med Hrvatmi še v drugi polovici 19. stoletja živo prepričanje o izredni starosti zadrug, kar je prvi znanstveno utemeljil že omenjeni Utješenović Ostrožinski. Najnovejša arheološka raziskovanja v Sovjetski zvezi so dala slednjič prav tistim (Rački), ki so zagovarjali zadrugo kot ustanovo, ki so jo Južni Slovani prinesli s seboj še iz pradomovine.

Na osnovi primerjave dognanj vseh dosedanjih avtorjev, ki so razpravljali o klasifikaciji in tipizaciji hišne zadruga, podaja Pavličević lastne poglede na ta problem, obenem pa pušča odprte tudi možnosti nadaljnjih delitev. Glede na gospodarski kriterij deli zadruga na cele, podvojene in mešane, glede na socialni vidik na kmečkokrajške, plemiške in mestne, po kriteriju lastništva pa na lastniške in nelastniške. V nadaljevanju povzema ugotovitve domačih in tujih avtorjev, da hišne zadruga niso bile po številu nikoli prevelike (povprečje 20—30 ljudi), da so se ob slehernem povečanem naravnem prirastku delile, in da tudi niso bile edina oblika življenjske skupnosti, temveč so vselej in povsod koeksistirale z enodružinskimi gospodarstvi. Zadruga je po Pavličeviću živ organizem, ki se je prilagajal času in prostoru, torej gospodarskim in geopolitičnim pogojem. Gre za zelo odmeven pojav doma in v svetu, kar je v knjigi dokumentirano z odmevi združnega življenja v hrvaški književnosti in še posebej z doslej najboljšežnejšim strnjnim pregledom odnosa socialistov do vprašanja hišnih zadrug.

Osrednji analitično-historični del Pavličevićeve knjige sestavljajo tri poglavja, časovno usklajena s tremi zaključnimi etapami hrvaške politične zgodovine. Avtor skuša na podlagi objavljenih in neobjavljenih virov osvetliti zadnjo fazo obstoja hišnih zadrug, njihovo izginjanje, pospešene delitve, zakonske regulacije in nadvse pomembno vprašanje hrvaške družbe od ukinitve fevdalnih odnosov 1848 do vključno leta 1881. V prvem obdobju, v času neoabsolutizma skušajo to vprašanje reševati neposredno z Dunaja, neupoštevaje domače hrvaške specifičnosti. V naslednjih osmih letih t. i. prednagodbene obdobja 1860—1868 se središče odločanja deloma prenese v Zagreb in na občasno delujoči hrvaški sabor, v tretjem nagodbenem obdobju do 1881

pa liberalne sile na relaciji Zagreb—Budimpešta povzročijo dokončno rešitev združnega vprašanja v smeri likvidacije te stoletne ustanove.

Ko so v prvem, neoabsolutističnem obdobju poskušali hrvaški organi z banom Jelačićem zakonsko regulirati fevdalnih bremen osvobodene zadruge in jih kolikor je le mogoče dolgo ohraniti pri življenju, so prišli s tem v neposredno nasprotje s splošnim državljanskim zakonikom dunajske vlade iz leta 1852. To je narekovalo pospešeno pripravo načrtov združnih zakonov, ki so nato v kratkem parlamentarnem obdobju leta 1861 postali pogost predmet razprave hrvaškega sabora. Glede na to, da je bil hrvaški sabor kmalu zatem razpuščen, je ostal njegov dobro pripravljeni in dokumentirani poskus ureditve zadrug iz leta 1861 brez slehernega rezultata. V času kratkotrajne obnove sabora 1865/66 je ostala glavna ovira zakonske regulacije zadrug ista kot prej: deliti zadruge glede na rodove (loze) ali glave? V bistvu je šlo za temeljno vprašanje ohranitve oziroma razdelitve zadrug, in šele leta 1870 je bil sprejet prvi zakon o zadrugah za Hrvaško in Slavonijo. Ker je izzval pravo razsulo zadrug, je veljal za pogubnega, saj je povzročal samo tajne delitve in številne sodne spore. Kar pet zakonskih aktov v desetletju 1870 do 1880 kaže na splošno zmedo, ki je ob agrarni krizi samo še dodatno škodila kmečkemu prebivalstvu in bila nenazadnje eden od vzrokov za nemire in narodno gibanje leta 1883. Delitev oziroma razbitje zadrug, vpeta med neskladje državljanskega zakonika in združnega prava, je tako vse od ukinitve fevdalnih odnosov ubirala svoja pota in živela v svojevrstnem divjem zakonu z državnimi, davčnimi in šodnimi organi.

Kako je potekal proces tajnih delitev zadrug v praksi, je za zdaj še premalo raziskano vprašanje. Statistična služba je obstajala na Hrvaškem šele od sedemdesetih let, popolnejše podatke pa imamo šele iz leta 1880, zato Pavličević ni mogel podati širše analize procesa. Primerjava zbranih uradnih podatkov iz leta 1880 in nekaterih starejših pomanjkljivih anket kaže, da proces razpada zadrug ni bil tako hiter, kot so govorili in pisali sodobniki. Zadruge so znatno hitreje razpadale v Civilni Hrvaški kot v Vojni krajini, na samem zahodnem in vzhodnem robju, in reški in sremski županiji pa jih okoli leta 1880 sploh ni bilo več.

Med prilogami v zadnjem, šestem poglavju se zdi še posebej vredno pozornosti v hrvaščini pisano poročilo upravitelja posesti A. Kuzmiča zagrebškemu škofu S. Seliševiču iz leta 1699. V njem namreč Kuzmič izrecno omenja izraz »zadruga« pri Hrvatih, vlahih (Hrvati in Srbi) in Bunjevcih v okolici Topuskega, s čimer je mogoče ovreči tezo, da nazivi zadruga, združniki ali združni pred 19. stoletjem niso bili znani ne na Hrvaškem ne v Slavoniji in ne v Vojni krajini. Vse do nedavnega je namreč veljalo prepričanje, da je ta termin prvi zapisal in opisal Vuk S. Karadžić v svojem Rječniku (1818) in da je šele prek srbske zakonodaje prišel tudi v hrvaške dežele.

Pavličevićevo izčrпно delo lahko štejeemo za temeljno delo s področja raziskovanja življenja hrvaškega podeželja, glede na dosedanji (začasni) naslov pa si lahko obetamo nadaljevanja in pritegnitve novih, zlasti katastrskih in davčnih virov, ki bi proces izginotja zadrug osvetlili še v drugačni luči.

Boris Golec

Mahníčev simpozij v Rimu. Celje : Mohorjeva družba, 1990. 439 strani. (Simpoziji v Rimu ; 7)

Septembra leta 1989 je Slovenska teološka akademija v Rimu organizirala simpozij, katerega cilj je bil čim širše sodobnemu človeku predstaviti lik škofa Antona Mahniča (1850—1920); da bi se spoznanja Mahničevega srečanja »za večno« vtisnila v naše znanje, pa so organizatorica simpozija, Mohorjeva družba iz Celja in Krščanska sadašnjost iz Zagreba izdale tudi zbornik. Kot je v uvodni besedi poudaril Maksimiljan Jezernik, je bil namen simpozija objeti vse Mahničevo delovanje na Slovenskem in na Hrvaškem, predvsem pa so avtorji segli po virih, ki so bili marsikdaj pisecem nepoznani ali nedostopni.

Drago Klemenčič je predstavil Mahničevo življenje in delo (»Kratek pregled Mahničevega življenja in dela«). V njegovem duhovniškem delovanju (posvečen leta 1874) lahko ločimo dve obdobji: goriško, ki je bilo razpeto med vzgojno in izobraževalno delo v semenišču, pisanje in urednikovanje, pa tudi posege v politično življenje, ter krško obdobje, kjer je bil kot škof ustoličen leta 1897. Leta 1881 je postal doktor teologije z dogmatsko tezo o peklu (»De inferno«). Bil je urednik revije *Folium Periodicum*, leta 1887 je kot posebno knjigo objavil »Dvanajst večerov«, leta 1888 pa je začel izdajati list, ki »naj služi razodeti resnici«, »Rimski katolik«. Pomembno je omeniti tudi dva dogodka, ki sta sklenila in kronala Mahničevo delo med Slovenci: 1. slovenski katoliški shod v Ljubljani (1892) in ustanovitev Leonove družbe (1895). Na Krku je 1902 ustanovil Staroslovansko akademijo, posvečal se je tisku in sklical dve sinodi. Med 1. svetovno vojno je organiziral pomoč prizadetim, po ita-

lijanski okupaciji pa je bil odveden v internacijo, od koder se je vrnil po letu dni. Umril je v Zagrebu.

Mahničevo osebnost je, s svojevrstnim pristopom, skušal spoznati Anton Trstenjak (»Anton Mahnič skozi prizmo pisave«). Avtorjevo pozornost je pritegnil predvsem Mahničev podpis, v katerem se zrcali njegov značaj: samozavestna in dinamična osebnost, napadalna in polemična narava, nemiren delovni in podjetni duh, disciplinirana in k sočloveku naravnana oseba.

A. Mahniča — filozofa je predstavil Janez Juhant (»Filozofske osnove Mahničevega delovanja«), ki meni, da je bila prav filozofija odločilna za Mahničevo idejno oblikovanje; filozofijo je Mahnič postavil nad vse umetnosti in znanosti in nasploh nad vse človeške dejavnosti. Bil je zelo tipičen predstavnik uniformirane katoliške misli; svoj deduktivni sistem vere in mišljenja je razširjal na vsa področja osebnega in družbenega življenja ter zahteval njegovo dosledno uveljavitev. Razprava Andreja Bratuža (»Anton Mahnič — filozof krščanskega platonizma«) osvetljuje vpliv Platonove filozofije na misel A. Mahniča; dobro — resnično — lepo so silnice, na katerih je temeljila Mahničeva miselna zgradba. Mahnič je svoj nazor označil kot krščanski idealizem, v katerem je Bog ideja vseh idej in resnica vseh resnic.

Ciril Sorč (»Nekatere pomembnejše poteze Mahničeve teologije«) je predstavil razsežnosti Mahničeve teologije: oznanjevanje, pričevanje, pastoralnost in apologetika. C. Sorč je razčlenil tudi vplive različnih idejnih tokov (francoska revolucija, liberalizem in katoliški liberalizem) na teologijo, odmev idejnih in teoloških tokov na Slovenskem ter skozi Mahničevo obrambo verskih resnic skušal odkriti Mahniča — teologa. Avtor je predstavitev sklenil z ugotovitvijo, da je A. Mahnič v veliki meri prispeval k temu, da je slovenski in hrvaški kristjan ohranil zaklad vere v času, ko so se mnogi odvrčali od nje in se oklepali novih idej in vrednot. C. Sorč je tudi avtor predstavitve Mahničeve doktorske disertacije »De inferno«, ki je veren izraz tedanjega odnosa uradne teologije do pekla.

Andrej Sedej (»Nadškof Sedej o škofu Mahniču«) je opisal podobo, ki si jo je o Mahniču ustvaril goriški nadškof Frančišek Borgia Sedej in jo zapisal v nekrologu ob Mahničevi smrti, objavljenem v goriškem škofijskem listu. Smrt Antona Mahniča je pomenila veliko izgubo za krško škofijo, Goriško in druge slovenske dežele. Zapis A. Sedeja izseva skupno lastnost Mahniča in Sedeja — popolno predanost ljudem in Bogu.

V razpravi Jožka Pirca (»Rimski katolik in ločitev duhov«) spoznamo Mahničevo slovensko obdobje, v katerem je njegovo ime neločljivo povezano z »Rimskim katolikom« (prva slovenska strokovna revija, izhajala od 1888 do 1896) in ločitvijo duhov, kar je predstavljalo prelomnico v slovenski cerkveni in kulturni zgodovini. To Mahničevo obdobje sovpadja z začetkom idejne diferenciacije, porajanjem sodobnejšega, načrtnejšega socialnega, političnega in kulturnega prizadevanja za »narodov blagor« na podlagi strankarskega ločevanja. Avtor je orisal duhovno ozadje Mahničeve odločitve o izdajanju lista, »... ki bi razna vprašanja, segajoča v življenje, načelno razpravljal...«, sporočilo »Rimskega katolika« in njegov odmev v slovenski javnosti, na koncu pa se je Pirc spopadel tudi s kritično analizo pomena Mahničevega posega za Slovence.

Z vprašanjem zedinjenja južnoslovanskih narodov se je spoprijel tudi A. Mahnič, v razpravi pa je ta Mahničeva razmišljanja podal Metod Benedik (»Mahničevi pogledi na Jugoslavijo«). Škof Mahnič je to vprašanje doživljal kot človek, ki ceni svoj narod, z njim pa se je soočil kot škof na področju, ki je trpelo zaradi italijanskega nasilja. Mahničev odnos do Jugoslavije odseva spomenica, ki jo je naslovil 31. decembra 1918 na pariško mirovno konferenco, in v kateri je zahteval, da vzhodna jadranska obala ostane Jugoslaviji.

O Mahničevi narodni misli je razmišljal Walter Lukan (»Anton Mahnič in nacionalno vprašanje«). V prvem delu razprave je prikazan Mahničev odnos do nacionalnega vprašanja v luči slovenske historiografije (Lončar, Mal, Gestrin, Melik, Prunk), drugo poglavje pa vsebuje to, kar je Mahnič resnično govoril o tem vprašanju — gre za vprašanje prioritete, t. j. vera ali narodnost, in ker je narod nastal po božji volji, je narod tudi poklican Bogu služiti. W. Lukan je predstavil tudi Mahničevo praktično udeleževanje na nacionalnem polju: Promemoria iz leta 1905, Spomenica škofov goriške metropolije (1916) in deklaracijsko gibanje.

Jože Zadravec (»Mahničeva literarna hotenja«) je predstavil Mahničeve poskuse v literaturi; potopisne črtice, satirične pripovedi, dnevniške zapiske, feljtone, tudi roman »Zadnji samotar«. Razpon njegovih likov je širok. V romansiranih pismih in pripovedih je predvsem pobijal Stritarjev idealizem in pesimizem. Tudi v literarnih težnjah je bil Mahnič logik, človek razuma, bojevit in polemičen z vsemi, ki niso temeljili na izraziti krščanski osnovi.

Razmišljanje Mirka Mahniča o Mahničevem vplivu (»Mahničeva vloga, vpliv in pomen pri Slovencih od 1920 do danes«) je avtorja pripeljalo do sklepa, da so nekatera Mahničeva radikalna idejna, miselna, verska, umetniška, nacionalna in politična

izhodišča pripeljala tudi do obračuna med različnimi svetovnonazorskimi skupinami med 2. svetovno vojno. Mahničovo vlogo je pisec razčlenil v osmih razdelkih: povzetek uporabnih idej, obdobje 1892—1920, Krek, položaj ob Mahničevi smrti, dvajseta leta — Križarstvo in pozabljeni Mahnič, trideseta leta, Mahnič redivivus, Kocbek, velike katoliške manifestacije in študijski tedni, 2. svetovna vojna ter povojni in naš čas.

Taras Kermauner (»Mahničev odnos do sodobne slovenske literature«) se je soočil z Mahničevim ocenjevanjem sodobne slovenske literature (Stritar, Gregorčič, Aškerc in Levstik). Mahniča spoznamo kot prvega profesionalnega slovenskega misleca o umetnosti, kritika, ki je svoje sodbe utemeljeval na ideološko-filozofskem sistemu in zato je treba ta odnos ocenjevati kot odnos krščansko katoliškega misleca in esteta — kritika.

Razprava Marijana Smolika (»Glagoljaštvo v luči cerkvenih dokumentov«) utira pot prispevkom o hrvaškem (krškem) obdobju delovanja A. Mahniča. M. Smolik govori o tem, kdo, kdaj, kje in kako je pravno urejal uporabo glagolice v rimski (latinjski) liturgiji. Anton Mahnič je kot krški škof postal ključna oseba za reševanje vprašanja starocerkvene slovanščine v liturgiji. Ivan Miklavčič (»Mahnič i glagoljica«) je stopnje Mahničevega delovanja na tem področju razdelil na osebno proučevanje zgodovinsko-pravne utemeljitve staroslovenske liturgije v katoliški cerkvi, objavo stališč in ustanovitev Staroslovenske akademije v Krku za proučevanje, negovanje in napredovanje staroslovenske liturgije ter ustanovitev lastne tiskarne Kurytka.

Anton Božanić (»Mahničovo pastoralno djelovanje u krčkoj biskupiji«) je spregovoril o pestri pastoralni dejavnosti krškega škofa na štirih področjih: uveljavljanje staroslovenskega bogoslužja, vzgoja duhovnikov, razne oblike pastoralnega dela za ljudi in socialno delo (posojilnice, zadruga, gospodarski list).

Zaradi vpliva škofa Mahniča na tokove katolicizma je Anton Benčin (»Pastirska pisma biskupa Mahniča«) zbral in ocenil Mahničeve pastoralne poslanice (25), ki skrivajo prenekatero škofovo osnovno misel, odsevajo njegovo zavest o tem, da je voditelj naroda, čuvar in branitelj sprejete vere.

Najmočnejše orožje škofa Mahniča ob prihodu na Krk je bil tisk. Tako je bila vzgoja precejšnjega števila ljudi za javno delovanje, posebno na področju izdajateljstva in novinarstva, po mnenju Mirka Juraja Mataušića (»Publicističko djelovanje biskupa Mahniča u Hrvatskoj«), najvažnejši Mahničev uspeh na publicističnem področju.

Škof Mahnič velja za očeta katoliškega gibanja na Hrvaškem, na katerega duhovnost je tudi odločilno vplival. Razprava Stelle Tamhine (»Mahnič i duhovnost hrvatskog katoličkog pokreta«) odkriva to Mahničovo razsežnost; pisal je o glavnih ciljnih hrvatskega katoliškega gibanja, svoje besede pa vedno pospremil z odgovarjalnimi deli. O Mahničevi vlogi v hrvaškem katoliškem gibanju piše tudi Stanislav Vitković (»Uloga odnosno značenje biskupa Mahniča u HKP«); s svojim katoliškim gibanjem, s katerim je prehitel papeža katoliške akcije Pija XI., je Mahnič prispeval k nastajanju in razvoju hrvatskega katoliškega laičnega delovanja (katoliški tisk, katoliško akademsko društvo, kongres v Splitu...).

Andelko Badurina (»Biskup Mahnič i provincija franjevac trećoredaca glagoljaša«) je razčlenil odnos krškega škofa do tretjerednikov, ki se je zrcalil v trajnem sodelovanju, zvestobi in zaupanju. Tretjeredniki so bili Mahniču v oporo v boju za glagolico.

Z namenom, da bi lažje ocenili začetke in okvir Mahničevega dela v novem okolju, je Mile Bogović (»Političke i crkvene prilike u hrvatskim krajevima u vrijeme Mahničevog dolaska na Krk«) opisal razmere na Hrvaškem ob koncu 19. stoletja, tč je v času, ko so duhovniki izgubljali vlogo vseljudskih voditeljev in je v odnosu med verami prihajalo do zaostrovanja med katoliki in pravoslavni. To razpravo dopolnjuje prispevek Franja Velčića o razmerah v krški škofiji ob Mahničevem prihodu (»Političke, društvene i crkvene prilike u Krčkoj biskupiji krajem 19. stoljeća u vrijeme biskupovanja dra Antona Mahniča«). Ob koncu 19. stoletja je na Kvarnerskih otokih prišlo do nacionalne napetosti med večinskim hrvatskim in manjšinskim italijanskim prebivalstvom, ki pa je imelo politično oblast. Škof Mahnič je uspešno pomagal siromašnemu kmetu, v cerkvene razmere, v katerih se je nacionalni boj tudi odražal, je odločilno posegel z borbo za glagolico. Njegovo delo je zapustilo globoko sled v življenju krške škofije.

Duhovno — akademsko srečanje ob mislecu škofu Antonu Mahniču je nepoznavalcem odprlo novo obzorje, strokovnjake pa gotovo spodbudilo k nadaljnjemu študiju.

Petra Svoljšak

La gente e la guerra. Uredil Lucio Fabi. Udine : Il Campo, 1990. 1. in 2. del. 270 in 387 strani.

Na območju Furlanije-Julijske krajine je v zadnjih letih izšlo več razprav, ki osvetljujejo čas prve svetovne vojne v deželnem okviru. Po nekaj desetletjih zgodovinske retorike in nacionalističnih stereotipov »krvave Gorice« in »trpeče Furlanije« hoče mlajša generacija zgodovinarjev objektivneje proučiti vojno obdobje tako na fronti kot v zaledju. Izledek ene takih zgodovinpisnih pobud je dvodelna publikacija, ki je izšla pri videmski založbi Il Campo z naslovom Ljudje in vojna. Uredil jo je Lucio Fabi, ki že več let proučuje dogajanje na italijansko-avstrijski fronti v času prve svetovne vojne. V prvem delu so priobčene razprave, ki so jih napisali italijanski in slovenski raziskovalci, da bi osvetlili vojno dogajanje tako na eni kot na drugi strani soške fronte, z vidika civilnega prebivalstva. Urednik namreč meni, da mora italijansko zgodovino pisje opustiti retorične stereotipe in razkriti mnogoobrazno vojno stvarnost. V času vojne so v Furlaniji in na Primorskem delovali politični, kulturni, gospodarski in narodnostni dejavniki, ki jih je vredno razkriti. Vojna je bila tudi v naših krajih ostra ločnica med kmečko-tradicionalnim in modernim, tehnološkim življenjem. V njej so Italijani in Slovenci, vojaki in civilisti ter begunci delili skupno usodo in vrženost v zgodovinsko dogajanje. Čeprav gre za prvi tovrstni raziskovalni poskus, ki razkriva le nekatere vidike življenja v času vojne, lahko trdimo, da je bila uporaba interdisciplinarnega prijema povsem umestna in plodna. Analiza ustnih virov, dnevniških in spominskih zapisov, časopisnih in župnijskih virov dopolnjuje informacije uradnih virov. Saj le s široko paletto dokumentov lahko proučimo obnašanje civilnega prebivalstva v vojni, razmerje med vojaki in civilisti, odnose med begunci in avtohtonim prebivalstvom na tujem.

V uvodnem prispevku urednik naglaša, da nam že gola števila prikazujejo dimenzijo prve svetovne vojne: 8 milijonov in pol padlih vojakov, 8 milijonov pogrešanih, 22 milijonov ranjenih in invalidov. Prva svetovna vojna je dejansko zajela najširše plasti evropskega prebivalstva in je zaradi svoje globalnosti prizadela ne le vojna področja, temveč tudi njihova zaledja. Na soški fronti, kjer je vojna divjala od leta 1915 naprej, je postalo vojno dogajanje sinonim kolektivne tragedije, ki je prizadela celotne vasi, večino družin, ne ozirajoč se na družbeni stan. Civilno prebivalstvo je moralo zapustiti svoje domove, umakniti se iz vasi, ki so se nahajale vzdolž soške fronte. Postopoma so se zaradi sovražnikovega obstreljevanja izselili tudi prebivalci oddaljenejših krajev. Začela se je odiseja kraških in briških kmetov, ki so se, potem ko so do zadnjega branili svoje imetje, odpeljali v štajerska, češka in madžarska taborišča.

V Gorici je vsakdanje življenje potekalo kljub stalnemu obstreljevanju. Del italijanskega zgodovinpisja trdi, da so v Gorici ostali predvsem italijanski domoljubi. Fabi pa meni, da se v to kategorijo ljudi lahko uvršča le manjšina tistih, ki so ostali in niso sledili avstrijskim oblastem. Dokler je bila hiša pokonci, je ni zapustil vsaj eden družinskih članov.

Tako za časa avstrijske prisotnosti kot pozneje, po prihodu italijanskih čet, je bilo dovolj razvidno nezaupanje, ki je prevladalo v odnosih med vojaškimi oblastmi in goriškim prebivalstvom, in to ne glede na narodnost. Civilno prebivalstvo, ki ni odšlo v begunstvo, je ostalo brez vodstva. Kmetje so se bali rekvizicij, vendar so zaradi navajenosti na težke čase lažje preživeli vojno kot pa srednji sloj, ki je v času vojne doživel najhujše pomanjkanje.

V Trstu je bilo medtem doživljanje vojne bolj odmaknjeno, čeprav je tudi tržaško prebivalstvo živelo v veliki negotovosti in pomanjkanju. Trst je bil kar blizu fronte. Vojna je bila namreč za Tržičane predvsem slušen in optičen dogodek. Po drugi strani je bil Trst srečen otok za tiste vojake, ki so vanj zahajali ob različnih prilikah. Obiskovali so javne lokale, kopališča, plesne dvorane. Fabi ugotavlja, da življenje v Trstu v času prve svetovne vojne doslej ni bilo predmet širšega proučevanja. Ideološko pogojeni pisci so pisali le o protiavstrijskem duhu italijanskega Trsta, zato njih dela niso primerna za branje kompleksne tržaške vojne stvarnosti.

Paolo Malni obravnava življenje italijanskih beguncev, zlasti tistih, ki so se preselili v notranjost Avstrije. Omenja sicer tudi izkušnjo tistih, ki so se preselili v notranjost Italije. Odhod na eno ali drugo stran ni vedno sovpadal z državno pripadnostjo. Italijansko zgodovino pisje ni do danes poglobilo te tematike, ker niso bili begunci heroji in hvaležen argument za nacionalno retoriko. Malni se poslužuje pri proučevanju begunstva istodobnega furlanskega tiska, dokumentacije iz deželnih in župnijskih arhivov ter avtobiografskih virov. S pomočjo raznovrstnega dokumentarnega gradiva osvetljuje razsežnost pojava, odnos vojaških oblasti do evakuacije in vlogo klera. Tako odhod kot povratek se je v večini primerov odvijal kaotično. V nekaj urah je bilo treba zapustiti dom in se odpraviti na pot. Odločitev, ki je botrovala odhodu ali ostanku, je bila vedno individualne narave.

Življenje v begunskih taboriščih, t. i. »lesenih mestih«, je bila travmatična izkušnja. Begunci so trpeli lakoto, zaradi slabih higienskih pogojev so se širile nalez-

ljive bolezni. Tudi v begunstvu je bila socialna pripadnost determinatna. Pripadnike višjih razredov so oblasti udobneje namestile. Znotraj taborišč so duhovniki, zdravniki, učitelji stanovali v »luksuznih« barakah. Neprivilegirani begunci so se morali medtem privaditi na skupna ležišča. Ker je bila državna podpora skromna, so si morali sami poskrbeti zaposlitev. Odnos, ki so ga imeli s tamkajšnjim prebivalstvom, ni bil lahek. Ključno vlogo so v taboriščih vsekakor odigrali voditelji furlanske katoliške ljudske stranke, ki so skrbeli za pomoč, oskrbo in pouk. Pomembna pa je bila zlasti njihova moralna opora, ker so se begunci čutili izkoreninjene in so izgubili svoje tradicionalne oporne točke. Odprto vprašanje ostaja, naglaša Malni, kako je izkušnja begunstva vplivala na poznejšo miselnost tistih, ki so se vrnili domov.

O avstrijski zasedbi, ki jo je na italijanskem ozemlju doživelo 800.000 prebivalcev, piše Gustavo Corni. Po zlomu pri Kobaridu nisoogle italijanske vojaške oblasti pripraviti evakuacije. Odgovorni, župani, upravitelji, posestniki, so zbežali med prvimi. Beg je namreč postal pokazatelj italijanstva. Ostali so le duhovniki. Ne zaradi ukaza z vrha, temveč zato, ker so se bali kaotičnega bega, in ker so bili tesno povezani z župnijsko skupnostjo. Po koncu vojne so bili s strani italijanskih oblasti obtoženi avstrijkanstva in izdajstva. Prihod avstrijskih in nemških čet se je ohranil v kolektivnem spominu kot zelo travmatičen dogodek, kljub temu da se je ljudstvo povsem predalo usodi. Prišlo je do kraj in do uničenja živine. Avstrijske vojaške oblasti so spregledale nasilna dejanja posameznikov. Šele ko so ugotovile, da ne bo prihod do Piave hiter, so se odločile za »racionalnejše« izkoriščanje zasedenega območja. Pričele so z rekvizicijo poljskih pridelkov, medtem ko so dovolile prebivalstvu, da je ohranilo najnujnejše za preživetje. Industrijska dejavnost je v tem času povsem zastala, saj so avstrijske oblasti večino strojev poslale v notranjost države. Po koncu vojne je italijanske oblasti čakala nelahka obnova gospodarstva in družbenega tkiva na sploh, zato, pravi Corni, bi bilo potrebno proučiti obdobje zasedbe v razmerju z razdobjem, ki mu je sledilo.

Vojno dogajanje v furlanski nižini je bilo povsem različno od dogajanja v goratih predelih. Tisti, ki je doživel vojno v Karniji, se je spominja s protislovnimi občutki. Bil je to čas lakote, bolečine, strahu, a tudi čudovitega ognja in novih poznanstev. V Karniji, kjer so hribovske vasi živele povsem odmaknjeno življenje, je vojna pomenila začetek modernizacije. Gradili so nove ceste, dostop v dolino je postal lažji. Tudi v hribih so začeli uporabljati prve mehanske stroje. O spremembah, ki jih je v Paularu v Karniji prinesla vojna, piše Chiara Fragiaco, ki se je poslužila izključno ustnih virov. V ustnih pričevanjih je sicer zapazila zmedo v spominih na prvo in drugo svetovno vojno, obenem prisotnost tradicionalnega doživljanja človeka in narave. V pripovedi je vojna sinonim modernega sveta in ločitve od tradicionalne, zaprte družbe. Vojna je prinesla v gore letala in ogenj, pregnala pa ni tradicionalnih nadnaravnih sil, v katere je tudi v času vojne verjel tamkajšnji človek.

Če so hribi obvarovali prebivalce Paulara pred hujskimi grozotami, so se prebivalci Pozzuola znašli sredi vojnega spopada v oktobru 1917. Ozadje tega spopada in doživljanje vojne furlanskega človeka je proučil Giacomo Viola. Njegove ugotovitve so izledek analize ustnih virov, dnevnikov, župnijskih knjig. Vse do oktobra 1917 so prebivalci obdelovali polja, delali v tovarnah, obiskovali šole. V družinah, kjer so moški odšli na fronto, so vodilno vlogo prevzele ženske. S prihodom avstrijskih čet pa je življenje popolnoma zastalo.

O doživljanju vojne na Slovenskem in v naših krajih piše podpisana. Tudi na slovenski strani, na ozemlju, ki je po letu 1915 postalo prizorišče soške fronte, je prva vojna prekinila živahno kulturno, družbeno in gospodarsko življenje. Navdušenje nekaterih slovenskih političnih veljakov ob izbruhu vojne ni imelo nikakršnega odziva med širšimi plastmi slovenskega prebivalstva. V ustnih pričevanjih je opaziti ostro ločnico med predvojnim življenjem in vojno, ki je pomenila lakoto, odhod z doma, smrt. Začelo se je obdobje negotovosti, lakote in strahu, ne glede na socialno pripadnost. Odprtje soške fronte je nedvomno spremenilo odnos Slovencev do vojne, vendar v pričevanjih ni opaziti nikakršnega navdušenja za vojskovanje, niti potem ko je šlo za obrambno vojno.

V vojnem času so se družine razpršile po svetu, mlajši moški so se vojskovali na različnih frontah, otroci in starejši so odšli v begunstvo. V svojem prispevku Drago Sedmak sledi prihodu italijanske vojske v Brda. Če so na začetku bili odnosi med italijanskimi vojaki in slovenskim prebivalstvom dokaj vljudni, so se z bližanjem spopada korenito spremenili. Z odhodom upraviteljev, z zaprtjem hranilnic in šolskih zavodov se je začela epopeja begunstva. V njej je odločilno vlogo odigrala slovenska goriška duhovščina, ki je skrbel za begunce, ki so živeli v »lesenih mestih« in na kmetih.

O vojni izkušnji slovenskega človeka govorijo dovolj zgovorno tudi pričevanja, ki jih je v letu 1986 zbrala na Goriškem Dorica Makuc. Intervjuvanci so vojno doživeli v otroštvu oziroma v mladosti, vendar se je kljub času, ki je od takrat minil, še vedno živo spominjajo. Nekateri so po izbruhu vojne zapustili svoje domove in odšli

v begunstvo. Vozili so se z živinskimi vagoni, ne da bi vedeli za cilj potovanja. Domete so zapuščali posamezno, redkokdaj se je odselila vsa družina. Vsi intervjuvanci se spominjajo izbruha vojne, slovesa od normalnega življenja, odsotnost oblasti in boj za preživetje. Franc Bone iz Vrha je vojno doživel kot vojak. V svojem spominu je ohranil jasne podobe o smrtni nevarnosti in veliki volji po preživetju, ki ga je spremljala vselej na bojišču.

Zadnji prispevek prvega dela publikacije se loteva vloge in pomena fotografij pri proučevanju prve svetovne vojne. Bonassi, Cuscuna in Fabi opozarjajo, da nam fotografije iz zasebnih in javnih fotografskih arhivov ponujajo drugačno, novo perspektivo vojne stvarnosti. Vojaki so se fotografirali, ko so odhajali na fronto in ob prostem času. Slike so omogočale sporočanje z domačimi, in so bile potrdilo o njihovem dobrem počutju. Če so uradne vojaške fotografije ovekovečile retorične poze in obredne trenutke vojne, je fotografske amaterje zanimal zlasti prosti čas. Redkokdaj so slikali vojne spopade, trupa, ranjence. Krutih prizorov niso zanemarili, ker bi želeli prikazati le lepoto vojne, temveč zato, ker so si prizadevali potlačiti njene grozote. S fotoaparatom so ujeli trenutke razposajenega življenja, bližino življenja v času smrti.

V drugem delu knjige so objavljeni dnevniški zapisi vojakov, vojni spomini in spomini iz ujetništva, župnijske kronike in nazadnje »vojne note« grofa Brandisa. Predstavitev vsakega zapisa se začneja z biografijo zapisovalca in z opisom vira.

Marta Verginella

Gustav Ajdič in Zoran Jerin, **Letalstvo in Slovenci 2, od prve do druge svetovne vojne**. Ljubljana : Založba Borec — Mladika, 1990, 224 str. A 4.

Več kot poldrugo desetletje trajajoče prizadevanje, da bi Slovenci dobili knjižno zgodovino svojega letalstva — ves čas je glavno gonilo te akcije Franc Sever — se je z izdajo druge knjige v seriji Letalstvo in Slovenci tretjinsko uresničilo. Vseh šest knjig naj bi se, po prvih dveh, ki časovno segata od pionirskih začetkov prek prve svetovne vojne do začetka druge, razvrstilo takole: 3. druga svetovna vojna, 4. povojno klubsko tehnično in športno letalstvo, Slovenci v vojnem letalstvu, 5. prizadevanja za slovensko letalsko industrijo ter samogradnje, 6. komercialno letalstvo. Uresničitev celotnega projekta bo trajala morda še desetletje in povezala delo več avtorjev.

»Letalstvo in Slovenci 2 — od prve do druge svetovne vojne« sta napisala dva avtorja: Gustav Ajdič in Zoran Jerin. Ker sta bila v obravnavanem obdobju ali sama aktivna (Ajdič) ali pa sta s svojim letalskim delom nanj neposredno navezovala (Jerin), osebno pa sta poznala večino akterjev medvojne časa, ima njuno dolgoletno zbiranje avtentičnega gradiva in sedaj knjižni zapis večidel vrednost vira. S to kakovostjo je zaradi neponovljivosti tudi edinstveno; na njegovi osnovi bo kasneje, po pritegnitvi dodatnega in primerjalnega gradiva, mogoča sinteza po vseh pravlilih kritičnega zgodovinarja. Kar velja za tekstovni del, je mogoče ponoviti tudi ob bogati slikovni opremi knjige, ki jo je založba oblikovala v kompromis med široko dostopnostjo ter komercialno zanimivostjo in strokovnostjo.

Obdobje, ki ga avtorja obravnavata, je bilo v svetovnih razsežnostih zelo razgibano in še polno velikih individualnih dosežkov. Globoko v trideseta leta so vsaj na področju prevoza velikega števila potnikov na večje razdalje prednjačili zrakoplovi (predvsem nemški cepelini); šele nesreča »Hindenburga« leta 1937 je — po vrsti nesreč orjaških od zraka lažjih plovil — le-te izločila iz nadaljnje konkurenčne borbe z letali. Potniško letalstvo je bilo tedaj, po številnih prvenstvenih preletih oceanov in celin ter še številnejših ponovitev teh dosežkov, pripravljeno, da prevzame vso težo nadaljnjega razvoja javnega zračnega prometa. Športno letalstvo je imelo za razvoj celotnega letalstva med dvema vojnama izredne zasluge, saj so prav na teh letalih preskusili največ teoretičnih spoznanj iz aerodinamike in praktičnih predpostavk za njihovo tehnično aplikacijo. To še posebej velja za poražence iz prve svetovne vojne, ostro omejene v vojnem letalstvu, ki pa so urili svoje kadre za športnim videzom. Ob nastopu fašizma in nacizma sta Italija in Nemčija iz te osnove hitro zgradili močno vojno letalstvo, tako da je bila njegova udeležba v španski državljanski vojni prava generalna za prihodnji svetovni spopad. Tehnično so se vijačna letala na koncu tega obdobja približala skrajnim hitrostnim mejam, vendar pa se je že najavljal reakcijski pogon, in to v dveh smereh: za pogon letal, pa tudi za nekoliko kasnejšo uporabo v vesolju.

Razvoj slovenskega letalstva je bil na splošno usklajen s svetovnim, seveda z ustreznimi redukcijami in kasnitvami zaradi slabših možnosti. Tako cepelinov pri nas seveda ni bilo, pa tudi potniško letalstvo je bilo skromno tako po potnikih kot prele-

tenih kilometrih, in pretežno lokalnega značaja. Klubska in privatna motorna letala je bilo mogoče sešteti na prste, letalske industrije na Slovenskem skorajda ni bilo, čeprav ni manjkalo tovrstnih individualnih ter skupinskih prizadevanj. Delež Slovencev v tehnično dokaj zaostalem jugoslovanskem vojnem kopnem in vodnem letalstvu, zlasti v tehničnih službah, je bil znaten (Ajdič je oskrbel kar se da popolne spiske), kar se je odrazilo tudi v njihovi udeležbi v aprilskih vojnih dogodkih leta 1941. Najpopolneje pa sta v knjigi obdelana množično jadralno letalstvo (Ajdič) in konstruktorska ter samograditeljska dejavnost (Jerin). Pri takšni delitvi tematike se je bilo skoraj nemogoče izogniti dvakratnemu opisovanju nekaterih pojavov, ki segajo na obe področji, so pa v knjigi prikazani z različnih, dopolnjujočih se zornih kotov. Ajdičeve opise klubske dejavnosti nekoliko bremeni od kluba do kluba ponavljajoča se osnovna razvojna shema od skromnih začetkov s preprostimi drsnimi letali, prek uspešnejšega letenja na sposobnejših letalih, do prav ambicioznih poskusov, ki pa jih je večinoma zatrl izbruh svetovne vojne — ta razvoj bi bilo mogoče gospodarneje in tudi pregledneje prikazati zbirno. Množico nadrobnosti, za katerimi brskajo tisti, ki v njih iščejo omembe svojih znancev, povprečnega bralca pa začenjajo dolgočasiti, bi kazalo deloma prenesti v opombe. Jerin se je za lažjo bralnost odpovedal boljši tehnični dokumentiranosti, napoveduje pa jo v posebni knjigi, namenjeni tistim, ki jih ta vidik zanima v nadrobnosti.

Kljub sorazmerni obširnosti in pestrosti je mogoče v knjigi pogrešati časovno primerjalno preglednico ter nekatere ključne dosežke, pomembne tudi v mednarodnih primerjavah. Tako v njej ni niti omembe Celovčana Jožeta Zablatnika, začetnika gradnje potniških letal (neposredno po koncu vojne od 1919). Res da ga svetovna literatura pozna kot Sablatniga, vendar bi naša morala upoštevatii njegov slovenski izvor. Goričan Zlatko Bisail, ki je bil vse življenje zavejen Slovenec in je začetnik množičnega letalskega modelarstva v Avstriji in Jugoslaviji, avtor nemško pisanega (1931) ter štirih srbsko pisanih (v cirilici 1934—1939 natisnjenih) učbenikov, prav tako ni niti omenjen, čeprav je nekaj pisanja o mednarodno uspešni modelarski dejavnosti jugoslovanskih klubov, v katerih je Bisail deloval kot inštruktor (modelarstvo nasploh ni kakovostnejša komponenta te knjige). Omenjen je sicer fizik Leopold Andree (kot »prof. Andre«), vendar ni besede o tem, da je v medvojnem času izdelal sistematično in obsežno slovensko letalsko terminologijo (ohranjeno!).

Izostale pa niso le posamezne markantne osebnosti, ampak tudi celo, v tem času v svetu zelo aktualno področje iskanja vijačnemu alternativnega pogona, pomembnega za nadaljnji razvoj letalstva in vesoljske tehnike. Čeprav izredno omejeni v možnostih, so se v ta prizadevanja vključevali tudi pionirji slovenskega rodu, včasih s presenetljivimi uspehi. Tako je npr. Miroslav Štumberger v letih 1923—1925 opravil poskuse z raketno poganjanimi modeli, in je v tem času razvijal tudi raketni motor na tekoče gorivo — sočasno s takšnimi najnaprednejšimi poskusi v svetu. Ze omenjeni Bisail je leta 1928 kot študent na Dunaju izdeloval modele raketnih letal, s skupino somišljenikov pa gradil reakcijsko poganjano letéče krilo. Herman Potočnik-Noordung je leta 1929 napisal knjigo o raketni ter vesoljski tehniki in njeni uporabi (imamo jo v slovenščini); za to delo je Wernher von Braun izjavil, da je bilo učbenik generaciji, ki je prva spravila človeka v vesolje. Kljub Potočnikovemu slovenskemu izvoru in tudi posegu na področje letalstva (načrtovanje transkontinentalnih reakcijskih poletov), ga knjiga niti ne omenja, če se že izogiba Franju Bratini, ki je bil s svojo zamislijo brezislusnega pogona zares na napačni poti, je pa vzbudil pozornost celo pri Mihajlu Pupinu in tudi dosegel patentno zaščito.

Sandi Sitar

Vid Vremec, **Pinko Tomažič in drugi tržaški proces 1941**. Koper : Lipa ; Trst : Založništvo tržaškega tiska, 1989. 344 strani. (Zbirka Primorski portreti.)

Naslov je nejasen in zbujal dvome. Je to življenjepiš Pinka Tomažiča s posebnim pogledom na njegovo vlogo v navedenem procesu? O človeku, ki je dočakal komaj 26 let, življenjepišnega gradiva ne more biti veliko — ali pa morda le? Domneve se razkadijo, ko bralec pregleda kazalo knjige: cela vrsta poglavij nima s Tomažičem nobene zveze, razen da dajejo zelo splošen okvir kot podoba razmer in dogajanj na Primorskem, kjer je potekalo Tomažičevo življenje in delovanje. Vrstijo se poglavja kakor ‚Primorska od zasedbe 1918 do fašističnih izrednih zakonov 1926‘, ‚Prvi tržaški proces v septembru 1930‘, pa dve poglavji o ilegalnem delavskem gibanju na Krasu (1930—1935), in še ‚Delavsko gibanje od Krasa do Južne Furlanije 1933—1935‘. Vmes je tretje poglavje, ki na 12 straneh govori o Pinkovih mladih letih, a še tu prav malo in z nekaterimi zelo plehkimi označbami: kako sta s sestro »osrečevala starše od mladih nog« (str. 85), ko od drugod vemo, da ni bilo čisto tako, ali da je »marsikdo od

mimoidočih zamaknjeno prisluhnil«, ko je Pino igral na gosli (prav tam) — s takimi trditvami bi nam avtor pač lahko prizanesel.

Ali recimo: kakšen smisel lahko ima v tej knjigi objava obsežnih statističnih preglednic o številu prebivalstva v kraških naseljih v 20. stoletju (v 4. poglavju)? Take reči so za knjigo samó balast, pa je takega blaga tudi pozneje še veliko. Bralec zaman pričakuje vsaj poskus, da bi bil Pino Tomažič prikazan kot značaj, kot mlad človek, ki se je pod raznimi vplivi razvil v prav takega zagnanega bojevnika za delavske pravice, kakršen je postal. Sploh je v knjigi vse drugo podano izžrpnjeje od Tomažičeve podobe.

Po četrtem nastopi Pino vnovič v 6. poglavju, ki govori o njegovem pobegu v Jugoslavijo. Ker ni hotel služiti v fašistični vojski (ki se ji pozneje le ni mogel oginiti), je konec septembra 1935 skrivaj odšel čez mejo v Jugoslavijo in ostal tam do decembra 1936. Tedaj so ga jugoslovanske oblasti — zlasti zaradi političnega delovanja med primorskiimi emigranti — izgnale iz države. Januarja 1937 se je vrnil domov, junija pa so ga že poklicali k vojakom. Služil je v Pizi in ostal tam do oktobra 1938. S tem je bil pravzaprav odrezan od dogajanja na domačih tleh prav v času, ko so razmere vse bolj dozorevale za nov svetovni spopad.

Zato ga tudi v naslednjih dveh poglavjih v knjigi ni dosti zraven. Nekaj več besed je namenjenih le njegovemu in Budinovemu listu Delo, ki sta ga izdajala leta 1939. Sklepni dve poglavji pa sta že namenjeni Drugemu tržaškemu procesu, najprej aretacijam in policijski preiskavi, potem procesu samemu. Vse to smo lahko brali že drugod — avtor sam navaja v bibliografiji številne vire — in bolj zgoščeno. Značilnost Vremčevega pisanja je namreč brezkončno naštevanje oseb in drobnih podatkov o njihovem početju, podatkov, ki prej zabrisujejo kakor dopolnjujejo podobo celote. Človek si kar oddahne, ko je tega konec in ko pride do dodatka, namreč do nekaj pisem na smrt obsojenih, ki so zares pretresljivo branje. Celó o Pinkovem značaju in o njegovem razmerju do staršev in sestre bo bralec v njegovih štirih pismih, napisanih malo pred ustrelitvijo, našel in razbral več kakor poprej v vsej knjigi.

Prav zares ne vem, kakšen je namen tega dela. Prikazati osebo in delovanje Pina Tomažiča? To se ni posrečilo. Kakih omembe vrednih novih podatkov knjiga tudi ne vsebuje, skoraj vse je bilo povedano že drugod. Da bi knjiga »dajala poučno pa tudi vzgojno čtivo tako za mladino kot /za/ starejše bralce«, kakor upa Salvator Zitko v spremni besedi, je po mojem prazen up. S knjigo, kakršna je ta, je lahko ustrezno le malokomu — kvečjemu tistim, ki o teh rečeh niso še nič prebrali drugje. Slišali smo o velikih težavah založbe Lipa, pa saj ne more biti drugače, ko je njena založniška politika /bila/ taka — izdajanje knjig, ki se ne morejo dobro prodajati. Morda je avtor hotel preveč in dati vsakomur nekaj, a to se mu ni posrečilo. Kako čisto drugače je znal Fulvio Tomizza prikazati usodo Pinkove sestre Danice in njenega moža Stanka Vuka v knjigi Mladoporočenca iz Rossettijeve ulice!

Morda je moje razočaranje večje zato, ker sem knjigo vzel v roke z velikim zanimanjem in z upanjem, da bom zvedel kaj več o Pinku Tomažiču, človeku, s katerim sem se kratko srečal leta 1939, ko sem na počitniškem zamejskem popotovanju skušal spoznati čimveč primorskih in tržaških Slovencev. Med drugimi sem spoznal Nadija (Bernarda) Šemerla, dostikrat omenjenega v tej knjigi. Bil je neverjetno požrtvovalen fant, izposodil si je motorno kolo, da me je lahko peljal na nekaj bolj oddaljenih koncev. Prav Šemerl me je seznanil s Pinkom Tomažičem. S tem sem potem med bivanjem v Trstu govoril nekajkrat. Bila sva približno istih let, jaz dobri dve leti mlajši, a po šolanju pred njim, tako da sva se pogovarjala na precej isti ravni. Dobil sem vtis zelo odločnega človeka, trdnega v prepričanju in v pogledih na svet in življenje. Zame je bil še posebej zanimiv, ker je nekaj časa prebival v Jugoslaviji (ni mi povedal vzroka, dal mi je misliti, da je hodil tam v šolo, deloma je bilo to tudi res) in je imel o naših tedanjih razmerah realno podobo, medtem ko so bile predstave njegovih vrstnikov o tem prav meglene, povečini zidealizirane. Moj krščanski svetovni nazor ga ni motil, vendar mi je dal zelo določno vedeti, da je prepričan komunist. Za dvome o Sovjetski zvezi, ki so jih v tistem času potrjevala že številna pričevanja (André Gide, Panait Istrati, Ignazio Silone in drugi), je bil povsem nedostopen. Zanj je bila to obljubljeni dežela, in čisto razumem, da je v poslovilnem pismu tovarišem zapisal: »... smo se vedno borili... za ustanovitev slovenske sovjetske republike in za zvezo sovjetskih republik vsega sveta«. Danes, ko potekajo prav nasprotni procesi, moramo njegovo prepričanje gledati pač zgodovinsko. V tistem času in v svojem okolju kot socialno čuteč mladenič ni mogel misliti dosti drugače, še posebno, ko je povsod okoli sebe čutil teror in krivičnost fašističnega režima. Mislim pa, da je njegov nazor vendarle temeljil predvsem v razumu, medtem ko mu je manjkalo miselne širine in čustvene dojemljivosti. To se je pokazalo tudi tedaj, ko je tako slabo prenašal dejstvo, da se je njegova ljubljena sestra Danica poročila prav s človekom iz drugega, krščanskega tabora. Morda ga opravičujejo njegova mlada leta, tedaj je človek velikokrat strogo načelen, poznejša leta ga omehčajo in zmodrijo.

Pravo podobo Pinka Tomaziča morda še dobimo, in to bo lahko drobna knjižica. Sicer pa je Vremčeva knjiga napisana v dovolj dobrem, tekočem, večidel pravilnem jeziku, skoraj brez napak, ki kazijo toliko današnjih slovenskih knjig. (Tudi tiskovne pomote so prav redke.) Kvečjemu bi mu lahko oponesel »prisotnost cele vrste vprašanj« (8) in dvakrat zapisano trditev, da so »zahtevali osvoboditev obtožencev« (268) namesto »oprostitev«. Nekaj se je najbrž izgubilo iz stavka, ki se glasi »ko sta nacifašizem povsem razgalila svoj pravi obraz« (8).

Priznam tudi, da nisem nikoli slišal, da bi bil Jurčič napisal roman o Štampiharju, tako da bi si bili mladi tržaški uporniki to ime izposodili »po junaku iz Jurčičevega romaña« (185). Da ne gre za kako zamenjavo?

Janez Gradišnik

La cultura slovena nel Litorale. Gorizia. Amministrazione provinciale di Gorizia, 1988. 140 strani in številne ilustracije.

Lojze Bratuž po 50 letih. Uredila M. in R. Lojk. Gorica. Goriška pokrajina, Odborništvo za šolstvo, 1989. Izdano dvojezično (italijansko in slovensko). 88 strani.

Naneslo je tako, da z zamudo poročam o dveh izdajah, ki sta prišli k nam čez našo zahodno mejo in sta vsekakor vredni kratke predstavitve. Obe je izdala Goriška pokrajina in obe vsebujeta gradivo s simpozijev ali seminarjev v Gorici. Prva je napisana samo v italijanščini in vsebuje predavanja s študijskega seminarja goriškega Instituta za družbeno in versko zgodovino. Seminar je bil v oktobru in novembru 1986, vendar je knjiga izšla šele decembra 1988. Med sodelavci srečujemo znana imena. Pisatelj Alojz Rebula govori (in piše) o Evropi na slovenskem poldnevniku in slovenski omiki od začetka 18. stoletja; Branko Marušič o slovenski kulturi v Primorju v 19. stoletju, Lojzka Bratuž pa o dvajsetem stoletju. Bolj specialne umetnostne študije objavljajo še Emilijan Cevc, Borut Uršič in Milko Rener.

Knjiga je prelepo opremljena z ilustracijami, med katerimi je precej barvastih, na koncu pa sta dodana abecedna seznama osebnih imen in krajev, omenjanih v knjigi. Na prednji platnici je Primorska iz sivečevega Kozlerjevega zemljevida. Knjigo je uredil Milko Rener.

Za tukajšnjega bralca je pravo presenečenje druga knjiga, ki je izdana dvojezično, v italijanščini in v slovenščini. Njen naslov je **Lojze Bratuž po 50 letih** in vsebuje predavanja s simpozija z enakim naslovom, ki je bil v Gorici 4. 4. 1987 (knjiga je izšla 1988). Usoda Lojzeta Bratuža, glasbenika in skladatelja, bi morala biti današnjemu Slovencu znana: fašisti so ga zaradi velike dejavnosti tako zasovražili, da so ga konec decembra 1936 prisilili, da je izpil strupeno mešanico mineralnega olja in bencina, od katere je po dolgih mukah umrl 14. 2. 1937. Na simpoziju ob 50-letnici njegove smrti so govorili dr. Mirko Spazzapan, dr. Branko Marušič, Don Luigi Tavano in dr. Zorko Harej. V knjigi pa sta dodana še govora s spominke slovesnosti, ki je bila v Podgori pri Gorici 15. 2. 1987 (govornika Silvino Poletto-Benvenuto in prof. Albin Sirk). Dodanih je še nekaj objav iz tiska, med katerimi je najdaljši zapis Don Luigija Tavana 'Lojze Bratuž, nedolžna žrtev' iz lista Voce Isontina.

Kot izdajatelj je podpisano Odborništvo za šolstvo Goriške pokrajine; knjigo sta uredila M. in R. Lojk. O namenu objave govori kratka uvodna beseda, ki sta jo podpisala Mirko Spazzapan kot odbornik za šolstvo in Gian Franco Criuci kot predsednik. Naj iz nje navedem stavek o namenu objave: »Goriška pokrajinska uprava z objavo te knjige ne želi le bežno prispevati k utrjevanju spomina, ki je že tako živo prisoten v splošni zavesti vse goriške slovenske skupnosti še iz časov njenega protifašističnega odpora, pač pa se s tem pokloniti sinu te naše zemlje, ki je kot drugi in še bolj ko drugi doživljal bridkosti tistega krutega in sovražnega zgodovinskega obdobja.«

Dostikrat se upravičeno pritožujemo nad krivicami, ki se godijo slovenski manjšini v Italiji. Dejanja, kakor je objava teh dveh knjig, pa kažejo, da le ni vse tako črno. Goriška pokrajinska uprava je s tem pokazala veliko dobre volje in resnične skrbi za tamkajšnje Slovence in za to, da njihovo kulturo in njihova narodnostna prizadevanja predstavi njihovim italijanskim sodržavljanom in sploh kulturni javnosti.

Janez Gradišnik

UDK 766:656.133.1:940.712 "1941/1945"

CAMPA Marjeta, višji bibliotekar, Arhiv Inštituta za novejšo zgodovino, YU-61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 1

Slovenski vsakdanjik med II. svetovno vojno na italijanskih in nemških kpekah

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 45/1991, št. 1, s. 130—132, 3 cit.

Sn. (En., Sn., En.)

Italijanski (1941—1943) in nemški (1941—1945) lepaki ter letaki se našaajo samo na civilno sfero življenja na Slovenskem med okupacijo. Italijani in Nemci so racionirali preskrbo prebivalstva in uvedli nekaj omejitvev. Ostale zanimivosti: italijanski razpis 100 štipendij za slovenske študente iz Ljubljanske pokrajine, ki pa niso smeli biti židovskega porekla; Nemci so propagirali denarno varčevanje pri rajfajznovkah.

Avtorski izvilleček

UDK 943.65 "07/08"

WOLFRAM Herwig, dr., univerzitetni profesor, direktor, Institut für Osterreich. Geschichtsforschung, A-1010 Wien, Dr. Karl Lueger-Ring 1

Karantanija med vzhodom in zahodom. Obrl, Bavarci in Langobardi v 8. in 9. stoletju

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 45/1991, št. 2, s. 177—187, 32 cit.

Sn. (De., Sn., En.)

Na podlagi kritične presoje virov prikazuje avtor Karantanijo v času od njenega nastanka do leta 976 in glavne probleme njenega razvoja, tako med drugim proces etnogeneze, vprašanje političnosti, odnos do Obrov, Langobardov, Bavarcev, Frankov, širjenje krščanstva in cerkveno ureditev, središče in meje dežele, vprašanje Kranjske, izgubo avtonomnega statusa in poznejše teritorialne povezave.

V. Medük

UDK 325.1 (497.12)

GRAFENAUER Bogo, dr., redni profesor v pokoju, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, YU-61000 Ljubljana, AŠkerčeva 12

Problem migracij v zgodovini Slovencev

Migracije v jugoslovanskih deželah od 15. do 18. stoletja in njihov pomen za nadaljnji narodnostni razvoj

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 45/1991, št. 2, s. 189—201 in 203—209, cit. 44

Sn. (De., Sn., En.)

V prvem delu razprave je opredeljen pojem "migracije" in njeni tipi v zgodovini Slovencev od naselitve konec 6. stoletja do današnjega časa. Ob tem je uporabljen pregled tipologije migracij v svetovni zgodovini, še posebej pa v slovenskem sosesstvu na Balkanskem polotoku, ki je v nekaterih obdobjih vplivalo na migracije na slovenskih tleh. V drugem delu razprave je podan pregled glavnih obdobji srednjeveške agrarne kolonizacije na Slovenskem in njeni trajni zgodovinski izrazi (zmanjšanje slovenskega ozemlja za dve tretjini na okrog 24.000 km² okoli leta 1500, toda tudi izobilkovanje zelo jasnih etničnih meja proti nemškemu prostoru na severu in proti romanskemu svetu od Tržaškega zaliva do Karnskih Alp na zahodu).

Avtorski izvilleček

UDK 940.12 Lj. "1811/1812" :929 Balbo C.

MARUSIC Branko, dr., višji znanstveni sodelavec, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, YU-43000 Nova Gorica, Kidričeva 7

Cesare Balbo v Ljubljani

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 45/1991, št. 2, s. 211—215, cit. 39

Sn. (It., Sn., En.)

Eden izmed ideologov italijanskega Risorgimenta Cesare Balbo (1789—1853) je v letih 1811 in 1812 preživel nekaj mesecev v Ljubljani kot član komisije za likvidacijo dolgov na ozemlju Ilirskih provinc. Balbo se v Ljubljani ni počutil dobro in kornaj je čakal, da se reši nevhvaležnega dela. Če je v Ljubljani prišel v stike s Slovenci, je mogoče le ugibati. Njegovo kasnejše politično delovanje in publika-suka ne kaže na tako poglobljeno poznavanje problema slovenskih narodov, ki so živeli v Ilirskih provincah.

Avtorski izvilleček

UDC 943.65 "97/08"

WOLFRAM HERZIG, Dr., University Professor, Director, Institut für Osterr. Geschichtsforschung, A-1010 Wien, Dr. Karl Lueger-Ring 1

Caranthania between the East and the West. Avars, Bavarians and Lombards in the 8th and 9th Century

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 45/1991, No. 2, pp. 177-187, 32 notes

Sn. (De., Sn., En.)

On the basis of critical sources study the author deals with Caranthania from the time of its origin until 976 and with essential problems of its development, among other the process of ethnogenesis, the problem of polyethnicity, relation to the Avars, Bavarians, Franks, Christianity spreading, and ecclesiastical regulation, the country centre and boundaries, the question of Carniola, the loss of autonomous status and subsequent territorial connections.

V. Melik

UDC 949.12 Lj. "1811/1812": 929 Balbo C.

MARUŠIČ Branko, Dr., Superior Scientific Collaborator, Historical Institute of Milko Kos, Scientific-Research Centre of the Slovene Academy of Sciences and Arts, YU-65000 Nova Gorica, Kidričeva 7

Cesare Balbo in Ljubljana

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 45/1991, No. 2, pp. 211-215, 39 notes

Sn. (It., Sn., En.)

One of the ideologists of the Italian Risorgimento Cesare Balbo (1789-1853) spent in the years 1811 and 1812 some months in Ljubljana as a member of the commission for debts liquidation in the territory of the Illyrian Provinces. Balbo didn't feel well in Ljubljana and could hardly wait to get rid of that thankless work. One can only guess if he had any contacts with the Slovenes in Ljubljana. His later political activity and publicly don't indicate exactly any searching knowledge of the problem of the Slav nations living in the Illyrian Provinces.

Author's Abstract

UDC 766.659.133.1.949.712 "1941/1945"

CAMPA Marjeta, Senior Librarian, Archive of the Institute for Modern History, YU-61000 Ljubljana, Trg osvobodilne I

Slovenian Day - to - Dayness during the World War II at Italian and German placards

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 45/1991, No. 1, pp. 130-132, 3 notes

Sn. (En., Sn., En.)

Italian (1941-1943) and German (1941-1945) placards and leaflets are referring only to civil life in Slovenia during the occupation. The Italians and Germans rationed the food and started with some other limitations. ... Interesting subjects: 100 Italian scholarships only for those Slovenian students from the Ljubljana Province without Jewish background; Germans propagated the Savingsbank Raiffeisen.

Author's Abstract

UDC 325.1 (497.12)

GRAFENAUER Bogo, Dr., Retired Full Professor, Faculty of Arts, University of Ljubljana, YU-61000 Ljubljana, Aškercева 12

Migration Problem in the History of the Slovenes

Migrations in the Yugoslav Countries from the 15th till the 18th Century and their Significance for Further National Development
Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 45/1991, No. 2, pp. 189-201 and 202-209, 44 notes

Sn. (De., Sn., En.)

The first part of the treatise defines the concept of a "migration" and its types in the history of the Slovenes from their settlement at the end of the 6th century until today. Thereby the migrations typology survey in the world history has been used, especially in the Slovene neighbourhood on the Balkan Peninsula, which in some periods influenced the migrations on the Slovene ground. The second part of the treatise gives a survey of the main periods of the Medieval agrarian colonisation in Slovenia and its lasting historical results (diminishing of the Slovene territory for two thirds to about 24,000 km² somewhere in 1500, however also formation of very distinct ethnic boundaries towards the German territory in the North and towards the Roman territory from the Gulf of Trieste up to the Alps in the West).

Author's Abstract

UDK 061.22:948.712 "1843/1862"

JANSA-ZORN Olga, dr., docent, Univerza v Ljubljani, Pedagoška akademija, YU-61001 Ljubljana, Kardeljeva ploščad 16

Historično društvo za Kranjsko

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 45/1991, št. 2, s. 217—238, cit. 81

Sn. (De., Sn., En.)

Leta 1843 ustanovljeno Historično društvo za Notranjo Avstrijo, ki so ga sestavljala tri pokrajnska društva in sicer štajersko, korosko in kranjsko, je ob koncu leta 1844 štelo že 846 članov. V Gradcu je bil sedež osrednjega ravnanstva, skupno glasilo je izšlo leta 1848. Med nalogami društva je bilo posebej poudarjeno izbiranje vseh vrst tiskanih del in virov, ki se tičejo treh dežel. V letih 1849 in 1850 so pokrajnska društva po sklepih svojih obnih zborov postala samostojna, skupno Historično društvo za Notranjo Avstrijo pa je prenehalo obstajati.

V drugem delu je prikazano oblikovanje Historičnega društva za Kranjsko, posebej statut tega društva in vloga poverjenikov.

Avtorski izveček

UDK 331.105.44 (497.12) "1926"

STIPLOVSEK Miroslav, dr., redni profesor, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, YU-61000 Ljubljana, Aškerčeva 12

Voitve v Delavsko zbornico za Slovenijo leta 1926

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 45/1991, št. 2, s. 289—290, cit. 136

Sn. (De., Sn., En.)

Na osnovi arhivskih, časopisnih in drugih virov je prikazana pomembna vloga Delavske zbornice za Slovenijo pri reševanju socialnoekonomskih problemov delavcev in namešencev med vojnama, posebej ustvarjanje gmotnih in pravnih temeljev za njeno normalno delovanje sredi dvajsetih let. S prvimi volitvami članov skupščine leta 1926 so prevzeli upravljanje zbornice izvoljeni predstavniki strokovnih — sindikalnih organizacij, kar je vplivalo tudi na okrepitev njene aktivnosti v prizadevanjih za izboljšanje socialne zakonodaje, v posredovanjih za urejanje delovnih in gmotnih pogojev delavcev in namešencev ter na kulturnoprosvetnem področju.

Avtorski izveček

UDK 329.15(47) "1923/1924" Trocky L. D.

BRITOVSEK Marjan, dr., redni profesor, Univerza Edvarda Kardelja, Filozofska fakulteta, YU-61000 Ljubljana, Aškerčeva 12

Dileme »Novega kurza« Leva Davidoviča Tročkega

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 45/1991, št. 2, s. 259—268, cit. 22

Sn. (De., Sn., En.)

Avtor v razpravi obravnava oster frakcijski boj triumvirata (Zinovjev, Kamenjev, Stalin) s Trockim v letih 1923/1924 — v obdobju Lenineve bolezni in neposredno po njegovi smrti. Podrobno razčlenjuje platformo »šestindesetih«, opozicionalec in Trockijeve spise o birokrizmu v partiji in v sovjetskem sistemu. Trocki je v krajših sestavkih za Pravdo širil in poglobil svojo teorijo o sovjetskem birokratizmu in nujnosti korenitih sprememb. Tri sestavki, ki vsebujejo njegove osnovne misli so izšli v polemični brošuri z naslovom »Novi kurza«.

Avtorski izveček

UDK 331.262 (497.12) "1918/1941"

KRESAL France, dr., znanstveni svetnik, Inštitut za novejšo zgodovino, YU-61000 Ljubljana, Trg osvoboditve 1

Koncentracija delavstva v revirjih in industrijskih centrih v Sloveniji med obema vojnama

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 45/1991, št. 2, s. 291—297, cit. 13

Sn. (De., Sn., En.)

Razprava prikazuje naraščanje števila delavstva v Sloveniji v okviru prve jugoslovanske države, njegovo strukturo po najpomembnejših gospodarskih panogah v letih med obema vojnama. Obravnava koncentracijo delavstva v rudarskih revirjih in industrijskih centrih.

Avtorski izveček

BRITOVŠEK Marjan, Dr., Full Professor, University of Ljubljana, Faculty of Arts, YU-61000 Ljubljana, Aškerčeva 12

Dilemmas in the "New Course" by Lev Davidovič Trocky

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 45/1991, No. 2, pp. 259—268, 22 notes

Sn. (De., Sn., En.)

The author in his treatise deals with the sharp factional fight of the triumvirate (Zinovjev, Kamenev, Stalin) with Trocky in the years 1923/1924 — in the time of Lenin's illness and immediately after his death. He analyses in detail the platform of "fortyisix" opponents and Trocky's treatises on bureaucracy in the Party and the Soviet system. Trocky in his short articles for Pravda extended and researched in detail his theory on the Soviet bureaucracy and inevitability of profound changes. Those treatises, containing his basic ideas, came out in the polemic brochure under the title "New Course".

Author's Abstract

UDC 331.262 (497.13) "1918/1941"

KRESSAL, France, Dr., Scientific Councilor, Institute for Modern History, YU-61000 Ljubljana, Trg osvobodilne 1

Working Class Concentration in the Environs and Industrial Centres in Slovenia between the Wars

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 45/1991, No. 2, pp. 291—297, 13 notes

Sn. (De., Sn., En.)

The treatise deals with the number increasing of the working class in Slovenia in the frame of the first Yugoslav state, its structure according to the most important economic branches in the years between the Wars. It deals with the working class concentration in the mining environs and industrial centres.

Author's Abstract

JANŠA-ZORN Olga, Dr., Assistant Professor, University of Ljubljana, Pedagogical Faculty, YU-61001 Ljubljana, Kardeljeva ploščad 16

Historical Society for Carniola

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 45/1991, No. 2, pp. 217—238, 61 notes

Sn. (De., Sn., En.)

Historical Society for Inner Austria (founded in 1843), consisting of three provincial societies — Styrian, Carinthian and Carniolan — had at the end of 1844 already 666 members. In Graz was the headquarters of the central directorate, the joint organ came out in 1848. Among the tasks of the society, collecting of all kinds of printed works and sources referring to the three provinces was especially emphasized. In the years 1849 and 1850 the provincial societies became independent by the decisions of their general meetings, whereas the Joint Historical Society for Inner Austria ceased to exist. The second part describes formation of the Historical Society for Carniola, especially the statute of this association and the role of its commissioners.

Author's Abstract

UDC 331.103.44 (497.12) "1926"

STIPLOVŠEK Miroslav, Dr., Full Professor, University of Ljubljana, Faculty of Arts, YU-61000 Ljubljana, Aškerčeva 12

Elections to the Labour Chamber for Slovenia in 1926

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 45/1991, No. 2, pp. 269—290, 136 notes

Sn. (De., Sn., En.)

On the basis of archival, newspaper and other sources the important role of the Labour Chamber for Slovenia at solving the socio-economic problems of workers and employees between the Wars, is presented, especially the setting up of material and legal foundations for its normal activities in the middle of Twenties. After first elections of the assembly members in 1926 the elected representatives of the professional — trade union organizations took over the chamber administration, which also had influence on intensifying its activities referring to its efforts for social legislation improvement, to its interventions concerning the working and material conditions of the workers and employees, as well as in the cultural-educational field.

Author's Abstract

ZGODOVINSKI ČASOPIS (ZČ)

— osrednja slovenska historična revija
— glasilo Zveze zgodovinskih društev Slovenije

Na sedežu Zveze zgodovinskih društev Slovenije, v Ljubljani, Aškerčeva 12/I, telefon (061) 332 611, int. 210, lahko dobite naslednje zvezke »Zgodovinskega časopisa« (ZČ):

1/1947 (ponatis 1977) — 52 din	33/1979, št. 1 — 48 din
2-3/1948-49 (ponatis 1988) — 72 din	33/1979, št. 2 — 44 din
4/1950 (1987) — 68 din	33/1979, št. 3 — 40 din
5/1951 (1987) — 96 din	33/1979, št. 4 — 32 din
6-7/1952-53 (1986) — 140 din	34/1980, št. 1-2 — 56 din
8/1954 (1990) — 160 din	34/1980, št. 3 — 32 din
9/1955 (1989) — 72 din	34/1980, št. 4 — 32 din
10-11/1956-57 (1990) — 160 din	35/1981, št. 1-2 — 48 din
12-13/1958-59 (1991) — 240 din	35/1981, št. 3 — 32 din
14/1960 — razprodan	35/1981, št. 4 — 28 din
15/1961 (1989) — 56 din	36/1982, št. 1-2 — 44 din
16/1962 — pred ponatisom	36/1982, št. 3 — 32 din
17/1963 (1978) — 72 din	36/1982, št. 4 — 28 din
18/1964 (1980) — 68 din	37/1983, št. 1-2 — 40 din
19-20/1965-66 (1985) — 84 din	37/1983, št. 3 — 28 din
21/1967 — pred ponatisom	37/1983, št. 4 — 32 din
22/1968, št. 1-2 (1983) — 40 din	38/1984, št. 1-2 — 40 din
22/1968, št. 3-4 — razprodan	38/1984, št. 3 — 28 din
23/1969, št. 1-2 (1989) — 44 din	38/1984, št. 4 — 32 din
23/1969, št. 3-4 (1989) — 36 din	39/1985, št. 1-2 — 44 din
24/1970, št. 1-2 (1981) — 40 din	39/1985, št. 3 — 36 din
24/1970, št. 3-4 (1988) — 44 din	39/1985, št. 4 — 32 din
25/1971, št. 1-2 (1985) — 44 din	40/1986, št. 1-2 — 48 din
25/1971, št. 3-4 (1986) — 44 din	40/1986, št. 3 — 36 din
26/1972, št. 1-2 (1980) — 52 din	40/1986, št. 4 — 44 din
26/1972, št. 3-4 (1984) — 48 din	41/1987, št. 1 — 48 din
27/1973, št. 1-2 (1989) — 44 din	41/1987, št. 2 — 44 din
27/1973, št. 3-4 (1988) — 48 din	41/1987, št. 3 — 44 din
28/1974, št. 1-2 (1988) — 48 din	41/1987, št. 4 — 44 din
28/1974, št. 3-4 — razprodan	42/1988, št. 1 — 40 din
29/1975, št. 1-2 — razprodan	42/1988, št. 2 — 40 din
29/1975, št. 3-4 — 76 din	42/1988, št. 3 — 44 din
(kmalu razprodan)	42/1988, št. 4 — 36 din
30/1976, št. 1-2 — 48 din	43/1989, št. 1 — 40 din
30/1976, št. 3-4 — 44 din	43/1989, št. 2 — 40 din
31/1977, št. 1-2 — 76 din	43/1989, št. 3 — 40 din
31/1977, št. 3 — 64 din (kmalu razprodan)	43/1989, št. 4 — 44 din
31/1977, št. 4 — 36 din	44/1990, št. 1 — 40 din
32/1978, št. 1-2 — 48 din	44/1990, št. 2 — 48 din
32/1978, št. 3 — 36 din	44/1990, št. 3 — 52 din
32/1978, št. 4 — 40 din	44/1990, št. 4 — 60 din
	45/1991, št. 1 — 80 din

Člani zgodovinskih in muzejskih društev s poravnanimi tekočimi društvenimi obveznostmi imajo na navedene cene 25-odstotni popust, študentje pa 50-odstotni popust. Za nakup kompleta ZČ odobravamo poseben popust. Za naročila, večja od 300 dinarjev, je možno brezobrestno obročno odplačevanje. Ob takojšnjem plačilu pri nakupih v vrednosti nad 500 din dajemo dodatni 10-odstotni popust. Za naročila iz tujine zaračunamo 60-odstotni pribitek na cene knjižne zaloge. Pri poštnini nad 8 dinarjev zaračunamo dejanske poštno stroške.

Ponatis vseh zvezkov ZČ, ki so že razprodani, lahko naročite v prednaročilu po posebni nižji prednaročniški ceni.

Bibliografsko kazalo za prvih petindvajset letnikov ZČ stane 32 din. Publikacije lahko naročite in prejmete osebno na sedežu Zveze zgodovinskih društev Slovenije, prav tako pa tudi po pošti.

ZČ, Ljubljana, 45, 1991, številka 2, strani 175–354 in VII–X